

*Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Т. В. Лісова

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Монографія

Харків
«Юрайт»
2020

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 21 лютого 2020 р.)*

Рецензенти:

Гавриш Н. С. – доктор юридичних наук, професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Костяшкін І. О. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права;

Сидор В. Д. – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Лісова Т. В.

Л 63 **Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми** : монографія. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
ISBN 978-617-7450-17-6

У монографії розглядаються проблеми правового забезпечення відновлення земель. Досліджено теоретико-правові підходи до розуміння поняття «відновлення земель», наведено його дефініцію і специфіку, зроблено спробу класифікувати заходи його забезпечення. Розглянуто особливості і склад правовідносин щодо відновлення земель як виду земельних відносин, окреслено проблемні питання у їх правовому регулюванні.

Наукова робота розрахована на вчених-правників, викладачів, аспірантів і студентів юридичних і сільськогосподарських навчальних закладів, політиків, а також усіх, кого цікавлять питання земельного права.

ISBN 978-617-7450-17-6

УДК 349.4
© Т. В. Лісова, 2020
© «Юрайт», оформлення, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ПЕРЕДМОВА.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ.....	8
1.1. Характеристика сучасного стану земель як об'єкта відновлення.....	8
1.2. Історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель.....	19
1.3. Відновлення земель в економічному розумінні.....	43
1.4. Відновлення земель як правова категорія.....	58
1.5. Особливості відновлення земель окремих категорій.....	93
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІДНОСИНИ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ЯК РІЗНОВИД ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	135
2.1. Загальна характеристика правовідносин щодо відновлення земель.....	135
2.2. Об'єкти правовідносин щодо відновлення земель.....	148
2.3. Суб'єкти правовідносин щодо відновлення земель.....	173
2.4. Виникнення, зміна і припинення правовідносин щодо відновлення земель.....	186

2.5. Права й обов'язки суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель.....	200
2.6. Відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель.....	221
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ.....	241
3.1. Організаційно-правові заходи, що сприяють відновленню земель.....	241
3.2. Рекультивация земель як комплекс заходів їх відновлення.....	281
3.3. Консервация земель як організаційно-правовий захід їх відновлення.....	300
3.4. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва як засіб відновлення земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення.....	314
3.5. Особливості меліорації земель як заходу їх відновлення.....	320
3.6. Основні положення механізму правового забезпечення відновлення земель.....	330
ВИСНОВКИ.....	340
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	350

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Держгеокадастр – Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру
Держекоінспекція України – Державна екологічна інспекція України
ДСТУ – Державний стандарт України
ЄЕС – Європейське економічне співтовариство
ЄС – Європейський Союз
НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
ООН – Організація об'єднаних націй
РНК РСФРР – Рада народних комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФАО (Food and Agricultural organization, FAO) – Продовольча і сільськогосподарська організація ООН
ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЕССР (European Climate Change Program) – Європейська програма з питань зміни клімату
ЕССС (European Society of Soil Conservation) – Європейське ґрунтоохоронне товариство
UNCCD (United Nation Convention to Combat Desertification) – Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням
UNEP (United Nations Environment Program) – Програма ООН з довкілля

ПЕРЕДМОВА

Протягом останніх десятиліть спостерігається стрімке погіршення стану земельних ресурсів в Україні. Невідкладного вирішення потребує одна з найскладніших проблем сьогодення – проблема зупинення подальшого погіршення стану земель та їх відновлення. Сучасний стан земель свідчить, що значна частина останніх незалежно від їх цільового призначення вимагає проведення невідкладних заходів відновлення.

Кризовий стан земельних ресурсів України, що певною мірою є наслідком недоліків правового регулювання охорони й відновлення земель у державі, підкреслює необхідність здійснення комплексного вивчення теоретичних проблем правового забезпечення відновлення земель. Актуальність такого наукового дослідження зумовлена насамперед явним браком комплексного і всебічного аналізу питань правового забезпечення відновлення земель як на теренах самостійної України, так і в умовах колишнього СРСР. Вітчизняні правознавці в окремих публікаціях торкалися зазначеної проблеми лише фрагментарно.

Проведене дослідження, засноване на аналізі як сучасного вітчизняного й зарубіжного земельного, так і іншого законодавства, є першим системним і всестороннім розкриттям і по можливості вирішенням проблем правового забезпечення відновлення земель.

У цій науковій роботі не лише розглянуто правову природу відновлення земель, а й наведено особливості відновлення останніх в економічному розумінні. Монографія містить авторський підхід до розмежування таких термінів, як «відновлення» й «відтворення» земель, авторську класифікацію відновлення земель, в тому числі і його специфіку щодо земель окремих категорій. На особливу увагу заслуговує зроблений авторкою висновок щодо суспільних відносин, виникаючих при відновленні земель як самостійного виду земельних відносин і вагомому складника предмета земельного права, а також пропозиції з удосконалення чинного й розроблення нового законодавства в зазначеній сфері, що є неможливим без належного теоретичного вивчення проблем правового забезпечення відновлення земель.

Правові норми, спрямовані на відновлення якісного стану земель, порушених внаслідок промислової, сільськогосподарської та іншої діяльності людини, які закріплені в нормативно-правових актах різної юридичної сили, мають переважно загальний або ж декларативний характер, позбавлені будь-якої систематизації, що призводить до виникнення юридичних прогалин і колізій у механізмі правової ре-

гламентації правовідносин, що стосуються відновлення земель. До того ж у чинному земельному законодавстві приписи щодо забезпечення відновлення земель чітко не розмежовані з приписами щодо їх охорони. Отже, суспільні відносини у справі відновлення земель залишаються недостатньо врегульованими правовими положеннями законодавства. Наявність указаних недоліків правового забезпечення відновлення земель вкрай негативно впливає як на розвиток відповідних правовідносин, так і на стан земель у цілому. Хоча доцільно підкреслити, що здійснення заходів з відновлення земель є одним зі складників основи забезпечення сталого розвитку країни.

Наукова робота складається з трьох самостійних розділів, присвячених теоретико-правовим підходам до розуміння відновлення земель, правовідносинам, що стосуються останнього як різновиду земельних правовідносин, а також заходам правового забезпечення відновлення земель. Усі ці розділи змістовно взаємопов'язані між собою. Таке викладення матеріалу стане в нагоді для подальшого опрацювання проблем правового забезпечення відновлення земель.

Науково-теоретичним підґрунтям для написання цієї праці послужили публікації українських учених у галузі земельного, аграрного й екологічного права, використовувалися також науково-теоретичні дослідження представників радянської науки земельного права, результати наукових досліджень теорії права, конституційного, цивільного й кримінального права. При підготовці монографії було вивчено значний масив наукових напрацювань представників інших наук, зокрема економічної й сільськогосподарської.

Авторка глибоко вдячна своєму науковому консультантові – доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого М.В. Шульзі, без підтримки якого це видання було б неможливим. Висловлюю слова щирої подяки за детальне вивчення представленої наукової роботи й за надані слушні пропозиції її рецензентам: доктору юридичних наук Н. С. Гавриш, доктору юридичних наук І. О. Костяшкіну, доктору юридичних наук В. Д. Сидор, а також усьому колективу кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

1.1. Характеристика сучасного стану земель як об'єкта відновлення

Згідно зі ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави¹. Зміст сучасного законодавства свідчить, що саме земля, як основа життя й діяльності людини, як середовище існування всього живого, є тим природним об'єктом, який потребує особливої уваги з боку держави й виступає пріоритетним об'єктом охорони та відновлення.

Відповідно до Закону України від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII, яким затверджено Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року, наразі стан земельних ресурсів у державі близький до критичного². Для порівняння: ще в 1998 р. Постановою Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р., № 188/98-ВР на державному рівні було визнано, що існуюче землекористання не відповідає вимогам раціонального природокористування³. Уже в той час викликали тривогу процеси порушення стійкості агроландшафтів, розораності й забруднення земель. Проте тоді стан земель ще не наближався до критичного, як це спостерігається зараз. Цілком очевидно, що для наявного їх стану характерними є чіткі прояви деградації, зокрема, ґрунторуйнівних процесів та їх масштабне поширення. При цьому ці негативні явища значно

випереджають інтенсивність відновлення земель. Як бачимо, одна з найскладніших проблем останніх десятиліть – зупинення подальшого погіршення стану земель та його відновлення потребує невідкладного вирішення. Зараз необхідно докласти максимум зусиль, щоб не відбулося перетинання межі, так званої червоної лінії, тобто перетворення сьогоденного стану земель на критичний, коли відновити їх уже буде неможливо. А це може призвести до загрози не лише розвитку економіки і продовольчої безпеки країни, у світі, а й до існування людства в цілому, що пов'язано з тим, що земля є основою довкілля. Акцентуємо увагу, що за дослідженнями, проведеними останніми роками, стан земель спричиняє певний вплив навіть на клімат.

Стан земель, що підлягають відновленню, зумовлений унікальними їх властивостями, як-то: (а) обмеженість у просторі й постійність місцезнаходження, що вимагає їх раціонального використання; (б) неможливість створення працею людини; (в) функціонування за законами живих організмів; (г) взаємодія з іншими природними об'єктами¹. Крім того, вони мають також інші особливості, а саме: (а) здатність до відновлення й навіть підвищення свого якісного стану внаслідок здійснення відповідних заходів; (б) природну неоднорідність, що визначається різними типами ґрунтів залежно від їх зонального розташування; (в) здатність до водопроникнення, до затримання вологи, пропуску повітря, що певною мірою впливає на їх структурний склад. На стан земель спричиняють певний вплив тепловий і водний режим, і стан рельєфу.

Як свідчить сучасний стан земель, значна їх частина, незалежно від свого цільового призначення (які виступають засобом виробництва в сільському й лісовому господарстві, територіальним базисом і які особливо охороняються) потребує проведення невідкладних заходів щодо відновлення. При цьому, відновлення земель окремих категорій повинно мати місце з урахуванням специфіки, що впливає з притаманного їм правового режиму.

Нині спостерігається насамперед постійне погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, що може мати катастрофічні наслідки як для навколишнього природного середовища, так і для здоров'я людини, розвитку економіки держави тощо. Проблеми явного погіршення якісного стану зазначених земель були детально досліджені П. Ф. Кулиничем².

¹ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: навч.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 16-17.

² Див.: Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. 688 с.

¹ Конституція України. Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

² Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. Офіц. вісн. України. 2019. № 28. Ст. 980.

³ Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: пост. Верхов. Ради України 05.03.1998 р. № 188/98-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 38. Ст. 248.

Найбільш загрозливими характеристиками сучасного стану земель є їх деградація й опустелювання, що є найбільш серйозним викликом для сталого розвитку країни, адже це спричиняє суттєві проблеми екологічного й соціально-економічного характеру і становить реальну загрозу національній безпеці.

Дослідження, проведені фахівцями-грунтознавцями, свідчать, що за показником рівноважної щільності ще на 2015 р. не менше 35% площі ріллі в Україні є деградованою¹. Зараз цей показник є значно вищим. За даними різних спеціалізованих установ площа деградованих і малопродуктивних земель становить від 10 – 12 до 14 – 15 млн га².

Нині налічується близько 16 видів деградації земель, з яких третина орних є еродованою, втрати органічних речовин складають 20 – 30%, істотно знижуються запаси поживних речовин, до 40% орних ґрунтів у підорному шарі ущільнено, спостерігається локальне забруднення радіонуклідами, важкими металами, а також підтоплення, заболочування й опустелювання земель³.

Водною й вітровою ерозією уражено майже 57 % території України, а понад 12 % території останньої зазнають підтоплення⁴. Процесами хімічної деградації земель охоплено 14% площі сільськогосподарських угідь, фізичної деградації – 12,6 %. До того ж викликає серйозне занепокоєння подальше зменшення площі орних земель, погіршення землезабезпеченості населення держави⁵.

Спостерігається щорічне збільшення площі еродованих земель на 80 – 90 тис. га внаслідок водної й вітрової ерозії й винесення з ґрунтів 500 млн тонн родючого ґрунту⁶. Не менш значної інтенсивності набу-

вають і процеси лінійного розмиву і яруутворення. Площа яруг становить 140,3 тис га, а їх загальна кількість перевищує 500 тис., причому обсяги ерозії яружно-балкових систем перевищують її середні показники в 10 – 20 разів¹.

Що ж стосується якісного стану ґрунтового покриву земель, то за матеріалами лабораторії геофізики ґрунтів Національного наукового центру «Інституту ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського» на території лише Харківської області площа орних ґрунтів (а) засолених, солонцюватих і кислих орних ґрунтів становить 21,7 тис. га, (б) перезволожених і заболочених – 13,5 тис. га, (в) еродованих, ерозійно небезпечних і кам'янистих – 886,1 тис. га².

Ерозійні процеси негативно впливають перш за все на родючість ґрунтів. Негативних наслідків вітрової ерозії регулярно зазнають понад 6 млн га, а в роки з пиловими бурями – до 20 млн га. Як переконують спеціалісти-землепорядники, особливо небезпечною територією в Україні є Південний Степ, де майже щорічно спостерігається 159 пилових бурь³.

В Україні проблеми деградації земель та опустелювання останнім часом загострюються через швидкі темпи зміни клімату, що супроводжується підвищенням середньорічних температур, повторюваністю й інтенсивністю екстремальних погодних явищ, у тому числі посух, які раз у два – три роки охоплюють від 10 до 30 % території країни, а раз у 10 – 12 років – від 50 до 70 % її загальної площі. Унаслідок деградації земель протягом 1986 – 2010 років вміст гумусу в них зменшився на 0,22 % і становить зараз 3,14 %. За цей період його втрати в орному шарі склали 5500 кг на гектар. Щороку з урожаєм сільськогосподарських культур з кожного гектара безповоротно відчужується 77 – 135 кг таких поживних речовин як азот, фосфор, калій тощо⁴. Відбуваються на гірше і якісні зміни гумусу, в якому зменшується кількість гумінових кислот, пов'язаних з кальцієм⁵. Посилює негативні явища,

¹ Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 24.

² Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеґраційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 19.

³ Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеґраційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 18.

⁴ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 28. Ст. 980.

⁵ Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеґраційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 11.

⁶ Фурдичко О. І. Наукові основи реабілітації порушених агроландшафтів України. *Вісн. аграр. науки*. 2009. № 3. С. 10.

¹ Національна програма охорони ґрунтів України / за наук. ред. С.А. Балюка, В.В. Медведєва, М.М. Мірошниченка. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 7, 8.

² Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 126 – 131.

³ Бредіхін О. Економічні проблеми охорони земель на нинішньому етапі розвитку земельних відносин. *Землепоряд. вісн.* 2012. № 8. С. 14.

⁴ Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

⁵ Андрієнко В. Функції ґрунту в біосфері і суспільстві ніхто й ніщо не замінять. *Землепоряд. вісн.* 2016. № 11. С. 18.

як підкреслюють фахівці-грунтознавці, й домінування у сільськогосподарському виробництві екстенсивних культур, що посилює значне виснаження ґрунтів¹.

Фахівцями-грунтознавцями за результатами проведених досліджень наголошено на неякісних фізичних властивостях на значних площах орних ґрунтів. Зокрема, йдеться про ризик брилоутворення (3,8 млн га), розпилення (14,1 млн га), переушільнення (17,3 млн га), нестачу продуктивної вологи (21,3 млн га), погіршення їх структури (14,1 млн га), результатом чого є зміна клімату, погіршення адаптації сільськогосподарських рослин до посушливих умов і якості сільськогосподарської продукції². За експертними розрахунками близько 15 млрд грн на рік становлять заподіяні державі збитки³.

Негативними природними процесами сьогодні охоплено не лише землі сільськогосподарського призначення. Так, унаслідок абразії руйнується до 60 % узбережжя Азовського й Чорного морів і 41 % берегової лінії дніпровських водосховищ. Кількість підземних і поверхневих карстопроявів становить близько 27 тис.; понад 150 тис. га земель порушено гірничодобувною й іншими видами діяльності⁴. З них понад 53 тис. га не експлуатуються, тобто повністю вилучені з господарського обігу⁵.

Таким чином, за період проведення земельної реформи відбулося суттєве загострення значної кількості проблем у сфері земельних відносин. Близький до критичного сучасний стан земель у державі зумовлений насамперед недоліками цієї реформи, що призвела до надмірної роздрібненості земельних угідь без урахування можливостей власників земельних часток (паїв) здійснювати їх належний об-

робіток на засадах раціонального використання, а при безпосередньому паюванні земель і розподілі земельних часток (паїв) якість їх стану не враховувалася.

Як зазначають представники сільськогосподарської науки, посиленню сучасних деградаційних процесів щодо земель в Україні активно сприяють: (а) порушення екологічно збалансованого співвідношення між основними видами земельних угідь, (б) використання недосконалих технологій у сільському господарстві, промисловості, енергетиці, транспортній та інших галузях господарства, (в) орієнтація на короткостроковий економічний прибуток без урахування природоохоронного складника й негативних наслідків у довгостроковій перспективі¹.

Серед причин, що призвели до таких процесів щодо стану земель, відповідно до Закону України від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» названо також і зменшення території унікальних степових ділянок, надмірну розораність території й порушення природного процесу ґрунтоутворення².

Основними чинниками вказаних негативних процесів слід назвати: (а) безхазяйське ставлення до землі, (б) тривалу відсутність реального власника, (в) недосконалі технології її обробітку, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства, зокрема, (г) недодержання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, (д) низький науково-технічний рівень проектування, будівництва й експлуатації меліоративних систем, (е) дефіцит і недосконалу систему використання мінеральних добрив, (є) невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних та інших заходів. Сюди треба додати також явний брак Загальнодержавної програми використання й охорони земель. Саме в такому документі необхідно було б визначити склад і обсяги першочергових і перспективних заходів з використання й охорони земель, що дозволило б подолати надмірну їх розораність, вивести з обігу непридатні до використання угіддя, а також установити обсяги і джерела ресурсного забезпечення їх реалізації. Слід наголосити, що у 2004 р. Кабінетом Міністрів України було розроблено один із проектів такої програми й подано на затвердження Верховній Раді України, проте

¹ Коваленко Л. М. Теоретичні засади забезпечення сталого розвитку землекористування. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2015. Вип. 22. С. 77.

² Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 19.

³ Балюк С. А., Кучер А. В., Анісімова О. В. Ґрунтові ресурси України: стан, проблеми й пріоритетні напрями їх вирішення. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 24.

⁴ Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

⁵ Демидов О. А. Організаційні й агроекологічні основи рекультивации промислових порушених земель. *Агроекологічний журн.* 2013. № 3. С. 12.

¹ Колмаз Ю. Опустелювання – одна з найтривожніших проблем сучасності. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 6. С. 23.

² Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 28. Ст. 980.

його затвердження так і не відбулось. У цьому правовому акті з метою запобігання поширенню деградації земель закріплювалася низка важливих кроків, зокрема, йшлося про зменшення площі орних земель до 29,3 млн га (48,5 % площі усіх земель), а натомість передбачалося збільшення площі земель лісогосподарського призначення до 11,1 млн га (18,4 %)¹.

Інший розроблений законопроект «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель» від 23 жовтня 2008 р., № 3310, на жаль, теж було знято з розгляду Верховною Радою України. Його положення були спрямовані, зокрема, на: (а) зменшення площі порушених земель, (б) оптимізацію сільськогосподарського землекористування шляхом розроблення Схеми використання й охорони земель України, (в) проведення моніторингу й комплексного оцінювання техногенно забруднених земель сільськогосподарського призначення і впровадження агрохімічних заходів щодо відновлення їх родючості, (г) розроблення систем ґрунтозахисного землеробства з елементами біологізації, (д) здійснення контролю за відновленням та охороною родючості ґрунтів на підставі даних агрохімічної паспортизації таких земель та інших результатів моніторингу ґрунтів і припинення процесів їх деградації тощо². З огляду на зміст зазначеного законопроекту існують підстави вважати, що в разі своєчасного прийняття Закону «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель» відбулося б покращання сучасного стану земель в Україні, принаймні прийняття такого Закону сприяло б припиненню існуючих процесів деградації цих земель.

Отже, серед причин, що призвели до сучасного стану земель в Україні є як природні, так і антропогенні чинники. Сьогодні фахівці-ґрунтознавці серед головної причини виникнення деградації ґрунтів виокремлюють надмірно високий рівень агрономізації (освоєння) земель, дефіцитний баланс біогенних елементів, низький рівень технологій й недостатню захищеність ґрунтів агролісомеліоративними заходами³.

На поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель впливає також і тимчасова окупація окремих районів Донецької й Лу-

¹ Новаковський Л. Я., Новаковська І. О. Еколого-економічні та правові проблеми охорони земель. *Вісн. аграр. науки.* 2017-11. С. 63.

² Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель: проект Закону України від 23.10.2008 р. № 3310. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/JF2JY00A.html (дата звернення: 29.10.2019).

³ Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 28.

ганської областей (ідеться про замінування, створення окопів, розташування бліндажів тощо). Ці землі з часом теж матимуть потребу у застосуванні відновлювальних заходів.

Опустелювання й деградація земель, як слушно зазначають фахівці, – це виклик всьому людству, адже якісні ґрунти є основою сільського господарства. Саме активна їх деградація у в тому чи іншому регіоні може викликати серйозну загрозу для продовольчої безпеки, від чого може постраждати його населення¹.

Сьогодні перед державою стоїть завдання зупинення поширення стрімких процесів не лише деградації земель, але й її крайнього ступеня – опустелювання, яке у певних випадках знаходить свій прояв через висушування, засолення, опіщанення та омовіння.

Необхідність боротьби з опустелюванням уперше було проголошено в рішенні III Сесії ООН у 1974 р. Пізніше на Найробській Конференції ООН у 1977 р. було прийнято низку важливих документів, серед яких доцільно виокремити План дій проти опустелювання й Тематичні дослідження з опустелювання. Крім того, за підсумками проведення Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що проходила в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., Україна приєдналася до вказаної Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці. Метою цього міжнародно-правового акта є запобігання подальшому опустелюванню земель і пом'якшення негативного впливу посух². Слід зазначити, що процеси опустелювання набули всесвітнього поширення, адже зараз цим негативним явищем охоплено не лише землі Африки, а й Близького й Середнього Сходу, а також окремі Європейські країни.

В Україні Олешківські піски, розташовані в Херсонській області (площею більше 160 тис. га), за своїми ознаками можуть бути віднесені до напівпустель. А в Печенізькому районі Харківської області знаходиться Харківська пустеля (її ще називають Кицівська пустеля або Бугристі піски) протяжністю 2 км, яка свого часу утворилася на місці колишнього знаходження танкового полігону.

Головною умовою забезпечення стабільного розвитку агропромислового комплексу, за слушним зауваженням фахівців-ґрунтознавців, є

¹ Медведєв В. В. Про деякі дискусійні і невирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. С. 81.

² Про приєднання України до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці: Закон України від 04.07.2002 р. № 61-IV. *Відом. Верхов. Ради України.* 2002. № 36. Ст. 267.

збереження й відновлення родючості ґрунтів сільськогосподарських угідь, що становить основне призначення останнього етапу сучасної земельної реформи¹. Доцільно підтримати їх точку стосовно того, що забезпечення охорони й відновлення земель (зокрема ґрунтів) – це своєрідна національна ідея, вітчизняна модель, оскільки від стану останніх залежить не тільки розв’язання продовольчої проблеми, а й гарантування здоров’я нації². Саме ґрунтова родючість служить основою продуктивності земель сільськогосподарського призначення, що, у свою чергу, впливає на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції та її собівартість.

На державному рівні зараз здійснюються спроби боротьби з указаними негативними явищами у сфері земельних ресурсів. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р., № 271-р було затверджено Національний план щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням³. Заходи з відновлення земель посідають провідне місце в названому розпорядженні. Ідеться передовсім про низку заходів, спрямованих на відновлення деградованих, техногенно забруднених і малопродуктивних, зрештованих земель, а також рекультивацию порушених земель тощо. Для погодження діяльності з формування й реалізації державної політики щодо сталого використання й охорони земель, боротьби з їх деградацією та опустелюванням, пом’якшення наслідків посух у 2017 р. було створено Координаційну раду з питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням⁴. Проте підсумки реалізації функцій створеної Координаційної ради слід назвати майже безрезультативними.

Позитивним кроком у напрямку боротьби з деградацією ґрунтів варто вважати заснування Українського ґрунтового партнерства, яке функціонуватиме під егідою Глобального ґрунтового партнерства й об’єднає державні наукові інститути й міжнародні проєкти з метою проведення належного моніторингу якісного стану ґрунтів, продук-

¹ Краснолуцький О., Шевченко О. Система заходів щодо охорони родючості ґрунтів та попередження їх деградації у Київській області. *Землевпоряд. вісн.* 2015. № 10. С 24.

² Балюк С. Ми повинні залишити нащадкам родючий ґрунт, а не пустелю. *Землевпоряд. вісн.* 2017. № 2. С 15

³ Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 30.03.2016 р. № 271-р. *Уряд. кур’єр.* 2016. 29 квітня. № 82.

⁴ Про утворення Координаційної ради з питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням: пост. КМУ від 18.01.2017 р. № 20. *Офіц. вісн. України.* 2017. № 10. Ст. 304.

тивності земель, запасів вуглецю, відповідності моніторингу європейським стандартам, що дозволить забезпечити збереження ґрунтового покриву шляхом зупинення процесів його деградації.

Відповідно до вказаних Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року одним із завдань у справі гарантування сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України визначено забезпечення сталого використання й охорони земель, покращання стану уражених екосистем, сприяння досягненню нейтрального рівня їх деградації, підвищення рівня обізнаності населення, землевласників і землекористувачів щодо цієї проблеми¹.

Проте, незважаючи на певні зусилля з боку державних інституцій, протягом останніх років спостерігається суттєве погіршення якості земельних ресурсів. Хоча ще на початку ХХ століття представники різних наукових шкіл звертали увагу на негативні явища, які були характерними для стану земель у відповідний часовий період. Але ж протягом останніх десятиліть відбулося різке зниження якісного стану, інших корисних властивостей земель, загрозливе зростання процесів їх деградації й опустелювання, широкомасштабне збільшення площі порушених земель. Сьогодні процеси подальшого засолення, перезволоження, заболочення, поширення водної й вітрової ерозії земель продовжують набувати стрімкого розвитку. Отже, багаторічне здійснення передбачених земельним законодавством заходів охорони земель, на жаль, виявилось неефективним. І зараз не залишається нічого іншого, крім їх активного відновлення. Зазначене підтверджує, що відновлення стану земель треба здійснювати своєчасно, причому за наявності вже перших ознак зниження рівня родючості, продуктивності, інших властивостей земель окремих категорій і не чекати катастрофічних змін відповідних показників їх властивостей.

Землі України зараз як ніколи потребують великомасштабного, поглибленого і прискіпливого обстеження. У наукових роботах правників неодноразово зверталась увага на застарілість матеріалів щодо реального стану земель. Оновлення ж інформації Державного земельного кадастру стосовно кількісних і якісних їх характеристик провадиться несистематично, з перевищенням встановленого 5-річного строку, а тому надати всебічну оцінку якісного стану вітчизняних земель (ґрунтів) не вбачається можливим.

Станом на сьогодні лише дані інвентаризації земель, що здійснюються згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про за-

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. *Офіц. вісн. України.* 2019. № 28. Ст. 980.

твердження порядку інвентаризації земель та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 5 червня 2019 р., № 476, можуть надати реальну картину сучасного стану земель. Адже за вказаним нормативно-правовим актом однією із цілей проведення інвентаризації є виявлення й подальша консервація деградованих сільськогосподарських угідь і забруднених земель, установлення їх кількісних і якісних характеристик з метою внесення їх до системи Державного земельного кадастру, здійснення державного контролю за їх використанням та охороною і прийняття на основі цього відповідних рішень органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування¹. Інвентаризація становить правову форму обліку, оскільки саме останній і його результати надають інформацію щодо реального стану земель.

Державі належить цікавитися перспективами стану земель. Ідеться не лише про землі сільськогосподарського призначення, забезпечення продовольчої безпеки, а й про інші землі як основу здійснення будь-якої діяльності людини. Адже науково-технічний прогрес повинен мати відповідну перспективу. Так, ще десятиліття тому індустріальні парки, силіконові долини були нікому невідомі. Збільшити ж площу земель неможливо, а значить, потрібно відновлювати стан існуючих земель.

Як слушно зазначає В. Д. Сидор, в умовах сучасності виникає потреба насамперед у якісному підході до реформування вітчизняного земельного законодавства для підвищення його ефективності. Критерієм останньої є якісний стан земельних відносин, урегульованих нормативно-правовими актами, який свідчить про досягнення мети земельного законодавства². Існуючі правові норми чинного законодавства спрямовані переважно на попередження негативного впливу на стан довкілля і земель, зокрема. Проте через їх недосконалість гарантування попередження такого впливу є недостатньо ефективним, особливо якщо йдеться про стан земель. Слід погодитися з М. В. Шульгою стосовно того, що наявність недоліків правової регламентації земельних відносин як свідчить про брак належної методологічної бази формування чинного законодавства, так і зумовлює необхідність удосконалення форми і змісту земельного законодавства України³.

¹ Про затвердження порядку інвентаризації земель та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2019 р. № 476. Офіційний вісник України. 2019. № 47. Ст. 1613.

² Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: Юридична думка, 2011. С. 172.

³ Шульга М. В. Состояние развития земельного права. *Ежегод. укр. права*. 2013. № 5. С. 538.

Отже, виникає потреба в суттєвому якісному оновленні чинного законодавства щодо забезпечення відновлення земель: ідеться як про внесення змін до нього, так і про розроблення і прийняття нового. Сьогодні існує нагальна потреба перетворити в реальну дійсність ідеї, проголошені в численних нормативно-правових актах (особливо останніх років), й гарантувати належні умови для втілення їх у життя.

1.2. Історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель

Проблема необхідності відновлення земель виникла ще за умов первісно-суспільного ладу. Адже з метою отримання продуктів харчування первісна людина мала піклуватися про стан земельної ділянки, що належала певному роду або племені, що було викликано об'єктивною потребою виживання у складних умовах існування людства. Така необхідність є наявною й сьогодні.

Правове забезпечення відновлення земель у своєму розвитку здолало декілька періодів і становить собою історичне явище, особливості якого залежать від специфіки суспільно-політичних умов, а також земельного ладу відповідного проміжку часу. Окремі положення, що регулюють земельні відносини, містилися ще в Руській правді, Новгородській і Псковській грамотах, Соборному Уложенні 1649 р. Так, у Руській правді зустрічаються певні положення щодо охорони общинної власності, до якої входили й земельні ділянки.

Ще в XIV ст. влада розпочала приділяти відповідну увагу захисту земель¹. Проте, як зазначають науковці, у цілому на формування й розвиток земельного права в дорядянській період справили особливий вплив насамперед земельна реформа 1861 р. й соціально-політичні реформи Голови Ради Міністрів Російської імперії П. А. Столипіна (1906 – 1911 рр.)². Як констатує Ю. Г. Жариков, окремого земельного законодавства до аграрної реформи П. А. Столипіна не існувало.

¹ Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в XX столітті: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид.ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2017. С. 38.

² Земельное право: учебник для вузов / под ред. С. А. Боголюбова. Москва: Норма, Инфра – М, 1998. С. 16 – 33; Жариков Ю. Г. Земельное право России: учебник. Москва: Кнорус, 2006. С. 24; Земельное право России: учебник / под ред. В. В. Петрова. Москва: Стоглав, 1997. С. 20-36; Земельное право: учебник для бакалавров / под ред. Н. Г. Жаворонковой, И. О. Красновой. Москва: Изд-во Юрайт, 2013. С. 57.

Так, здійснення приватного землеволодіння регулювалося нормами цивільного права, видобуток корисних копалин – статутом Гірничим, заготівля деревини – статутом Лісовим. Водночас отримують своє закріплення окремі правові інститути, властиві саме земельному праву. Йдеться про земельні сервітути, коли власник земельної ділянки був зобов'язаний допускати проведення вишукувальних робіт на своїй ділянці¹.

На той час саме за державний рахунок здійснювалося проведення топографо-геодезичних, межових робіт, меліоративних заходів, технічного нагляду за виконанням тих чи інших робіт на землях, що належали селянським громадам, земствам, та ін.

У зв'язку зі змінами основ земельного ладу й суспільно-політичних умов у державі можна виділити 3 головні періоди правового забезпечення відновлення земель. Розглянемо їх якомога детальніше.

Першим періодом правового забезпечення відновлення земель слід вважати другу половину XIX – початок XX століття (дорадянський період), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії. Саме в цей час законодавство розпочинає приділяти певну увагу якісному стану земель, а в добу столипінської аграрної реформи починає формуватися безпосередньо земельне законодавство.

Ученими визнається, що історично (до 60-х років XIX ст.) панівною формою господарювання було кріпосницьке господарство поміщиків-дворян². Маніфестом від 19 лютого 1861 р. і Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності, була оголошена можливість селян бути звільненими від кріпосної залежності за викуп. Селянам була надана можливість постійного користування земельним наділом, розмір якого визначався залежно від щільності населення в тому чи іншому регіоні та родючості ґрунтів. Сільська громада, як власник земель, одержала право перерозподілу земельних наділів між селянами.

В деяких працях істориків звертається увага на документ, зміст якого вперше було спрямовано на реалізацію механізму належного обробітку ґрунтів. Так, 25 січня 1875 р. була видана «Настільна книга для російських сільських хазяїв». Окремі положення цього документа стосуються якісного стану земель, зокрема, розглядається поняття «виснаження ґрунту», яке поділяється на виснаження якісне, зумов-

лене несприятливим станом поживних речовин у ґрунті, й кількісне, зумовлене недостатньою кількістю поживних речовин у ґрунті¹.

У працях науковців привертається увага до самостійного розділу книги «Періодичний обробіток», у якому міститься низка заходів відновлення й покращання якісного стану ґрунту. Пропонується внесення добрив різного типу й механічний обробіток ґрунту. Про потребу створення навколо земельних ділянок так званої мертвої або живої огорожі для їх захисту від вітряного впливу йдеться в розділі «Корінні покращання», проголошується необхідність обробки засушливих земель, засівання їх відповідною рослинністю з метою відновлення якісного стану поверхневого ґрунтового шару.

Зрівняння земельних наділів та їх постійний перерозподіл призвели до роздрібнення земельних угідь, до ігнорування вжиття заходів для підвищення родючості ґрунтів, отже, до зменшення обсягів урожайності².

Ця земельна реформа викликала заміну феодально-кріпацьких земельних відносин общинною формою землеволодіння, яка явно заважала формуванню ринкових відносин у землеробстві, а згодом стала й перепорою для розвитку сільського господарства, що призвело до необхідності реформації общинної форми землеволодіння³. Саме негативні наслідки реформи 1861 р. сприяли запровадженню наступних перетворень.

Так, з ініціативи П. А. Столипіна протягом 1906 року було видано низку указів щодо регулювання аграрних і земельних відносин з метою ліквідації общин, а також можливості виходу з них селян з їх земельним наділом на праві приватної власності. Набуває розвитку володіння хуторськими й отрубними земельними ділянками, що здійснюється на праві приватної власності, забезпечується раціональне їх використання, ведеться боротьба з черезсмужжям і дальнотемеллям.

Унаслідок проведення столипінської аграрної реформи утворилися різноманітні форми землекористування – общинне, подвірне, хуторське, отрубне та ін. Було прийнято низку указів, які привнесли докорінні зміни в систему земельних правовідносин. Підкреслимо, що за указом від 3 листопада 1905 р. розширялася діяльність Селянського

¹ Див.: Настольная книга для русских сельских хозяев / сост.: А. П. Людоговский, И. Н. Чернопяттов, И. А. Стебут, А. А. Фадеев; изд. А. Ф. Девриена. Санкт-Петербург: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1875. 944 с.

² Земельное право: учебник для бакалавров / под ред. Н. Г. Жаворонковой, И. О. Красновой. Москва: Изд-во Юрайт, 2013. С. 59.

³ Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 120.

¹ Жариков Ю. Г. Земельное право России: учебник. Москва: Кнорус, 2006. С. 24.

² Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. Земельне право України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2008. С. 63.

банку з купівлі приватновласницьких земель і розпродажу їх селянам трудового типу на пільгових умовах; указом від 8 листопада 1905 р. скасовано викупні платежі за надільні землі, відведені селянам після реформи 1861 р. За часів столипінської реформи указом від 12 серпня 1906 р. було проведено передачу названому Селянському банку надільних земель, які були в сільськогосподарському користуванні й не входили до складу лісових дач, та ін.

Як підкреслює І. М. Заріцька, Селянський поземельний банк, заснований 1882 р., повинен був вирішити проблему селянського малоземелля шляхом надання кредитів селянам для придбання землі, проте внаслідок його монопольного становища у сфері продажу земельних ділянок відбулося суттєве зростання ціни на них¹. Проблема ж створення Земельного банку залишається невирішеною й сьогодні, а в умовах запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення вона набуває особливої актуальності.

Указом від 9 листопада 1906 р. доповнювалися деякі постанови діючого закону щодо селянського землеволодіння й землекористування. При цьому вихід з общини вже не залежав від згоди громади, а кожному домогосподарю надавалося право вимагати закріплення за собою наділу землі у приватну власність і виділення його з общини, навіть, якщо розмір наділу перевищував норму, яка припадала на частку двору в даній сільській громаді на момент виділення².

Чільне місце в системі столипінського законодавства займав землеустрій. Значні темпи розвалу общини й ліквідація зрівняльного землевикористання, потреба в регламентації розширення діяльності землевпорядних комісій вимагали зведення заходів землеустрою до єдиної системи³.

Звід раніше виданих законів та інструкцій зі змінами та доповненнями склав основу положення «Про землеустрій», затвердженого Законом «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р.⁴. Цими правовими

актами закріплювалися заходи у сфері землеустрою, вчинення яких добровільно або примусово покладалося на губернські й повітові землевпорядні комісії. До таких заходів належали: (а) виділення земельних ділянок окремим поселенням сільських общин, (б) виділення земельних ділянок частинам поселень і новоствореним виселкам, (в) відмежування земель від суміжних володінь; (г) розподіл угідь, що знаходяться в загальному користуванні селян і приватних власників, (д) виділення окремим членам сільських общин відрубних ділянок та ін.¹ Отже, шляхом здійснення заходів землеустрою відбувалося забезпечення селян земельними наділами.

Земельні перетворення за роки столипінської реформи (з 1905 по 1915 рр.) сприяли підвищенню обсягів урожайності на 14%, у деяких губерніях – на 20 – 25%, вивезення зернових порівняно з 1900 р. збільшилось удвічі². Підкреслюючи, що формування фермерського хутірського господарства активізувало розвиток ринкових відносин і внутрішнього ринку, стимулювало використання штучних добрив і сільськогосподарських машин, науковці зазначають, що за роки столипінської реформи посівна площа в українських губерніях з 1910 до 1913 рр. зросла на 900 тис. десятин і становила майже 23 млн десятин; у в 1913 р. було отримано найбільший валовий збір зерна – 1200 млн пудів. При цьому в зовнішньоторговому балансі Російської імперії частка України становила понад 25%, у тому числі понад 40% вивозу зернових³.

Проаналізувавши наслідки цієї важливої реформи й період розвитку земельних відносин до 1917 р., можна зробити висновок про надзвичайну важливість формування належних ринкових відносин, результатом яких стало підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва⁴.

Незважаючи на висловлену позицію, що метою Столипінської аграрної реформи є не стільки мотивація дбайливого ставлення землекористувачів до використання земельних ресурсів, скільки досягнення економічної стабільності⁵, саме в роки розглянутої реформи

¹ Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917 – 1921 рр.: моногр. Київ: Атіка, 2010. С. 44.

² *Земельне право*: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / за ред. В.І. Семчика і П.Ф. Кулинича. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2001. С. 54.

³ *История земельных отношений и землеустройства*: учебник для вузов / под ред. А. А. Варламова. Москва: Колос, 2000. С. 116.

⁴ Див.: Громов Н. А. Закон 29 мая 1911 г. о землеустройстве с законодательными соображениями, Наказом Землеустроительным Комиссиям по применению положений о землеустройстве, узаконениями, на кои имеются ссылки, разъяснениями министерств, формами делопроизводства и разных бумаг и с подробными алфавитным предметным указателем: законы и законодательные акты. Санкт-Петербург: Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Маргынова, 1912. 343 с.

¹ Лісова Т. В. Правове забезпечення землеустрою в Україні: моногр. Харків: ЗАТ «Харків. друк. № 16», 2005. С. 8.

² Казарезов В. В. О Петре Аркадьевиче Столыпине. Москва: Агропромиздат, 1991. С. 50, 51.

³ Мартин А. Г., Прядка Т. М. Историчні аспекти формування земельних відносин і землеустрою в Україні: моногр. Київ: Центр учбов. літ., 2018. С. 104, 105.

⁴ Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 126.

⁵ Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ столітті: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків. 2017. С. 10.

спостерігається найбільш інтенсивне й ефективне відновлення й підвищення якісного стану земель і поліпшення родючості ґрунтів¹.

Другим періодом розвитку правового забезпечення відновлення земель вважаються радянські часи (з 1917 по 1990 рр.). Докорінні зміни у сфері правового регулювання земельних відносин мали місце після здійснення Жовтневого соціалістичного перевороту. Першим законодавчим актом Радянської держави – декретом «Про землю», прийнятим Другим Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., назавжди було скасовано право приватної власності на землю². Усі надра, землі, води й ліси, що мали загальнодержавне значення, переходили у виключну власність держави. Відповідно до декрету РНК РСФРР «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1918 р. у зв'язку зі скасуванням права приватної власності на землю остання передавалася трудящим на засадах зрівняльного землекористування³.

Конституцією УСРР від 14 березня 1919 р. було проголошено негайну передачу селянам відібраних у поміщиків земель⁴.

Подальший розвиток земельного законодавства радянської доби відбувався в напрямку кодифікації. Так, 29 листопада 1922 р. третя сесія ВУЦВК прийняла перший кодифікований акт, яким запроваджувався механізм подальшого розвитку відносин у сфері використання й охорони земель – Земельний кодекс УСРР⁵. Цей перший Земельний кодекс держави закріпив націоналізацію землі і скасував право приватної власності на неї. Право безоплатного й безстрокового землекористування визнавалося за всіма громадянами, які висловили бажання обробляти землю власною працею. Кодекс надав право громадянам обрати будь-яку форму землекористування –общинну, дільничу, хутірську. Проте, судячи з його змісту, перевага надавалася колективній власності.

Редакція Земельного кодексу УСРР не містила безпосередньо положень щодо охорони й відновлення земель. У той же час його статті встановлювали відповідальність громади перед державою за правильне й цільове використання земельних угідь, визначали порядок про-

¹ Лісова Т. В. До питання про історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель. *Право і суспільство*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 139.

² О земле: Декрет от 26.10.1917 г. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Т. 1. С. 77.

³ О социализации земли: Декрет СНК РСФСР от 19.02. 1918 г. *СУ РСФСР*. 1918. № 25. Ст. 346.

⁴ Конституция УССР от 14.03.1919 г. *Известия ВЦИК Харьков. губревкома*. 1920. № 21.

⁵ Земельний кодекс УСРР від 16.10.1922 р. *ЗУ УСРР*. 1922. № 51. Ст. 750.

ведення сівозміни, землеустрою (ст. 168) тощо. Кодексом закріплювалася трудова оренда землі, передбачена насамперед для господарств унаслідок стихійного лиха, недостатності інвентаря або робочої сили. Строк надання в оренду земельної ділянки не міг перевищувати одну сівозміну (не більше 3 – 4 – х років) (ст. 28), що повинно було забезпечити відновлення стану таких земельних ділянок, їх раціональне використання та збереження. У виняткових випадках граничний термін оренди міг бути збільшений, але не більше як на строк двократної сівозміни, а за відсутності належної сівозміни – не більше як на 6 років. У договорі оренди земельної ділянки обов'язково вказувалися поліпшення, які належить здійснити орендареві за строк користування нею, встановлювалася заборона вчинення будь-яких дій при її експлуатації, які могли б порушити інтереси інших землекористувачів (ст. 23), перерозподіл земель між землекористувачами з метою покращання землекористування (статті 117 – 119).

У зв'язку з утворенням Союзу РСР його ЦВК 15 грудня 1928 р. було прийнято «Загальні засади землекористування і землеустрою»¹. Цим нормативно-правовим актом було продовжено курс на соціалізацію селянських господарств і соціалістичних форм землекористування. За цим правовим документом основною метою землекористування й землеустрою проголошувався розвиток виробничих сил сільського господарства, основними ж землекористувачами стали колгоспи й радгоспи, а право виключної державної власності на землю було визнано за СРСР (ст. 1). Передбачався обов'язок землекористувачів щодо належного й доцільного використання наданих їм земельних ділянок, критерії якого, а також порядок нагляду й контролю за належним і доцільним використанням і застосування заходів протидії визначалися законодавством союзних республік. Саме цим законодавством союзних республік були передбачені заходи забезпечення необхідної стабільності трудового землекористування, як-то: (а) попередження надмірної роздрібненості трудового господарства шляхом економічних заходів, зокрема, шляхом організації кредитування селянських господарств; (б) переважне збереження при перерозподілі землі тих ділянок, на яких землекористувачами були зроблені докорінні поліпшення та ін. Все це сприяло як раціональному використанню земель, так і їх своєчасному відновленню.

Статтею 13 прийнятих 13 грудня 1968 р. «Основ земельного законодавства Союзу РСР та союзних республік» встановлювався обов'язок землекористувачів підвищувати продуктивність ґрунтів шляхом запровадження ефективних організаційно-господарських, агротехніч-

¹ Общие основы землепользования и землеустройства от 15.12.1928 г. *СЗ СССР*. 1928. № 69. Ст. 642.

них, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів, спрямованих на запобігання вітрової й водної ерозії ґрунтів, недопущення засолення земель, їх заболочування, забруднення й заростання бур'янами, а також інших процесів, які погіршують стан ґрунтів. Крім того, за цим законодавчим актом заходи меліорації й охорони земель, полезахисного лісорозведення, боротьби з ерозією ґрунтів тощо, спрямовані на докорінне поліпшення земель, повинні були закріплюватися в державних планах розвитку народного господарства і здійснюватися відповідними міністерствами, відомствами й землекористувачами. Передбачалося також особлива охорона сільськогосподарських угідь, зокрема, зрошених та осушених земель, а також покладалася обов'язок на колгоспи, радгоспи, на інші підприємства та організації підвищувати родючість ґрунтів, як на користувачів земель сільськогосподарського призначення, охороняти їх, відновлювати їх якісний стан шляхом вжиття заходів боротьби з ерозією, заболочуванням і засоленням земель (ст. 23). Окремою статтею закріплювався важливий обов'язок підприємств, установ та організацій, що здійснюють геологічні, пошукові, геодезичні та інші роботи за власний рахунок приводити земельні ділянки у придатний для використання за призначенням стан як протягом проведення зазначених робіт, так і після їх завершення, але не пізніше місячного строку після цього, окрім періоду промерзання ґрунтів (ст. 17)¹. Отже, норми зазначеного нормативно-правового акту були спрямовані не лише на забезпечення охорони, а й відновлення земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення.

Цей фундаментальний правовий документ, як зазначають науковці, було розраховано на жорстку централізацію й командне управління сільським господарством², хоча такий однобічний підхід не забезпечував охорону земель та їх відновлення на належному рівні. Проголошення матеріальної заінтересованості колгоспів і селян в ефективному землекористуванні, що повинно було стимулювати реалізацію заходів охорони земель, підвищення родючості ґрунтів і включення до сільськогосподарського обігу невикористовуваних земель, не було забезпечено належним господарським механізмом³. Як слушно зазначає П.Ф. Кулинич, земельна політика держави у 60 – 70-х роках мала насамперед споживацький характер⁴.

¹ Основы земельного законодательства Союза ССР и союзных республик от 13.12.1968 г. № 3401-VII. *Ведом. Верхов. Совета СССР*. 1968. № 51. Ст. 485.

² Жариков Ю. Г. *Земельное право России: учебник*. Москва: Кнорус, 2006. С. 34.

³ Жариков Ю. Г. *Земельное право России: учебник*. Москва: Кнорус, 2006. С. 34.

⁴ Кулинич П. Ф. *Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр.* Київ: Логос, 2011. С. 130.

Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р., що певною мірою продублював положення досліджених Основ, містив окрему главу 6 «Охорона земель і підвищення родючості ґрунтів»¹. Статтею 28 зазначеного Закону землекористувачі зобов'язувалися вживати ефективні заходи для підвищення родючості ґрунтів, не допускати засолення, заболочування, засмічення земель, заростання їх бур'янами, а також інших процесів, що погіршують стан ґрунтів. На колгоспи, радгоспи, інші сільськогосподарські підприємства, організації та установи покладалася обов'язок здійснювати агротехнічні заходи з підвищення родючості ґрунтів, що охоплюють: введення й освоєння науково обґрунтованих сівозмін, застосування органічних й мінеральних добрив, здійснення правильного обробітку ґрунту тощо. Спеціальній охороні підлягали сільськогосподарські угіддя, особливо зрошувані та осушені землі. Отже, на колгоспи, радгоспи, інші підприємства, організації й установи, які користуються землями сільськогосподарського призначення, покладалася обов'язок охороняти, відновлювати і підвищувати родючість ґрунтів.

Саме в цьому кодифікованому акті вперше на законодавчому рівні вживається термін «відновлення», що пов'язано з історичним розвитком земельних відносин. Як впливає зі змісту цього Закону, цей термін (поряд з термінами «охорона» і «підвищення родючості») теж стосується родючості ґрунтів.

Окремі статті Кодексу містили норми щодо охорони земель від засмічення й забруднення, стосувалися їх меліорації, захисту ґрунтів від вітрової й водної ерозії, використання меліорованих та еродованих земель (статті 30 – 34).

За слушним зауваженням Б. В. Єрофєєва правове регулювання земельних відносин у руслі соціалістичних принципів відбувалося зі значними складнощами, оскільки здійснювалося насамперед усупереч законам природи, у питаннях запровадження заходів з охорони й відновлення земель не містило особистого інтересу землекористувачів, а основний акцент робився на примушуванні й на апелюванні до їх свідомості².

Доцільно підтримати констатацію П. Ф. Кулинич, що в 60 – 80-х роках для землеохоронної політики країни характерним було правове забезпечення технологій землеробства як засобу боротьби з негатив-

¹ Земельний кодекс УРСР від 08.07.1970 р. № 2874-VII. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1970. № 29. Ст. 205.

² Єрофєєв Б. В. *Земельное право России: учебник*. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 129.

ними процесами¹. Першочергова увага приділялася насамперед охороні й відновленню земель сільськогосподарського призначення. Така особливість була властивою як законодавству загальносоюзному, так і національному. Підтвердженням цьому можуть послужити декілька постанов урядових органів влади. Перш за все йдеться про постанови: (а) ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про широкий розвиток меліорації земель для отримання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур» від 16 червня 1966 р., № 465²; (б) Ради Міністрів УРСР «Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території Української РСР» від 12 вересня 1960 р., № 1541³; (в) ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії в Українській РСР» від 16 травня 1967 р., № 320⁴; (г) Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню організації робіт по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії» від 28 листопада 1975 р., № 526⁵; (д) Ради Міністрів СРСР «Про рекультивуацію земель, збереження й раціональне використання родючого шару ґрунту при розробці родовищ корисних копалин та торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт» від 2 червня 1976 р., № 407⁶; (е) «Основні положення про рекультивуацію земель, порушених при розробці родовищ корисних копалин і торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт» від 16 травня 1977 р.⁷; (є) Ради Міністрів УРСР «Про розширен-

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 130.

² О широком развитии мелиорации земель для получения высоких и устойчивых урожаев зерновых и других сельскохозяйственных культур: пост. ЦК КПСС и Совмина СССР от 16.06.1966 г. № 465. *СП СССР*. 1966. № 11. Ст. 114.

³ Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території Української РСР: пост. Ради Міністрів УРСР від 12.09.1960 р. № 1541. *ЗП УРСР*. 1960. № 9. Ст. 152.

⁴ Невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії в Українській РСР: пост. ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 16.05.1967 р. № 320. *ЗП УРСР*. 1967. № 5. Ст. 47.

⁵ Про заходи по поліпшенню організації робіт по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії: пост. Ради Міністрів УРСР від 28.11.1975 р. № 526. *ЗП УРСР*. 1975. № 12. Ст. 69.

⁶ О рекультивации земель, сохранении и рациональном использовании плодородного слоя почвы при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: пост. Совмина СССР от 02.06.1976 г. № 407. *СП СССР*. 1976. № 11. Ст. 52.

⁷ Основные положения о рекультивации земель, нарушенных при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, стро-

ня і поліпшення робіт по рекультивації земель» від 2 липня 1979 р., № 335¹ та ін.

Варто підтримати позицію представників сучасної науки земельного права стосовно того, що саме інтенсифікація сільськогосподарського землекористування (особливо у другій половині ХХ ст.) породила низку проблем у зазначеній сфері, зокрема, призвела до зниження природної стійкості довкілля в цілому та земель зокрема².

28 лютого 1990 р. були прийняті «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю», окремий розділ яких присвячувався охороні земель, яка включала систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на їх раціональне використання останніх, на запобігання необґрунтованих вилучень земель із сільськогосподарського обороту, на захист від шкідливих антропогенних впливів, а також на відновлення й підвищення родючості ґрунтів і продуктивності земель лісового фонду. За ст. 41 цього нормативно-правового акта, охорона земель здійснюється на підставі комплексного підходу до угідь як до складних природних утворень (екосистем) з урахуванням їх зональних і регіональних особливостей³. Такий підхід є надзвичайно актуальним в умовах сьогодення, тому повинен застосовуватись при здійсненні як охорони, так і відновлення земель. Але підкреслимо, що елементом екосистеми є не лише сільськогосподарські угіддя, а й усі землі незалежно від їх цільового призначення.

Невиконання обов'язків із приведення земель до належного якісного стану, придатного для їх використання за призначенням, було однією з підстав притягнення винних до юридичної відповідальності (ст. 53).

За досліджуванним Законом користувачі земельних ділянок повинні: (а) відновлювати та підвищувати родючість ґрунтів, а також інші властивості землі; (б) захищати землі від водної й вітрової ерозії,

ительных и других работ: утв. госуд. комитетом Совмина СССР по науке и технике, госуд. комитетом Совмина СССР по делам строительства, М-вом сельского хозяйства СССР, госуд. комитетом лесного хозяйства Совмина СССР от 16.05.1977 г. *Бюл. норм. актов. Министерств и вед.* 1977. № 12.

¹ Про розширення і поліпшення робіт по рекультивації земель: пост. Ради Міністрів УРСР від 02.07.1979 р. № 335. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-79-%D0%BF> (дата звернення: 23.01.2020).

² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 15.

³ О введении в действие Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о земле: пост. ВС СССР от 28.02.1990 г. № 1252-1. *Ведом. Верхов. Совета ССР*. 1990. № 10. Ст. 129.

селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами, від інших процесів руйнування; (в) не допускати заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям, інших процесів погіршення культуртехнічного стану земель; (г) здійснювати консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів; (д) рекультивувати порушені землі, підвищувати їх родючість та інші їх корисні властивості (ст. 42)¹.

За радянських часів влади партійно-урядові постанови націлювали землекористувачів на максимально інтенсивне залучення землі до обробітку, адже за підрахунками офіційної науки, тільки паропросапна система землеробства давала ефективність. Тому в цей період розорювалися не тільки найбільш придатні землі, а й схили, заплави, водоохоронні зони та ін. При цьому максимальна розораність захищала низкою процедур, зокрема, землеустроєм господарств, обов'язковим до виконання документом, крім того, владою, яка пильно контролювала цей процес, а також законами, що фактично забороняли зменшення площі ріллі². Підкреслимо, що такий підхід є несумісним з концепцією сталого розвитку.

Сучасна земельна реформа офіційно розпочалася 18 грудня 1990 р. у зв'язку з прийняттям Верховною Радою УРСР постанови «Про земельну реформу», яка оголосила вважати всі землі Української РСР об'єктом такої реформи з 15 березня 1991 р.³ Норми цього документа певною мірою були спрямовані на забезпечення відновлення земель, адже постановою передбачалося проведення до вказаної дати інвентаризації земель усіх категорій, визначення земельних ділянок, використання яких здійснюється не за цільовим призначенням, нерационально або способами, що викликають зниження родючості ґрунтів, а також їх хімічне або радіоактивне забруднення.

Проте й донині інвентаризацію земель на належному рівні так і не проведено. Є сподівання, що оновлення цієї процедури згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку інвентаризації земель та визнання такими, що втратили чинність, деяких

¹ О введении в действие Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о земле: пост. ВС СССР от 28.02.1990 г. № 1252-1. *Ведом. Верхов. Совета ССР*. 1990. № 10. Ст. 129.

² Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 51.

³ Про земельну реформу: пост. Верховної Ради УРСР від 18.12.90 р. № 563-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 100.

постанов Кабінету Міністрів України» від 5 червня 2019 р., № 476¹ певною мірою матиме позитивний вплив на стан земель у країні.

З початком сучасної земельної реформи Верховною Радою Української РСР було прийнято Земельний кодекс Української РСР². Спеціальний розділ цього Кодексу було присвячено охороні земель, збереженню, відновленню, підвищенню родючості й поліпшенню інших їх корисних властивостей. Змістом розділу III «Охорона земель» охоплювалася організація раціонального використання земель, яка повинна мати природоохоронний, ресурсозберігаючий і відтворювальний характер, передбачати збереження ґрунтів, обмеження негативного впливу на них, а також на рослинний і тваринний світ, на геологічні породи, водні джерела та інші компоненти навколишнього середовища. Зазначеним нормативно-правовим актом було встановлено низку важливих обов'язків власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, а саме: (а) зберігати й підвищувати родючість ґрунтів, поліпшувати інші корисні властивості землі; (б) захищати землі від водної й вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами та від інших процесів руйнування; (в) здійснювати рекультивацію порушених земель, заходи з підвищення їх родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі; (г) провадити тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами відновити родючість ґрунтів неможливо (ст. 84)³. Отже, у кодифікованому нормативно-правовому акті, як і в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю» від 28 лютого 1990 р., певна увага була приділена відновленню якісного стану земель, підвищенню їх родючості й поліпшенню інших корисних властивостей.

У цілому, початок 90-х років минулого століття характеризувався як політичною, так і економічною нестабільністю, що пов'язано з процесами становлення України як незалежної суверенної держави. У цей історичний період на передній план виходить проблема перерозподілу земель. Питання забезпечення їх раціонального використання, особливо, їх охорони й відновлення, на деякий час стають

¹ Про затвердження порядку інвентаризації земель та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 05.06.2019 р. № 476. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 47. Ст. 1613.

² Земельний кодекс УРСР від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.

³ Земельний кодекс УРСР від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.

другорядними, що на деякий час призвело до відчутного погіршення стану земель і поширення деградаційних процесів.

Як бачимо, протягом радянської доби земля розглядається насамперед як основний засіб виробництва в сільському й лісовому господарстві. При цьому правове забезпечення відрахування амортизаційних відрахувань на відновлення її якісного стану було відсутнє. Отже, такі відрахування не здійснювалися, що підкреслювало ставлення до землі не як до товару.

Незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, розроблених і прийнятих у радянський період, вони залишалися декларативними нормами й не забезпечували належну охорону та відновлення земель в реальності.

Значною подією третього (сучасного) періоду розвитку правового забезпечення відновлення земель є прийняття 13 березня 1992 р. нової редакції Земельного кодексу України. Певну увагу в оновленому Кодексі було приділено охороні земель, яка відповідно до ст. 82 включала систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на їх раціональне використання, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обороту, захист від шкідливих антропогенних впливів, а також на відновлення й підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення¹.

Цим кодифікованим актом було продовжено курс на забезпечення комплексного підходу до земель як до складних природних утворень (екосистем).

Крім того, на власників землі і землекористувачів, в тому числі орендарів, покладалася низка обов'язків у сфері відновлення земель. Серед яких слід виокремити: здійснення рекультивації порушених земель, проведення тимчасової консервації деградованих сільськогосподарських угідь.

Діючий нині Земельний кодекс України набув чинності 1 січня 2002 р.², основним завданням якого було продовження курсу на забезпечення належного рівня охорони й відновлення земель. Самостійний розділ VI зазначеного Кодексу присвячено охороні земель, збереженню й відновленню земельних ресурсів, екологічної цінності природ-

¹ Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР. Закон України від 13.03.1992 р. № 2196-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

них і набутих якостей земель (ст. 163). В окремих статтях цього акта йдеться про відновлення родючості ґрунтів, рекультивацію порушених земель, консервацію техногенно забруднених, малопродуктивних і деградованих земель.

У розвиток положень чинного Земельного кодексу України 19 червня 2003 р. були прийняті Закони України «Про охорону земель», № 962-IV¹ і «Про державний контроль за використанням та охороною земель», № 963-IV². У першому з них окремі статті присвячено основним заходам відновлення земель (їх консервація, рекультивація тощо), йшлося про економічне стимулювання впровадження заходів з їх охорони й використання, про підвищення родючості ґрунтів тощо.

Важливою подією стало й прийняття Закону України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р., № 1389-XIV, норми якого спрямовані на проведення меліорації земель, раціональне використання меліорованих земель, меліоративних систем і забезпечення екологічної безпеки довкілля в цілому³.

Сьогодні основна увага в земельному законодавстві спрямована на зупинення процесів опустелювання й запобігання поширення деградації земель, зокрема, ерозії ґрунтів.

Проаналізувавши третій (сучасний) період правового забезпечення відновлення земель, доходимо висновку, що, незважаючи на значний масив розроблених і прийнятих нормативно-правових актів, унаслідок явних прогалин правового регулювання, невідповідності їх реалізації у практичній сфері, спостерігається продовження погіршення стану земельних ресурсів.

Осмилення земельних перетворень у різні часові проміжки надають можливість навести певні висновки.

У дорадянський період, зокрема, під час сталинської аграрної реформи, були закладені підвалини ринкових відносин, що сприяло підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, заснованому передовсім на економічній заінтересованості. Сільськогосподарське виробництво вимагало використання земель з високими показниками якості, чого можна було досягти шляхом вжиття відповідних заходів з їх охорони і своєчасного відновлення. Проблема

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

² Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. *Офіц. вісн. України*. 2003. № 29. Ст. 1432.

³ Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 6. Ст. 200.

запровадження ефективного економічного стимулювання при використанні й відновленні земель залишається актуальною й сьогодні й потребує невідкладного вирішення.

Централізація й командне управління економікою у радянський період не забезпечували охорону земель і їх відновлення на належному рівні, адже законодавче регулювання було спрямоване перш за все на максимально інтенсивне залучення землі до обробітку з метою отримання від її використання найвищих економічних показників. Основні ж заходи охорони й відновлення стосувалися передусім земель сільськогосподарського призначення. Проголошення в той час матеріальної заінтересованості в ефективному землекористуванні не було забезпечено належним рівнем економічного механізму. Однак серед позитивних аспектів розглядуваної доби доцільно виокремити проголошений у законодавстві наприкінці існування Радянської держави комплексний підхід до угідь як до складних природних утворень (екосистем).

На жаль, за роки сучасної земельної реформи відбулося істотне погіршення стану земель. Сьогодні переважна їх частина незалежно від цільового призначення охоплена негативними явищами. Частина з них є деградованими, малопродуктивними, на інших спостерігається небезпечне порушення їх рельєфу. Насамперед ідеться про стрімке зниження якості земель сільськогосподарського призначення. Наслідком сучасної земельної реформи є надмірна розрібненість земель сільськогосподарського призначення, що певною мірою негативно позначилося на їх стані внаслідок поширених випадків неспроможності їх власників застосувати сучасні агротехнології через нестачу коштів. Більшість положень нормативно-правових актів у сфері охорони й відновлення земель характеризується значною кількістю прогалин щодо правового забезпечення цього процесу і явним браком дієвого механізму їх реалізації. Критично дослідивши три періоди правового забезпечення відновлення земель, наголосимо, що протягом різних періодів розвитку правового забезпечення, відновлення земель об'єднує: (а) відновлення передовсім стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема родючості їх ґрунтів; (б) проведення рекультивациі порушених земель; (в) тимчасова консервація деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів.

Зараз, як ніколи, надзвичайно актуальним є підхід до землі як до елемента екосистеми, адже землі є об'єктом довілля, а тому їх відновлення повинно відбуватися в руслі відновлення й інших природних об'єктів. Концепція екосистемного підходу була запровадже-

на Конвенцією про охорону біологічного різноманіття від 1992 р.¹, яка була ратифікована Законом України від 29 листопада 1994 р., № 257/94-ВР. У зазначеній Конвенції екосистема розглядається як динамічний комплекс угруповань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як єдине функціональне ціле.

За слушним зауваженням Є. П. Суєтнова, одним з важливих завдань сучасної політики Європейського Союзу є збереження біологічного різноманіття як необхідної умови забезпечення екосистемних функцій живих організмів і формування середовища життєдіяльності людини².

Розділом «А» Додатку до рішення V/6 «Екосистемний підхід» 5 – ї наради Конференції сторін (м. Найробі, Кенія), що проходила з 15 по 26 травня 2000 р.³, екосистемний підхід тлумачиться як стратегія комплексного управління земельними, водними й біологічними ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливих засадах. Як переконливо підкреслює В. В. Носік, екосистемний підхід поширюється на інституційно-функціональне забезпечення збереження, відновлення й використання природних ресурсів в екосистемах⁴.

Слід підкреслити, що норми Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.» від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII, певною мірою, спрямовані на регулювання відносин збереження й відновлення екосистем

¹ Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_030 (дата звернення: 28.11.2019).

² Суєтнов Є. П. Європейські зобов'язання України щодо збереження біологічного різноманіття шляхом впровадження екосистемного підходу. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах європейської глобалізації*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ-Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. С. 107 – 110.

³ Решение V 6 «Екосистемный подход»: Решения, принятые Конференцией Сторон Конвенции о биологическом разнообразии на ее пятом совещании (Найроби, 15 – 26 мая 2000 г.). URL: <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-05/full/cop-05-dec-ru.pdf> (дата звернення: 28.11.2019).

⁴ Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах європейської глобалізації*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ-Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. С. 25, 26.

та запровадження екосистемного підходу. Як проголошується в даному Законі, мета державної екологічної політики полягає в досягненні належного стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте й безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження й відновлення природних екосистем¹.

Сьогодні людство опинилося в умовах, загрозливих для існування, що потребує вжиття невідкладних заходів відновлення і збереження усіх природних об'єктів, насамперед земель. Адже саме землі є тим природним об'єктом, який неможливо збільшити чи розширити їх площу. Отже, треба постійно про це пам'ятати і дбати про своєчасне забезпечення відновлення земель, бо в умовах, у яких опинилося людство, іншого виходу просто немає.

Активний розвиток науково-технічного прогресу вимагає вирішення питання щодо подальшої долі териконів, сотні яких утворилися через тривалий видобуток вугілля навколо шахт, перш за все на території Донбасу. Особливу небезпеку становить горіння териконів, оскільки в таких випадках відбувається виділення разом із газами шкідливих небезпечних речовин, які не лише забруднюють атмосферне повітря, а й потрапляють у водні об'єкти, накопичуються у ґрунтах. Одним із важливих заходів відновлення териконів сьогодні вважається біологічна рекультивація земель, тобто засівання їх багаторічними травами, починаючи від підніжжя відвалів і до подальшого їх поширення по схилах. Засадження їх деревними породами – теж варіант їх рекультивації. Дійсно, цей процес видається доволі складним, потребуючим значних грошових вкладень. Але досвід деяких європейських країн, у яких на основі териконів створені парки, свідчить, що вказаний вище захід є достатньо виправданим і, очевидно, безальтернативним.

Однією з екологічних проблем Донбасу залишається також затоплення вугільних шахт унаслідок відсутності системи водовідливу на території окремих районів Донецької області, що може викликати засолення й підтоплення ґрунтів через високу мінералізацію шахтних вод, що, у свою чергу, може призвести до просідання ґрунтів і подальших обвалів. Отже, ця проблема теж потребує невідкладного вирішення, що попередить негативні масштабні наслідки для довкілля.

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 28. Ст. 980.

Крім того, викликає занепокоєння безпосередньо і стан земель у межах окупованих територій Донецької й Луганської областей, адже проведення воєнних дій, вибухи і згорання боєприпасів спричинили надзвичайно негативний вплив на стан поверхневого ґрунтового шару. Отже, його відновленню передуватиме розмінування цих територій і знешкодження боєприпасів. Лише після здійснення таких заходів постане можливість рекультивувати порушені землі, адже після завершення цих дій можна застосовувати інші заходи, спрямовані на відновлення якісного стану цих земель, їх ґрунтової родючості та інших корисних властивостей, як і функцій земель несільськогосподарського призначення. У цьому контексті відновлення можна розглядати також в іншому аспекті, тобто як відновлення територіальних меж. Отже, існує нагальна потреба звільнення тимчасово окупованих територій. Відновлення, так би мовити «статус-кво». Цей аспект, звичайно ж, є політичним, але вкрай необхідним. Наукові дослідження останніх років свідчать, що в кінцевому підсумку погіршення стану земель взагалі може виступати однією з вагомих причин зміни клімату не на краще. Як констатує С. М. Романко, в умовах формування в Україні нової кліматичної політики важливим завданням останньої, особливо, що стосується міст, має бути розвиток так званих зелених технологій та зеленої економіки, зокрема, шляхом впровадження елементів органічного землеробства й управління родючістю ґрунтів у міському господарстві¹.

Зміна клімату сьогодні набула характеру глобальної всесвітньої проблеми, яка може бути вирішена лише спільними зусиллями всіх країн.

З точки зору В. В. Носіка, у глобальному всесвітньому вимірі кліматичні зміни викликані антропогенними чинниками, зобов'язують міжнародну інтелектуальну спільноту формувати нові наукові погляди й підходи в дослідженнях результатів впливу таких змін на економіку, екологію, державу, право, соціум, суспільну свідомість народів усіх держав світу. Тільки завдяки цьому можна буде спрогнозувати можливі негативні ризики для людини і природи, а також виробити суспільно-економічні, державно-правові моделі забезпечення сталого розвитку на національному й міжнародному рівнях і запобігти загибелі людської цивілізації на планеті².

¹ Романко С. Кліматичні стратегії міст як політико-правовий інструмент адаптації до зміни клімату. *Еколог. право*. 2016. № 1 – 2. С. 120.

² Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурс-*

З метою вдосконалення державної політики у сфері зміни клімату для досягнення функціонування сталого розвитку держави і створення передумов для поступового переходу до низьковуглецевого розвитку країни розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р., № 932-р було схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року. Основними напрямками розв'язання порушеної проблеми цим важливим правовим документом визначено: (а) зміцнення інституційної спроможності у формуванні й забезпеченні реалізації державної політики щодо зміни клімату; (б) скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів і поступовий перехід до низьковуглецевого розвитку держави; (в) адаптацію до змін клімату та ін¹. У розвиток положень названої Концепції на державному рівні було затверджено відповідний намічений план заходів та їх виконання².

Паризькою угодою, підписаною 12 грудня 2015 р. (ратифікованою Україною 14 липня 2016 р.) негативні зміни клімату визнано спільною проблемою людства³. Фахівцями-науковцями широко визнається факт негативного впливу деградації земель на посилення процесів кліматичних змін. Йдеться про наслідки нераціонального використання ґрунтів, що призводить до викидів ними в атмосферу вуглецю, який є однією із причин глобального потепління і зміни клімату. Підтвердженням висловленого є встановлений з початком стрімкого промислового розвитку всесвітній обсяг вуглецю на рівні 136 гігатонн, що було спричинено виділенням органічних сполук вуглецю із ґрунтів⁴. Отже, реалізація відновлювальних заходів сприятиме скороченню викидів вуглецю, позначиться на позитивних змінах стану клімату й гарантуватиме сталий розвиток держави і суспільства.

сних відносин в умовах європейської глобалізації: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ-Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. С. 23, 24.

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 07.12.2016 р. № 932-р. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 99. Ст. 3236.

² Про затвердження Плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 06.12.2017 р. № 878-р. *Уряд. кур'єр*. 2017/13 груд. № 235.

³ Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14.07.2016 р. № 1469-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 61. Ст. 2074.

⁴ Землі мають значення для клімату. Сокращение разрыва в уровне выбросов и достижение цели. URL: http://www.unccd.int/sites/default/files/documents/2015_Paris_Climate_RUS_0.pdf (дата звернення: 02.12.2019).

Підґрунтям сталого розвитку країни є відновлення стану всіх її земель незалежно від їх цільового призначення, адже забезпечення такого розвитку вимагає стабільності і щодо якісного стану останніх. Останнім часом серед представників юридичної науки існують різні теоретичні підходи щодо сталого розвитку.

Так, правове забезпечення сталого розвитку розглядається як нормативно-правовий процес, спрямований на регулювання суспільних відносин, що складаються між державою, її владними органами, органами місцевого самоврядування, окремими фізичними і юридичними особами, у справі гарантування соціально-економічного розвитку з метою забезпечення задоволення різноманітних потреб (фізіологічних, економічних, духовних) як нинішнього, так і прийдешніх поколінь¹.

Як переконливо підкреслює Б. В. Даниленко, основною ідеєю сталого розвитку людства є здійснення прогресу для реалізації потреб покоління сучасного з урахуванням інтересів і потреб майбутніх поколінь. При цьому пріоритет у цій концепції належить саме екологічному складнику, адже саме екологічні проблеми землекористування мають першочергове значення². Як констатує Н. Р. Кобецька, сьогодні людство опинилося в досить складних умовах подвійності інтересів. З одного боку, йдеться про експлуатацію природних ресурсів, вилучення з них їх корисних властивостей (економічний аспект), з іншого – про необхідність їх збереження (аспект екологічний)³.

Є сенс підтримати позицію, висловлену А. П. Гетьманом та Г. В. Анісімовою, що відповідно до вимог ЄС базовими характеристиками екологічного складника сталого розвитку є охорона довкілля, зменшення антропогенного навантаження на нього, гарантування населенню екологічної безпеки територій, перегляд вимог щодо кліматичних змін, якості питної води, рівнів шкідливого впливу виробничого, побутового та інших шумів у великих містах на організм людини, захист від вібрації, інших фізичних чинників поведінки з відходами тощо⁴.

¹ Янчук Н. Д. Правове забезпечення концепції сталого розвитку сучасної держави: теоретико-компаративістський аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2009. С. 10.

² Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. С. 8.

³ Кобецька Н. Комплексний характер правового регулювання використання природних ресурсів. *European political and law discourse*. 2014. Vol. 1, No. 6. P. 630, 631.

⁴ Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. № 3 (19). С. 13.

Т. В. Курман, провівши комплексне дослідження теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, пропонує авторську дефініцію останнього: це стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на підставі досягнень науки й техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва у спосіб, що забезпечує успішне її функціонування в інтересах як нинішнього, так і майбутнього поколінь¹. Варто підтримати запропоновані характеристики сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, а саме: стабільність, незворотність процесу прогресивних цілеспрямованих змін, використання способів ведення сільгоспвиробництва, що забезпечують успішне функціонування агросфери в інтересах як нинішнього, так і майбутнього поколінь.

Слід погодитися із запропонованим підходом Б. В. Даниленка щодо необхідності застосування концепції сталого розвитку до правового регулювання земельних відносин в аграрній сфері. З погляду науковця, стале землекористування забезпечує потреби теперішнього покоління в земельних ресурсах і не створює перешкод щодо задоволення потреб поколінь прийдешніх².

Доцільно звернути увагу на позицію представників економічної науки стосовно збалансованого землекористування як фактору підвищення економічної ефективності використання земель сільськогосподарського призначення, яке становить собою певну форму й відповідні їй методи землевикористання, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій та ландшафтів³. При цьому при сталому землекористуванні гарантується оптимальне співвідношення не лише між економічним зростанням і якісним станом земель, а й задовольняються матеріальні й духовні потреби сучасного й майбутнього поколінь, адже воно ґрунтується на соціальних, економічних та екологічних законах і принципах⁴.

¹ Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. С. 5.

² Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. С. 3.

³ Третяк В. М., Свентух В. Ю. Стале (збалансоване) землекористування як фактор підвищення економічної ефективності використання сільськогосподарських земель. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2015. № 4. С. 30.

⁴ Мельничук Л. С. Проблеми сталого та раціонального землекористування в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2014. Вип. 2. С. 910 – 911; Пашков І. А. Системні основи сталого землекористування в Україні. *Вісн. Запорізьк. нац. ун-ту*. 2009. № 1 (4). С. 152.

Поділяємо точку зору окремих науковців, що за відсутності сталого сільського господарства, побудованого на засадах ресурсозбереження і зменшення його ризикованості, довгострокове підвищення сільськогосподарського землекористування не є можливим¹.

Як справедливо наголошує А. М. Статівка, концепція сталого розвитку в галузі вирішення екологічних проблем у сільськогосподарському землекористуванні спирається як на раціоналізацію використання всіх природних ресурсів з можливістю їх відновлення, так і на створення безпечних умов для життєдіяльності людини, зменшення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище для збереження властивостей біосфери та її компонентів з урахуванням її асиміляційної здатності, орієнтації на тривале поліпшення екологічної обстановки, рівність інтересів сучасного й майбутнього поколінь².

Простежується тісний взаємозв'язок між належним землекористуванням, відновленням земель і забезпеченням сталого розвитку держави. Забезпечення сталого землекористування не є можливим без здійснення заходів відновлення земель, припинення процесів їх деградації, вжиття заходів боротьби з опустелюванням. Тим більше, що зараз, як зазначається в наукових працях, існує наявний суспільний інтерес щодо поєднання високої ефективності освоєння й використання земель з їх максимальним збереженням, і особливо зі збільшенням їх якості й корисних властивостей³.

Отже, збереження стану земель, який здатен забезпечити потреби людства як сьогодні, так і в майбутньому, може бути досягнуто завдяки реалізації заходів, спрямованих на відновлення якісного стану земель сільськогосподарського й лісгосподарського призначення, а також інших властивостей земель окремих категорій.

Таким чином, здійснення заходів відновлення земель – це не лише основа сталого землекористування, а й один з вагомих складників основи забезпечення сталого розвитку країни. Завдяки проведенню заходів з відновлення земель забезпечується їх збереження як основного національного багатства. Земельними ресурсами по-

¹ Мішенін Є. В., Дутченко О. М., Ярова І. Є. Стале землекористування у контексті забезпечення продовольчої безпеки: національні та глобальні аспекти. *Вісн. Сумськ. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2015. Вип. 4 (63). С. 9.

² Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во геогр. літ. «Обрії», 2011. С. 20, 21.

³ Другак В. М., Третяк Н. А. Екологія землекористування України в системі суспільних інтересів. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 1 – 2. С. 89.

винні бути забезпечені всі покоління (як сучасне, так і майбутні). На жаль, останніми роками площа земель сільськогосподарського призначення поступово зменшується. Особливе занепокоєння викликає зменшення площі орних земель на душу населення за декілька останніх десятиліть. Отже, перед відновленням сьогодні постає глобальне завдання – зупинити процеси деградації земель, забезпечити їх збереження та створити підґрунтя для підвищення рівня їх якісного стану.

З урахуванням вищевикладеного слід наголосити, що в умовах посилення техногенного навантаження на довкілля, зокрема, на земельні ресурси, стрімкого погіршення їх стану у відносинах щодо використання й відновлення земель надзвичайно актуально постає зміна антропоцентричної парадигми природокористування на біосфероцентричну парадигму взаємодії людини і навколишнього природного середовища. Біосфероцентризм тлумачиться як новий тип світогляду, що ставить інтереси окремої людини й суспільства в цілому в залежність від потреб усієї планети й усього живого, що є на ній. У філософії антропоцентризм і біосфероцентризм розглядаються як філософські концепції, що відображають ставлення людини до оточуючого світу і сприйняття самої себе в ньому. Із позиції прихильників біосфероцентризму людина є складовою частиною біосфери й не повинна ставити себе, свої потреби й інтереси вище потреб усіх живих організмів на планеті. У словникових джерелах «біосфера» трактується як охоплена життям земна оболонка, що має у зв'язку з цим своєрідну геологічну й фізико-хімічну організованість¹. При цьому йдеться про цілу сукупність екосистем. Зазначене поняття було введено в науковий обіг Е. Зюссом; значний же внесок у його розвиток було здійснено В. І. Вернадським².

Характерні для сучасного стану земель негативні процеси чинять свій вплив на суспільний розвиток, певною мірою стримуючи його шляхом знищення результатів людської праці й відчутного уповільнення розвитку продуктивних сил. Подальше безконтрольне й безвідповідальне використання природних ресурсів без урахування потреб та особливостей існування всього живого на планеті становить серйозну загрозу для всього людства.

У наукових публікаціях фахівців звертається слушно увага на те, що прихильники антропоцентристського світогляду повинні зрозуміти, що без збереження біосфери, реалізації біосфероцентризму,

¹ Філософський словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. Москва: Политиздат, 1963. С. 49.

² Див.: Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Москва: Наука, 1989. 261 с.

неможливо забезпечити в майбутньому належний рівень життєдіяльності індивіда й людства в цілому¹.

При використанні природних ресурсів (у тому числі й земель), так і при їх відновленні необхідно дотримуватися ідеї біосфероцентризму. Сама ж людина при цьому повинна співставляти власні потреби й інтереси з урахуванням притаманних особливостей усього живого і взагалі забезпечувати запобігання негативного впливу на стан біосфери.

За чинним законодавством деякі із заходів відновлення земель підлягають оцінці впливу на довкілля. Йдеться про відповідну планову діяльність, наслідки якої здійснюють відповідний вплив на навколишнє природне середовище, безпеку життєдіяльності людини та на її здоров'я, на стан флори, фауни, біорізноманіття у природі, якість ґрунту, повітря, водних ресурсів, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів. Інакше кажучи, при здійсненні такої діяльності відбувається певне втручання у природне середовище. Висловлене підтверджує те, що в основі забезпечення суспільних інтересів щодо відновлення земель обов'язковим має бути оцінювання впливу реалізації тих чи інших заходів відновлення на довкілля за процедурою, передбаченою законодавством, а саме Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р., № 2059-VIII².

Отже, для збереження належного стану біосфери як середовища життя сучасного й майбутніх поколінь доцільно виходити з біосфероцентричної парадигми взаємодії людини і природи.

1.3. Відновлення земель в економічному розумінні

Функціонування економіки й життєдіяльність людини нерозривно пов'язані із землею, яка виконує різні функції. Так, як об'єкт господарювання, вона виступає основним засобом виробництва в сільському й лісовому господарстві, є просторовим базисом для розміщення відповідних будівель і споруд. Крім того, земля є основним природним об'єктом, а також служить просторовим базисом для розташування інших природних об'єктів – лісів, вод, надр, об'єктів рослинного і тваринного світу.

Як підкреслює М. В. Шульга, земля є еколого-економічною категорією, її природне походження й функціонування здійснюються

¹ Барлыбаев Х. А. Избранные труды в 4-х томах. Т. 3: Экономическая теория, экономика, экология. Москва: Науч. библ., 2014. С. 238.

² Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 50. Ст. 1549.

за об'єктивними, незмінюваними волею людини законами природи. Вона є частиною єдиного природного комплексу, від стану якого залежить благополуччя кожної людини й суспільства в цілому. У зв'язку із цим, розглядаючи землю як специфічний і відносно самостійний об'єкт довкілля, потрібно виокремити екологічний чинник, яким вона характеризується¹.

Серед основних ознак землі як основного природного об'єкта традиційно виділяють її просторову обмеженість, неможливість переміщення у просторі, ресурсну незамінність і локальність за місцем розташування.

Слід підтримати думку І. І. Каракаша, що однією з найважливіших ознак землі як засобу виробництва є її ґрунтовий шар, що має таку унікальну властивість, як родючість. Саме цим зумовлюється особлива роль земельних ресурсів у сфері сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва. Адже родючість значною мірою визначає споживчу вартість землі, її корисність і здатність у поєднанні з іншими природними чинниками й людською працею бути джерелом одержання сільськогосподарської й лісогосподарської продукції².

Крім того, земля є об'єктом нерухомості. Представники науки цивільного права, вивчаючи землю як річ, називають суттєві ознаки земельної ділянки як об'єкта нерухомості, а саме: (а) наявність просторової сфери, тобто територіальних меж, місця розташування і площі; (б) установлення правового режиму земельної ділянки, тобто її цільового призначення й порядку дозволеного використання; (в) визнання її індивідуально конкретизованим об'єктом, у тому числі об'єктом прав; (г) непереміщуваність і неспоживність; (д) товарність, здатність бути об'єктом майнового обігу з урахуванням категорії земель та ін.³ Проте такий підхід до землі треба визнати занадто вузьким, однобічним, адже земля – це насамперед основний створений природою природний об'єкт, складова частина природного комплексу, якій притаманні певні специфічні ознаки.

Земельна ділянка розглядається правниками-цивілістами як товар; у такому випадку йдеться про її здатність знаходитися в обігу, задовольняти потреби людей. У цьому полягає споживча й мінова цінність

¹ Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: моногр. Харьков: Консум, 1998. С. 12.

² Каракаш І. І. Земельне право в правовій системі України. *Земельне право*: підруч. / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 6.

³ Тоцька К. М. Обмеження права власності на земельну ділянку: цивільно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 21.

для її власника¹. У такому разі йдеться про відновлення властивостей земельної ділянки (родючості, продуктивності), що забезпечує її здатність задовольняти потреби особи і мати мінову цінність для її власника.

Стан земель у цілому й окремих земельних ділянок залежить як від природних процесів, так і від антропогенної діяльності індивіда. Земля є основою життєдіяльності людей, незамінним джерелом задоволення їх життєво важливих потреб.

Відновлення цього природного багатства є економічною категорією. Проте, як справедливо наголошують дослідники, така діяльність має і юридичний аспект, адже значна частина відносин при цьому виникає, змінюється і припиняється в установленому законом порядку, а це означає, що змісту відновлення притаманний і правовий характер².

У наукових колах останнім часом домінує позиція, за якою завдання щодо охорони й раціонального використання земель і безпосередньо ґрунтів належить вирішувати на стику різних наук, зокрема економічної і юридичної. Окремі вчені наголошують навіть на економіко-організаційних аспектах (до яких входить і нормативно-правове регулювання) проблеми посилення ролі економічних стимулів і санкцій щодо забезпечення охорони земель, раціонального використання ґрунтового-ресурсного потенціалу й державного регулювання земельних відносин в аграрному секторі економіки³.

Цілком очевидно, що економічна наука спрямована на вирішення соціально-економічних завдань перш за все в аграрному секторі держави. Ідеться про відновлення земельних ресурсів як складника аграрного сектора, а значить, джерело отримання прибутку, оскільки збільшення обсягів виробництва, а отже й розмір отриманого прибутку, прямо залежить від стану і якості земель сільськогосподарського призначення. Реальні ж втрати сільськогосподарської продукції лише від переуцільнення ґрунтів в Україні можуть сягати 160 – 500 млн американських доларів щорічно⁴.

¹ Тоцька К. М. Обмеження права власності на земельну ділянку: цивільно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 21.

² Рябов А. А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. *Вестн. ТИСБИ*. 2002. № 4. С. 22.

³ Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеев Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 17.

⁴ Медведєв В. В., Пліско І. В. Прогнозування у ґрунтознавстві. Харків: Стильна тип., 2018. С. 36.

Як наголошують фахівці-економісти, актуальність проблеми відтворення родючості ґрунтів обумовлена гострими протиріччями між необхідністю забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки й інтенсивним розвитком ґрунтово-деградаційних процесів, що унеможливають стале відтворення родючості ґрунтів¹.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» від 17 жовтня 2013 р., № 806-р одним із пріоритетних напрямків досягнення стратегічних цілей є стимулювання до раціонального й ефективного використання земель сільськогосподарського призначення і підвищення рівня екологізації сільськогосподарського землекористування². Як бачимо, цей напрямок розвитку аграрного сектора економіки спрямований як на охорону, так і на відновлення земель, у тому числі родючості ґрунтів. Висловлене підтверджує і зміст іншого розпорядження Кабінету Міністрів України – «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року» від 30 грудня 2015 р., № 1437-р. Одним із передбачених цією Концепцією завдань є здійснення заходів боротьби з деградацією сільськогосподарських земель та опустелюванням, включаючи проведення моніторингу й агрохімічної паспортизації, консервації малопродуктивних і техногенно забруднених земель, запровадження енергозберігаючих та енергоощадних технологій, а також сучасних систем живлення, відновлення й розвиток систем меліорації. Як зазначається в розглядуваній Концепції, складна ситуація в аграрному секторі економіки викликана високим рівнем розораності й деградації сільськогосподарських земель³. Результатом належного виконання цього важливого документа має бути збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції внаслідок зменшення площі деградованих сільськогосподарських угідь, удосконалення їх структури тощо. Таким чином, йдеться про відновлення земельних ресурсів як основно-

¹ Балюк С.А., Кучер А.В., Кучер Л.Ю., Анісімова О.В. Балюк С. А., Кучер А. В., Кучер Л. Ю., Анісімова О. В. Сучасні напрями економічного дослідження відтворення родючості ґрунтів у сільському господарстві. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 56.

² Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року: розпорядж. КМУ від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 83. Ст. 3088.

³ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпрядж. КМУ від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 24. Ст. 960.

го засобу виробництва, а, отже, як джерело отримання прибутку. Адже збільшення обсягів виробництва, а, отже, й розмір прибутку, має пряму залежність від якісного стану земель. Є сенс погодитися з позицією А. В. Барвінського, який стверджує: наскільки економічно ефективно використовується земля як засіб виробництва, залежать не тільки обсяг отриманого прибутку окремим власником або землекористувачем, а й добробут українського народу¹.

Національною парадигмою сталого розвитку України (2012 р.) передбачено такі напрями її сталого розвитку:

- збереження, відтворення й раціональне використання біологічної різноманітності в агроландшафтах;
- формування зональних конкурентоспроможних ресурсо- й енергоощадних моделей ефективного ведення сільськогосподарського виробництва на засадах природоохоронної організації території, відтворення природно-ресурсного потенціалу;
- удосконалення структури посівних площ і сівозмін для більш повного використання біокліматичного потенціалу, поліпшення фітосанітарного стану ґрунту й агрофітоценозів, підтримання оптимального балансу органічних речовин і біологічного стану ґрунту;
- застосування енергоощадних ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту, що забезпечать оптимізацію його агрофізичних властивостей і підвищення протиерозійної стійкості, особливо в регіонах прояву ерозії².

Зі змісту викладеного вище випливає, що відновлення природно-ресурсного потенціалу й, зокрема, земель сьогодні розглядається науковцями як один з напрямків сталого розвитку.

За Національною програмою охорони ґрунтів України, розробленою фахівцями Національного наукового центру «Інституту ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського», одним із пріоритетних її завдань є впровадження заходів щодо відтворення родючості ґрунтів на техногенно забруднених землях сільськогосподарського призначення³. Передусім, мова йде про консервацію техногенно забруднених, деградованих і малопродуктивних земель.

¹ Барвінський А. Еколого-економічні аспекти формування сталого сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 2. С. 51.

² Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б. Є. Патон. Київ: ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України», 2012. С. 30, 31.

³ Національна програма охорони ґрунтів України / Заришняк С.А. та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 6.

За даними спеціалістів-грунтознавців в аграрному секторі економіки в останні роки спостерігається звужене відтворення родючості ґрунтів. Це знаходить свій прояв у зменшенні вмісту гумусу й поживних речовин у ґрунті внаслідок недотримання оптимальних нормативів щодо структури посівних площ і недостатньої кількості внесених органічних і мінеральних добрив¹.

Вимагає уваги позиція фахівців, що відповідно до економічної теорії в основі саморозвитку будь-якої економічної системи лежать певні суперечності, які наскрізь пронизують суспільне виробництво й діють на всіх його рівнях². У публікаціях учених, присвячених дослідженню економічного забезпечення відновлення земель, особливо підкреслюється суперечність між виробництвом та іншими сферами економіки – розподілом, обміном і споживанням виробленого. Зараз в аграрному секторі країни переважає споживацьке використання земельних ресурсів (ідеться про вирощування ґрунтовиснажливих експортно орієнтованих сільгоспкультур), що унеможливує відновлення родючості ґрунтів.

Сучасна економічна теорія розглядає землю як один із трьох чинників виробництва: земля – праця – капітал³. Земля є вихідним фактором виробництва, без якого здійснювати матеріальне виробництво неможливо. В умовах ринкової економіки значення ресурсів, ступінь їх корисності, попит і пропозиція відтворюються за допомогою економічної категорії «вартість» (або «ціна»). До того ж, земля є одним з найпотужніших наповнювачів бюджету. Але, як переконливо констатує В. В. Носік, вона буде визнаватися основним багатством (капіталом) доки зберігатиметься продуктивна родючість ґрунту, втрачаючи який, земля деградує, набуває іншого призначення або ж перетворюється на пустелю, внаслідок чого відбуватиметься занепад державної економіки й суспільства⁴.

Ефективність використання землі, а також її вартість, як підкреслює А. М. Шульга, залежить від багатьох чинників, як-от: рівень розвитку продуктивних сил, ступінь розораності землі, структура по-

¹ Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеев Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 11.

² Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеев Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 11.

³ Третяк А. М. Економіка землекористування та землевпорядкування: навч. посібн. Київ: УЗРУ, 2004. С. 46, 47.

⁴ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 178.

сівних площ, частка меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь, природний стан земель та ін.¹ Вищезазначене підтверджує вплив відновлення землі як на її ефективне використання, так і на встановлення її вартості. Адже збільшення вартості земель залежить від їх якісного стану, здатності виконання ними відповідних функцій.

Доцільно наголосити, що загальна вартість земельних ресурсів України становить 330 трлн. грн.²

Урахування нових напрямів екологічнобезпечного використання сільськогосподарських угідь, як слушно наголошують фахівці-економісти, що включає в себе консервацію деградованих і малопродуктивних земель, надасть можливості не тільки забезпечити їх охорону, збереження й відновлення, й досягти певного економічного ефекту від збільшення вартості цих угідь³. Прикладом зазначеного може слугувати дослідження Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», проведене на прикладі 5-го природно-сільськогосподарського району Харківської області щодо умовного вилучення деградованих і малопродуктивних угідь. Так, після вилучення зі шкали оцінки деградованих і малопродуктивних ґрунтів площею 6848 га диференціальний рентний дохід збільшився до 482 грн/га (у виразі грошовому) до 7,4 ц/га (у натуральному). При цьому відбулося підвищення нормативної грошової оцінки до 21048 грн/га⁴.

Згідно з Законом України «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 р., № 1378 – IV, нормативна грошова оцінка провадиться:

– з метою визначення розміру: (а) земельного податку; (б) розміру орендної плати за земельну ділянку державної й комунальної власності; (в) державного мита при міні, спадкуванні (крім спадкування спадкоємцями першої і другої черги як за законом, так і за заповітом) і за правом представлення, а також випадків спадкування власності, вартість якої оподатковується за нульовою ставкою) й даруванні земельних ділянок згідно із законом; (г) втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва;

¹ Шульга А. М. Земля як екологічна, соціальна, економічна та правова категорія. *Правове життя сучасної України*: матер. наук. конф., присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одес. школи права (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. Т. 3. С. 443.

² Гавриш С., Зубець М., Новаковський Л. Земля чекає захисту. *Голос України*. 2003. 15 травня (№ 89). С. 7.

³ Солов'яненко Н. Грошова оцінка деградованих і малопродуктивних земель та їх екологічнобезпечне використання. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 1. С. 31.

⁴ Солов'яненко Н. Грошова оцінка деградованих і малопродуктивних земель та їх екологічнобезпечне використання. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 1. С. 30.

- для розроблення показників і механізмів економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель;
- з метою відчуження земельних ділянок площею понад 50 га, що належать до державної або комунальної власності, для розміщення відкритих спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд;
- для проведення інвентаризації масиву земель сільськогосподарського призначення, якщо попередня нормативна грошова оцінка земельних ділянок у цьому масиві не провадилася протягом 5-ти років до дня прийняття уповноваженим органом рішення про здійснення такої інвентаризації (ст. 13)¹.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про проведення загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 7 лютого 2018 р., № 105 вихідними даними для проведення такої оцінки є: (а) відомості з Державного земельного кадастру; (б) матеріали з Державного фонду документації із землеустрою; (в) матеріали природно-сільськогосподарського районування та бонітування ґрунтів у розрізі сільськогосподарських угідь, економічної оцінки земель; (г) ґрунтові обстеження колишніх років².

Зростання нормативної грошової оцінки земельної ділянки через відновлення її належного якісного стану та інших корисних властивостей, цілком очевидно, сприятиме підвищенню розміру як земельного податку, так і орендної плати, грошові надходження до відповідних бюджетів, звичайно ж, збільшаться. Підкреслимо, що за рахунок плати за землю відбувається наповнення місцевих бюджетів. Що ж до експертної грошової оцінки таких ділянок, то як вважають економісти, її застосування ґрунтується на таких методичних підходах, як капіталізація чистого операційного або рентного доходу від використання земельних ділянок, зіставлення цін продажу подібних земельних ділянок; урахування витрат на поліпшення їх стану³.

Повернімося до Закону України «Про оцінку земель», в якому закріплено, що експертна грошова оцінка здійснюється перш за все:

¹ Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 1. Ст. 1.

² Про проведення загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 07.02.2018 р. № 105. *Офіц. вісн. України*. 2018. № 22. Ст. 727.

³ Бабміндра Д., Елефтеріаді Т. Грошова оцінка земель: як усунути вади? *Земле-впоряд. вісн.* 2009. № 12. С. 16.

- в разі відчуження і страхування земельних ділянок, які належать до державної або комунальної власності, крім відчуження тих, що мають площу понад 50 га і теж належать до державної або комунальної власності, для розміщення відкритих спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд;
- при передачі в іпотеку земельної ділянки державної чи комунальної власності відповідно до закону;
- для визначення вартості земельних ділянок, що знаходяться в державній або комунальній власності, якщо вони вносяться до статутного фонду господарського товариства;
- з метою виділення або визначення частки держави чи територіальної громади у складі земельних ділянок, що перебувають у спільній власності;
- для встановлення вартості земельних ділянок при реорганізації, банкрутстві або ліквідації господарського товариства (підприємства) з державною часткою чи часткою комунального майна, яке є власником земельної ділянки;
- при визначенні збитків власників або землекористувачів у встановлених законом або договором випадках (ст. 13).

Дійсно, ринкова вартість земельної ділянки, встановлена за її експертною грошовою оцінкою, безпосередню залежить від її якісного стану та інших корисних властивостей, оскільки, чим гіршою є якість такої ділянки, тим нижчою є її експертна оцінка.

Економічне оцінювання землі, як слушно наголошують фахівці, відображає її порівняльну цінність. Адже, наявність у сільському виробництві земель кращої й гіршої якості зумовлює різну ефективність витрат на виробництво одиниці продукції¹, що ще раз підтверджують норми розгляданого Закону. За ст. 1 цього нормативно-правового акта економічна оцінка земель означає їх оцінювання як важливого природного ресурсу й засобу виробництва в сільському й лісовому господарствах і як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують їх продуктивність, ефективність їх використання й дохідність з одиниці площі².

Виокремлення ціни землі як економічної категорії, яка є економічною формою цінності, що, у свою чергу, визначається діалектичною єдністю витрат і користі, пов'язаних із цим об'єктом, на переконання

¹ Солов'яненко Н. Оцінка земель: теорія, методологія, практика. *Земле-впоряд. вісн.* 2016. № 7. С. 37.

² Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 1. Ст. 1.

економістів, свідчить, що в умовах ринкової економіки, земля може бути об'єктом купівлі-продажу¹.

Вартість земельної ділянки і прав на неї, як слушно вказує А. М. Третяк, фактично виступає капіталізацією рентного доходу. На думку вченого, в основі визначення вартості земельного капіталу лежить земельна рента. Збільшення вартості такої ділянки і прав на неї відбувається внаслідок як поліпшення кон'юнктури ринку, його ділової активності, так і внесення у землю додаткових капіталовкладень, необхідних для її відновлення, з метою підвищення її економічної родючості. З одного боку, земля є природним ресурсом, що належить суспільству й ним використовується, з другого – окрема земельна ділянка є товаром, яким володіє окрема людина. Що стосується першого, тут ідеться про оцінювання цінності земельного територіального капіталу для відповідної спільноти людей, тобто це показник загальної економічної цінності. Що ж до другого, тут оцінюється вартість земельного капіталу, визначається його цінність для конкретної людини (це ринкова вартість, або вартість при поточному використанні земельної ділянки)².

Свого часу К. Маркс стверджував, що земля не має вартості, а тому запропонував закон диференціальної ренти. З його погляду, землеробний капітал заохочує до руху більше праці, ніж рівнозначна частина капіталу неземлеробного³.

Переконливою є позиція П. Т. Саблука, що у процесі суспільного розвитку інтеграція землі як природного фактора до системи суспільних відносин здійснюється як опосередковано – через формування ринків продуктів праці, так і безпосередньо – шляхом формування ринку землі. При цьому в сільському господарстві суспільний попит на провадження виробничої діяльності неможливий без попиту на землю⁴.

Сьогодні в науковий обіг введено поняття «земельний капітал». З точки зору А. М. Третяка, це сукупність благ (земельних), якими розпоряджається людина (або які вона може використовувати) і які становлять собою синтез природної енергії (в різних формах) і люд-

¹ Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. С. 102.

² Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: моногр. Львів: Сполом, 2011. С. 304, 328.

³ Маркс Карл. Капітал. Критика политической экономии / под ред. Ф. Энгельса. Москва: Политиздат, 1978. Т. 3. Ч. 2. С. 838.

⁴ Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. С. 102, 103.

ських здібностей (праця, інтелект людини), а також земельні поліпшення та інше природне багатство (шляхова, інженерна, меліоративна інфраструктура), що нерозривно пов'язано із землекористуванням чи ділянкою землі та створено раніше людиною у виді матеріальних і нематеріальних засобів, ресурсів, інформації. Його складниками вчений вважає: (а) капітал природний (земельні та інші природні ресурси, невіддільні від землекористування); (б) інтелектуальний у вигляді інтелекту щодо планування використання й охорони земель, здійснення землеустрою й землевпорядкування з встановлення їх цільового призначення і функціонального використання, формування права власності на земельні ділянки і права користування ними; (в) майновий – дорожня, інженерна й меліоративна структура тощо¹.

Новим заслуговуючим на увагу підходом є пропозиція відносити до земельного капіталу земельні ділянки, що використовуються на різних правових титулах людиною чи групою людей і забезпечують потік благ – земельних (економічних, соціальних, екологічних)².

Дещо цікавим видається визначення «земельний капітал» наведено О. В. Лазаревою: це особлива якість, часто властива органічній природі (і повною мірою неорганічній), завдяки якій підтримується органічне життя в умовах сприятливого зовнішнього середовища³.

А. М. Третяк розглядає земельний капітал як особливу соціально-економічну категорію через специфіку землі – цього унікального об'єкта загальних багатоцільових інтересів, як інструмент пізнання законів розвитку суспільства, як об'єкт власності й основа появи прав власності на результати землекористування. При цьому формування земельного капіталу, з його погляду, здійснюється з урахуванням триєдиної функції земельних ресурсів: (а) власне, земельних активів просторового операційного базису, (б) інтегрального природного ресурсу – джерела продовольства й засобу виробництва і (в) носія соціальних інтересів (земельних відносин) та екологічних умов життя населення⁴. Даний підхід ґрунтується на визнанні земель територіальним базисом, основним засобом виробництва та природним ресурсом.

¹ Третяк А. М. Теоретичні основи формування земельного капіталу як похідного від природного та людського. *Теорет. екологія*. 2012. № 1. С. 25.

² Курильців Р. Інтегроване управління сукупним капіталом землекористування як основа сталого територіального розвитку. *Землевпоряд. вісн.* 2014. № 1. С. 12.

³ Лазарева О.В. Особливості формування земельного капіталу. *Наук. пр. Чорноморськ. держ. ун-ту ім. П. Могили. Серія "Економіка"*. 2012. Вип. 177. С. 146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchducc_2012_189_177_29 (дата звернення: 20.07.2018).

⁴ Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: моногр. Львів: Сполом, 2011. С. 41.

Особливої уваги заслуговує соціальна функція, яку виконують земельні ресурси.

Земельний капітал, як вважає вчений, – це складний капітал, що включає природний, людський, матеріальний складники. Науковець наголошує на особливості, якою визначається своєрідність змісту цього капіталу, що впливає із суспільних інтересів, що формуються стосовно розподілу, використання й відновлення природних ресурсів. Мова йде про дуальний стан земельного фонду, який, з одного боку, виступає у відтворювальному процесі природним об'єктом, а з другого – товаром, включеним у систему товарно-грошових відносин. Достатню еколого-економічну спрямованість мають інтереси, виникаючи щодо відновлення втрачених у процесі господарської діяльності корисних властивостей земельних ресурсів. Учений пропонує виділяти два напрямки прояву суспільних інтересів: перший – інтересів у зв'язку з відновленням корисних властивостей земельних благ (ідеться про якість ресурсів як природних компонентів); другий – як специфічного товару (ідеться про підтримку товарних властивостей земельної власності, наприклад, створення умов для ефективного ринкового обігу, збереження реальної вартісної форми як підгрунтя для оподаткування)¹.

На особливу увагу заслуговує перший напрямок прояву інтересів, оскільки в цьому випадку виявляється суспільний інтерес до відновлення якісного стану земель шляхом боротьби з негативними явищами, що останніми роками набули поширення (це засолення, осолонцювання, подолання ерозійних процесів, заболочування, замулення, переущільнення).

Зазначену вище позицію поділяє С. М. Остапчук, наголошуючи, що однією зі специфічних рис земельного капіталу слід назвати необхідність підтримання його біоенергетичного потенціалу. Науковець називає передовсім землі сільськогосподарського призначення, які вимагають безперервного відновлення своєї родючості через надмірну їх експлуатацію у процесі виробництва сільськогосподарської продукції².

А. М. Третяк, розглядаючи землю як складник так званих універсальних благ, підкреслює, що вона входить до життєвих благ разом з водою, житлом, продуктами харчування. До того ж, на його переконання, земля належить до трудових благ, як і грошові та матеріальні

¹ Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: моногр. Львів: Сполом, 2011. С. 41, 44.

² Остапчук С. М. Сутність та соціально-економічна значимість земельного капіталу в аграрній галузі. *Економіка: реалії часу*. 2014. № 2 (12). С. 170.

ресурси, здібності людини, інформація й обладнання, тобто є одним із предметів праці¹.

Науковець наголошує на проблемах збереження й розширеного відтворення цього земельного капіталу, зазначаючи, що земля, як природний капітал, утворений унаслідок самоорганізуючих процесів у природі, бере участь не лише у здійсненні виробничої функції як капітал традиційний, а й забезпечує функціонування обмінних процесів у біосфері, виконуючи тим самим екологічну функцію².

Повторимося, землю доцільно розглядати не лише як природний капітал, а й як природний ресурс, основний засіб виробництва. Природний ресурс, на думку В. В. Петрова, можна розглядати в широкому й вузькому розумінні. У першому він становить собою джерело споживання людиною природи, йдеться про духовне, екологічне, економічне й естетичне її джерело; у другому – це джерело лише економічного її використання³.

В Україні, як зазначає А. М. Третяк, земля й ліси формують половину природного капіталу, корисні копалини – близько однієї третини. Збільшення природного (особливо земельного) капіталу пов'язано з приростом економічного ефекту від підвищення обсягу використання ресурсів, а зниження зумовлено зменшенням обсягу використання або погіршення якісних характеристик земельних ресурсів. Усі види цього капіталу в поєднанні з існуючим попитом визначають рівень виробництва товарів і послуг. Загальний дохід від його використання зумовлений сукупністю всіх реалізованих послуг (вироблених і екосистемних) і благ у процесі землекористування⁴. Земельні ж відносини за своєю природою належать до економічного базису суспільства⁵.

Проблема функціонування землі як капіталу вважається однією з найбільш дискусійних в економіці й потребує теоретичного й практичного вирішення, що визначитиме нові підходи до формування витрат діяльності агропідприємств і собівартості продукції, сприятиме

¹ Третяк А. М. Теоретичні основи формування земельного капіталу як похідного від природного та людського. *Теорет. екологія*. 2012. № 1. С. 19.

² Третяк А. М. Теорія земельного капіталу: місце земельного капіталу в структурі природного та національного багатства України. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 1. С. 5.

³ Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. Москва: БЕК, 1995. С. 105, 115.

⁴ Третяк А. М. Теорія земельного капіталу: місце земельного капіталу в структурі природного та національного багатства України. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 1. С. 10.

⁵ Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: навч. посіб. Київ: Аграрна наука, 2002. С. 147.

зростанню доходів від основної діяльності й підвищенню її ефективності¹.

Сьогодні природні ресурси належать до «природного капіталу», при цьому, землі, зокрема ґрунти, розглядаються науковцями як поновлюваний або потенційно поновлюваний тип природного капіталу².

Поділяємо позицію І. І. Каракаша щодо природного ресурсу як стійкої властивості природного об'єкта і природного середовища в цілому, яка виступає стабільним джерелом для здійснення людиною й суспільством взагалі соціально-економічних, виробничо-господарських, побутово-споживчих та інших видів діяльності з метою задоволення різноманітних своїх потреб. Використання й охорона цього ресурсу регламентується законом³.

Отже, є сенс погодитися з названим підходом науковців. Ідеться про те, що в разі використання земельної ділянки як просторового базису для розміщення населення й розташування господарських об'єктів або як основного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві, вона трансформується в земельний ресурс. Іншими словами, цінність земельної ділянки зумовлюється необхідністю задоволення відповідних потреб окремих індивідів, суспільства й держави, що дозволяє розглядати її як ресурсний чинник⁴. Економісти, наголошуючи на рентоутворюючих факторах землі (на різній природній родючості й місці розташування земельних ділянок), підкреслюють, що серед інших ресурсних компонентів економіки вона виступає водночас і як засіб, і як предмет праці, особливо у сфері сільськогосподарського виробництва⁵.

На думку деяких економістів, земля є не лише основним засобом виробництва в сільському господарстві, а й вагомим складником виробничого капіталу, ключовим індикатором розрахунку якого є нормативна грошова оцінка земель, їй належить відображати об'єктивні зміни родючості ґрунтів⁶.

¹ Коваленко Д. І. Ефективність використання земельного капіталу аграрних підприємств. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту*. 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 170.

² Куценко М. В., Тимченко Д. О. Теоретичні основи організації системи охорони ґрунтів від ерозії в Україні: моногр. Харків: Зебра, 2016. С. 9.

³ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 395.

⁴ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремеєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 9, 10.

⁵ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремеєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 10.

⁶ Ходаківська О., Юрченко І. Нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення: рентоутворюючі чинники. *Землепоряд. вісн.* 2017. № 7. С. 14, 17.

П. Т. Саблук, дотримуючись тотожної думки щодо землі як капіталу, включає її вартість в економічний обіг, що сприятиме підвищенню дохідності господарюючих суб'єктів і забезпеченню розширеного її відновлення в аграрній сфері нарівні з іншими галузями національної економіки через норму прибутку¹. Економічний механізм агропромислового комплексу не може функціонувати без урахування вартості землі як складника виробничого аграрного капіталу, не може бути ефективною економічною системою, а також діяти на рівних з іншими галузями на ринковому просторі оскільки як виробничі, так і економічні відносини економічно обмежені і, якщо з них виключено земельну вартість, тут же зменшується величина аграрного капіталу².

З погляду С. М. Остапчука, землі сільськогосподарського призначення відповідають основним ознакам капіталу, якщо вони є об'єктом виробничого процесу і приносять дохід. У даному разі застосовується людська праця з метою виробництва суспільних благ. Науковець акцентує увагу на тому, що земельним капіталом слід вважати надані у власність або в користування фізичній чи юридичній особі земельні ресурси, наділені природною енергією, щодо яких здійсненої землепорядкувальні та інші види підготовчих робіт і які будуть використані у виробничому процесі³.

Економічною ж формою прояву системної міри землі як засобу виробничої діяльності, як стверджується в економічній літературі, є земельна рента – надлишок прибутку над середнім прибутком, що створюється завдяки вищій продуктивності як праці на кращих земельних ділянках, так і вищій продуктивності додатково вкладеного капіталу. При цьому собівартість сільськогосподарської продукції на кращих за якістю землях є нижчою, тому їх власники одержують додаткову вартість, яка у процесі обміну перетворюється на додатковий дохід. Дохід, який одержують від використання землі вищого рівня якості, є диференціальною рентою І, за рахунок додаткового вкладення капіталу в експлуатацію земель, якість яких необхідно підвищити, одержують диференціальну ренту ІІ⁴.

¹ Саблук П. Т. Ціна – запорука ефективності сільськогосподарського виробництва. *Вісн. економ. науки України*. 2010 № 2. С. 212.

² Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. С. 98.

³ Остапчук С. М. Сутність та соціально-економічна значимість земельного капіталу в аграрній галузі. *Економіка: реалії часу*. 2014. № 2 (12). С. 169, 170.

⁴ Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. С. 108 -110.

Отже, в економічному аспекті мова йде про відновлення земельного капіталу¹. Підкреслимо, що збільшення ринкової вартості земель залежить від їх якісного стану. На обсяг отриманого економічного ефекту від використання земельних ресурсів, їх продуктивність впливає якісний стан останніх, що вимагає здійснення заходів їх відновлення.

1.4. Відновлення земель як правова категорія

У правовій доктрині певна увага приділена окремим питанням, що стосуються відновлення природних ресурсів у цілому й земель, зокрема.

Так, В. В. Петровим у проведеному науковому дослідженні зроблено висновок щодо розмежування правових конструкцій «відтворення природних ресурсів» та «відновлення природних ресурсів»².

О. А. Вівчаренком у монографічному дослідженні, присвяченому правовій охороні земель, приділено увагу відповідним заходам з охорони земель, а також з їх відновлення³.

Теоретичні питання щодо окремих заходів відновлення земель були досліджені на рівні дисертаційних досліджень. Йдеться про праці М. А. Дейнеги⁴ й А. Л. Місінкевич⁵.

Особливої уваги заслуговує монографічне дослідження П. Ф. Кулинич, в якій ученим запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання сільськогосподарського землекористування в Україні в контексті пріоритету вимог щодо відновлення, збереження й підвищення якості земель сільськогосподарського призначення⁶.

¹ Лісова Т. В. Відновлення земель: економічний та правовий аспекти. *Часоп. Київ. ун-ту права* / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Київ. ун-т права НАН України, ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. 2017. Вип. 1. С. 260.

² Див.: Петров В. В. *Правовая охрана природы в СССР: учебник*. Москва: Юрид. лит., 1984. 384 с.

³ Див.: Вівчаренко О. А. *Правова охорона земель в Україні: моногр.* Київ: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.

⁴ Див.: Дейнега М. А. *Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 19 с.*

⁵ Див.: Місінкевич А. Л. *Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім.Т. Шевченка. Київ. 2014. 17 с.*

⁶ Див.: Кулинич П. Ф. *Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр.* Київ: Логос, 2011. 688 с.

Вагомий внесок у вивчення теоретико-методологічних і прикладних засад правової регламентації використання, відновлення й охорони ґрунтів здійснено Н. С. Гавриш¹.

Окремі аспекти правової проблеми відновлення ґрунтів відображені у монографічному дослідженні С. В. Хомінець².

У чинному земельному законодавстві України вживається низка специфічних термінів, понять, правових конструкцій, які характеризують стан земель, ґрунтів, збереження й підвищення їх кількісних і якісних показників, характеристик тощо.

Мова йде про такі поняття, як-то:

– «відновлення земель» (ч. 4 ст. 66, ст. 166 Земельного кодексу України; ст. 55 Закону України «Про охорону земель»);

– «відновлення й підвищення родючості ґрунтів» (ст. 2 Закону України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р., № 858-IV³);

– «відтворення й підвищення родючості ґрунтів» (ст. 162 Земельного кодексу України);

– «відтворення родючості ґрунтів і продуктивності земель сільськогосподарського призначення» (ст. 6 Закону України «Про землеустрій»);

– «збереження природних ландшафтів» (ст. 2 Закону України «Про землеустрій»);

– «поліпшення сільськогосподарських і лісгосподарських угідь» (ст. 54 Закону України «Про землеустрій»).

Зміст чинного земельного законодавства свідчить, що термін «відновлення земель» насамперед вживається у контексті відновлення стану порушених земель (їх рельєфу). Зокрема, за ч. 4 ст. 66 Земельного кодексу України надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, здійснюється після оформлення в законодавчо встановленому порядку прав користування надрами й відновлення земель згідно з робочим проектом землеустрою. Проте, в ч. 3 ст. 166 Земельного кодексу України передбачено використання ґрунту, знятого при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, для відновлення деградованих земельних угідь⁴. Отже, виходячи зі змісту ч. 3 ст. 166 Земельного

¹ Див.: Гавриш Н. С. *Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.»*. Одеса, 2018. 437 с.

² Див.: Хомінець С. В. *Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр.* Харків: Фінарт, 2015. 169 с.

³ Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № № 858-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №36. Ст. 282.

⁴ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

кодексу України, термін «відновлення» вживається у законодавстві й стосовно якісного стану земельних угідь. Зазначене підтверджує й зміст ст. 55 Закону України «Про охорону земель», у якій ідеться про фінансування заходів з відновлення деградованих, малопродуктивних і порушених земель.

Що ж до якісного стану ґрунтів, то в земельному законодавстві застосовується переважно термін «відтворення». Зазначеним терміном позначається в основному відтворення родючості останніх, що слугуватиме головним показником їх якісного стану.

Правова категорія «відтворення земель» вживається, як правило, у законодавстві при визначенні повноважень Головного управління Державної служби України з питань геодезії, картографії і кадастру (далі – Держгеокадастр) в області щодо участі в розробленні й виконанні галузевих, регіональних і місцевих програм з питань раціонального використання, відтворення й охорони земель¹.

Конструкція «відтворення продуктивності земель» характеризується отриманням відповідних економічних показників від використання земельної ділянки (ідеться про розмір отриманого прибутку). Така функція, як «продуктивність» притаманна насамперед землям сільськогосподарського й лісогосподарського призначення.

Поняття «збереження природних ландшафтів» використовується, коли йдеться про збереження останніх як у кількісному вимірі, так і їх стану. Певною мірою відновлення природних ландшафтів здійснюється в результаті проведення рекультивуації земель порушених, а також консервації деградованих.

Як впливає зі змісту земельного законодавства, зміст правової конструкції «поліпшення сільськогосподарських і лісогосподарських угідь», полягає у зміні якісних характеристик земельних ділянок (ідеться як про поліпшення їх ґрунтів, так і покращання рельєфу)².

Отже, настав час чітко з'ясувати, що означає поняття «відновлення земель». Звернімося передовсім до енциклопедичних і лінгвістичних літературних джерел. Так, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «відновлювати» означає повертати попередній вигляд чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому. Водночас термін «відтворення» (зокрема, катего-

¹ Про затвердження положень про територіальні органи Держгеокадастру: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 29.09.2016 р. № 333. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 88. Ст. 2891.

² Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 1. Ст. 1.

рія «відтворення природних ресурсів») означає штучне підтримання кількості природних ресурсів на певному рівні¹.

Новий тлумачний словник української мови містить аналогічні формулювання терміна «відновлення» як повернення попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому; приведення до попереднього стану; поновлення; відбудова; повернення на старе².

Слово «відтворення» трактується як відтворювати знову те саме, повторювати, репродукувати, копіювати³. В інших енциклопедичних виданнях цей термін тлумачиться як оновлення, відтворення старого⁴; створення знову того самого, повторення⁵.

Таким чином, якщо мова йде про відновлення якісних властивостей земель (зокрема, родючості ґрунтів), стану порушених земель, варто оперувати саме терміном «відновлення». При цьому відбувається приведення стану земель від існуючого негативного до первісного притаманного їм якісного стану. Ідеться про певні позитивні зміни, в тому числі й ґрунтової родючості, а також про відновлення виконуваних землями функцій відповідно до їх цільового призначення. Підкреслимо, що відтворити землі як природний об'єкт неможливо.

У контексті вищезазначеного вважаємо заслуговуючим на увагу запропонований підхід до визначення сутності відновлення ґрунтів як їх здатності реанімувати продуктивні й екологічні функції (в результаті повного їх знищення) після призупинення дії деградаційних процесів або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій за рахунок природних ґрунтотворних перетворень або рекультивуації⁶.

Якісний стан земель характеризується сукупністю як позитивних, так і негативних їх властивостей. Аналіз чинного вітчизняного земельного законодавства дозволяє дійти висновку, що якісний стан земель можна розглядати у вузькому й широкому розумінні. У першо-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 175, 182.

² Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2000. Т.1. С. 433.

³ Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2000. Т.1. С. 457.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 1. Москва: Рус. яз., 1981. С. 251.

⁵ Словник української мови: у 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970. С. 647.

⁶ Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні та геологічні науки»*. 2015. Вип. 2. С. 92.

му випадку мова йде про відповідні показники ґрунтової родючості земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення; у другому – про якісні характеристики земельних ділянок (у такому разі йдеться про землі як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення). На якісні характеристики земельних ділянок може впливати розташування на них будинків, будівель, споруд, об'єктів інженерної інфраструктури, меліоративних систем, багаторічних насаджень, лісової та іншої рослинності, проведення певного виду робіт щодо зміни рельєфу, поліпшення ґрунтів тощо¹.

Доцільно зауважити, що терміни «відновлення» й «відтворення» не є тотожними. У той же час наведені терміни в чинному земельному законодавстві й у більшості наукових робіт учених, як правило, ототожнюються, причому як у працях представників юридичної доктрини, так і в працях науковців-ґрунтознавців. Приміром, І. Б. Калінін відносить відтворення й відновлення природних ресурсів до самостійного виду використання останніх, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу, протягом якого відбулося перевищення їх господарського використання, що викликало потребу відновлення порушеної екологічної рівноваги². При цьому вчений слушно підкреслює, що використання природних ресурсів передбачає багатогранну діяльність, здійснювану людиною під час її взаємодії з природними ресурсами як частини навколишнього природного середовища³.

В інших наукових працях відтворення природних ресурсів позначається як природний і штучний процес приросту їх запасів, відновлення їх якісних властивостей⁴. Ця позиція, як бачимо, свідчить про явне ототожнення конструкцій «відтворення природних ресурсів» і «відновлення природних ресурсів».

Я. В. Гераськін трактує поняття «відтворення природних ресурсів» як сукупність заходів, спрямованих на підтримання умов, які макси-

¹ Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 1. Ст. 1.

² Калінін І.Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. *Вестн. Томск. гос. ун-та*. 2003. № 379. С. 49, 50.

³ Калінін І.Б. Природоресурсное право: учеб. пособ. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2009. С. 30.

⁴ Дейнега М. А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. *Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (м. Одеса, 9 – 10 вересня 2016 р.). Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 107.

мально сприяють природним процесам відновлення (утворення) природних ресурсів¹. У даному визначенні вчений фактично прирівнює відновлення цих ресурсів до їх утворення.

В. В. Петров ще наприкінці минулого століття провів своєрідне розмежування розглядуваних понять. Так, з його точки зору, відтворення природних ресурсів становить собою сукупність державних і громадських заходів, спрямованих на поповнення і збільшення поновлюваних природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів. Водночас відновлення природних ресурсів він позначив як сукупність державних і громадських заходів, спрямованих на поповнення цих ресурсів або на посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних або стихійних сил². Як бачимо, вчений певною мірою ототожнює вказані категорії; відмінність між якими полягає в тому, що при відтворенні природних ресурсів відбувається не тільки їх поповнення, а й збільшення поновлюваних природних ресурсів, посилення корисних властивостей природних об'єктів, а при відновленні – лише поповнення цих ресурсів без їх збільшення, а також посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних або стихійних сил.

Інші науковці також не розмежовують поняття «відновлення земель» і «відтворення земель», розглядаючи відтворення природних ресурсів як урегульовану нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямовану на підвищення їх кількісних і якісних характеристик³. У наведеній дефініції поняттям «відтворення природних ресурсів» охоплюються позитивні зміни їх кількісних і якісних характеристик.

Тотожної позиції дотримується і Н. С. Гавриш, розглядаючи відтворення земель як відновлення їх корисних властивостей, витрачених під час сільськогосподарського використання й під впливом іншої антропогенної діяльності⁴. При цьому науковець констатує, що відтворення природних ресурсів є штучним підтриманням їх кількості

¹ Гераськин Я. В. Воспроизводство природных ресурсов (теория, тенденции, проблемы): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01. / Орлов. Гос. аграр. ун-т. Орел. 1999. С. 6.

² Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 367.

³ Крассов О. И. Право лесопользования в СССР. Москва: Наука, 1990. С. 19.

⁴ Гавриш Н. С. Правовая охрана ґрунтів в Україні: моногр. Одеса: Б.в., 2008. С. 135.

на певному рівні або відновленням їх попередньої кількості технологічним способом¹.

Не розмежовуються терміни «відновлення» й «відтворення» також у низці інших наукових праць. Так, на думку деяких учених, охорона земель від забруднення небезпечними речовинами – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження, відновлення й поліпшення якісних і кількісних характеристик земель².

О. А. Рябов, досліджуючи роль права в організації відтворення природних ресурсів, доходить висновку, що цей процес набув конституційного значення і є об'єктивною необхідністю, зумовленою постійно зростаючим споживанням останніх, а також деякими негативними наслідками господарської та іншої діяльності людини³. Аналіз цієї позиції вченого дозволяє дійти висновку, що відтворення природних ресурсів викликано їх споживанням, тобто в зазначеній позиції йдеться насамперед про кількісні показники, що характеризують відтворення природних ресурсів.

На думку В. В. Петрова, відтворенням охоплюється не природний об'єкт як такий – земля, надра, води, ліси тощо, а лише його окремі компоненти, що входять до складу цього об'єкта (йдеться перш за все про родючість ґрунтів). Як переконує дослідник, діяльність людини щодо відтворення природних ресурсів здійснюється в межах природного середовища, за його сприяння й відповідно до його законів розвитку⁴. Цілком очевидно, що вчений аналізує особливості відновлення природних об'єктів, оскільки йдеться саме про відновлення якісних властивостей земель, зокрема ґрунтів, та про їх родючість.

Як переконує І. Б. Калінін, в основі поділу природних ресурсів на відновлювані й невідновлювані є прагнення людини до збереження природних об'єктів, до підтримання їх у первинному кількісному і якісному стані⁵. У такому підході терміном «відновлення» охоплено як кількісні, так і якісні показники.

¹ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 223.

² Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Національний університет «Одеська юридична академія України». Одеса, 2018. С. 5.

³ Рябов А. А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. *Вестн. ТИСБИ*. 2002. № 4. С. 22.

⁴ Петров В. В. Экология и право: моногр. Москва: Юрид. лит., 1981. С. 25.

⁵ Калинин И. Б. Природоресурсное право. Основные положения. Томск: Б.и., 2000. С. 28.

Найбільш чіткою серед проаналізованих позицій щодо поділу всіх природних ресурсів на відтворювані і поновлювані видиться позиція І. І. Каракаша. Зокрема, вчений здійснює поділ усіх природних ресурсів на поновлювані й непоновлювані, що, як підкреслює науковець, має важливе значення для встановлення юридичних обов'язків їх власників і користувачів у зазначеній сфері. Так, до поновлюваних і відтворюваних ресурсів науковець відносить лісові багатства й об'єкти тваринного світу. Поновлюваними, з його погляду, є атмосферне повітря і ґрунтовий шар землі¹. Судячи зі змісту Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., № 2707 – XII², ідеться про відновлення природного екологічно безпечного стану атмосферного повітря шляхом здійснення певних заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин, зменшення впливу фізичних чинників тощо.

Таким чином, позиція І. І. Каракаша полягає в тому, що як відновлюваним, так і відтворюваним природним ресурсом є, безумовно, ліс. Проте за чинним законодавством лісові ресурси є складником природних рослинних ресурсів. Отже, не тільки безпосередньо ліс, а й рослинний світ у цілому є відтворюваним і відновлюваним природним об'єктом, як слушно зазначається в наукових працях дослідників цього питання. Так, А. К. Соколова, провівши комплексний аналіз стану законодавства щодо охорони, використання й відтворення рослинного світу, наголошує, що рослинний світ є об'єктом права власності, суверенних прав та становить собою сукупність диких рослин, грибів, утворених ними угруповань, що зростають у стані природної свободи на території України, в межах її внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони країни; щодо рослинного світу встановлено відповідний правовий режим, який забезпечує його належне використання, охорону й відтворення³.

На особливості відновлення природних рослинних ресурсів звертає увагу О. В. Басай. На його думку, відновлення природних рослинних ресурсів полягає у приведенні об'єктів рослинного світу й рослинних угруповань до їх природного стану, причому відновлення є однією з основних форм відтворення природних рослинних ресурсів.

¹ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 230.

² Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707 – XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 50. Ст. 678.

³ Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: моногр. Харків: Право, 2009. С. 247, 248.

З його точки зору, терміни «відтворення» й «відновлення» (щодо природних рослинних ресурсів) співвідносяться як загальне й часткове¹. Очевидно, такий висновок дослідник зробив, спираючись на ст. 79 Лісового кодексу України від 21 січня 1994 р., № 3852-ХІІ (в редакції Закону 3404-ІV від 8 лютого 2006 р.)².

Наведену позицію поділяє О. М. Ткаченко, яка, проаналізувавши зміст ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р., № 591 – ХІV³, віднесла відновлення природних рослинних ресурсів до системи форм їх відтворення⁴. Дійсно, за ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» відтворення природних рослинних ресурсів забезпечується: (а) сприянням природному відновленню рослинного покриву; (б) штучним поновленням природних рослинних ресурсів; (в) запобіганням небажаним змінам природних рослинних угруповань і негативному впливу на них господарської діяльності; (г) зупиненням (тимчасово) господарської діяльності з метою створення умов для відновлення деградованих природних рослинних угруповань.

Певна специфіка властива також і відтворенню лісів. Згідно зі ст. 79 Лісового кодексу України, відтворення лісів поділяється на дві форми: на відновлення, що здійснюється на лісових ділянках, які були вкриті лісовою рослинністю, і на лісорозведення, що має місце на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю⁵. У названому нормативно-правовому акті йдеться про відновлення в аспекті створення лісів на лісових ділянках, раніше вкритих лісовою рослинністю, тобто на вказаних ділянках свого часу відбулося знищення лісових культур (йдеться про зруби, згарища тощо).

Аналогічні норми містяться й у Правилах відтворення лісів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р., № 303, за якими відтворення лісів здійснюється постійними лісокористувачами і власниками лісів на тих лісових ділянках, що раніше були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся й насадження, що загинули, тощо), шляхом відновлення, а на землях,

що раніше не були зайняті лісом, насамперед на тих, які непридатні для використання в сільському господарстві або виділені для створення захисних лісових насаджень лінійного типу – лісорозведення¹.

Критичний аналіз двох вищезазначених нормативно-правових актів дозволяє дійти висновку, що відтворення лісу здійснюється як на лісових ділянках, що були раніше вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, насадження, що загинули, тощо), так і на землях, що раніше не були нею зайняті.

Відповідно до ст. 79 Лісового кодексу України відтворення лісів здійснюється з метою:

- досягнення оптимальної лісистості шляхом створення в максимально короткі строки нових насаджень найбільш економічно й екологічно доцільними способами й технологіями;
- підвищення водоохоронних, ґрунтозахисних, санітарно-гігієнічних та інших корисних властивостей лісів і захисних лісових насаджень;
- поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності й біологічної стійкості².

Проте в дійсності поліпшення якісного складу лісів, посилення їх захисних властивостей більшою мірою досягається шляхом таких лісогосподарських заходів, як рубки догляду за лісом, санітарні, лісовідновні рубки, аніж шляхом лісорозведення.

Дуже важливо підкреслити, що не всі природні об'єкти є відтворюваними. Зокрема, об'єкти рослинного світу (в тому числі ліс) є відтворюваними природними об'єктами. Як слушно зазначає А. П. Гетьман, відтворення лісів полягає у здійсненні лісових та агротехнічних заходів відповідно до природоохоронних вимог з метою створення нових лісонасаджень³.

У ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» йдеться про природне відновлення рослинного покриву, штучне поновлення природних рослинних ресурсів. Отже, у зазначеній статті вживання терміна «відновлення» відповідає сутності терміна «відтворення», оскільки мова йде про кількісний вимір, тобто про відтворення рослинного покриву, природних рослинних ресурсів тощо.

¹ Про затвердження правил відтворення лісів: пост. КМУ від 1 березня 2007 р. № 303. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 16. Ст. 589.

² Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

³ Гетьман А. П. Право користування рослинним світом та його охорона. *Еколог. право України*: підруч. / за ред.: А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. С. 262.

¹ Басай О. В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. *Актуал. пробл. держави і права*. 2011. № 61. С. 654.

² Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

³ Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-ХІV. *Відом. Верхов. Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 198.

⁴ Ткаченко О. М. Правові проблеми правовідносин в галузі відновлення природних ресурсів. *Юрид. наук. електрон. журнал*. 2016. № 6. С. 126. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/36.pdf (дата звернення: 08.09.2017).

⁵ Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

Об'єкти тваринного світу відповідно до законодавства також відтворюються. Так, у Законі України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., № 2894 – III йдеться про відтворення об'єктів тваринного світу, зокрема, рідкісних і таких, які перебувають під загрозою зникнення. Такі види тварин відтворюються шляхом розведення їх у неволі, якщо цього неможливо досягти у природних умовах. Відтворення також здійснюється у науково-дослідних і інших цілях, які не мають наслідком скорочення чисельності вказаних тварин (ст. 45)¹.

Окремі науковці, зазначаючи, що природні ресурси можуть відновлюватися як за сприяння людини, так і в результаті природного кругообігу речовин у природі, наголошують, що критерієм віднесення таких ресурсів до невідновлюваних є неможливість їх відновлення за час, що відповідає періоду господарської діяльності людини (ідеться, наприклад, про мінеральні ресурси)². Отже, наведена позиція дослідників свідчить про ототожнення термінів «відновлення» і «відтворення». Адже, аналіз указаної вище тези дозволяє зробити висновок, що, порушуючи питання про неможливість відновлення мінеральних ресурсів, робиться наголос саме на їх вичерпанні, зникненні. Тобто термін «відновлення» розкривається науковцем через кількісний вимір. Але, якщо йдеться про підземні мінеральні води, у цьому разі можна вести мову про припинення певної діяльності, яка негативно впливає на їх стан, і про усунення наслідків такої діяльності, яка буде мати вплив на процеси відновлення лікувальних властивостей мінеральних вод.

Відновленню земель як основному природному об'єкту притаманна певна специфіка, що істотно відрізняє його від відновлення інших об'єктів нерухомості. Так, для землі не є характерними зношення і старіння. Під впливом природних та антропогенних чинників відбувається погіршення якісного стану земель, зокрема, втрата родючості та їх інших корисних властивостей, порушення рельєфу поверхні землі. Відновлення земель не є цивільно-правовою категорією.

На відміну від земель, відновлення, наприклад, будівель, як об'єктів нерухомості, здійснюється через капітальний ремонт, який полягає в комплексі ремонтно-будівельних, робіт, що передбачає заміну, відновлення й модернізацію конструкцій та обладнання будівель у зв'язку з їх фізичним зношенням і руйнуванням, поліпшення експлу-

¹ Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2002. № 14. Ст. 97.

² Басай О. В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. *Актуал. пробл. держави і права*. 2011. № 61. С. 653.

атаційних показників, а також покращання планування будівлі і благоустрою території без зміни будівельних габаритів об'єкта¹.

Відновлення обладнання (основних засобів виробництва), в свою чергу, здійснюється через ремонт або заміну його складових частин (деталей) шляхом внесення амортизаційних відрахувань – грошових коштів.

Стан земель (грунтової родючості, інших корисних властивостей) може бути відновлений лише шляхом належного правового забезпечення комплексу відповідних заходів з урахуванням специфіки землі як особливого природного об'єкта.

Отже, такий природний об'єкт як землі є взагалі невідтворюваним, проте він є відновлюваним. Однак відновленню земель, на відміну від інших природних ресурсів, притаманна певна специфіка, яка полягає в тому, що відновленню підлягає стан земель (ідеться про відновлення їх якісного стану, їх ґрунтів, належного стану порушених земель), а також функції, що виконують землі за їх основним цільовим призначенням. Отже, у загальному розумінні відновлення становить собою усунення погіршення стану земель.

Вбачається доцільним розглядати якісний стан земель як сукупність негативних і позитивних їх властивостей, що стосуються їх використання і здатності виконання ними тих чи інших функцій². За приклад варто навести здатність земель сільськогосподарського призначення, що мають належний якісний стан, виконувати функцію основного засобу виробництва в сільському господарстві.

При цьому висловлюємо солідарність з точкою зору фахівців, що поняття «якісний стан земель» за своєю сутністю є ширшим, ніж стан родючості, а тому воно повинно розглядатися як здатність земельних ресурсів забезпечувати потреби людства, у тому числі в якісному життєвому середовищі³. Повторимось, родючість виступає показником якісного стану ґрунтів.

Отже, доцільно розглядати відновлення земель як законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, втраченого через дію антропогенних або

¹ Щодо віднесення ремонтно-будівельних робіт до капітального та поточного ремонтів: лист Держ. ком. України з буд-ва та архітектури від 30.04.2003 р. № 7/7-401. Зб. офіц. документів та роз'яснень з ціноутворення у буд-ві. 2003. № 5.

² Лісова Т. В. Відновлення земель: окремі теоретичні питання. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*: зб. наук. пр. / голов. ред. О. С. Саїнчин. Херсон.: Херсон. держ. ун-т. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 141.

³ Булигін С. Ю. Якість земель як основа контролю землекористування. *Агроеколог. журн.* 2015. № 1. С. 38.

природних (стихійних) чинників, здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивациі, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель.

Відтворення природних об'єктів знаходить свій прояв через кількісні показники, ним охоплюється створення природних об'єктів. Йдеться про відтворення об'єктів рослинного світу, в тому числі лісів, а також об'єктів тваринного світу.

Очевидно, що рекультивациа порушених земель, консервація деградованих і малопродуктивних земель, меліорація земель є правовими заходами їх відновлення. Як слушно наголошується у наукових працях, зазначені заходи стосуються безпосередньо якісного стану земель. Для земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення, які виконують функцію засобу виробництва, першоосновою слід вважати відновлення їх якісного стану, зокрема, родючості ґрунтів¹.

Відновлення земель спрямовано як на відновлення їх якісного стану, так і на відновлення попереднього стану порушених земель. Адже при цьому відбувається руйнація верхнього шару землі. А ось непроведення відновлення якісного стану земель призведе до їх подальшої деградації, а згодом – до утворення пустель. Адже станом на сьогодні опустелювання є однією з найпотужніших загроз для існування земель сільськогосподарського призначення та їх використання як засобу виробництва.

Насамперед відновлення стосується земель, порушених унаслідок неправомірних дій, що викликали погіршення ґрунтового покриву, непридатний для використання стан земель унаслідок негативного впливу на них, як-то: забруднення земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами та ін. Неправомірними діями можна вважати й зняття ґрунтового покриву без отримання на це спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву або за умов його анулювання. Проте в деяких випадках здійснюються також і правомірні дії, що викликають необхідність відновлення земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення. Так, правомірними є дії, що призвели до зміни структури рельєфу в результаті проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт за умови отримання спеціального дозволу на

¹ Шульга М. В., Лейба Л. В. До питання про природноресурсове право. *Природноресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 210.

зняття ґрунтового покриву й наявності відповідного робочого проекту рекультивациі земель.

Необхідність відновлення земель викликана різними чинниками. Перш за все негативно впливає на стан земель антропогенна діяльність: (а) неправильний напрямок обробітку ґрунту, (б) порушення організації території, (в) погіршення стану полезахисних лісосмуг, (г) недостатнє застосування протиерозійних заходів, (д) вирубування лісів, (е) руйнування схилів, (є) неналежний обробіток схилівих земель, (ж) нехтування меліоративними заходами тощо. У той же час ерозію ґрунтів можуть спричинити і природні катаклізми. Серед природних чинників найчастіше виокремлюють: (а) рельєф місцевості, (б) форму поверхні, (в) крутість та експозицію схилів, (г) протиерозійну стійкість ґрунтів, (д) зливовий характер опадів, (е) обсяги природних водозаборів, (є) товщину снігу, (ж) швидкість його весняного танення та ін.

Існують попередні й основні правові заходи відновлення земель. Так, про наявність попередніх заходів відновлення земель свідчать передбачені Земельним кодексом України обов'язки власників і користувачів земельних зберігати корисні властивості землі, за свій рахунок привести земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки (статті 91, 96)¹. З метою запобігання посиленню деградаційних процесів земель (зокрема ґрунтів) вносяться мінеральні добрива, здійснюється промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосовуються відповідні режими зрошення та ін. Адже, як слушно підкреслюють фахівці-ґрунтознавці, правовий режим земель (в тому числі ґрунтів), спрямований на суворе дотримання власниками і землекористувачами науково обґрунтованих технологічних регламентів, високої культури поведінки щодо своєчасного запобігання та/або усунення явищ деградації ґрунтів і можливих еколого-економічних ризиків, пов'язаних з неправомірним, екологічно небезпечним землекористуванням².

Отже, як власники, так і землекористувачі повинні своєчасно вживати ті чи інші заходи у разі зниження родючості ґрунтів, погіршення

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Балюк С. А., Гапеев Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 92.

інших корисних властивостей землі, а також приводити земельну ділянку в попередній стан у випадку незаконної зміни її рельєфу. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» від 3 березня 2004 р., № 220 після припинення дії договору орендар повертає орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду¹.

До попередніх заходів відновлення родючості ґрунтів належить також і запровадження сівозмін, у процесі чого враховуються затверджені нормативи оптимального співвідношення культур у різних природно-сільськогосподарських регіонах². Адже чергування вирощування відповідних сільськогосподарських культур сприяє забезпеченню ґрунтів поживними речовинами, вологою, виведенню шкідливих речовин, покращанню в цілому їх фізичних властивостей. Запровадження сівозмін здійснюється на підставі проектів землеустрою, розроблених відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь» від 2 листопада 2011 р., № 1134. Їх мета – належна організація сільськогосподарського виробництва і впорядкування сільськогосподарських угідь у межах землеволодінь і землекористувань для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, гарантування раціонального використання й охорони земель, створення сприятливого екологічного середовища й поліпшення природних ландшафтів³.

Як підкреслюють представники сільськогосподарської науки, вплив сівозмін поширюється на всі сторони життя рослин і на процеси, що відбуваються у ґрунтах. За обсягом свого впливу на ґрунт і рослини немає інших рівноцінних запровадженню сівозміни заходів, адже науково обґрунтоване чергування рослинних культур на землі нерозривно пов'язано з усіма технологічними процесами, зокрема, із системою обробітку ґрунту, його удобренням, заходами боротьби з ерозією, бур'янами, хворобами і шкідниками, що дає можливість

¹ Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 9. Ст. 527.

² Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах: пост. КМУ від 11.02.2010 р. № 164. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 13. Ст. 613.

³ Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь: пост. КМУ від 02.11.2011 р. № 1134. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 85. Ст. 3120.

стверджувати, що сівозміна є основою всіх інших технологічних заходів¹. Дійсно, впровадження сівозмін – це один із провідних попередніх заходів відновлення земель, проведення яких забезпечує поліпшення їх стану, попередження виникнення деградаційних проявів тощо.

Вирощування рослин на земельних ділянках спричиняє активний вплив на стан останніх. Особливо це стосується багаторічних насаджень.

У здійснених фахівцями наукових дослідженнях розмежовані: (а) багаторічні насадження як самостійний вид сільськогосподарських угідь, якими визнаються земельні ділянки, призначені згідно з проектами землеустрою для закладання штучно створених (тривалого циклу вирощування) багаторічних сільськогосподарських насаджень для виробництва сільськогосподарської продукції і (б) багаторічні насадження як культури сільськогосподарського призначення (теж тривалого циклу вирощування), які відновлюються у процесі взаємодії людини і природи, виконують певні екологічні функції й виступають об'єктом господарського використання і правової охорони, нерозривно пов'язані із землею, стан яких впливає на стан земельної ділянки².

Саме в цьому полягає нерозривний зв'язок багаторічних насаджень із землею. Отже, як зміна якісного стану земельної ділянки спричиняє відповідний вплив на стан багаторічних насаджень, так і стан земельної ділянки певною мірою залежить від стану таких насаджень.

За ч. 2 ст. 18 Закону України «Про рослинний світ» використання природних рослинних ресурсів для випасання худоби й забезпечення інших потреб тваринництва забороняється, якщо це може призвести до деградації земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, або перешкоджає їх своєчасному природному відтворенню³. Не випадково Земельним кодексом України передбачено консервацію деградованих і малопродуктивних земель, що здійснюється шляхом припинення їх господарського використання на конкретний термін, а також залуження або заліснення (ст. 172).

Зараз дістав певного розвитку метод біологічного знешкодження забруднюючих речовин ґрунтів, що забезпечує відновлення їх

¹ Коваленко Н. П. Розвиток та удосконалення сівозмін для умов недостатнього зволоження України: історична ретроспектива. *Вісн. Полтав. держ. аграр. акад.* 2012. № 4. С. 29.

² Костецька О. Я. Правова охорона сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків. 2014. С. 3, 4.

³ Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV. *Відом. Верхов. Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 198.

родючості, який отримав назву «фіторе mediaція». Спеціалісти рекомендують його розглядати як один з напрямків рекультивациі. При використанні цього методу коренями рослин поглинаються органічні забруднювачі, трансформуючись у безпечні для навколишнього природного середовища продукти. Приміром, хрестоцвітні рослини є накопичувачами міді, свинцю, нікелю, однорічні рослини здатні поглинати пестициди¹.

Отже, основними заходами відновлення є: консервація деградованих та малопродуктивних земель, рекультивациа порушених земель, меліорація земель.

Слід зазначити, що метою застосування заходів відновлення земель сільськогосподарського призначення є відновлення їх попереднього якісного стану (родючості), а відновлення земель несільськогосподарського призначення здійснюється з метою забезпечення їх здатності виконувати ними відповідні функції.

Отже, відновлення земель включає різні правові аспекти. Так, залежно від його мети виокремлюється відновлення родючості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення, продуктивності земель лісогосподарського призначення, відновлення з метою виконання ними інших функцій (якщо йдеться про землі інших категорій).

Вважаємо за необхідне поділити забезпечення відновлення земель залежно від наступного:

– на загальнодержавному рівні відновлення здійснюється шляхом прийняття низки нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на відновлення всіх земель у межах державного кордону України, на реалізацію повноважень Держгеокадастру, Державної екологічної інспекції України (далі – Держгеокадастр України);

– на регіональному рівні, що полягає в забезпеченні відновлення земель адміністративно-територіальних одиниць органами державної влади й органами місцевого самоврядування;

– на локальному рівні – йдеться про реалізацію заходів відновлення земельних ділянок їх власниками й користувачами, в тому числі орендарями.

За роллю антропогенного чинника слід виокремити природне і штучне відновлення земель. Так, проведення рекультивациі порушених земель, їх меліорації забезпечує їх штучне відновлення. Консервація земель сприяє їх природному відновленню, внаслідок чого спостерігається утворення перелогів і відбувається самовідновлення

¹ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремеєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 86.

земельної ділянки. Як переконує Н. С. Гавриш, консервація деградованих і малопродуктивних земель, зокрема ґрунтів, як правило, викликає незворотну трансформацію сільськогосподарських угідь (ріллі – у пасовища й косовиці, кормових угідь – під деревні насадження), що має забезпечити поступове відновлення ґрунтів під впливом природних екологічних перебігів¹.

За джерелом правового забезпечення відновлення земель провадиться на підставах і в порядку, визначених Законом (ідеться про їх меліорацію), так і згідно з підзаконними нормативно-правовими актами (йдеться про консервацію земель).

Досить важливим є те, що при здійсненні заходів відновлення земель, особливо ґрунтів, необхідно брати до уваги поділ території України на ґрунтово-екологічні зони.

Так, за тими чи іншими особливостями ґрунтів представниками науки агрономічного ґрунтознавства територію України поділено на такі зони: Поліську лісову, Лісостепову, Степову Північну, Степову Південну, Сухостепову, гірсько-лучну Карпатську дуже ультравологу, лісову буроземну Карпатську, гірсько-степову Кримську достатньо й сильно зволожену, лісову буроземну Кримську помірно й достатньо зволожену, Кримського передгірного Лісостепу недостатньо й помірно зволожену, Кримську гірську ксерофітно лісову суху й засушливу тощо².

Відповідні заходи відновлення повинні мати місце з огляду на специфіку ґрунтів відповідних зон (їх типів та підтипів), зокрема, параметрів їх гідротермічних умов, кількості опадів за холодний період у межах відповідної зони та ін.

Розглянемо цей поділ детальніше. Так, для ґрунтів Полісся характерним є підкислення. Ця зона розташована в північній і північно-західній частині країни, характеризується вологим кліматом і домінуванням дерново-підзолистих чорноземів³.

Для Півдня країни властивими є процеси осолонцювання, засолення, обезструктурення, переущільнення тощо. Так, зона Степу поділя-

¹ Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. *Земельне право України*: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитоновой; вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 501.

² Полупан М. І., Величко В. А., Соловей В. Б. Розвиток українського агрономічного ґрунтознавства: генетичні та виробничі аспекти: моногр. Київ: Аграрна наука, 2015. С. 77 – 79.

³ Лекція № 9. Тема: Сівозміни в різних природно-економічних зонах України. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/ros/!wp-content/uploads/sites/20/lekcija-9.sivozminy-v-riznyh-prirodno-ekonomichnyh-zonah-ukrayiny.pdf> (дата: звернення: 12.11.2019).

ється на північну, південну, центральну. У цілому ця зона вирізняється посушливим кліматом і розвиненою вітровою ерозією¹.

Для ґрунтів центральної чорноземної полоси властиві дегуміфікація і зниження вмісту поживних елементів².

У передгірних районах Карпат поширені переважно дерново-опідзолені, дерново-підзолисті й дерново-глейові ґрунти, а в гірських районах – різні види опідзолених ґрунтів.

Для зони передгірних і гірських районів Криму характерним є домінування бурих гірсько-лісових ґрунтів.

Отже, при здійсненні заходів відновлення, у тому числі, при застосуванні ґрунтозахисних сівозмін, кліматична специфіка відповідних зон та їх ґрунтів повинна бути обов'язково врахована.

За проведеними дослідженнями останніх років, клімат в Україні певною мірою набув ознак континентальності. Так, почастишали жорсткі посухи, спостерігається підвищення літніх температур, темпи зростання яких суттєво випереджають середні планетарні показники, що є особливо характерним для півдня країни в зоні Степу³. Початок глобального потепління вже в недалекому майбутньому може викликати перетворення клімату на субтропічний⁴. Як відомо, клімат спричиняє істотний вплив на стан земель, у тому числі ґрунтів. За даними проведених спостережень, клімат відчутно впливає на розвиток біологічних і біохімічних процесів у ґрунтах, на їх водно-повітряний, температурний, окислювально-відновний режими, на перетворення мінеральних сполук у ґрунтах. Особливий вплив спричиняється на прояви процесів вітрової й водної ерозії ґрунтів⁵.

Отже, уже сьогодні при здійсненні заходів відновлення земель необхідно брати до уваги кліматичні зміни, що настали, а також вірогідні зміни клімату в найближчий час.

¹ Лекція № 9. Тема: Сівозміни в різних природно-економічних зонах України. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/rosl/wp-content/uploads/sites/20/lekcija-9.sivozminy-v-giznyh-prugodno-ekonomichnyh-zonah-ukrayiny.pdf> (дата звернення: 12.11.2019).

² Балюк С. З яким товаром ми виходимо на ринок? *Землевпоряд. вісн.* 2019. № 11. С. 5.

³ Безніцька Н. В. Формування показників родючості і продуктивності меліорованих ґрунтів в умовах регіональних змін клімату (на прикладі Херсонської області): дис. ... канд. юрид. наук: 06.01.02 / Херсон. держ. аграр. ун-т. Херсон, 2017. С. 35.

⁴ Див.: Клімат України: у минулому... і майбутньому: моногр. / М. І. Кульбіда та ін. Київ: Сталь, 2009. 234 с.

⁵ Клімат і рельєф як фактор ґрунтоутворення. URL: <http://bukvar.su/geologija/44469-Klimat-i-rel-ef-kak-faktor-pochvoobrazovaniya.html> (дата звернення: 09.12.2019).

Таким чином, доцільно виокремити відновлення, спрямоване на повернення первісного якісного стану земель, належного стану порушених земель, здатності виконання ними відповідних функцій (ідеться про відновлення у вузькому розумінні).

Крім того, є сенс вести мову і про відновлення стану земельної ділянки і прав на землю, зокрема, про повернення самовільно зайнятих земель (ідеться про відновлення у більш широкому сенсі). Так, поверненню самовільно зайнятих земельних ділянок повинно передувати їх приведення у попередній, придатний для використання стан шляхом знесення самовільно збудованих будівель і споруд, відновлення порушеного рельєфу земельних ділянок тощо.

Сьогодні, як слушно зазначається у наукових працях, повернення самовільно зайнятих земельних ділянок є прикладом заходу з усунення порушень земельного законодавства¹. Адже відновлення земель є елементом захисту прав на них. Так, згідно зі ст. 152 Земельного кодексу України відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав є одним зі способів захисту прав на землю. Як справедливо зазначає Ю. В. Мягкоход, таке відновлення є самостійним земельно-правовим способом захисту порушених земельних прав і одночасно різновидом більш широких за своїм змістом цивільно-правових способів такого захисту (відновлення становища, яке існувало до порушення права, примусове виконання обов'язку в натурі, негаторний позов). При цьому вчений наголошує на важливості такого способу захисту прав, оскільки завдяки саме йому найбільш повно знаходить свою реалізацію екологічний складник приписів земельного права, а його використання призводить не лише до покращання стану земельної ділянки як об'єкта права власності, а й до поліпшення землі як об'єкта навколишнього природного середовища².

Отже, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, є самостійним способом захисту порушених прав на землю. Погоджуємося з думкою В. І. Гордєєва, що зазначений спосіб пов'язаний з відновленням суб'єктивного права, а його застосування є можливим як при порушенні договірних відносин, так і в разі самовільного зайняття й використання земельної ділянки³. Слід підкрес-

¹ Сидоренко В. В. Правові проблеми повернення самовільно зайнятих земельних ділянок. *Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 10-2. Т. 2. С. 41.

² Мягкоход Ю. В. Способи захисту земельних прав за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. С. 10, 11.

³ Гордєєв В. І. Юридичні гарантії земельних прав. *Земельне право: підруч.* / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 239, 240.

лити, що зазначений вище спосіб захисту порушених прав знаходить свій прояв через рекультивуацію порушених земель, проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, а також здійснення меліоративних заходів.

У юридичній літературі способи захисту земельних прав класифіковані на окремі групи, як-то речово-правові, зобов'язально-правові і спеціальні способи захисту земельних прав.

До речово-правових способів захисту прав належать ті, що спрямовані на захист суб'єктивного права власності на земельні ділянки чи права землекористування. При цьому на момент порушення прав суб'єкти не перебувають у зобов'язальних відносинах з особою, яка порушує земельне законодавство. До цих способів захисту прав відносять: (а) визнання земельних прав; (б) відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку їх порушення; (в) витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов); (г) вимоги про усунення порушення у здійсненні прав, які не пов'язані з позбавленням володіння земельною ділянкою (негаторний позов) та ін.

Метою ж зобов'язально-правових способів захисту земельних прав є захист суб'єктивного права власника чи землекористувача як учасників зобов'язальних відносин. Вони розраховані на випадки порушення цих прав особами, які знаходяться в договірних чи інших зобов'язальних відносинах¹.

Отже, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як правило, вважають речово-правовим способом захисту. Проте його можна розглядати і як зобов'язально-правовий спосіб захисту. Так, зустрічаються випадки втрати первісного якісного стану, порушення рельєфу земельних ділянок унаслідок дій орендаря. Отже, у цьому разі порушуються права суб'єктів, які перебувають у договірних відносинах (зокрема, власника земельної ділянки). Є сенс ще раз нагадати, що згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» після припинення дії договору орендар має повернути орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду². Отже, при включенні відповідного обов'язку орендаря до тексту договору оренди як однієї з умов останнього, йдеться

¹ Гордєєв В. І. Юридичні гарантії земельних прав. *Земельне право: підруч.* / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 241.

² Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України.* 2004. № 9. Ст. 527.

про зобов'язально-правовий спосіб захисту прав власника земельної ділянки.

Варто висловити солідарність з точкою зору І. І. Каракаша, що відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, полягає в її поверненні до стану, що існував до цього, тобто йдеться про подолання наслідків псування ґрунту, відновлення структури рельєфу, очищення земельної ділянки від бруду, її рекультивуацію¹. У ст. 97 Земельного кодексу України закріплено, що підприємства, установи й організації, які провадять розвідувальні роботи, зобов'язані відшкодувати власникам землі або землекористувачам усі збитки, в тому числі й неодержані доходи, а також за свій рахунок приводити займані земельні ділянки в попередній стан². Крім того, приведення земельних ділянок у попередній стан здійснюється і внаслідок проведення гірничовидобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що призводять до порушення структури рельєфу. У такому разі відбувається порушення прав власників земельних ділянок та землекористувачів самостійного господарювати на землі, використовувати її корисні властивості. Отже, порушені права названих суб'єктів повинні бути відновлені шляхом приведення зайнятих земельних ділянок у попередній стан з обов'язковим відшкодуванням усіх збитків, у тому числі неодержаних доходів.

За ч. 2 ст. 62 Земельного кодексу Російської Федерації відновлення родючості ґрунтів є виконанням обов'язку в натурі. Так, на підставі рішення суду особа, винна в порушенні прав власників земельних ділянок, землекористувачів, землевласників та орендарів земельних ділянок, може бути примушена виконати обов'язок у натурі, а саме: відновити родючість ґрунтів, відновити земельні ділянки в колишніх межах, звести знесені будівлі, будови, споруди, відновити межові й інформаційні знаки, усунути інші земельні правопорушення тощо³.

У деяких випадках йдеться про своєрідне відтворення земель. Так, у разі відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва можна вести мову про здійснюване певною мірою своєрідне відтворення земель, проте не як природного об'єкта, а як об'єкта права, що буде розглянуто у третьому розділі цієї монографії.

¹ Каракаш І. І. Гарантії захисту прав на землю. *Земельне право України: навч. посіб.* / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонові; вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 235.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України.* 2001. № 46. Ст. 2038.

³ Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 г. № 136-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33773 // (дата звернення: 09.08.2018).

Землю як природний об'єкт не можна збільшити внаслідок учинення тих чи інших дій, але існує можливість збільшити площу земель відповідних категорій у кількісному вимірі. Наказом Державного комітету України із земельних ресурсів «Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель» від 23 липня 2010 р., № 548 визначено поділ земель на окремі види цільового призначення в межах відповідних їх категорій, які характеризуються власним правовим режимом¹. Окремим прикладом збільшення площі земель у кількісному вимірі є заліснення деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, внаслідок чого відбувається зміна їх цільового призначення шляхом їх переведення до категорії земель лісгосподарського призначення. У подібному випадку збільшується площа земель лісгосподарського призначення шляхом проведення консервації-трансформації. Крім того, про кількісний вимір йдеться у разі забезпечення можливості використання земель за цільовим призначенням шляхом здійснення заходів їх відновлення. Прикладом наведеного треба вважати відновлення стану деградованих і малопродуктивних земель унаслідок проведення консервації-реабілітації. Так, на період консервації ці землі вилучаються з господарського використання, а вже після відновлення їх стану вони знову служать об'єктом використання за цільовим призначенням.

Особливої уваги в сучасних умовах заслуговують питання штучного створення земельних ділянок, що за своєю сутністю є певною мірою наближеним до відтворення земель. У той же час йому притаманна певна специфіка, оскільки в такому разі йдеться про штучне створення земельної ділянки як об'єкта нерухомості, а не земель як природного ресурсу.

Згідно зі ст. 83 Земельного кодексу України штучно створені земельні ділянки в межах прибережної захисної смуги або смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення і природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів або на земельних ділянках дна водних об'єктів, належать до земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність².

Як справедливо наголошують науковці, відносини, що складаються щодо утворення на дні водойм нових площ суші, придатних для

¹ Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: наказ Держ. ком. України із земельних ресурсів від 23.07.2010 р. № 548. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 85. Ст. 3006.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

розміщення об'єктів будівництва і благоустрою, лишаються практично не врегульованими у вітчизняному законодавстві й малодослідженими в земельно-правовій доктрині¹. Погоджуючись із науковцями, слід зазначити, що така неврегульованість не лише позначається негативно на безпосередньо створенні таких об'єктів та їх подальшому використанні, а й породжує певні колізії правового регулювання у зазначеній сфері.

Визначення штучно створеної земельної ділянки міститься у Законі України «Про морські порти України» від 17 травня 2012 р., № 4709-VI². Проте чинне законодавство не містить формулювання штучно створених земельних ділянок, розташованих за межами акваторій морських портів і призначених для будівництва автомобільних доріг, об'єктів житлової забудови тощо, що аж ніяк не сприяє визначенню їх особливостей як об'єкта правового регулювання³.

І. В. Ігнатенко наголошує на декількох особливостях процесу створення земельних ділянок у складі наливних територій у межах населених пунктів. По-перше, йдеться про початковий спосіб утворення земельних ділянок унаслідок наміву ґрунту на дно, акваторію, а також прибережну зону водного об'єкта. По-друге, такі наливні земельні ділянки, виступаючи частиною території конкретного населеного пункту, повинні бути придатними для забудови, а значить, відповідати санітарним, пожежним, містобудівним, екологічним та іншим вимогам⁴.

Доцільно погодитися з висловленою позицією вчених, що створення нових ділянок суші не завжди мають негативні екологічні наслідки, адже наявність подібних земельних ділянок у певних випадках

¹ Ріпенко А., Мартин А. Як створити ділянку суші в Україні? Правові перешкоди та способи їх подолання. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/77-2011-01-24-13-58-49> (дата звернення: 17.07.2017).

² Про морські порти України: Закон України від 7.05.2012 р. № 4709-VI. *Офіц. вісн. України*. 2012. № 45. Ст. 1729.

³ Ігнатенко І. В. Деякі правові аспекти забудови штучно створених земельних ділянок у межах населених пунктів. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук, проф., член.-кор. НАПрН України В. К. Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 120.

⁴ Ігнатенко І. В. Деякі правові аспекти забудови штучно створених земельних ділянок у межах населених пунктів. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук, проф., член.-кор. НАПрН України В. К. Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 121.

дозволяє вирішити проблеми берегоукріплення, створення оздоровчої і рекреаційної інфраструктури¹.

Слід зазначити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» від 5 листопада 2009 р., № 1708-VI² були внесені зміни до окремих статей Земельного кодексу України та інших законодавчих актів, зокрема, в частині регулювання питань штучного створення та зміни рельєфу земельних ділянок. Проте доцільно підкреслити, що у чинному законодавстві, на жаль, не вказано, про які саме заходи, спрямовані на штучне створення земельних ділянок, іде мова. На думку дослідників, ідеться про два різновиди таких заходів. Перший з них полягає у зміні рельєфу й, відповідно, виду угідь земельної ділянки, первісно зайнятої водним об'єктом чи його частиною; другий – у будівництві в установленому порядку на дні водойми гідротехнічної споруди, що призводить до зміни стану дна водного об'єкта на земельній ділянці³.

Учені-правники наголошують на ролі проєктів землеустрою (в т.ч. робочих), які повинні бути в основі зміни рельєфу земельних ділянок⁴. Проте варто зауважити, що такі проєкти складаються стосовно рекультивациі порушених земель з метою повернення їх рельєфу до попереднього стану. Отже, земельним законодавством не передбачено розробку проєктів землеустрою, які повинні бути в основі зміни рельєфу з метою створення штучних земельних ділянок, як і порядку їх створення в цілому.

За Законом України «Про морські порти України» штучно створена земельна ділянка становить собою ділянку, що є намітою, насипаною, створеною із застосуванням інших технологій у межах акваторії морського порту⁵. Згідно зі ст. 24 зазначеного Закону штучно створені

¹ Ріпенко А., Мартин А. Як створити ділянку суші в Україні? Правові перешкоди та способи їх подолання. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/77-2011-01-24-13-58-49> (дата звернення: 17.07.2017).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля: Закон України від 05.11.2009 № 1708-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2010. № 5. Ст. 44.

³ Ріпенко А., Мартин А. Як створити ділянку суші в Україні? Правові перешкоди та способи їх подолання. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/77-2011-01-24-13-58-49> (дата звернення: 17.07.2017).

⁴ Ріпенко А., Мартин А. Як створити ділянку суші в Україні? Правові перешкоди та способи їх подолання. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/77-2011-01-24-13-58-49> (дата звернення: 17.07.2017).

⁵ Про морські порти України: Закон України від 7.05.2012 р. № 4709-VI. *Офіц. вісн. України*. 2012. № 45. Ст. 1729.

земельні ділянки належать до земель водного фонду та перебувають у державній власності й можуть надаватися у користування, в тому числі в довгострокову оренду. Доцільно підкреслити, що згідно зі статтями 83, 93 Земельного кодексу України земельні ділянки, які штучно створені в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення чи природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів, і які належать до земель комунальної власності, передачі в оренду не підлягають¹. У цьому випадку є наявною неузгодженість між чинними нормативно-правовими актами, тобто юридична колізія. Підкреслимо, що пріоритет у регулюванні земельних відносин згідно зі ст. 3 Земельного кодексу України належить Конституції України і Земельному кодексу України.

Суттєвою прогалиною правового регулювання земельних відносин у частині штучного створення земельних ділянок слід назвати брак спеціального закону. Правда, свого часу було розроблено відповідний проєкт закону «Про штучно створені земельні ділянки на водних об'єктах в межах акваторії морських портів» від 13 травня 2013 р., № 2968². У цьому законопроєкті розмежовуються поняття «штучна територія» і «штучно створені земельні ділянки». Так, штучна територія – це споруда, що створюється на водних об'єктах у межах акваторії морських портів шляхом наміву, насипу або із застосуванням інших технологій, на якій після прийняття її в експлуатацію формується штучна земельна ділянка. А ось штучно створена земельна ділянка становить собою земельну ділянку, створену на штучній території в межах акваторії морського порту. Вона може примикати до існуючих земельних ділянок, в тому числі штучно створених, або бути ізольованою від інших ділянок. Утворення штучної земельної ділянки здійснюється на підставі дозволу, отриманого ініціатором її створення. Для створення штучної території обов'язковим є розроблення проєктної документації. Після проведення відповідних робіт відбувається прийняття штучної території в експлуатацію, формування й реєстрація штучно створеної на ній земельної ділянки³. Слід зау-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Про штучно створені земельні ділянки на водних об'єктах в межах акваторії морських портів: проєкт Закону від 13.05.2013 р. № 2968. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG2AG00A.html (дата звернення: 17.07.2017).

³ Про штучно створені земельні ділянки на водних об'єктах в межах акваторії морських портів: проєкт Закону від 13.05.2013 р. № 2968. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG2AG00A.html (дата звернення: 17.07.2017).

важити, що вести мову про штучно створену земельну ділянку досить складно, адже земельні ділянки є природним об'єктом, який не можна створити штучно. У такому випадку все ж таки йдеться про об'єкт нерухомості, штучно створену територію.

У зарубіжних країнах теж існують відповідні закони стосовно штучного створення земельних ділянок. Так, Законом Російської Федерації «Про штучні земельні ділянки, створені на водних об'єктах, що перебувають у федеральній власності, та про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації» від 19 липня 2011 р., № 246-ФЗ урегульовано відносини щодо створення на водних об'єктах, що перебувають у федеральній власності, штучних земельних ділянок для будівництва на них будівель, споруд та (або) їх комплексного освоєння з метою будівництва¹. Згідно зі ст. 3 названого Закону штучна земельна ділянка є спорудою, яка створена на водному об'єкті, що знаходиться у федеральній власності, або на його частині шляхом наміву, відсіпання ґрунту або використання інших технологій, і яка визнана після введення її в експлуатацію теж земельною ділянкою. При цьому штучно створена земельна ділянка може прилягати до вже існуючих земельних ділянок або бути ізольованою від них². Вивчення вказаного Закону дозволяє дійти висновку, що штучна земельна ділянка становить собою стаціонарну споруду, яка створюється на дні водного об'єкта шляхом наміву, відсіпання ґрунту або використання інших технологій, і яка після введення її в експлуатацію набуває статусу земельної ділянки. Така земельна ділянка може використовуватися для будівництва або освоєння з метою подальшого будівництва, що є особливістю її правового режиму.

Певна специфіка притаманна й відновленню меж земельних ділянок, що здійснюється згідно з технічною документацією із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості). У подібному випадку йдеться про самостійний, інший аспект відновлення. Таке відновлення меж земельної ділянки здійснюється в перебігу виконання геодезичних робіт з повторного

¹ Об искусственно созданных земельных участках, находящихся в федеральной собственности, и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный Закон от 19.07.2011г. № 246-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_116987/bb00cfeb5694f015e67a3a557f354aecabfc-b20c/ (дата звернення: 12.03.2016).

² Об искусственно созданных земельных участках, находящихся в федеральной собственности, и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный Закон от 19.07.2011г. № 246-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_116987/bb00cfeb5694f015e67a3a557f354aecabfc-b20c/ (дата звернення: 12.03.2016).

визначення координат кутів поворотів меж земельної ділянки, щодо якої раніше вже було виконано геодезичне встановлення меж, але всі або певна частина межових знаків порушена або знищена¹. Єдиний зв'язок між відновленням якісного стану земель і відновленням меж простежується в тому, що в певних випадках можливе порушення або знищення межових знаків через порушення рельєфу земельних ділянок, зокрема, при виконанні будівельних робіт, тобто порушення стану земель спричиняє порушення межових знаків. У такому разі при відновленні рельєфу порушених земель має бути забезпечено відновлення меж земельних ділянок.

Надзвичайно актуальним постає питання стосовно правової природи відновлення земель, для з'ясування якої насамперед доцільно звернути увагу на співвідношення відновлення й охорони земель, адже в наукових працях відновлення тлумачиться як напрям охорони земель.

Тракування категорії «правова охорона» свого часу було запропоновано в наукових дослідженнях представників науки екологічного права. Як переконливо зазначав В. В. Петров, правова охорона здійснюється шляхом прийняття й дотримання правових норм, що містять перелік заходів збереження й раціонального використання природних ресурсів, застереження їх від виснаження, забруднення, забезпечення якості природного середовища².

Сучасними науковцями також наводиться дефініція зазначеного поняття. Так, Т. К. Оверковська пропонує авторське визначення конструкції «правова охорона земель від забруднення і псування» як: комплексу правовідносин, при реалізації яких на підставі правових норм і здійснення науково-обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельно-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру ґрунтується і забезпечується запобігання й усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими й побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними й радіоактивними речовинами, пестицидами й агрохімікатами понад установлені гранично допустимі концентрації, захист природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних і природних процесів, небезпечних для довкілля, життя і здоров'я людей, а також застосовується юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про

¹ Рябчій В. А., Рябчій В. В. Проблеми відновлення меж земельних ділянок. *Містобудування та територіальне планування*. 2012. Вип. 46. С. 489.

² Петров В. В. *Правовая охрана природы в СССР: учебник*. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 231, 232.

охорону земель від забруднення і псування¹. Отже, з позиції науковця, впливає, що заходи охорони земель, спрямовані як на забезпечення запобігання, так і на усунення наслідків негативного впливу на стан земель.

Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами, на думку А. О. Попової, – це встановлена правовими нормами система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження, відновлення, поліпшення якісних і кількісних характеристик земель, на їх захист від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою й нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на якісний стан земель і створюють загрозу для життя і здоров'я всього людства². З даної позиції впливає, що охорона земель від забруднення небезпечними речовинами певною мірою спрямована й на відновлення, а також поліпшення якісних і кількісних характеристик земель. Проте підкреслимо, що як охорони земель, так і їх відновленню притаманна певна специфіка, отже, вони не можуть бути ототожені.

Інші науковці, розглядаючи особливості правової охорони земель від негативного впливу господарської діяльності, наголошують на тому, що така охорона становить собою сукупність: (а) імперативних правових норм (забороняючих, зобов'язуючих) і пов'язаних з ними норм технічних, які встановлюють вимоги до виробничих процесів стосовно запобігання, мінімізації їх впливу й відновлення належної якості земель; (б) правових норм, що передбачають юридичну відповідальність за невиконання встановлених вимог і порядку застосування останньої; (в) правових норм, що стимулюють економічно до виконання вимог у сфері охорони земель³.

Грунтовне вивчення земельного законодавства свідчить про певний зв'язок відновлення і правової охорони земель. За ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., № 962-IV охо-

¹ Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. С. 4.

² Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад. України». Одеса, 2018. С. 5.

³ Петропавловская Ю. С. Правова охорона земель от негативного воздействия хозяйственной деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2017. С. 10, 11.

рона земель, будучи одним із центральних інститутів земельного права, становить собою систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (ст. 1)⁴. Детальний аналіз наведеної норми показує, що система заходів з охорони земель певною мірою спрямована й також і на забезпечення проведення їх відновлення. Як бачимо, у цитованій вище статті вказаного Закону мова йде про спрямування заходів охорони земель на відновлення родючості ґрунтів.

Охорона й відновлення земель є обов'язком власників земельних ділянок і землекористувачів. Згідно зі ст. 91 Земельного кодексу України власники земельних ділянок повинні: (а) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; (б) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі; (в) за свій рахунок привести земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли приведення у попередній стан здійснюється особою, яка незаконно змінила рельєф⁵. Згідно зі ст. 96 Земельного кодексу України землекористувачі зобов'язані: (а) використовувати земельну ділянку за призначенням; (б) за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; (в) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; (г) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі⁶.

Значна увага в розглядуваному Законі приділяється системі заходів у галузі охорони земель, яка включає:

- державну комплексну систему спостережень;
- розроблення загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання й охорони земель, документації із землеустрою у сфері охорони земель;

⁴ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

⁵ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

⁶ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

- створення екологічної мережі;
- здійснення природно-сільськогосподарського, еколога-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель;
- економічне стимулювання впровадження заходів з охорони й щодо використання земель і підвищення родючості ґрунтів;
- здійснення стандартизації й нормування (ст. 22)¹.

Певна частина перелічених заходів сприяє ефективному і своєчасному застосуванню заходів відновлення земель.

Проаналізувавши зміст вищезазначеного Закону, можна дійти висновку, що заходи охорони земель спрямовані на забезпечення раціонального використання земель, запобігання їх засміченню й забрудненню, гарантування особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного й історико-культурного призначення.

Деякі статті досліджуваного Закону містять перелік окремих заходів відновлення земель. Ідеться, зокрема, про його ст. 51, у якій ідеться про консервацію земель, ст. 52, у якій йдеться про їх рекультивацию.

На відміну від Закону України «Про охорону земель», відповідно до чинного Земельного кодексу України консервація деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь є складником змісту охорони земель (ст. 164)², хоча за своєю сутністю консервація таких угідь є заходом їх відновлення. Як бачимо, в Земельному кодексі України законодавець певною мірою ототожнює охорону й відновлення земель.

Слід нагадати, що заходи відновлення запроваджуються в разі втрати землями первісного якісного стану через вплив на нього певних природних та антропогенних чинників (ідеться про відновлення їх якісного стану, продуктивності й родючості ґрунтів). Заходи відновлення земель варто запроваджувати не лише у випадку втрати ними свого первісного якісного стану, а й також здатності виконувати відповідні функції, порушення рельєфу земель тощо. Заходи ж охорони земель за змістом ст. 22 Закону України «Про охорону земель», більшою мірою спрямовані на забезпечення попередження погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зниження або втрати ними родючості, а також продуктивності земель лісогосподарського призначення, на забезпечення виконання землями несільськогосподарського призначення відповідних функцій.

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

Отже, як випливає з висловленого вище, відновленню земель притаманна певна специфіка. Його заходи здійснюються, коли відбулося погіршення або навіть втрата якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів, порушення попереднього стану земель у разі зміни їх рельєфу, а також у разі неможливості виконання землями відповідних функцій згідно з їх цільовим призначенням.

У зв'язку з вищевикладеним надзвичайно важливим залишається питання щодо правової природи відновлення земель, установлення місця правових норм, які регулюють суспільні відносини з відновлення земель у системі права¹.

Правові норми, як відомо, утворюють відповідну галузь права через окремі правові інститути. Ці норми діють у складі галузі права, проте відрізняються від інших галузевих норм певною своєрідністю. У теорії права загально визнаною є точка зору, що правовим інститутом є виокремлена група норм права, яка регулює той чи інший вид однорідних суспільних відносин. Правовий інститут, як базовий рівень об'єднання правових норм, має такі ознаки: (а) регламентує конкретний вид однорідних суспільних відносин; (б) є складником галузі права; (в) становить собою виокремлену, відносно автономну сукупність норм галузі; (г) його головна функція полягає в забезпеченні самостійного, цілісного правового регулювання відповідного виду суспільних відносин; (д) характеризується особливим предметом, статусом суб'єктів, специфічними поняттями й законодавчими конструкціями². Слушною є думка, що правовий інститут є необхідною ланкою в цілісній системі права³.

Не викликає заперечень той факт, що правовій охороні земель притаманні всі ознаки правового інституту як одного з основних інститутів земельного права. Саме так розглядає його О. А. Вівчаренко, стверджуючи, що цей інститут становить собою систему правових норм, що регулюють відносно виокремлену групу однорідних суспільних земельних відносин щодо забезпечення раціонального використання й охорони зазначеного ресурсу⁴. Вищенаведеним можна

¹ Лисова Татьяна. Особенности восстановления земель как правовой категории. *Jurnalul juridic national: Teorie si Practica*. 2017. № 2 (24). С. 141.

² Олейников С. М. Система права. *Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина*. Харків: Право, 2015. С. 184, 185.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 269.

⁴ Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 293.

пояснити надзвичайну актуальність питання щодо правової природи відновлення земель.

У теорії права підкреслюється: що, незважаючи на те, що правовим інститутом є порівняно невелика група правових норм, остання є групою сталою, а її правовим нормам властива відносна автономія. За галузями права правові інститути поділяються, на матеріальні і процесуальні, на складні і прості. Крім того, правники пропонують поділяти їх на регулятивні (спрямовані на регулювання відповідних відносин), охоронні (завданням яких є охорона, захист правовідносин, які, як правило властиві кримінальному праву) і закріплювальні (закріплюють, визначають статус відповідних органів, організацій, посадових осіб, громадян; вони властиві в основному адміністративному праву)¹.

Слід підтримати висловлену позицію, що правовий інститут – це сукупність правових норм, які складають відокремлену частину галузі права й регулюють певний вид, бік однорідних суспільних відносин. Науковець підкреслює, що це утворення відрізняється від галузі права насамперед обсягом правового регулювання у зв'язку з тим, що регулює не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а лише один їх бік². Аналогічної точки зору дотримуються й інші вчені³.

Як справедливо наголошується науковцями-теоретиками, правові інститути виступають елементами галузі права, якими забезпечується цілісне регулювання конкретної групи споріднених суспільних відносин⁴.

Правовими нормами, спрямованими на забезпечення відновлення земель, оперують у разі погіршення чи втрати якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів, порушення попереднього стану земель у випадку зміни їх рельєфу, а також при неможливості виконання землями тих чи інших функцій згідно з їх цільовим призначенням. Мова йде про зниження або втрату первісного якісного стану земель. Наприклад, при бонітуванні ґрунтів спостерігається зниження оцінки якості ґрунтів через погіршення їх природних властивостей. Зміна властивостей ґрунтів обов'язково під-

¹ Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юрист, 2004. С. 151.

² Теория государства и права: учебник / под ред. С. С. Алексеева. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 279.

³ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 221.

⁴ Киримова Е. А. Правовой институт (Теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саратов. гос. акад. права. Саратов, 1998. С. 13.

лягає внесенню до земельно-кадастрової документації, зокрема, до Поземельної книги, до агрохімічного паспорта поля чи земельної ділянки. Така паспортизація здійснюється з метою контролю за зміною показників родючості, забруднення ґрунтів хімічними речовинами. Якщо вказані показники змінюються в бік погіршення якості ґрунтів, виникає необхідність відновлення їх родючості.

Таким чином, ще раз наголосимо, що у разі погіршення первісного стану земель, зазначеного у первісній документації, останні потребують заходів відновлення, адже вони вже втратили свою екологічну й господарську цінність. Якщо стан земель уже порушено, відновленню підлягає їх рельєф. Якщо землі несільськогосподарського призначення не здатні виконувати належні функції згідно з їх цільовим призначенням, їх треба відновлювати.

Заходи охорони й відновлення земель розділені між собою часовими рамками. Заходи охорони спрямовані переважно на забезпечення раціональної, цільової експлуатації земель, попередження погіршення їх стану, забруднення й засмічення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного й історико-культурного призначення. Про обов'язки власників і користувачів земельних ділянок щодо охорони земель ідеться у Земельному кодексі України, яким закріплено, що вказані суб'єкти зобов'язані додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, здійснювати підвищення родючості ґрунтів, зберігати інші корисні властивості землі, підтримувати протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем (статті 91, 96)¹. Якщо ж реалізація цих заходів охорони не дала очікуваного результату (тобто заходи охорони не виявилися ефективними або взагалі не здійснювалися), а негативні наслідки щодо стану земель і зниження якісних показників ґрунтів (ґрунтової родючості) настали, необхідним є проведення заходів відновлення. Ідеться про землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів і гідрологічному режимі. Вони й потребують проведення комплексу рекультивацийних заходів згідно зі ст. 166 Земельного кодексу України. Заходи відновлення, а саме консервацію, слід вживати щодо земель, стан яких має показники деградації, а також щодо сільськогосподарських угідь, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями чи низькою природною родючістю (ст. 171 Земельного кодексу України). Землі ж з несприятливим водним режимом (зокрема, перезволожені, переосушені), а також ґрунти з низькими фізико-хімічними й фізичними

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

властивостями потребують проведення меліорації згідно із Законом України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р., № 1389-XIV¹.

Після відновлення якісного стану земель (в тому числі їх ґрунтової родючості), стану порушених земель, а також функцій, що вони виконують за основним цільовим призначенням, землі знову стають об'єктом правовідносин з охорони.

Отже, підсумуємо, що правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, можна вважати самостійним правовим інститутом, основу якого становить виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин, що виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель, є вагомим складником галузі земельного права, головна функція якого полягає в забезпеченні самостійного, цілісного правового регулювання певного виду суспільних відносин.

Розглядуваний правовий інститут характеризується особливим суб'єктним складом, йому притаманні специфічні поняття, законодавчі конструкції, як-то: порушені землі; деградовані земельні угіддя; деградовані землі; малопродуктивні землі; техногенно забруднені землі; деградація земель; деградація ґрунтів; земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами; несприятливий водний режим; перезволожені, переосушені землі; консервація земель; рекультивация порушених земель; землювання малопродуктивних угідь; меліорація земель; гіпсування ґрунтів; вапнування ґрунтів та ін.

У той же час між відповідними правовими інститутами існує своєрідний зв'язок, адже, завдяки проведенню певних заходів з охорони земель (як-то: державної комплексної системи спостережень; природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель) виявляються землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, є деградованими, мають низькі природні властивості, мають високу еродованість ґрунтів, на яких спостерігається інтенсивність ерозійних процесів та їх динаміка. Заходи охорони земель сприяють установленню їх негативних якісних характеристик, порушення рельєфу, низької ґрунтової родючості, що звичайно ж, допомагає більш ефективному та своєчасному проведенню відновлення земель.

Заходи відновлення земель стоять на сторожі їх збереження. Насамперед, ідеться про землі сільськогосподарського й лісогосподар-

¹ Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 6. Ст. 200.

ського призначення. Так, відновлення земель сільськогосподарського призначення шляхом здійснення відповідних заходів (консервації, меліорації), спрямованих на відновлення їх якісного стану (ґрунтової родючості), дозволяє зберегти ці землі як основний засіб виробництва. Крім того, відбувається збереження площі земель відповідної категорії. Зокрема, здійснення заходів відновлення забезпечує збереження площі зазначених земель завдяки проведенню меліоративних заходів, консервації-реабілітації тощо.

Таким чином, слід вважати охорону й відновлення земель самостійними формами забезпечення збереження останніх (їх кількісних і якісних показників).

1.5. Особливості відновлення земель окремих категорій

Відновлення є можливим не тільки в межах однієї категорії земель. Воно відчутно різниться, особливо щодо земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення і земель інших категорій. Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується саме відновлення земель сільськогосподарського призначення, що полягає: (а) в рекультивации порушених земель, (б) у консолідації земель сільськогосподарського призначення, (в) у консервації деградованих і малопродуктивних земель, (г) у меліорації земель, які будуть розглянуті в третьому розділі дослідження. Відновлення земель сільськогосподарського призначення, які є основним засобом сільгоспвиробництва, здійснюється, як правило, з метою відновлення їх первісного якісного стану, насамперед родючості, адже, як констатує Н. С. Гавриш, саме родючість служить основним ресурсним показником ґрунту¹.

Беззаперечно вважається наукова думка, що саме вміст гумусу у ґрунті як його органічної складової частини, що утворюється у процесі біохімічного розпаду рослинних і тваринних решток, формує його родючість². С. В. Хомінець наголошує, що наявність родючого шару ґрунту повинна виступати провідною ознакою при визначенні земель сільськогосподарського призначення, що має бути відображено у правовій дефініції конструкції «землі сільськогосподарського

¹ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 72.

² Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 13.

призначення»¹. погоджуючись з твердженням науковця щодо родючості ґрунту, як головної ознаки земель сільськогосподарського призначення, зауважимо, що закріплення такої ознаки земель відповідного цільового призначення у їх дефініції не є доцільним. Адже до складу земель цієї категорії входять і несільськогосподарські угіддя, як-от: господарські шляхи і прогони, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації, які в результаті впливу відповідних чинників втратили зазначену вище властивість, або їх родючість є настільки низькою, що унеможливує їх використання з метою виробництва сільськогосподарської продукції. Проте у разі проведення консервації земельних ділянок та їх залуження, такі земельні ділянки залишаються у складі земель сільськогосподарського призначення.

На переконання спеціалістів-грунтознавців, саме від виконання ґрунтами своїх екологічних функцій, від їх стійкості й до зовнішнього впливу залежить якісний стан земель. У свою чергу, зміна останнього внаслідок інтенсивного використання земель позначається негативно на зміні родючості ґрунтів і на продуктивності земельних угідь².

За словами Н. С. Гавриш, ґрунти є належністю будь-якої частини земельного фонду. Вони різняться встановленим правовим режимом використання, відновлення й охорони, що стосується кожного виду ґрунту. Правовий режим ґрунтів різних категорій земель науковець пропонує називати «правовий режим ґрунтових ресурсів». Маються на увазі ґрунти: земель: (а) сільськогосподарського призначення, (б) населених пунктів, (в) промисловості, транспорту, зв'язку, оборони тощо, (г) природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного й історико-культурного призначення, (д) лісогосподарського призначення, (е) водного фонду; (є) запасу. Правовий режим ґрунтових ресурсів становить собою визначений встановлений правовими нормами можливий і необхідний порядок належної поведінки й діяльності землевласників, землекористувачів, в тому числі орендарів, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, щодо ґрунтів як самостійного природного об'єкта й ресурсу, як об'єкта права виключної власності Українського народу, основного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві, об'єкта державного регулювання й управління, еколого-правової охорони й захисту шляхом забезпечення здійснення системи заходів для їх раціонального використання,

¹ Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. С. 16.

² Булигін С. Ю. Якість земель як основа контролю землекористування. *Агроеколог. журн.* 2015. № 1. С. 38.

відтворення й охорони, включаючи застосування заходів юридичної відповідальності¹.

В аспекті сільськогосподарського виробництва висока якість ґрунту (без істотної його деградації й без забруднення навколишнього природного середовища) означає забезпечення належної продуктивності виробництва. Важливим складником методології оцінювання якості земель служить система показників, вибір яких обумовлено необхідністю відповідної характеристики основних функцій ґрунтів, ґрунтоутворювальних або ґрунторуйнівних процесів, а також найважливіших для рослин режимів і параметрів. Інакше, кажучи, ті властивості ґрунту, що характеризують його здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, у воді, повітрі й теплі для їх нормального розвитку, в сукупності виступають основним показником його якості. Серед нормативів якісного стану ґрунтів традиційно називають рівень їх забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості тощо². Саме біологічний потенціал ґрунтів – їх родючість – не має аналогів, а за умови належного ставлення до них він є практично невичерпним³.

Своєчасне забезпечення відновлення родючості ґрунтів можна вважати одним з основних чинників ведення органічного землеробства. У наукових дослідженнях останніх років за порушеною тематикою пропонується дефініція поняття «органічне землеробство» як сільськогосподарської діяльності, яка становить собою систему оброблення сертифікованих сільськогосподарських угідь, що використовуються для виробництва органічної продукції рослинного походження, і яка передбачає застосування виробниками останньої відповідних методів, принципів і правил її вирощування, передбачених законодавством, а також національними й ратифікованими Україною міжнародними стандартами органічного виробництва⁴.

Стаття 14 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10 липня 2018 р., № 2496-VIII серед загальних вимог до виробництва

¹ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 55, 56, 165.

² Булигін С. Ю. Якість земель як основа контролю землекористування. *Агроеколог. журн.* 2015. № 1. С. 37.

³ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 67.

⁴ Циліорик Р. А. Правове регулювання використання земельних ділянок для органічного землеробства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2018. С. 4.

органічної продукції називає використання переважно відновлюваних природних ресурсів¹.

Очевидним є той факт, що при виробництві сільськогосподарської органічної продукції здійснюється низка заходів, спрямованих на забезпечення збереження й відновлення ґрунтів, а саме: стимулювання біологічної активності ґрунту, застосування органічних відходів виробництва рослинницької продукції, вжиття різних агротехнологічних заходів, що в результаті сприятиме відновленню ґрунтів, збільшенню прошарку гумусу тощо.

Серед основних ознак органічних земель у науці земельного права виокремлюють:

- придатність для виробництва органічної продукції, яка підтверджується відповідним сертифікатом;
- використання органічних земель спеціалізованими сільськогосподарськими господарюючими суб'єктами, включеними до Реєстру виробників органічної продукції;
- сертифікованість земель для потреб органічного землеробства;
- перебування їх у стані постійного сертифікаційного моніторингу з метою гарантування відповідності їх якісного стану критеріям якості органічної й екологічно чистої продукції².

Серед особливостей правового режиму земель, призначених для ведення органічного землеробства, у наукових працях слушно зазначаються наступні:

- (а) визнання цих земель об'єктом особливої правової охорони;
- (б) здійснення постійного контролю щодо підтримання їх якісного стану;
- (в) належний рівень державної економічної підтримки і стимулювання їх використання для зазначеної мети;
- (г) установлення підвищеної відповідальності за правопорушення у сфері їх охорони, використання й відновлення³.

Фахівці-грунтознавці констатують, що існує потреба здійснення таких заходів, як-от:

¹ Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.08.2018 р. № 2496-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2018. № 36. Ст. 275.

² Цилюрик Р. А. Правове регулювання використання земельних ділянок для органічного землеробства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2018. С. 4.

³ Цилюрик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства: моногр.. Харків: Юрайт, 2019. С. 83, 84.

- оптимізація розміщення посівів сільськогосподарських культур у межах кожного агроформування;
- ефективне використання наявних ресурсів органічних добрив (гною, торфу, торфо-гноювих компостів);
- урахування переваг біологізації землеробства, що досягається, розширенням посівів багаторічних трав;
- відновлення хімічної меліорації ґрунтів із застосуванням місцевих покладів вапняків, крейди й мергелів;
- використання місцевих сировинних ресурсів, що сприяють підвищенню родючості ґрунтів;
- припинення необґрунтованого розширення площ під соняшником для поліпшення фітосанітарного стану полів;
- застосування контурної організації території землекористувачів і землеволодінь, що передбачає оптимізацію природних агроландшафтів; всебічне запровадження способів мінімізації обробітку ґрунту¹.

Крім того, як слушно акцентовано увагу у проведених наукових дослідженнях за даною тематикою, експлуатація названих земель повинна бути екологічно збалансованою через їх важливі екологічні функції². Слід підкреслити, що в контексті правового забезпечення й особливостей реалізації принципу екологізації аграрного виробництва сьогодні в науковий обіг введено конструкцію «екологічно збалансоване використання земель сільськогосподарського призначення»³.

За браком затверджених на загальнодержавному рівні критеріїв щодо обрання земель за їх придатністю для виробництва органічної продукції за відповідними критеріями важливим кроком треба вважати прийняття Кабінетом Міністрів України постанови «Про затвердження порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції» від 23 жовтня 2019 р., № 970⁴. Цим

¹ Гуторов О. І., Степаненко Т. О. Альтернативне землеробство: основні ознаки, проблеми та перспективи розвитку. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 308, 309.

² Цилюрик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства: моногр.. Харків: Юрайт, 2019. С. 76.

³ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. С. 4.

⁴ Про затвердження порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції: пост. КМУ від 23.10.2019 р. № 970. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-detalni-h-pravil-organichnogo-virobnictva-ta-obigu-organichnoyi-produkciyi-970231019> (дата звернення 04.11.2019).

нормативно-правовим актом встановлено низку необхідних вимог до забезпечення належного рівня якісного стану земель для ведення органічного рослинництва. Не менш важливим є закріплення обов'язок операторів застосовувати сівозміни згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р., № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах»¹, причому з використанням бобових та інших зелених добрив, а також добрив тваринного походження й органічних відходів (бажано попередньо компостованих) від органічного виробництва. При цьому чергування культур повинно здійснюватися у відповідності стану ґрунтів технологічним вимогам стосовно вирощування наступної культури, а також зі збільшенням органічної частини ґрунту і стимулювання його біологічної активності. Усе це повинно позитивно впливати на родючість ґрунтів, підтримувати бездефіцитний баланс гумусу й поживних речовин, захищати ґрунт від ерозії та інших деградаційних процесів².

Агрохімічне обстеження ґрунтів провадиться для визначення ступеня їх родючості. Воно лежить в основі застосування тих чи інших заходів з метою підтримання належного якісного стану ґрунтів, його відновлення й покращання шляхом використання необхідних добрив і речовин.

Отже, зі змісту наведеної постанови можна зробити висновок: без вжиття заходів відновлення втраченого якісного стану земель не є можливим їх подальше використання для виробництва органічної продукції.

Наголосимо, що відновлення земель чинить безпосередній позитивний вплив на якісний стан лісів. За словами М. В. Шульги, від стану природних якостей земель залежить стан інших природних об'єктів й довкілля в цілому: причому охорона і збереження окремих природних ресурсів певною мірою пов'язані з охороною й використанням земель³. Нагадаймо, що у зв'язку з останніми трагічними

подіями в Австралії (2019 р.) унаслідок масштабних лісових пожеж вигоріло понад 8 млн га лісів. Варто підкреслити, що значення відновлення якісного стану випалених земель є незаперечним, адже без цього неможливо відновити лісову рослинність.

Як уже зазначалося раніше, згідно з Лісовим кодексом України відтворення лісів здійснюється шляхом їх відновлення й лісорозведення (ч. 2 ст. 79). Зокрема, відновлення має місце на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо). Лісорозведення ж провадиться на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед на низькопродуктивних і непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски тощо), а також на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення поєднаних лісових смуг та інших захисних насаджень.

Досягнення оптимальної лісистості як мети відтворення лісів досягається завдяки відновленню деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення шляхом їх консервації на конкретний термін. Ідеться про лісорозведення як одну з форм відтворення лісів. За ст. 12 Лісового кодексу ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих громадян і юридичних осіб. Указані суб'єкти особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь, причому без обмеження їх площі¹.

Стаття 83 розглядуваного кодексу закріплює систему заходів, які здійснюють власники лісів і постійні лісокористувачі для підвищення продуктивності цих об'єктів. Такі заходи охоплюють наступні:

- зменшення площі земель, зайнятих чагарниками, рідколіссям, низькоповнотними й нестійкими деревостанами;
- підвищення родючості ґрунтів шляхом проведення меліорації, запобігання ерозії ґрунтів, заболочуванню, засоленню та іншим негативним процесам;
- упровадження сучасних досягнень селекції, лісового насінництва, сортовипробування найцінніших у господарському відношенні деревних порід;
- здійснення ефективного догляду за лісовими культурами;
- охорону лісів від пожеж, захисту від шкідників і хвороб; оптимізації вікової структури лісів тощо.

¹ Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах: пост. КМУ від 11.02.2010 р. № 164. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 13. Ст. 613.

² Про затвердження порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції: пост. КМУ від 23.10.2019 р. № 970. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-detalnih-pravil-organichnogo-virobnictva-ta-obigu-organichnoyi-produkciyi-970231019> (дата звернення 04.11.2019).

³ Шульга М. В. *Право землевикористання. Екологічне право України*: підруч. / за ред.: А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. С. 192, 193.

¹ Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

Серед заходів забезпечення відновлення земель лісогосподарського призначення провідна роль належить проведенню їх рекультивациі, а також запровадженню заходів меліорації з метою забезпечення сприятливого гідрорежиму таких земель, що здійснюється шляхом їх зрошення, осушення, обводнення тощо.

Новелою земельного законодавства є Порядок реалізації пілотного проєкту рекультивациі земель лісогосподарського призначення, порушених унаслідок незаконного видобування бурштину, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р., № 1063¹. Цим нормативно-правовим актом визначено механізм здійснення пілотного проєкту й покладено обов'язок названих у ньому державних підприємств, що належать до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів, які мають у користуванні землі, порушені внаслідок незаконного видобування бурштину, що потребують рекультивациі, замовити розроблення робочих проєктів землеустрою з рекультивациі таких земель та/або виконання робіт з рекультивациі. Указаний нормативно-правовий акт, затверджений вищезазначеною постановою Кабінету Міністрів України, містить перелік таких підприємств, розташованих на території Волинської, Житомирської та Рівненської областей, де знаходяться основні формації бурштиноносних покладів.

Заходи відновлення земель, а також підвищення родючості ґрунтів цілком очевидно відіграють першочергову роль для підвищення продуктивності лісів². Як слушно наголошує С. В. Шарапова, всі природні ресурси пов'язані із землею, використання інших природних ресурсів є неможливим без землі³.

У Лісовому кодексі України також йдеться й про поліпшення якісного стану лісів. Так, у його ст. 84 закріплено, що для поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей їх власники й постійні лісокористувачі здійснюють лісогосподарські заходи, а саме рубки: (а) догляду за лісом, (б) санітарні, (в) лісовідновні в деревостанах, що втрачають захисні, водоохоронні та інші корисні властивості, (в) пов'язані з реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів та ін. Як бачимо правова конструкція «поліпшення якісного складу лісів» за своєю сутністю

повністю відповідає категорії «відновлення якісного складу лісів» у разі втрати ними захисних, водоохоронних та інших корисних властивостей, здійснення рубок, пов'язаних з реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів.

Отже, доходимо висновку, що метою відновлення земель лісогосподарського призначення є відновлення їх продуктивності, що безпосередньо впливає на підвищення продуктивності й лісів.

Треба зауважити, що терміни «продуктивність» і «родючість» не є тотожними. Стаття 1 Закону України «Про охорону земель» трактує поняття родючість ґрунту як здатність останнього задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі й у теплі в достатніх обсягах для їх нормального розвитку; у сукупності ж вони становлять собою основний показник якості ґрунту¹. Як переконливо зазначає Н. С. Гавриш, продуктивність ґрунтів знаходить прояв у кількості вирощеної продукції. Інакше кажучи, їй властивий економічний характер, а родючість ґрунтів – це їх властивість, якій притаманні природні або набуті ґрунтові показники, тобто екологічна спрямованість². Отже, родючість земель, зокрема ґрунтів, є головним показником їх якості. Продуктивність земель визначається передусім економічними показниками, оскільки йдеться про обсяги отриманої продукції, а значить, і про розмір прибутку від експлуатації земельної ділянки.

Отже, відновлення земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення спрямоване на забезпечення їх використання як основного засобу виробництва у сільському й лісовому господарстві.

Для земель іншого цільового призначення відновлення полягає у поверненні дещо інших властивостей, що впливає з їх цільового призначення відповідно до чинного земельного законодавства України. Як нагадає В. М. Правдюк, закріплене у ст. 19 Земельного кодексу України поняття основного цільового призначення визначає головні типові цілі, для яких використовуються землі в Україні (мова йде про поділ земель на дев'ять категорій). На думку науковця, цільове призначення окремої земельної ділянки виражає практичний, утилітарний аспект розглядуваного поняття³.

Що стосується земель, які вимагають особливої охорони, то відновленню підлягають їх специфічні властивості, здатність виконувати

¹ Деякі питання реалізації пілотного проєкту рекультивациі земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину: пост. КМУ від 30.11.2016 р. № 1063. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 16. Ст. 165.

² Лісова Тетяна. Деякі правові питання відновлення земель. *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. 2017. № 1/2. С. 109.

³ Шарапова С. В. Охорона земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання. *Пробл. законності*. 2018. Вип. 143. С. 154.

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

² Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 146.

³ Правдюк В. М. Поділ земель за цільовим призначенням за законодавством України: моногр. Київ: Алерта, 2018. С. 66.

ті чи інші функції. Наприклад, щодо земель оздоровчого призначення, до яких належать ті з них, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть бути використані для профілактики захворювань і лікування людей (ст. 47 Земельного кодексу України), то відновлення таких земель здійснюється з метою їх використання у лікувальних цілях.

Як відмічає А. М. Мірошниченко, землями оздоровчого призначення сьогодні вважаються ті, які в установленому порядку оголошені курортами¹. Ця теза впливає зі змісту ст. 1 Закону України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 р., № 2026-III, де поняття курорт – це природна територія, освоєна на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, а також необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури. Ця територія використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань, рекреації і підлягає особливій охороні². Одним із принципів державної політики у сфері курортної справи є забезпечення економного й раціонального використання природних лікувальних ресурсів та їх належної охорони.

Природні лікувальні властивості має не безпосередньо земельна ділянка, а певна місцевість, територія з наявними в її межах природними лікувальними ресурсами.

Саме цим, як вбачається, зумовлена пропозиція змінити назву Закону України «Про курорти» на Закон України «Про курорти та лікувально-оздоровчі місцевості» й поширити його дію на відносини щодо використання й охорони лікувально-оздоровчих місцевостей³.

До природних лікувальних ресурсів чинне законодавство відносить мінеральні й термальні води, лікувальні грязі й озокерит, ропу лиманів та озер, морську воду, природні об'єкти й комплекси зі сприятливими для лікування кліматичними умовами, придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації і профілактики захворювань (ст. 6)⁴. Виявлення зазначених природних лікувальних властивостей здійснюється шляхом проведення комплексних меди-

¹ Мірошниченко А. М. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2012. С. 312.

² Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2000. № 50. Ст. 435.

³ Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. С. 10.

⁴ Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2000. № 50. Ст. 435.

ко-біологічних, кліматологічних, геолого-гідрологічних, курортологічних та інших дослідницьких робіт (ст. 16).

Є сенс погодитися із запропонованою І. І. Каракашом дефініцією «природні лікувальні ресурси курортів», яка віддзеркалює усі її основні ознаки: це медико-біологічні властивості природних комплексів та їх об'єктів, що визначаються відповідними висновками на підставі спеціальних досліджень з метою їх використання для лікування, медичної реабілітації і профілактики захворювань¹.

За ст. 4 розглядуваного Закону за ознакою своєї унікальності, особливої цінності або загального поширення ці об'єкти поділяються на курорти загальнодержавного та місцевого значення. При віднесенні розглядуваного об'єкта до курорту загальнодержавного й місцевого значення необхідно керуватись тлумаченням останнього у названому Законі з такою обов'язковою його ознакою, як знаходження на території земель оздоровчого призначення².

Для належного забезпечення збирання, оброблення, збереження й аналізу інформації про стан довкілля і природних лікувальних ресурсів, прогнозування їх змін під впливом господарської діяльності, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій з метою прийняття управлінських рішень, указаним Законом створюється система державного моніторингу природних територій курортів.

У разі ж негативного впливу природних або антропогенних чинників (приміром певної господарської діяльності) на стан земель оздоровчого призначення, що призвело до погіршення їх стану, їх порушення, змін у структурі їх рельєфу, останні підлягають відновленню. При цьому заходи відновлення повинні стосуватися відповідної місцевості в цілому з наявними в її межах природними лікувальними ресурсами. Адже, як правило, у подібному випадку шкода заподіюється не лише тим чи іншим земельним ділянкам, а й природним лікувальним ресурсам, що знаходяться в їх межах. Сьогодні викликає особливе занепокоєння обвал карстової породи над колишньою мінеральною шахтою поблизу Трускавця, де близько 9 га ґрунту пішли під землю. Імовірно може бути й подальший обвал і поширення площі обвалу породи далі, що може мати серйозні негативні наслідки для стану мінеральних ресурсів – мінеральної води цього важливого курорту.

Останнім часом, як наголошують фахівці, намітилася негативна тенденція щодо зменшення загальних площ земель оздоровчого при-

¹ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 338.

² Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 336.

значення та збільшення кількості випадків їх використання з іншою метою, адже розвиток санаторно-курортно-туристичної галузі на таких землях опосередковано сприяє розвитку виробничих галузей і формуванню індустріальних центрів. Використання їх не за цільовим призначенням загострює екологічні проблеми зазначених територій, при цьому найбільше навантаження на екосистеми нині здійснюється на вказаних землях у лісових регіонах України – в Івано-Франківській і Чернівецькій областях. Нині землі курортів України зазнають негативного впливу як від надмірної концентрації закладів відпочинку (як-то узбережжя Чорного й Азовського морів), так і від надмірного антропогенного навантаження, що в цілому ставить під загрозу існування земель із природно-лікувальними ресурсами. Особливо в останні роки екологічні проблеми водокористування становлять реальну загрозу не лише ефективному використанню джерел лікувальних мінеральних вод і родовищ лікувальних грязей, а й взагалі їх існуванню¹.

Отже, вважаємо за доцільне ще раз підкреслити тісний взаємозв'язок між станом природних лікувальних ресурсів і безпосередньо землями оздоровчого призначення.

Негативний стан земель здійснює відповідний вплив на стан природних лікувальних ресурсів, ідеться про забруднення земель, порушення їх рельєфу та ін. Водночас істотне погіршення таких природних лікувальних ресурсів викличе негативний вплив на стан земель. Отже, відновлення стану останніх має відбуватися з урахуванням відновлення стану їх природних лікувальних ресурсів, знищення й навіть погіршення яких може призвести до повної втрати цими землями своїх лікувальних властивостей, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей. У кінцевому ж підсумку в разі неможливості їх відновлення це може послужити підставою для виключення відповідних земель зі складу земель оздоровчого призначення, а також втрати відповідною природною територією, що знаходиться на землях оздоровчого призначення, статусу «курорту»².

За ст. 53 Земельного кодексу України землям історико-культурного призначення, до яких належать ті, де розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні

¹ Будзак О. Актуальні проблеми екологічного використання земель оздоровчого призначення. *Регіон. аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2011. Вип. 16. С. 51, 52.

² Лісова Т. В. Особливості відновлення земель окремих категорій. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 1. С. 118.

території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби, теж притаманна своя специфіка. Як впливає зі змісту Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р., № 1805-III, земельна ділянка належить до земель історико-культурного призначення, якщо на ній знаходиться об'єкт культурної спадщини, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або взятий на державний облік згідно із законодавством, що діяло до набрання чинності вищезазначеним Законом, до вирішення питання про включення (невключення) такого об'єкта до вказаного реєстру¹.

Статтею 13 названого Закону об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності з огляду на їх археологічну, естетичну, етнологічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного й місцевого значення.

Порядок визначення категорій пам'яток устанавлюється Кабінетом Міністрів України. Норми розглядуваного Закону містять низку вимог стосовно забезпечення охорони і збереження пам'яток культурної спадщини. Так, проведення будь-яких земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць здійснюються за дозволом центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини. Такий документ видається виконавцеві робіт – фізичній особі, і причому за умови його реєстрації у відповідному органі охорони культурної спадщини (ст. 35).

Як переконливо стверджує О. В. Донець, важливим є те, що зазначені землі виступають носієм інформації історичного, археологічного, культурного або наукового характеру й використовуються для організації туризму, проведення науково-дослідних, археологічних робіт з метою отримання певних знань з історії, археології, тієї чи іншої науки або культури².

Норми Закону України «Про охорону культурної спадщини» спрямовані переважно на регламентацію відносин щодо належного утримання й охорони пам'яток культурної спадщини. Зауважимо, що відносини із забезпечення охорони й відновлення земель указаним Законом не врегульовані. Але в окремих випадках утримання тієї чи іншої пам'ятки культурної спадщини прямо залежить від стану зе-

¹ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

² Донець О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2010. С. 6.

мельної ділянки, який інколи становить загрозу для самого існування цієї пам'ятки. Це стосується порушених земель, що зазнали антропогенного впливу через будівельні роботи або таких чинників, як зсуви, зливовий характер опадів тощо, в результаті чого був порушений рельєф земельної ділянки. Наголосимо, що справжнім лихом останнім часом є також розорення курганів.

Заслуговує на увагу тлумачення категорії «правова охорона земель історико-культурного призначення», яке пропонує О.В. Бевз, на її думку, це стан суспільних відносин, за якого за допомогою правових норм і заходів екологічного, економічного, земельно-правового, науково-технічного та іншого характеру гарантується збереження, відновлення, раціональне використання земель, на яких знаходяться об'єкти культурної спадщини, а також застосування заходів юридичного впливу до порушників вимог законодавства про охорону земель у зазначеній сфері¹. При цьому, з її погляду, забезпечення належної охорони земель історико-культурного призначення набуває актуальності в сучасних умовах насамперед через те, що, з одного боку, вони виступають об'єктом господарського використання, а з другого – вагомим складником довкілля й невід'ємним елементом нерухомих пам'яток України, особливий характер яких залежить від синтезу елементів, які його складають². Із цією позицією науковця варто погодитись.

Відновлення земель історико-культурного призначення потрібно розглядати в тісному взаємозв'язку з реабілітацією, ремонтом і реставрацією розташованих на них пам'яток культурної спадщини. Крім того, будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення або пошкодження об'єктів останньої, мають провадитися тільки після повного дослідження цих об'єктів, причому за рахунок коштів замовників зазначених робіт. Така діяльність на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини здійснюється за наявності письмового дозволу відповідного органу її охорони на підставі погодженої з ним науково-проектної документації. Відомі випадки проведення будівельних робіт при будівництві багатоповерхових споруд, торговельно-офісних центрів на території, яку займає пам'ятка культури, в межах її охоронної зони, в результаті чого істотно пошкоджуються й навіть руйнуються (знищуються)

¹ Бевз О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 4.

² Бевз О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 116.

такі об'єкти. У разі неможливості реставрації пам'ятки вона повинна бути виключена з відповідного Реєстру, що призведе до вилучення відповідної земельної ділянки із земель історико-культурного призначення.

Певна специфіка притаманна відновленню земель природно-заповідного фонду, які становлять собою ділянки суші і водного простору з природними комплексами й об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і яким згідно із до законодавством надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 37 Земельного кодексу України). Таким чином, специфіка їх відновлення полягатиме у відновленні їх особливої природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної цінності, через яку вони і були в установленому порядку оголошені територіями та об'єктами природно-заповідного фонду України. Мова йде про забезпечення правового режиму зазначених земель, виконання ними своїх функцій, повністю або частково втрачених унаслідок дії природних або антропогенних чинників. При цьому відновлення потребує не лише ділянка суші чи водного простору, а природні комплекси й об'єкти в цілому, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і які за законом мають статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду, адже в такому випадку йдеться про комплексність указаних об'єктів, що включають до свого складу не лише ділянки суші і водного простору, а й ті чи інші види флори й фауни. У цьому контексті варто повністю підтримати позицію І. І. Каракаша, що охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду охоплює також охорону інших природних об'єктів – земельних, водних, лісових і рослинних ресурсів¹.

Землі природно-заповідного фонду України складаються з таких природних територій та об'єктів, як природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, а також зі штучно створених об'єктів, якими є ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (ст. 44 Земельного кодексу України).

Об'єктам природно-заповідного фонду притаманний різний правовий режим. Згідно зі ст. 3 Закону «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., № 2456-ХІІ природними територіями й об'єктами є природні заповідники, біосферні заповідники,

¹ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 324.

національні природні й регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. До штучно створених об'єктів належать ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва¹. Доцільно звернути увагу на те, що вказаний Закон, на відміну від Земельного кодексу України, пам'ятки природи відносить як до природних, так і до штучно створених об'єктів.

Як слушно зазначає І. І. Каракаш, поділ територій та об'єктів природно-заповідного фонду за їх значимістю на ті, що мають загальнодержавне або місцеве значення, є одночасно критерієм розмежування права власності на них і здійснення управлінських функцій органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування².

Вивчаючи правовий режим земель досліджуваної категорії, А. Й. Годованюк виокремлює перш за все землеохоронний аспект як один з елементів правового режиму цих земель³. Як підкреслює О. М. Ковтун, охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду становить собою систему правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення й забезпечення особливого режиму використання цих територій та об'єктів⁴.

Охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується Конституцією й Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., № 1264-ХІІ⁵, «Про природно-заповідний фонд України», постановами Кабінету Міністрів України, указами Президента України та ін. Основні вимоги до охорони природно-заповідного фонду сформульовані в указаних Законах і конкретизуються у нормативно-правових актах, що стосуються різних видів таких територій та об'єктів. Приміром, на території природних заповідників забороняється або обмежується будь-яка господарська чи інша діяльність, яка суперечить їх цільовому

призначенню, порушує природний розвиток процесів і явищ або створює загрозу шкідливого впливу на їх природні комплекси й об'єкти. На території заказника недопустима діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про цей об'єкт. Діяльність же господарська, наукова та інша, яка не суперечить цілям і завданням останнього, провадиться з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Одним з основних засобів збереження земель природно-заповідного фонду є встановлення їх заповідного режиму. У правовій науковій літературі неодноразово порушувалося питання щодо чіткого розмежування понять «заповідний режим» і «правовий режим» і щодо закріплення їх на законодавчому рівні¹. Так, на думку, О. М. Ковтун, яка ці поняття розмежує, правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду України – це встановлений нормами права порядок їх охорони, використання, відтворення й управління ними, що ґрунтується на принципі заповідності й за порушення якого передбачено підвищену юридичну відповідальність. Заповідний режим, у свою чергу, – це закріплений у правових нормах порядок збереження й експлуатації територій та об'єктів природно-заповідного фонду згідно з їх цільовим призначенням².

А. Й. Годованюк правовим режимом земель природно-заповідного фонду вважає унормований порядок охорони земель, що передбачає збереження, відтворення, використання за цільовим призначенням земель різних форм власності, забезпечення й охорону прав усіх суб'єктів права на ці землі, здійснення управління останніми, забезпечення контролю за дотриманням законодавства, а також застосування відповідальності за його порушення³. Можна зробити висновок, що поняття «заповідний режим» охоплюється поняттям «правовий режим» (земель природно-заповідного фонду). Адже правовий режим передбачає встановлення правовими нормами порядку охорони останніх, використання їх за цільовим призначенням, відновлення й управління

¹ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-ІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.

² Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 321.

³ Годованюк А. Й. Правовий режим земель природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. С. 12.

⁴ Ковтун О. М. Правові аспекти охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2008. С. 4, 5.

⁵ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

¹ Зозуля В. В. Правовий режим государственных природных заповедников и национальных парков: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ИГП РАН. Москва, 2006. С. 6; *Товкун М. О.* Особливості правового режиму біосферних заповідників як складника екологічної мережі / *Проб. законності*: акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2008. Вип. 95. С. 201, 202.

² Ковтун О. М. Правові аспекти охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2008. С. 4, 5.

³ Годованюк А. Й. Правовий режим земель природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. С. 5.

ними, спрямований на забезпечення збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Мас рачію В. В. Петров, що незалежно від конкретного виду природно-заповідного режиму незмінною залишається загальна вимога, що впливає із принципу заповідності. Вона полягає в забороні будь-якого втручання у природний стан довкілля, якщо воно суперечить меті, для досягнення якої і створюється відповідний заповідний об'єкт або комплекс¹.

Нагальною потребою сьогодення є вирішення проблеми підвищення ефективності правової охорони земель природно-заповідного фонду². На жаль, за останні роки почастишали випадки нецільового використання територій об'єктів природно-заповідного фонду, що призвело до суттєвого погіршення стану земель даної категорії, що в цілому створює загрозу для природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність.

За інформацією Держекоінспекції у Харківській області, під час проведення планової перевірки об'єктів природно-заповідного фонду Кегичівського району (Харківська область) були виявлені порушення законодавства на території гідрологічного заказника місцевого значення «Коханівський», оголошеного об'єктом природно-заповідного фонду рішенням Харківської обласної ради від 23 лютого 1999 р., загальною площею 110,6 га³. Матеріали перевірки засвідчили, на території заказника провадиться діяльність, що загрожує його цільовому призначенню і збереженню. При перевірці було встановлено факт розорювання земель, влаштування пасовищ (площею 42,7 га), в результаті чого заподіяна шкода природному комплексу території заказника становить 854 тис. грн. Як бачимо, відновлення особливої природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної та іншої цінності даного об'єкту відбувається насамперед шляхом відновлення порушених земель.

Законодавством передбачено проведення тих чи інших заходів відновлення на території окремих об'єктів природно-заповідного фонду. Так, відповідно у ст. 16 Закону «Про природно-заповідний фонд

¹ Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 293.

² Лісова Т. В., Шарапова С. В. Актуальні питання правової охорони земель природно-заповідного фонду. *Пробл. законності*. 2013. Вип. 121. С. 108.

³ Державна екологічна інспекція у Харківській області виявила порушення природоохоронного законодавства на території гідрологічного заказника місцевого значення «Коханівський». Сайт Харків. обл. держ. адміністрації. URL: <http://kharkivoda.gov.ua/news/61749> (дата звернення: 19.07.2017).

України» закріплено, що з метою збереження й відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідницьких робіт і виконання інших завдань у природному заповіднику згідно з проектом організації його території й охорони природних комплексів допускається виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання їх змінам унаслідок антропогенного впливу, тобто відновлення гідрологічного режиму, збереження й відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, зникаючих видів рослин і тварин тощо¹.

Отже, у змісті розглядуваного Закону йдеться про застосування екосистемного підходу при відновленні природних ресурсів. Оскільки шляхом вжиття заходів з відновлення земель з порушеними корінними природними комплексами забезпечується збереження й відтворення останніх. Крім того, відновлення гідрологічного режиму, збереження й відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які перебувають на межі зникнення, спрямовано на запобігання змінам природних комплексів заповідника. Отже, повторимось, що при відновленні земель усіх об'єктів природно-заповідного фонду обов'язково повинен бути застосований екосистемний підхід.

Певна специфіка притаманна й відновленню земель рекреаційного призначення, яка, як це впливає зі змісту ст. 50 Земельного кодексу України, полягає у поверненні їх властивостей з метою забезпечення організації відпочинку населення, туризму і проведення спортивних заходів. Основним чинником віднесення земельних ділянок до земель зазначеної категорії є можливість їх використання для вищезазначених цілей.

У наукових публікаціях фахівців виокремлюються юридичні ознаки земель названої вище категорії, як-то:

- можливість їх використання для організації масового відпочинку населення у зв'язку з наявністю природних, природно-соціальних умов і природно-антропогенних комплексів;
- підтвердження в законодавчо закріпленому порядку якісних характеристик земельних ділянок суші й водного простору, що сприяє фізіологічному, психологічному й духовному оздоровленню людей;
- установа порядку користування такими землями для масового довгострокового й короткострокового відпочинку населення, обліку й моніторингу їх стану;

¹ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-ІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.

– оголошення у встановленому порядку меж, розмірів земельних ділянок суші й водного простору рекреаційного призначення¹. При цьому, на думку науковців, саме можливість цільового використання таких земель з метою організації масового відпочинку населення є вирішальним чинником для віднесення ділянок суші й водного простору до земель рекреаційного призначення².

А. Г. Бобкова, провівши комплексне наукове дослідження рекреаційної діяльності, розглядає останню як господарську діяльність з виробництва, реалізації й надання рекреаційних послуг, забезпечення цього процесу необхідними ресурсами³. При цьому вчена звертає увагу на розмежування використання ресурсів рекреаційного фонду, стосовно яких встановлено спеціальний правовий режим, зокрема, рекреаційних зон, і використання природних ресурсів у рекреаційних цілях, тобто тих, що знаходяться за межами таких зон⁴. Підкреслимо, що відновлення потребують будь-які землі, розташовані як у межах, так і за межами рекреаційних зон.

Проблема законодавчого закріплення заходів правової охорони земель рекреаційного призначення, як слушно зазначає Н. І. Палій, є не лише одним з перспективних завдань земельного законодавства, а й певним етапом на шляху до побудови демократичної й сильної держави, здатної охороняти й забезпечувати бажання кожного громадянина реалізовувати особисті духовні й соціальні потреби. Науковець підкреслює, що понаднормове навантаження на такі землі не тільки знижує якість та ефективність відпочинку людини, а й призводить до деградації останніх і втрати ними функціональних якостей⁵.

¹ Йолкіна А. Г. Землі рекреаційного призначення та поняття їх правового режиму. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 20 – 21 березня 2015 р.). Івано-Франківськ: Б.в., 2015. С. 49; Колодій П., Дума Ю., Кок З. Визначення, склад і використання земель рекреаційного призначення в Україні. *Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка АПК»*. 2015. № 22 (1). С. 209, 210.

² Колодій П., Дума Ю., Кок З. Визначення, склад і використання земель рекреаційного призначення в Україні. *Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка АПК»*. 2015. № 22 (1). С. 210.

³ Див.: Бобкова А. Г. *Правовое обеспечение рекреационной деятельности*: моногр. Донецк: Юго-Восток, 2000. 308 с.

⁴ Бобкова А. Г. *Правовое обеспечение рекреационной деятельности*: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04 / Донец. нац. ун-т ІЭПИ НАН України. Донецк, 2001. С. 198, 199.

⁵ Палій Н. І. *Правове регулювання використання та охорони земель рекреаційного призначення*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2011. С. 120.

Найбільше навантаження на землі рекреаційного призначення здійснюється на території адміністративно-територіальних одиниць з розвинутою туристичною інфраструктурою й туристичною галуззю в цілому.

Сьогодні в науковий обіг введені такі поняття, як «рекреаційна місткість», «рекреаційне навантаження» й «територіальна рекреаційна система». Важливу роль у рекреаційній місткості відіграє забезпечення здійснення рекреаційної діяльності без деградації природного і природно-соціального середовища. Під рекреаційним навантаженням мається на увазі рівень сукупного антропогенного впливу (витоптування, ущільнення ґрунту, забруднення земель) на певну природну територію чи природно-соціальний комплекс, що використовується у процесі рекреаційної діяльності. Підґрунтя функціонування територіальної рекреаційної системи становлять взаємозв'язок і взаємодія її об'єктів і їх рекреаційних складників¹. Отже, стан земельних ресурсів – це одна зі складових частин рекреаційної системи, що значно впливає на її належне функціонування.

Фахівці звертають увагу на значну кількість порушень у межах територій, призначених для організації відпочинку населення, слушно підкреслюючи, що першорядними для земель зазначеної категорії є екологічні аспекти².

Як зазначено в Земельному кодексі України до земель рекреаційного призначення належать земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих і спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації (ст. 51). Правова охорона земель цієї категорії в умовах активного розвитку рекреаційної діяльності забезпечується передовсім заборонаю такої діяльності, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає чи може вплинути на природний стан цих земель. Отже, відновлення земель рекреаційного призначення вимагає здійснення комплексу заходів,

¹ Каракаш І. І. *Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні*: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 345.

² Третяк А., Гребенник Г. *Природні рекреаційні ресурси України: стан використання та потенціал*. *Землепоряд. вісн.* 2014. № 8. С. 42.

спрямованих на усунення ущільнення, витоπτування, забруднення таких земель, з метою забезпечення виконання ними функції їх використання для організації відпочинку населення.

Певні особливості властиві й відновленню земель водного фонду, до яких Земельним кодексом України віднесено ті, що зайняті: (а) водними об'єктами – морями, річками, озерами, водосховищами та іншими водними об'єктами; (б) болотами й островами, не зайнятими лісами; (в) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок і навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами; (г) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами й каналами (як і землі, виділені під смуги відведення для них); (д) береговими смугами водних шляхів; (е) штучно створеними земельними ділянками в межах акваторій морських портів (ч. 1 ст. 58).

Земельним законодавством запроваджено правовий режим обмеженої господарської діяльності з використанням земельних ділянок земель водного фонду, зайнятих прибережними захисними смугами, водоохоронними зонами та іншими зонами і смугами. Зазначене впливає зі змісту статей 60 – 64 Земельного кодексу України, ст. ст. 87 – 93 Водного кодексу України¹, постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режиму ведення господарської діяльності в них» від 8 травня 1996 р.²

У вітчизняній юридичній доктрині, зокрема, у проведених дослідженнях проблем обмежень прав на земельні ділянки, слушно було звернено увагу на їх суттєві ознаки таких обмежень, серед яких виокремлюються нижченаведені, а саме:

- спеціальний режим використання земельних ділянок (або їх частин), який служить чинником їх правового режиму;
- наявність визначених законодавством підвищених вимог до землевласників і землекористувачів щодо використання та/або охорони земельної ділянки;
- незалежність установлення обмеження прав на земельну ділянку від її цільового призначення земельної ділянки й титулу, на якому вона використовується;
- виключна цільова спрямованість обмежень прав на земельні ділянки, адже вони встановлюються лише в інтересах суспільства й/

¹ Водний кодекс України від 06.07.1995 р. № 214-95/-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.

² Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режиму ведення господарської діяльності в них: пост. КМУ від 08.05.1996 р. №486. *ЗП України*. 1996. № 13. Ст. 364.

або держави з метою захисту від негативних наслідків або їх попередження в разі антропогенного, технічного, фізичного, хімічного або природного впливу на земельну ділянку, та (або) життя і здоров'я людей, тварин, а також в інтересах безпеки держави¹. Наведені ознаки притаманні й обмеженням, установленим на землях водного фонду.

Обмеження прав на землю, як вважає Д. В. Бусуйок, – це багатоаспектне явище, що становить собою функціональний інститут земельного права, правовідносини щодо обмеження прав на землю й суб'єктивний обов'язок стосовно утримання від учинення певних дій, якими можуть бути порушені права, що належать уповноваженій особі².

З погляду В. В. Носіка, обмеження права власності на земельні ділянки доцільно розглядати як самостійний вид земельних правовідносин, що виникають на підставі юридичних фактів, визначених у законі або у договорі, й у випадках, теж передбачених останнім. Вони стосуються суб'єктів права, спрямовані на вчинення землевласником певних дій, на утримання від них, або ж на терпіння з метою забезпечення прав третіх осіб. Обтяження прав на землю, як вбачає науковець, характеризуються відповідними ознаками, а саме: (а) стосуються земельної ділянки як об'єкта права; (б) встановлюються з метою забезпечення інтересів третіх осіб у такій ділянці в порядку, передбаченому законом чи договором; (в) поєднуються з правами третіх осіб на цю ділянку, що ускладнює, утруднює, перешкоджає власникові вільно здійснювати свої правомочності, накладає на нього тягар зайвих обов'язків, пов'язаних з її використанням чи з необхідністю звільнення земельної ділянки від обмежувальних умов³.

За змістом правовідносин, вважає В. К. Гуревський, обмеження виконують певну роль, а саме: (а) надають право користуватися чужою земельною ділянкою; (б) забороняють здійснювати певні дії на власній земельній ділянці; (в) поєднують першу й другу⁴.

¹ Черкаська Н. В. Обмеження прав на земельні ділянки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. С. 3, 4.

² Бусуйок Д. В. Обмеження прав на землю за законодавством України: моногр. Київ: Юрид. думка, 2006. С.130.

³ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 245, 246.

⁴ Гуревський В. К. Право приватної власності громадян на землі сільськогосподарського призначення: моногр. Одеса: Астропринт, 2000. С. 87.

Поглиблено досліджуючи правовий режим земель прибережних захисних смуг, В. В. Кононов робить висновок, що ним є: (а) визначений нормами права в межах окресленої на підставі проектів землеустрою території особливий порядок використання земельних ділянок землевласниками й землекористувачами з дотриманням спеціального режиму господарської та іншої діяльності; (б) правові засади охорони й управління цих земель; (в) установлення спеціальної юридичної відповідальності за його порушення, що забезпечує охорону водних об'єктів. Кінцевою метою землеустрою щодо прибережених захисних смуг, науковець вважає не тільки їх визначення, а й передбачення обов'язкових для землекористувачів і землевласників заходів щодо приведення їх діяльності в межах цих територій у відповідність до закріпленого в законодавстві режиму спеціальної господарської та іншої діяльності¹, що підкреслює вагому роль землеустрою не лише у забезпеченні правового режиму земель водного фонду, а й забезпечення сприятливого режиму водного об'єкта.

Законодавцем закріплені певні вимоги до охорони земель при веденні водного господарства. Так, згідно зі ст. 42 Закону України «Про охорону земель» при розміщенні, проектуванні, будівництві, реконструкції й експлуатації водогосподарських об'єктів мають бути передбачені заходи, спрямовані на запобігання підтопленню, заболоченню, засоленню й забрудненню продуктивних земель, погіршенню якості ґрунтів, а також заборона скидання вод стічних і тих, що забираються із забруднених джерел, якщо внаслідок цього може мати місце деградація й забруднення ґрунтів небезпечними речовинами.

Нині доволі часто спостерігаються випадки засмічення побутовим сміттям водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, використання їх для городництва й випасання худоби, що вкрай негативно впливає на стан не тільки земель, а й відповідних водних об'єктів. За словами правників-науковців, безгосподарне ставлення до землі завдає шкоди іншим пов'язаним з нею природним ресурсам². Ось чому важливо в черговий раз підкреслити, що необхідність відновлення земель тісно пов'язано із забезпеченням охорони від забруднення й засмічення тих водних об'єктів, що на них знаходяться, і збереженням їх водності.

¹ Кононов В. В. Правовий режим земель прибережних захисних смуг в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 4.

² Шарапова С. В. Охорона земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання. *Пробл. законності*. 2018. Вип. 143. С. 154.

Як слушно зазначають фахівці, охорону ґрунтів від ерозії, забруднення, деградації належить здійснювати комплексно з охороною водних та інших природних об'єктів¹.

Останнім часом набувають поширення процеси водної ерозії, які під дією водних потоків викликають деградацію земель, зокрема ґрунтів. За генетичною класифікацією фахівці нараховують п'ять видів водної ерозії й одинадцять її підвидів². Водночас відбувається погіршення стану водних об'єктів. Так, внаслідок водної ерозії відбувається розчленування схилів западинами, замулення продуктами ерозії долин балок і річок, ставків і водосховищ, в результаті чого зникають окремі малі річки, забруднюються великі річки отрутохімікатами й добривами, втрачають ставки свій корисний об'єм³.

Для формування сприятливого водного режиму, поліпшення стану водних об'єктів, запобігання їх забрудненню й засміченню необхідно: (а) створювати водоохоронні зони вздовж річок, морів і по периферії водойм; (б) установлювати в їх межах особливий правовий режим регулювання господарської діяльності, що полягає в забороні використання стійких і сильнодіючих пестицидів; (в) забороняти розміщувати на таких землях кладовища, скотомогильники, звалища, поля фільтрації; (г) запобігати скиданню неочищених стічних вод з використанням балок, кар'єрів, струмків тощо. Прибережні захисні смуги в межах водоохоронної зони можуть використовуватися для провадження господарської діяльності виключно за умови обов'язкового виконання вимог, передбачених статтями 89 і 90 Водного кодексу України. На жаль, досить часто спостерігається порушення правового режиму водоохоронних зон: хімічне отруєння гербіцидами й пестицидами води в річках у результаті розорювання в цих зонах сіножатей, пасовищ, перелогів і луків і використання їх в якості ріллі для вирощування сільськогосподарських культур. Таким чином є сенс ще раз наголосити, що відновлення земель водного фонду пов'язано із забезпеченням їх правового режиму, здатності виконання ними тих чи інших функцій. Створення сприятливого режиму водних об'єктів охоплює: (а) запобігання їх забрудненню, засміченню та вичерпанню;

¹ Швебе Г. І., Антонова С. О., Ігошина В. І., Цуркан О. І., Есаулов Г. І., Ігошин М. І. Охорона ґрунтів від ерозійного руйнування в басейнах річок і водойм України. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні науки»*. 2003. Вип. 5. Т. 8. С. 116.

² Швебе Г.И. Теоретические основы эрозиоведения. Киев; Одесса: Вища шк., 1981. С. 12.

³ Швебе Г. І., Антонова С. О., Ігошина В. І., Цуркан О. І., Есаулов Г. І., Ігошин М. І. Охорона ґрунтів від ерозійного руйнування в басейнах річок і водойм України. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні науки»*. 2003. Вип. 5. Т. 8. С. 117.

(б) експлуатацію й захист від забруднення, пошкодження й руйнування каналів зрошувальних та осушувальних систем, гідротехнічних і гідрометричних споруд; (в) створення водоохоронних насаджень, берегоукріплювальних і протиерозійних гідротехнічних споруд; (г) запровадження будівництва переправ тощо¹.

Землям, які виступають просторово-територіальним базисом, притаманна своя специфіка.

Відновлення земель у межах населених пунктів повинно здійснюватися у процесі благоустрою останніх. У науковій літературі благоустрій населених пунктів трактується як самостійний правовий інститут, що вміщує передусім земельно-правові й еколого-правові норми, якими регулюються відносини стосовно раціонального використання земель житлової і громадської забудови та інших земель, що знаходяться в межах населених пунктів, для проектування, розміщення й охорони елементів благоустрою, облаштування його об'єктів на засадах землевпорядного та містобудівного планування й зонування територій².

Важливо виокремлювати два об'єкти відновлення – основний і додатковий. Основним є ті землі, які, наприклад, через порушення рельєфу їх поверхні не можуть бути використані для розміщення відповідних будинків, будівель і споруд і потребують застосування певних заходів відновлення. Додатковим об'єктом у даному випадку є благоустрій відповідної території.

Як підкреслюють фахівці, пріоритет економічних інтересів над вигодами екології, брак ефективних рішень щодо санітарної охорони повітря, водойм і ґрунту негативно позначаються на стані навколишнього природного середовища в межах населених пунктів³. Правовий режим земель, зайнятих зеленими насадженнями в населених пунктах, вважає Т. М. Ситнік, треба розглядати як установлений нормами законодавства порядок поведінки суб'єктів стосовно як земельних ділянок, на яких розміщена деревна, чагарникова, квіткова, трав'яна рослинність та інші об'єкти рослинного світу природного і штучного походження, так і – об'єктів права власності, користування, управ-

ління, відтворення, збереження та охорони з метою їх використання для забезпечення сприятливого середовища життєдіяльності людей, виконання ними санітарно-гігієнічних, рекреаційних, декоративних та інших функцій¹. Науковцем запропоновано виділення окремої форми використання земель населених пунктів, зайнятих зеленими насадженнями, – обов'язкового природокористування (землекористування), яке є обмеженим за суб'єктивним складом (що охоплює тільки підприємства й організації, які утримують об'єкти благоустрою населених пунктів, а також їх балансоутримувачів) і за територіальним критерієм – у межах земельних ділянок тих чи інших об'єктів благоустрою². Підтримуючи в цілому підхід дослідниці до правового режиму земель, зайнятих зеленими насадженнями в населених пунктах, зауважимо, що досить важко погодитися з точкою зору стосовно виокремлення такої форми використання земель як обов'язкового землекористування, адже чинним земельним законодавством не передбачено такого виду землекористування. Таким чином, запропонована форма використання земель буде поглинатися іншими закріпленими у земельному законодавстві формами їх використання.

Отже, своєчасне і якісне відновлення земель під зеленими сприятиме ефективному здійсненню ними їх захисних функцій, позитивно впливатиме на стан довкілля, в тому числі й атмосферного повітря, й на санітарно-епідеміологічне благополуччя в цілому.

У процесі благоустрою населених пунктів має місце втрата ґрунтового покриву через його заміщення твердим покриттям, що негативно впливає на стан ґрунтів у зв'язку з припиненням або різким зниженням доступу кисню до поверхні землі та ґрунту, що викликає їх руйнування. Ось чому правова охорона й відновлення таких земель мають бути спрямовані на забезпечення такої якості ґрунтів, якою гарантується екологічна безпека населених пунктів і сприятливі умови життєдіяльності населення, яке мешкає на цих територіях³.

Охорона земель повинна мати місце на різних етапах благоустрою населених пунктів, зокрема, їх забудови, тобто при плануванні, проєк-

¹ Лісова Т. В. Деякі особливості відновлення земель водного фонду. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2019. Вип. 54. С. 112.

² Ріпенко А. І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. С. 8.

³ Шульга М. В., Ігнатенко І. В. Деякі правові питання охорони земель у межах населених пунктів. *Часоп. Нац. ун-ту «Острозька акад.»*. Серія «Право». 2015. № 1 (11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15smvmnp.pdf> (дата звернення: 07.07.2018).

¹ Ситнік Т. М. Правовий режим земель, зайнятих зеленими насадженнями у населених пунктах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. С. 3.

² Ситнік Т. М. Правовий режим земель, зайнятих зеленими насадженнями у населених пунктах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. С. 8, 9.

³ Ігнатенко І. В. Правова охорона ґрунтів у процесі благоустрою населених пунктів. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.»: зб. матер. Міжнар. конгресу (м. Одеса, 2 – 4 червня 2017 р.). Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 144 -146.

туванні і будівництві необхідних об'єктів останньої. Після завершення будівництва виникає потреба у відновленні цих земель. Згідно зі ст. 52 Закону України «Про охорону земель» землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів і материнських порід і в гідрологічному режимі внаслідок проведення будівельних та інших робіт підлягають рекультивації. За ст. 48 указанного вище Закону при здійсненні містобудівної діяльності передбачаються заходи щодо: а) максимального збереження площі земельних ділянок із ґрунтовим і рослинним покривом; б) зняття і складування у відповідних місцях родючого шару ґрунту з наступним використанням його для поліпшення малопродуктивних угідь, рекультивації земель і благоустрою населених пунктів і промислових зон; в) недопущення порушення гідрологічного режиму земельних ділянок; г) дотримання екологічних вимог, установлених законодавством України, при проєктуванні, розміщенні й будівництві об'єктів.

Законом України «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р., № 2780-ХІІ передбачено низку вимог до провадження містобудівної діяльності. Так, у його ст. 5 закріплено, що при здійсненні містобудівної діяльності повинно бути забезпечене раціональне використання земель і територій для містобудівних потреб, підвищення ефективності забудови та іншого використання земельних ділянок¹. Як зазначається у наукових працях, збереження й відновлення родючого шару ґрунтів не є пріоритетними завданнями охорони земель, розташованих у межах населених пунктів. Однак охорона ґрунтового шару – це необхідна умова охорони земель насамперед у великих містах, отже, охорона ґрунтів у межах населених пунктів має проходити у двох напрямках – у кількісному (йдеться про збереження кількості ґрунтів) і якісному (йдеться про збереження родючого шару ґрунту як основи зростання такої рослинності в населених пунктах, як квітники, газони, дерева й чагарники, завдяки яким можна запобігти забрудненню, засміченню та іншим видам негативного впливу на ґрунти)². Зауважимо, що не всі землі, розташовані в межах населених пунктів, виконують функцію просторово-територіального базису. Так, певна частина земель в межах населених пунктів, іноді порівняно невелика за площею, належить до земель сільськогосподарського призначення. Отже, забезпечення збережен-

¹ Про основи містобудування Закон України від 16.11.1992 р. № 2780-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 52. Ст. 683.

² Ігнатенко І. В. Правові аспекти рекультивації земель у процесі містобудівної діяльності в населених пунктах. *Актуал. пробл. вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 2. Т. 2. С. 48, 49.

ня, охорони та відновлення родючості ґрунтів має першочергове значення для цієї категорії земель.

Відмінною рисою більшості урбанізованих територій є їх зв'язок з великими природними джерелами водопостачання й водними транспортними шляхами. Проте існуюча система контролю, розподілена між органами природоохоронними, санітарно-епідеміологічними, геологічними й органами земельних ресурсів, не надає повної інформації про екологічний стан ґрунтового покриву населених пунктів, унаслідок чого часто ігнорується їх провідна роль у створенні й поширенні реальної небезпеки забруднення урбаландшафтів¹. Явний брак повної інформації щодо стану земель викликає появу відомостей, що різняться щодо площі й місцезнаходження техногенно забруднених земель, розташованих перш за все в межах населених пунктів.

Дослідивши особливості правового режиму земель житлової забудови, Д. В. Федчишин дійшов слушного висновку, що їх використання не пов'язано із сільськогосподарським виробництвом, не є підґрунтям гарантування продовольчої безпеки, а тому їх експлуатація не вимагає підвищення їх родючості, внесення мінеральних добрив, запровадження меліорації тощо². Погоджуючись з дослідником, робимо висновки, що відновлення земель як житлової, так і громадської забудови стосується передовсім забезпечення виконання ними функції просторово-територіального базису, що пов'язано насамперед з належним станом їх рельєфу. Отже, на особливу увагу заслуговують землі, структура рельєфу яких зазнала змін під час виконання будівельних та інших робіт, а тому вони потребують відновлення їх рельєфу шляхом рекультивації. Порушені землі не можуть повноцінно виконувати роль просторово-територіального базису, бути використані для будівництва об'єктів житлової та громадської забудови, об'єктів загального користування.

Свою специфіку має відновлення земель промисловості. Згідно зі ст. 65 Земельного кодексу України землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення визнаються земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності³. Частиною 1 цієї ж статті чітко не визначено видів діяльності, які можуть

¹ Концепція використання техногенно забруднених ґрунтів / за наук. ред. Фатєєва А. І., Самохвалової В. Л. Харків: Стильна тип., 2018. С. 8.

² Федчишин Д. В. Особливості охорони та раціонального використання земель громадської забудови. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. С. 274.

³ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-ХІV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

бути здійснені на таких землях. Висловлюємо солідарність з точкою зору фахівців, що окремі галузі виробничої та іншої діяльності, які потребують відповідних земельних ділянок і закріплення порядку їх експлуатації, перебувають на стадії формування й розвитку, викликаючи при цьому необхідність виникнення нових видів і різновидів земель означеної категорії¹.

Як правильно зауважує М. І. Краснов, незважаючи на те, що розглядувані землі поділяються на окремі види залежно від мети надання, великої кількості різноманітних цілей, це не служить перешкодою для об'єднання їх в особливу категорію земель, оскільки всі вони використовуються для несільськогосподарського призначення². Думку вченого поділяє А. М. Мірошніченко, наголошуючи, що всі види вказаних земель характеризуються тим, що вони не тільки експлуатуються зі спеціальною метою несільськогосподарського характеру, а й виступають просторово-операційним базисом для розміщення різних об'єктів і споруд господарського призначення, що дає підстави правникам-дослідникам зазначену категорію земель скорочено йменувати «землі спеціального несільськогосподарського призначення»³.

Землі промисловості – це окремий вид у складі земель вищезазначеної категорії. Стаття 66 Земельного кодексу України відносить до них землі, надані для розміщення й експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель і споруд промислових, гірничодобувних, транспортних та інших підприємств, їх під'їзних шляхів, інженерних мереж, адміністративно-побутових будівель та інших споруд. Основне цільове призначення таких земель полягає в тому, що вони використовуються (або призначені) для забезпечення діяльності промислових підприємств, а також експлуатації об'єктів промисловості. Користування ними тісно пов'язано зі шкідливістю виробничої діяльності розташованих на них об'єктів. На сьогодні в Україні прийнято низку законів, які регламентують правовідносини з використання земель цієї категорії, але спеціального Закону «Про землі промисловості» досі не прийнято. Крім того, в чинному законодавстві бракує єдиних вимог до екологічної безпеки при використанні зазначених зе-

¹ Мартин А. К., Краснолуцький О. В. Надання земельних ділянок при проведенні розвідки родовищ корисних копалин: удосконалення організаційно-правового механізму. *Землеустрій і кадастр*. 2013. № 1. С. 22.

² Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения. Москва: Госюриздат, 1961. С. 40.

³ Мірошніченко А. М., Марусенко М. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. С. 176.

мель¹. Передбачені вимоги або до промислового об'єкта, або до введення його в експлуатацію, або до обладнання, яке використовується промисловим підприємством.

У той же час розглядувані землі в результаті функціонування розташованих на них промислових підприємств і небезпечних викидів, які утворюються внаслідок їх діяльності і які є шкідливими для здоров'я людини, так і для стану природних ресурсів, найчастіше зазнають сильнішого негативного впливу порівняно з іншими видами земель². Зокрема, небезпечна діяльність промислових підприємств призводить до втрати земельними ділянками рослинного покриву, до забруднення їх шкідливими речовинами й утворення так званих мертвих земельних ділянок.

Саме техногенне навантаження спричинило: (а) утворення навколо індустріальних центрів України підвищення фону забруднюючих речовин, (б) техногенні геохімічні аномалії через щорічне надходження значної кількості викидів промислових підприємств та атмотехногенних викидів, (в) забруднення ґрунтів, рослин, водних джерел тощо, (г) пролонгацію негативного впливу забруднення на десятиліття й (д) міграцію забруднювачів із ґрунту у природне середовище³. З огляду на це, суб'єкти земельних відносин зобов'язані здійснювати охорону й відновлення земель промисловості найбільш інтенсивно⁴.

Економічні, соціальні, технічні, біологічні процеси сьогодні взаємопов'язані і взаємозалежні, що викликає об'єктивну необхідність розглядати сучасне виробництво як складну еколого-економічну систему й не протиставляти одну одній системи економічну і природну⁵. Отже, в сучасних умовах діяльність підприємств доцільно розглядати саме як еколого-економічну. Доцільно погодитися з В. В. Петровим, що при прийнятті будь-якого рішення щодо використання довкілля та природних ресурсів екологізація господарської діяльності вимагає

¹ Лісова Т. В. Проблема забезпечення вимог екологічної безпеки при використанні земель промисловості. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 125. С. 116.

² Лісова Т. В. Актуальні питання правового регулювання використання земель промисловості. *Пробл. законності*. 2013. Вип. 124. С. 100.

³ Концепція використання техногенно забруднених ґрунтів / за наук. ред. Фатєєва А. І., Самохвалової В. Л. Харків: Стильна тип., 2018. С. 7.

⁴ Лісова Т. В. Сучасні питання правового регулювання використання земель промисловості. *Теорія і практика правознавства*: електрон. наук фахове вид. 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63333/58749> (дата звернення: 20.09.2017).

⁵ Круглов В. В. Правовая охрана окружающей среды в промышленности: учеб. пособие. Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1983. С. 11.

врахування законів природи й існуючих взаємозв'язків у навколишньому природному середовищі¹. Будь-які плани, проекти, діяльність промислових підприємств у цілому, їх проектних і науково-дослідних інститутів мають бути екологічно обґрунтованими. Адже за сучасних умов науково-технічного прогресу охорона довкілля тісно пов'язана з розвитком виробничого процесу, що вимагає його екологізації.

На думку В. В. Круглова, правове регулювання природоохоронної діяльності у промисловості повинно бути спрямовано на вирішення таких двох завдань, як недопущення при господарському будівництві нових джерел забруднення, поступове обмеження, і врешті-решт, повна ліквідація наявних джерел забруднення². Користування землями промисловості пов'язано зі шкідливістю виробничої діяльності розташованих на них об'єктів, що в багатьох випадках ставить перед ними завдання запроваджувати захисні заходи шляхом створення охоронних, санітарно-захисних та інших зон.

Охороні навколишнього природного середовища у промисловості, як підкреслює В. В. Круглов, властиві регіональні й локальні аспекти щодо соціально-економічних та екологічних умов регіонів, оскільки промислові підприємства є основними не лише користувачами природних ресурсів, а й забруднювачами довкілля в регіонах³. Наголосимо, що проектування промислових підприємств на раніше порушених ними територіях унаслідок господарської діяльності повинно здійснюватися з метою недопущення заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, а тому законодавством мають бути передбачені додаткові екологічні вимоги.

З точки зору цього науковця, на законодавчому рівні має провадитися облік специфічних екологічних особливостей промислових та інших регіонів, оскільки в різних регіонах екологічна ситуація суттєво різниться⁴. При цьому вважаємо, у процесі планування природоохоронної діяльності на промислових підприємствах належить брати до уваги не лише регіональні екологічні проблеми територій їх місцезнаходження, а й шляхи та засоби їх поетапного вирішення.

Вагоме значення для правового забезпечення охорони навколишнього природного середовища у промисловості, продовжує свою думку В. В. Круглов, має врахування екологічних регіональних особливостей при формуванні територіальної структури виробництва, що передбачає в тому числі спеціалізацію, адже її зміни викликають зворотний вплив на її структуру й технологію, а також скорочення так званих брудних галузей промисловості і вироблення екологічно чистої продукції¹. Відмітимо, що найбільш складною у справі охорони довкілля є вугільна промисловість, яка призводить до забруднення атмосферного повітря, підземних і поверхневих вод, що викликає негативні зміни у гідрологічному режимі водних об'єктів, а також до порушення земель, забруднення їх відходами видобутку й переробки вугілля і сланцю, шкідливого впливу на об'єкти рослинного й тваринного світу.

В основі формування гірничо-металургійного комплексу України, нагадує Н. В. Барбашова, була прив'язка промислових об'єктів до джерел сировини. При цьому при будівництві підприємств гірничодобувної й металургійної промисловості до останнього часу керувалися переважно економічними й оборонними інтересами без необхідного врахування важливих чинників екологічної небезпеки для людей, які мешкають у цій місцевості. Як наслідок – висока концентрація в областях Східної України (Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Донецькій і Дніпропетровській) великих металургійних заводів і підприємств з відкритого й підземного добування корисних копалин, а також збагачувальних комбінатів, підприємств важкої й добувної промисловості, які спричиняють найбільше навантаження на довкілля².

Специфіка земель промисловості впливає зі змісту Земельного кодексу України. Так, розміри земельних ділянок, що надаються для конкретних цілей, визначаються затвердженими в установленому порядку державними нормами і проектною документацією, а при їх відведенні береться до уваги черговість їх освоєння (ч. 3 ст 66). При цьому надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться після оформлення в установленому порядку прав користування надрами і відновлення земель згідно із затвердженим відповідним робочим проектом землеустрою на раніше

¹ Круглов В. В. Правовые проблемы охраны окружающей природной среды в промышленности на современном этапе (региональные аспекты). *Эколог. право*. 2005. № 4. С. 40, 41.

² Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі здійснення господарської діяльності: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2002. С. 12.

¹ Петров В. В. Экология и право: моногр. Москва: Юрид. лит., 1981. С. 14.

² Круглов В. В. Правовая охрана окружающей среды в промышленности: учеб. пособие. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1983. С. 14.

³ Круглов В. В. Правовые проблемы охраны окружающей природной среды в промышленности на современном этапе (региональные аспекты). *Эколог. право*. 2005. № 4. С. 34.

⁴ Круглов В. В. Правовые проблемы охраны окружающей природной среды в промышленности на современном этапе (региональные аспекты). *Эколог. право*. 2005. № 4. С. 40.

відпрацьованих площах у встановлені строки (ч. 4 ст. 66)¹. Отже, однією з умов законодавця щодо отримання земельних ділянок для потреб надкористування є відновлення земель відповідно до робочого проєкту землеустрою на раніше відпрацьованих площах у встановлені строки. Ідеться про робочий проєкт з реалізації заходів рекультивациі порушених земель.

Певні особливості відновлення притаманні й землям транспорту, в тому числі автомобільного. Ними є землі, надані на праві власності або праві користування відповідним суб'єктам автомобільного транспорту та дорожнього господарства чи призначені для забезпечення діяльності автомобільного транспорту загального користування чи розміщення об'єктів, що забезпечують функціонування автомобільних доріг загального користування і захисних насаджень². Охорона й відновлення земель автомобільного транспорту й дорожнього господарства повинна здійснюватися на всіх етапах: при виборі земельних ділянок для подальшого будівництва автомобільних доріг, безпосередньо протягом їх будівництва, а також при їх експлуатації. Зокрема, при будівництві автодоріг відбувається розробка кар'єрів з метою видобування піску, гравію, інколи необхідним є зняття родючого шару ґрунту тощо. Як наголошують фахівці, зняття родючого шару ґрунту й рослинності, локальні зміни рельєфу земної поверхні, ґрунтових вод, що можуть мати місце при будівництві доріг, усі ці дії призводять до негативних наслідків³. Серед найбільш поширених негативних наслідків, спричинених будівництвом автодоріг, виокремлюють зсув, місцеві та системні зміни стоку, порушення єдності і форм біогеоценозу, ерозію й дефляцію поверхні, перенесення ґрунту, зміну системи стоку, зміни в природному середовищі, осушення або обводнення місцевості, зміну засоленості ґрунту, виникнення різних рівнів ґрунтових і поверхневих вод з кожного боку насипу⁴.

Таким чином, при спорудженні автомобільної дороги необхідним є проведення рекультивациі кар'єрів і територій, призначених для спо-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Гапотченко Т. М. Особливості правового режиму земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. С. 4.

³ Стайворода В. П., Дзюба П. П. Охорона земель при будівництві і експлуатації доріг. Київ: Урожай, 1987. С. 56.

⁴ Лебедева Т. М. Правовий режим земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: проблеми та шляхи вирішення: моногр. Харків: Вид-во ФІНН, 2009. С. 102.

рудження земляного полотна доріг, прилеглих до цих територій, пошкоджених при будівництві останнього.

Відновлення потребує і стан порушених земель під збудованими автомобільними дорогами в разі руйнації верхнього шару землі, оскільки перебування людини на таких територіях є небезпечним для її здоров'я й навіть життя. Доцільно підкреслити, що спеціалісти поділяють фактори, які викликають дефекти земляного полотна, на три групи. До першої вони відносять: збільшення навантаження, гідродинамічний тиск вод, підмивання й розмивання укосів; до другої – погіршення фізико-механічних властивостей ґрунтів, їх вивітрювання; до третьої групи – різновиди природної небезпеки, що виявляються несподівано, пов'язані зі стихійними лихами й викликають повне або часткове руйнування земляного полотна (це землетруси, зсуви, снігові лавини, повені, тектонічні зрушення тощо)¹.

Своя специфіка властива й відновленню земель трубопровідного транспорту, до яких належать земельні ділянки, надані під наземні і надземні трубопроводи та їх споруди, а також під наземні споруди підземних трубопроводів (ст. 73 Земельного кодексу України)². Введені в експлуатацію трубопроводи, створюють підвищену екологічну небезпеку для природних об'єктів, у тому числі й земель. Їх негативний вплив на стан земель спричиняється ще на початку облаштування траншей для подальшого прокладання трубопроводів, оскільки при цьому відбувається порушення поверхні рельєфу земельних ділянок, структури ґрунту, засмічення, забруднення земель, а в подальшому їх деградація тощо. Сама ж експлуатація трубопроводів безпосередньо призводить до суттєвого погіршення стану земель трубопровідного транспорту.

Стаття 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 р., № 2245 – III відносить магістральні трубопроводи належать до об'єктів підвищеної небезпеки. Це об'єкти: (а) на яких використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна чи декілька небезпечних речовин або їх категорій у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, (б) які за законом виступають реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру)³.

¹ Див.: Крицкий М. Я., Шестаков В. Н. Земляное полотно автомобильных дорог: дефекты, повреждения и разрушения, их причины, методы профилактики и восстановления: учебное пособие. Омск: Изд-во СибАДИ, 2008. 56 с.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

³ Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 р. № 2245–III. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 7. Ст. 268.

За Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р., № 2059-VIII трубопроводи для транспортування газу, нафти, хімічних речовин діаметром понад 800 міліметрів і довжиною понад 40 км належать до першої категорії видів планованої діяльності й об'єктів, які можуть мати значний негативний вплив на довкілля й підлягають оцінці впливу на нього. Будівництво магістральних продуктопроводів (трубопроводів для транспортування газу, аміаку, нафти або хімічних речовин) – це вже друга категорія видів планованої діяльності й об'єктів, що можуть значно впливати на довкілля й підлягають оцінці впливу на нього¹.

Наголосимо на основному: дотримання вимог екологічної безпеки повинно забезпечуватися як на етапі будівництва магістральних трубопроводів, введенні їх у дію, так і в процесі їх експлуатації. До того ж ці об'єкти є аварійно-небезпечними.

Наведемо приклад із практики. У 2013 р. у Мукачівському районі в результаті несанкціонованого врізання невідомими особами до трубопроводу з транспортування нафти утворилася масляниста плівка на водній поверхні каналу «Полуй». Лабораторні дослідження зафіксували вміст нафтопродуктів на поверхні води перевищував гранично допустиму концентрацію в 15 разів. Унаслідок іншої аварії в Закарпатській області у 2014 р. відбувся витік нафти з гілки магістрального нафтопроводу «Дружба» в межах установленної охоронної зони, через що утворилася масляниста пляма площею приблизно 0,7 га. У результаті проведення аварійно-рятувальних робіт відбулося зупинення витіку з нафтопроводу, а також вивезення на безпечну відстань забруднений нафтою шару ґрунту². Звичайно ж це лише декілька прикладів подібних аварій на магістральних трубопроводах.

Питання вдосконалення правового забезпечення охорони об'єктів трубопровідного транспорту останнім часом стало предметом спеціальних досліджень з боку науковців. Слід погодитися з висловленою позицією С. Ю. Осадчого, що землі трубопровідного транспорту, як складова частина довкілля, через свій негативний стан здатні впливати на інші природні ресурси³. Відновлення цього виду земель, безпе-

ечно, сприятиме позитивному впливу на довкілля загалом, на стан природних ресурсів і покращанню їх властивостей.

Серед основних ризиків, пов'язаних з будівництвом та експлуатацією трубопроводів, виокремлюють природні, якими є: (а) зливові дощі й повені; (б) рельєф місцевості (гірська й болотиста місцевість); (в) технологічний чинник (ідеться про порушення технології прокладення трубопроводів); (г) людський фактор, що має свій прояв під час виготовлення, транспортування й випробування трубопроводу. Бувають випадки виникнення аварійних ситуацій, спричинені спрацьованістю виробничого обладнання. Основними чинниками деградації земель трубопровідного транспорту є руйнування ґрунтового покриття під час аварійно-ремонтних робіт, витік нафти при розгерметизації трубопроводу, засмічення земельних ділянок будівельним сміттям та ін.¹

Функціонування підприємств трубопровідного транспорту нерідко спричиняє негативний вплив на стан земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення, адже будівництво об'єктів трубопровідного транспорту вимагає використання великої площі земель, що належать до різних категорій. Зокрема, за роки сучасної земельної реформи значних обсягів набуло паювання земель сільськогосподарського призначення колишніх колективних сільськогосподарських підприємств з розташованими під ними підземними спорудами магістральних трубопроводів. Ось чому законодавство повинно стояти на варті захисту земель сільськогосподарського призначення, не допускати погіршення їх якісного стану, адже у разі аварійних викидів небезпечних речовин (наприклад нафтопродуктів) відбувається надходження останніх до ґрунтових вод. У разі ж негативного впливу на них – забезпечувати їх належне своєчасне відновлення тими суб'єктами, внаслідок діяльності яких мав місце такий вплив.

Актуальною на сьогодні постає проблема пошуку земель для прокладання споруд об'єктів трубопровідного транспорту. Для цього з урахуванням приписів ст. 23 Земельного кодексу України повинні обиратися угіддя переважно несільськогосподарські або сільськогосподарські, але гіршої якості. При використанні земель сільськогосподарського призначення потрібно забезпечувати й неухильно дотримуватися принципу їх пріоритету.

Як слушно зазначається в наукових працях, погіршення показників якісного стану земель у процесі будівництва й експлуатації трубопро-

¹ Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 50. Ст. 1549.

² Вовк О. О., Зайченко С. В., Чвертко Є. П., Шевченко М. В., Пірумов А. Є., Радецька О. Й. Аналіз аварій на магістральних трубопроводах за період 2005 – 2015 рр. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2017. № 4. С. 114, 115.

³ Осадчий С. Ю. Правові засади використання та охорони земель трубопровідного транспорту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. С. 135.

¹ Борденюк О. В. Правова охорона земель трубопровідного транспорту в Україні. *Актуал. пробл. держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 457 – 459.

водів становить загрозу екосистемам на прилеглих ландшафтах, отже існує необхідність у розробленні комплексу землеохоронних заходів, завданням яких має стати мінімізація впливу антропогенних чинників на стан земель¹.

Слід зазначити, що відповідно до ст. 15 Закону України «Про трубопровідний транспорт» від 15 травня 1996 р., № 192/96-ВР під час розміщення об'єктів трубопровідного транспорту, будівництва нових, експлуатації, а також реконструкції діючих з метою визначення екологічної безпеки провадиться оцінка впливу на довкілля в порядку, установленому законодавством України². У названому Законі більшість обов'язків підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту стосуються здійснення контролю за станом трубопроводів, додержання правил безпеки при їх технічній експлуатації, будівельних норм при прийнятті в експлуатацію побудованих чи реконструйованих об'єктів тощо. У той же час зобов'язання вказаних суб'єктів стосовно забезпечення охорони земель, вжиття невідкладних заходів щодо їх відновлення у випадку виникнення аварійних ситуацій окреслені досить поверхнево: у ст. 16 зазначеного вище Закону закріплено, що при експлуатації трубопроводів підприємствам, установам та організаціям трубопровідного транспорту належить дотримуватися правил охорони навколишнього природного середовища³.

Поділяємо позицію Ю. А. Краснової, яка, комплексно дослідивши право екологічної безпеки в Україні, дійшла висновку щодо нагальної потреби розроблення спеціальних нормативів антропогенного навантаження на природні ресурси й комплекси, в основу яких, на її думку, треба покласти не лише безпеку людини, а й навколишнього природного середовища⁴.

Повернемося до Закону України «Про охорону земель» у ст. 44 якого встановлено відповідальність підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту за забруднення земель небезпечними речовинами, що транспортуються трубопроводами, а також обов'язок

цих суб'єктів відшкодовувати шкоду, завдану власникам земельних ділянок і землекористувачам, у тому числі орендарям, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

Проте, в розглядуваних Законах бракує спеціальної норми стосовно обов'язку підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту відновлювати якісний стан і рельєф порушених земель у випадках виникнення аварійних ситуацій. Наголошуємо, що відсутність зазначеного зобов'язання в системі обов'язків цих суб'єктів трубопровідного транспорту – це явна прогалина чинного законодавства, яка потребує внесення змін до останнього. Таким чином, забезпечення охорони, а також відновлення вказаних земель має бути імперативним обов'язком підприємств трубопровідного транспорту.

Перейдемо далі до розгляду земель енергетики, які теж час від часу належить відновлювати. Стаття 73 Земельного кодексу України містить перелік електрогенеруючих об'єктів, для розташування яких надаються землі: це гідроелектростанції, електростанції атомні, теплові, з використанням енергії вітру й сонця та інших джерел, а також під об'єкти транспортування електроенергії до користувача, крім установлених законом випадків їх розміщення на землях іншого цільового призначення. Зміст ст. 73 Земельного кодексу України повніше розкриває коло об'єктів, що знаходяться на таких землях, аніж дефініцію останніх. Отже, у наукових працях пропонуються більш досконалі визначення таких земель. Так, вони розглядаються як землі, що надаються у встановленому порядку для розміщення, будівництва й експлуатації об'єктів енергетики – електрогенеруючих, альтернативної енергетики, виробничих, тих, які необхідні для експлуатації названих об'єктів та інших, перелік яких визначено спеціальним законодавством, а також які призначені для забезпечення діяльності господарюючих суб'єктів – як фізичних, так і юридичних осіб в енергетичній сфері з метою її безаварійного функціонування, гарантування енергетичної безпеки держави й охорони навколишнього природного середовища¹. Важливим у запропонованому визначенні є екологічна складова використання зазначених земель, адже їх використання спрямовано не лише на забезпечення енергетичної, а й екологічної безпеки.

Порядок використання досліджуваного виду земель регламентовано спеціальним Законом України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 р.,

¹ Борденюк О. В. Правова охорона земель трубопровідного транспорту в Україні. *Актуал. пробл. держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 457 – 459.

² Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.06.1996 р. № 192/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139.

³ Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.06.1996 р. № 192/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139.

⁴ Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2018. С.11.

¹ Вітюк І. Я. Поняття і ознаки земель енергетики в Україні. *Актуал. пробл. держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 289.

№ 2480-VI¹. Порівняно із землями трубопровідного транспорту відновлення земель енергетики певною мірою забезпечено нормами зазначеного вище Закону, ст. 29 якого встановлює обов'язки підприємств, які експлуатують об'єкти енергетики, в охоронних зонах останніх, а саме: (а) визначати кошти в кошторисах планових робіт, що будуть спрямовані на відшкодування власникам або користувачам земельних ділянок збитків, завданих виконанням зазначених робіт; (б) планувати кошти на приведення земельних ділянок, на яких вони провадились, у стан, придатний для подальшого використання за цільовим призначенням; (в) по завершенні планових та аварійно-відновлювальних робіт відшкодувати названим суб'єктам усі фактичні збитки, завдані при виконанні цих робіт; (г) за свій рахунок приводити земельні ділянки, на яких виконувалися відповідні роботи, у стан, придатний для подальшого використання за цільовим призначенням (ст. 29). Звернімо увагу, що у зазначеному вище Законі йдеться про виникнення аварійних ситуацій на об'єктах енергетики в результаті порушення меж земельних ділянок. Очевидно, що порушення таких меж може відбутися внаслідок порушення рельєфу земельних ділянок, зсувів та інших небезпечних явищ, що підтверджує необхідність відновлення стану таких земель з метою їх подальшого використання за цільовим призначенням.

Відновлення й охорони потребують і землі оборони. Як слушно зазначається у наукових працях, охорона і відновлення цих земель повинні мати місце при виборі земельної ділянки для оборонних потреб, спорудженні й реконструкції військових об'єктів, експлуатації таких земель протягом постійної діяльності військових формувань, а також при ліквідації військових об'єктів і передачі земель для інших потреб². Слід підкреслити, що особливої уваги потребують землі військових полігонів щодо яких мають бути здійснені заходи рекультивациі, відновлення їх поверхні й повне очищення при ліквідації військового об'єкта. Відновленню підлягають і землі, надані в постійне користування військовим частинам, у разі порушення їх поверхні, втрати ними якісного стану, на яких за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади військові частини дозволяють фізичним і юридичним особам вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу й заготовляти сіно.

¹ Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 р. № 2480-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2011. № 1. Ст. 1.

² Романюк М. З. Правова охорона земель оборони України. *Правова держава*. 2012. Вип. 14. С. 321.

Отже, у певних випадках ідеться про відновлення земель оборони, які використовуються як територіальний базис для розміщення військових об'єктів. В інших – про відновлення таких земель, які використовуються як засіб виробництва сільськогосподарської продукції, що потребує запровадження відповідних заходів.

Не менш актуальним залишається питання відновлення земель, на яких розташовані полігони твердих побутових відходів, адже на таких землях обов'язково треба провадити рекультивацию. Прикладом цього є запровадження проекту рекультивациі земель твердих побутових відходів у с. Барвінок Ужгородського району: на реалізацію цього довготривалого проекту було виділено понад 17 млн грн.³ Проект рекультивациі першої черги полігону твердих побутових відходів № 5 у с. Підгірці Обухівського району Київської області передбачає здійснення комплексу заходів, як-то: влаштування підпірних стінок, дренажних систем для відведення опадів і недопущення вилливу фільтрату, газового дренажу, формування технологічних шарів тощо⁴. У результаті заплановано отримання безпечної території, вкритої газоном, як у багатьох європейських країнах.

Необхідно акцентувати увагу, що землі запасу також потребують відновлення. Насамперед ідеться про землі сільськогосподарського призначення. Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадянам чи юридичним особам, можуть перебувати в запасі (ч. 2 ст. 19 Земельного кодексу України).

Перебування земель у запасі свідчить про те, що відповідний населений пункт має можливості для розвитку як своєї території, так і певних видів діяльності. Фахівці наголошують на важливості принципу формування таких земель. Так, важливим є формування таких земель не за залишковим принципом: кращі землі – у приватну власність чи в користування, гірші – в комунальну, решту – в державну власність⁵.

Такі земельні ділянки, перебуваючи у державній або комунальній власності, мають забезпечувати публічні інтереси, приносити відповідний дохід. Проте, вони, як правило, є землями з низькою родючістю, а тому вимагають здійснення заходів гідротехнічної меліорації.

³ Закарпатські полігони ТПВ на фініші рекультивациі. URL: <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/zakarpatsk-polgoni-tpv-na-fnsh-rekultivacii-32244> (дата звернення: 10.01.2019).

⁴ У Києві завершують роботи над проектом рекультивациі першої карти полігону № 5. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_kiyevi_zavershuyut_robotu_nad_proektom_rekultivatsi_persho_karti_poligonu_5.html (дата звернення: 10.01.2019).

⁵ Будзак О. С. Еколого-економічні проблеми функціонування земель запасу. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2010. С. 105.

А ось обов'язки щодо їх охорони й відновлення повинні виконувати органи місцевої влади й органи місцевого самоврядування.

Таким чином, відновленню земель різних категорій притаманна певна особливість, що впливає з їх основного цільового призначення. Для тих із них, які є засобом виробництва, специфіка відновлення полягає у поверненні їх якісного стану, для інших – здатності виконувати функції просторово-операційного базису. Для окремої групи категорій земель відновлення полягає у їх здатності виконувати специфічні, тільки їм властиві функції, завдяки яким вони потребують особливої охорони.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІДНОСИНИ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ЯК РІЗНОВИД ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

2.1. Загальна характеристика правовідносин щодо відновлення земель

Проблеми правових відносин є одними з найбільш складних і дискусійних у юридичній доктрині, щодо яких серед науковців немає однастих поглядів на визначення їх змісту, елементів їх структури тощо.

Учені переконливо зазначають, що правовідносини виникають у зв'язку з потребою певних суспільних відносин у правовій регламентації. Вони, так би мовити, визрівають у надрах соціуму, будучи детермінованими економічними та іншими вимогами¹.

Звичайно, правовідносинам властива певна специфіка. Вони виникають, змінюються і припиняються виключно на підставі породжувачих їх правових норм, і реалізуються через них, перебуваючи у причинно-наслідковому зв'язку. Суб'єкти правовідносин взапов'язані юридичними правами й обов'язками, їм притаманний вольовий характер. Через правові норми в них відображається державна воля, крім того, правовідносини не можуть виникнути без волевиявлення їх учасників. На відміну від інших відносин, правовідносини захищаються державою, їм властива індивідуалізованість їх суб'єктів, чітка визначеність їх взаємної поведінки, персоніфікація прав та обов'язків².

Як слушно підкреслюють науковці, правовідносини є результатом дії правової норми, адже реалізація реальних, життєвих відносин відбувається згідно з приписами правових положень³.

¹ Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2004. С. 183, 184.

² Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2004. С. 184, 185.

³ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 55.

Як бачимо, правовідносини тлумачаться теоретиками права як урегульовані нормами права вольові суспільні відносини, які знаходять вираження через конкретний взаємозв'язок уповноважених і зобов'язаних суб'єктів – носіїв суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, і які забезпечуються державою¹.

У теорії права існують різні підстави для класифікації правовідносин. Так, їх поділяють за галузевою ознакою, виокремлюють регулятивні й охоронні правовідносини, розрізняють абсолютні, відносні й загальнорегулятивні. Залежно від характеру обов'язків правовідносини бувають активними й пасивними; простими і складними, тривалими й короткотривалими².

Що ж стосується правовідносин земельних, то погляди науковців щодо їх сутності дещо різняться. Приміром, О. А. Галиновська трактує їх як урегульовані нормами права суспільні відносини з використанням землі, що мають такі ознаки, як упорядкованість, тривалість, наділення учасників особливими соціальними ролями з приводу землі³. При цьому вчена слушно підкреслює, що за сучасних умов визначальною правовою ознакою земельних правовідносин є їх виникнення на підставі тієї чи іншої правової норми, якою регламентуються відносини щодо використання й охорони землі і яка спрямована або на забезпечення отримання благ від землі, або на набуття таких благ, або на забезпечення збереження таких природних властивостей землі, як родючість, наявність корисних копалин, особливо охоронюваних об'єктів природи або культури та ін.⁴

Окремі дослідники цього питання, наголошуючи на тому, що земельні правовідносини є суспільними, врегульованими нормами земельного права, наголошують на двоякому значенні поняття «земельні правовідносини». Так, іноді його трактують як правовий інститут Загальної частини земельного права, а також як теоретико-прикладне поняття, що розкриває механізм дії правової норми щодо окремого випадку регламентації земельних правовідносин⁵. Із таким поглядом на це явище не можна

погодитися, адже правовим інститутом є сукупність правових норм, які регулюють певний вид суспільних відносин. Відносини земельні, як різновид суспільних відносин, самі вимагають належного правового регулювання, а тому недоречно розглядати їх як правовий інститут.

С. А. Чаркін, стверджуючи, що правовідносини є результатом впливу норм права на суспільні відносини, наполягає на неможливості ототожнення групи норм права, які регулюють якісно однорідні суспільні відносини (правового інституту), з їх результатом. Науковець розглядає земельні правовідносини як зовнішній (юридичний) бік відносин суспільних у сфері використання, управління й охорони земель, суб'єкти яких володіють відповідними суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, а їх реалізація гарантована можливістю застосування заходів державного примусу. Серед особливостей земельних правовідносин дослідник виокремлює: (а) домінування імперативного методу правового регулювання; (б) нерівність сторін більшості таких правовідносин; (в) адміністративні акти органів влади як основні юридичні факти, що породжують, змінюють і припиняють земельні правовідносини; (г) застосування заходів захисту суб'єктивних прав, використовуваних також в інших галузях права, а також заходів відповідальності за невиконання обов'язків, яким у певному випадку притаманна певна специфіка¹. Проте наведений перелік особливостей земельних правовідносин є неповним. Так, бракує основної ознаки останніх – їх вольовий характер.

Цікавою є позиція О. А. Галиновської щодо тісного взаємозв'язку соціального та правового боку у змісті ознак земельних правовідносин. На підтвердження власної позиції вчена наводить певні судження. На її переконання, земельні правовідносини як соціальна взаємодія, завжди вибудовуються на засадах прийнятих у суспільстві відповідних положень і правил. Учасники земельних правовідносин виконують установлені соціальні функції, обстоюють ті чи інші соціальні інтереси щодо використання землі. Правовідносини між їх учасниками виникають у зв'язку із вживанням наданих землею матеріальних благ, необхідних для задоволення соціальних потреб та інтересів. Таким чином, науковцем слушно зазначається, що здійснення суб'єктивних прав та обов'язків відбувається на підставі правових норм, але при цьому сутністю й рухомою силою їх реалізації виступають соціальні інтереси щодо використання землі².

¹ Чаркін С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 64 - 66.

² Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 41.

¹ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 374, 375.

² Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юрист, 2004. С. 185.

³ Галиновская Е. А. Теоретические и методологические проблемы земельных правоотношений: моногр. Москва: Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве РФ, Юридическая фирма «Контракт», 2009. С. 12.

⁴ Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 28.

⁵ Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 155.

Предметом правового регулювання земельного права є земельні відносини. Саме предмет правового регулювання і є основним критерієм виділення земельного права в самостійну правову галузь.

Згідно з ч. 1 ст. 2 Земельного кодексу України земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження землею¹. Підкреслимо, що наведене визначення є неповним, оскільки законодавець фактично обмежує предмет земельного права відносинами, виникаючими щодо здійснення права власності на землю. Як слушно підкреслюється у юридичній літературі, суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження землею підпадають під ознаки відносин права власності, отже, означене не відтворює сутності земельних відносин і відповідних правовідносин, оскільки співвідносяться з останніми як частина й ціле, а це означає, що у правозастосовній практиці вони можуть розглядатися виключно як їх різновид, причому без розкриття всієї гами інших земельних правовідносин².

Вважаємо, що законодавче визначення не відображає повною мірою сутності земельних відносин, до того ж у ньому бракує такого аспекту, як охорона й відновлення земель.

У наукових працях спостерігаються різні підходи до тлумачення земельного права як галузі права, пропонуються різні формулювання земельних відносин. Наприклад, Л. А. Луць земельне право тлумачить як підсистему норм права, яка регулює правовий режим земель, порядок їх використання й охорони, землеустрою й земельного кадастру із застосуванням диспозитивного й імперативного методів правового регулювання³. З огляду на запропоновану дефініцію підкреслимо, що науковцем звужено предмет земельного права до відносин, що виникають у сфері охорони й використання земель, а також лише до окремих функцій управління щодо використання земель. Крім того, твердження науковця щодо земельного права як підсистеми права свідчить про невизнання самостійності земельного права як галузі права. З такою позицією не можна погодитися.

У деяких інших визначеннях земельного права як самостійної галузі права зроблено акцент на додержанні земельного правопорядку в галузі земельних відносин. Так, В. К. Гуревський формулює земельне

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Андрейцев В. І. Земельні правовідносини за чинним земельним кодексом України: міфи та реальність. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2005. Вип. 68. С. 48.

³ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2012. С. 155.

право як систему правових норм, які регулюють суспільні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель та їх охорони від негативного впливу, захисту прав громадян та юридичних осіб на землю й додержання встановленого правопорядку у галузі земельних відносин¹.

О. М. Стеценко, наголошуючи на тому, що земля є центральним, базовим об'єктом економічної системи України, трактує земельні відносини як суспільні відносини, що виникають з приводу володіння, користування, розпорядження й управління землею на державному, регіональному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях, як об'єкту господарювання й засобу виробництва². Слід зауважити, що це визначення земельних відносин теж не містить аспекту щодо охорони й відновлення земель.

Але наголосимо, що в наукових працях пропонуються й більш досконалі дефініції категорії земельних відносин як предмета земельного права. Приміром, земельні відносини розглядаються як урегульовані нормами земельного права суспільні відносини, що виникають між фізичними та юридичними особами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування з приводу володіння, користування, розпорядження й управління земельними ділянками на всіх ієрархічних рівнях управління, пов'язаних з перерозподілом земельної ренти, зміною форм власності, здійсненням заходів з охорони земель та їх раціонального використання³.

Заслугує на всебічну підтримку точка зору В. В. Носіка щодо тлумачення земельного права як системи пов'язаних і узгоджених у Конституції України, законах та інших нормативних джерелах, що містять матеріальні і процесуальні норми, їх імперативів і положень, у яких формально виражена воля Українського народу щодо використання й охорони землі – об'єкта права власності й основного національного багатства в межах території України, а також як нормативно закріплена міра свободи, рівності, справедливості, що має бути юридично забезпечена в суспільних земельних відносинах⁴. Земельні відносини,

¹ Гуревський В. К. Предмет, метод, принципи і система земельного права. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 9.

² Стеценко О. М. Сутність земельних відносин на сучасному етапі аграрних відносин. *Економіка та держава*. 2010 № 4. С. 64.

³ Лойко С. В. Земельні відносини в сільському господарстві: економічна сутність. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2016. Вип. 20. С. 35.

⁴ Лекція професора В. Носіка: Вступ до курсу «Земельне право України». *Право України*. 2012. № 7. С. 102.

наголошує вчений, виникають між суб'єктами у процесі здійснення права власності Українського народу, державного й самоврядного регулювання земельних відносин, виконання заходів з охорони й раціонального використання земель як основного національного багатства, захисту суб'єктивних земельних прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави¹.

Слушним є й визначення поняття «земельне право», запропоноване авторами одного з підручників: це сукупність земельно-правових норм, спрямованих на регулювання земельних відносин в Україні, що виникають з приводу права власності на землю, використання земельних ділянок за відповідним цільовим призначенням, установлення правового режиму земельних ділянок з урахуванням категорії земель, до якої вони належать, створення умов для їх раціонального використання й охорони, збереження їх природних властивостей, захисту земельних прав громадян, юридичних осіб, держави й Українського народу².

О. В. Ходаківська підкреслює, що земельні відносини є результатом тривалого суспільного розвитку з використання й охорони земель, форм власності, господарювання на них, пріоритетних способів облаштування території та її землеустрою, що характеризуються національними, соціальними, економічними та іншими особливостями реалізації функцій землі як унікального природного ресурсу, засобу виробництва, об'єкта нерухомості, основного засобу сільськогосподарського виробництва³.

Має рацію П. Ф. Кулинич, який, формулюючи земельні відносини як суспільні відносини з управління земельними ресурсами, власності на землю, використання, обігу й охорони земель, наголошує на тому, що ці види земельних правовідносин не є абсолютно відокремленими, а перебувають у тісному взаємозв'язку⁴.

Досліджуючи проблеми посилення правової охорони земель сільськогосподарського призначення, вчений слушно пропонує поділяти земельні відносини, що виникають у процесі застосування законодавства про охорону й використання земель на два види за критерієм пра-

¹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 153.

² Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. Земельне право України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2008. С. 22.

³ Ходаківська О. В. Екологізація аграрного виробництва: моногр. Київ: ІАЕ, 2015. С. 30.

⁴ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 56.

вової мети їх правового регулювання: (а) для перших – це настання певного юридичного результату, як-то: перехід прав на земельну ділянку від однієї особи до іншої, затвердження програми відповідним компетентним органом з охорони й використання земель; (б) для других – це настання певного результату щодо стану земельної ділянки, її ґрунтового покриття, рівня родючості та ін.¹ Отже, земельні відносини, метою правового регулювання яких є настання певного результату щодо стану земельної ділянки, її ґрунтового покриття, рівня родючості тощо доцільно розглядати як відносини з відновлення земель.

Свого часу А. М. Мірошніченком було запропоноване визначення земельних відносин як суспільних відносин, пов'язаних з використанням, охороною й відтворенням земель². Адже земельні правовідносини, як підкреслює О. О. Погрібний, є відносинами суспільними, які виникають у сфері взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем і врегульовані нормами земельного права³. В. М. Єрмоленко, з метою вдосконалення формулювання визначення земельних відносин, наголошує на необхідності включення до нього таких їх видів, як відносини земельного обігу й відносини щодо охорони та відтворення земель⁴.

Аналогічної позиції дотримується й М. В. Шульга, на думку якого, земельні правовідносини є відносинами суспільними, які формуються між суб'єктами щодо належності землі, здійснення прав на неї, її використання, відтворення й охорони як об'єкта права власності й основного національного багатства, які виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права. Учений підкреслює, що земельним правовідносинам притаманні такі ж ознаки, які характеризують також інші види суспільних відносин, що регулюються нормами права й забезпечуються державною підтримкою й захистом. Крім того, будучи різновидом соціальних зв'язків між членами суспільства як суб'єктами права з приводу землі чи окремих земельних ділянок і прав на них, вони є результатом їх усвідомленої поведінки, спрямованої на реалізацію правових приписів щодо здійснення

¹ Кулинич П. Проблема посилення правової охорони сільськогосподарських земель України: теоретичний аспект. *Юрид. Україна*. 2013. № 3. С. 80.

² Мірошніченко А. М. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2012. С. 13.

³ Погрібний О. О. Джерела земельного права та земельні правовідносини. Земельне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 55.

⁴ Єрмоленко В. М. До питання нормативного визначення поняття «земельні відносини». *Підпр-во, госп-во і право*. 2008. № 8. С. 71

суб'єктивних прав на землю й виконання суб'єктивних обов'язків¹. Отже, науковцем зроблено наголос на вольовому характері земельних відносин, а також їх соціальній природі.

У цілому погоджуючись з останніми наведеними визначеннями, наголосимо, що в разі повернення до первісного належного стану земель, їх ґрунтового покриву, рівня родючості доцільно вживати термін «відновлення», а не «відтворення».

Є сенс підкреслити слушну думку П. Ф. Кулиничка щодо наявності нових специфічних ознак земельних правовідносин в умовах завершення земельної реформи, за якої реформуються суб'єктно-об'єктний склад, підстави виникнення і зміст земельних правовідносин².

Позиція ж І. Ю. Сальмана видається досить спірною. Дослідник з метою вдосконалення правового регулювання земельних відносин пропонує розробити і прийняти єдиний нормативно-правовий акт – Основи земельного та аграрного законодавства України³. Але ж цілі правового регулювання відносин земельних і аграрних суттєво різняться. Крім того, як земельним, так і аграрним правовідносинам притаманна своя специфіка. Так, аграрне законодавство більшою мірою спрямовано на забезпечення ефективного використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, а тому більш дієвим щодо забезпечення відновлення землі є земельне законодавство.

Суспільним відносинам із приводу відновлення земель притаманний вольовий характер: вони пронизують свідомість їх учасників, виражають їх волю, виникають і реалізуються на підставі волі хоча б одного з учасників. Приміром, власники земельних ділянок або землекористувачі ініціюють проведення консервації земельних ділянок, перебуваючих у їх власності або користуванні. У разі відсутності державної реєстрації відповідного права, подання про консервацію земельних ділянок здійснюється за ініціативою відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування.

Власники й землекористувачі земельних ділянок провадять як попередні, так і основні заходи відновлення земель. До того ж вони ініціюють виконання покладених на них земельним законодавством

¹ Шульга М. В. Земельні правовідносини. *Земельне право*: підручник / за ред. М.В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 49, 50.

² Кулинич П. Ф. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Підпр-во, госп-во і право*. 2017. № 3. С. 113.

³ Сальман І. Ю. Правове регулювання аграрних та земельних відносин в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. С. 5.

обов'язків щодо збереження корисних властивостей землі, приведення земельних ділянок за свій рахунок у попередній стан в разі зміни їх рельєфу.

Акцентуємо увагу на тому, що досліджувані відносини забезпечуються заходами державного впливу. Як слушно зазначає А. П. Гетьман, відтворення природних ресурсів не може здійснюватися за розсудом сторін такої діяльності; у такому випадку пріоритет надається зобов'язанню відтворити екологічні об'єкти¹. До суб'єктів, які порушують відповідні обов'язки щодо відновлення земель, застосовуються заходи державного примусу. Так, Кодексом України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р., № 8073 – Х передбачено адміністративну відповідальність за невиконання обов'язків щодо приведення земель у стан, придатний для використання за призначенням, або ж непроведення рекультивації порушених земель (ст. 54)².

Важливим є й те, що при регулюванні суспільних відносин, виникаючих щодо відновлення земель, домінує імперативний метод правового регулювання, отже, спостерігається нерівність сторін таких правовідносин. У таких правовідносинах власникам і користувачам земельних ділянок протистоїть держава в особі відповідних органів державної влади, наділених повноваженнями провадити державний контроль за належним використанням покладених на них законодавством обов'язків, що стосуються належного використання земельних ділянок, вжиття заходів відновлення в разі погіршення або втрати їх якісного стану, інших корисних властивостей, порушення поверхні рельєфу земельних ділянок тощо.

Відповідно до Порядку консервації земель, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства від 26 квітня 2013 р., № 283³ у випадку отримання від територіальних органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, припису (розпорядження) щодо проведення робіт з консервації земель, які за орієнтовними показниками потребують припинення їх господарського використання, їх власники або землекористувачі зобов'язані протягом 30 днів ініціювати проведення робіт з консервації земель. При невиконанні передбачених земельним законодавством

¹ Гетьман А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України: навч. посіб. Харків: Основа, 1998. С. 51, 52.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073 – Х. *Відом. Верхов. Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.

³ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

обов'язків з відновлення земель відповідні суб'єкти підлягають притягненню до юридичної відповідальності.

Крім того, згідно за статтями 143 і 144 Земельного кодексу України в разі неусунення порушення земельного законодавства (як-то: забруднення земель, пошкодження чи знищення родючого шару ґрунту та ін.), тобто невиконання покладених на відповідних суб'єктів обов'язків щодо відновлення земель, право землекористування може бути припинене за рішенням органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування¹. Як бачимо, належне виконання покладених на відповідних суб'єктів обов'язків у зазначеній сфері забезпечується силою державного примусу.

Правовідносинам щодо відновлення земель притаманний публічний характер, адже відповідно до ст. 14 Конституції України земля як основне національне багатство перебуває під особливою охорони держави.

У певних випадках відносини з відновлення земель є багатосторонніми і виникають не лише між власником і землекористувачем. У випадку порушення рельєфу земельної ділянки третіми особами відносини з приводу відновлення земель виникають між декількома суб'єктами: між особами, дії яких призвели до порушення рельєфу земельної ділянки; між державою в особі відповідних органів державної влади і власником (користувачем) конкретної земельної ділянки.

Підтримуючи в цілому позицію О. А. Галиновської щодо тісного взаємозв'язку соціальної і правової сторін у змісті ознак земельних правовідносин², зауважимо, що така особливість притаманна й відносинам з відновлення земель.

Слід зазначити, що відновлення якісного стану земель повинно здійснюватися в інтересах як окремого власника земельної ділянки, так і суспільства в цілому, що насамперед впливає з норм Конституції України (ст. 14)³.

Як переконливо зазначає В. В. Носік, сутність ознаки землі як національного багатства полягає в тому, що історично природна родючість ґрунтів, як одне з об'єктивних джерел виробленої на них аб-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 40, 41.

³ Лісова Т. В. До питання про суспільні відносини щодо відновлення земель як складову предмета земельного права. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 24.

солютної й додаткової ренти, за законами прогресивного розвитку суспільства повинна належати народу на праві власності, оскільки вона є першоосновою такого розвитку як України, так і інших народів¹.

Як констатує І. О. Костяшкін, саме власник, який працює на землі, спроможний забезпечити поєднання економічного ефекту й позитивних екологічних наслідків, включаючи якість ґрунтів та екологічну безпеку. Адже в умовах ринкової конкуренції лише якісний стан ґрунтів дозволить сільськогосподарському товаровиробникові розраховувати на достатній урожай і конкурентоздатність його продукції. А використання конкретної земельної ділянки зобов'язує товаровиробника вкладати кошти в покращання обробітку ґрунтів, забезпечувати сівозміни, підвищувати якість ґрунтів, що забезпечить йому ведення рентабельного бізнесу².

Погоджуємося з висловленою позицією, що земельні відносини є прямими носіями соціального інтересу, оскільки віддзеркалюють останній як окремих особистостей, так і взагалі соціальних груп і класів³. Суспільний інтерес полягає передусім у збереженні й відновленні землі як умови й місця життєдіяльності людини, як основного національного багатства, як джерела виробництва сільськогосподарської продукції й гарантії економічної і продовольчої безпеки в державі в цілому⁴.

Виконання своїх обов'язків суб'єктами правовідносин з відновлення первісного стану земель шляхом вжиття необхідних заходів, що передбачено нормами земельного законодавства, відображає один з аспектів правової природи земельних відносин. Водночас саме соціальні інтереси стосовно збереження й відновлення землі як умови існування людини, просторового базису й основного засобу виробництва є тим чинником, який лежить у підґрунті виникнення відносин у досліджуваній царині.

Дослідивши особливості правового забезпечення соціальної функції права власності на землю, І. О. Костяшкін підкреслює, що поєд-

¹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 178.

² Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. С. 49.

³ Третяк А.М., Другак В.М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні та духовні аспекти розвитку: моногр. Київ: ЦЗРУ, 2007. С. 31.

⁴ Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. С. 31, 32.

нання суспільних і приватних інтересів найбільш виразно знаходить свій прояв у відносинах приватної власності на землю, оскільки саме через володіння основним національним багатством її власником досягається найвищий соціальний ефект¹. Ідеться про збіг інтересів власників земельних ділянок і держави у справі збереження й відновлення землі й отримання найвищих економічних показників при її обробі.

Як констатує В. Є. Рубанік, у процесі реалізації своїх правомочностей власник має керуватися інтересом не лише власним, а й інтересами взагалі суспільства².

При цьому соціальна функція права власності, як слушно зазначає І. О. Костяшкін, полягає в задоволенні таких суспільних потреб, як забезпечення продовольчої, економічної й екологічної безпеки в державі, а також зайнятості населення через особистий інтерес власника земельної ділянки у результатах своєї діяльності від останньої³.

Суб'єкти відносин з приводу відновлення земель, як і учасники інших земельних правовідносин, виконують установлені законодавством соціальні функції, а також відстоюють соціальні інтереси щодо раціонального використання, охорони й відновлення земель. Адже саме шляхом відновлення останніх забезпечується реалізація соціальних інтересів щодо отримання суспільством тих чи інших благ, наданих землею, тобто суспільство заінтересовано в ефективному використанні землі. Водночас власники земельних ділянок теж заінтересовані в ефективному використанні землі з метою отримання найвищого прибутку, в основі чого лежить їх заінтересованість у відновленні якісного стану земель, їх продуктивності і структури рельєфу порушених земель. Саме завдяки цій процедурі відбувається реалізація конституційних положень, що земля є основним національним багатством (ст. 14), отже її експлуатація повинна здійснюватися раціонально, тобто в інтересах усього суспільства, в тому числі як власників, так і землекористувачів, в тому числі орендарів земельних ділянок, з метою отримання найвищих економічних показників від

¹ Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. С. 32.

² Рубанік В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення і розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. С. 339.

³ Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. С. 32.

використання корисних властивостей землі, з обов'язковим забезпеченням при цьому її охорони, відновлення й покращання відповідних властивостей. Відновлення стану окремих земельних ділянок позитивно впливає на стан земель у цілому в державі, адже з окремих земельних ділянок формується склад взагалі земель країни.

Таким чином, суспільні відносини, виникаючі з приводу відновлення земель, є самостійним складником земельних відносин, отже, вони входять до предмета земельного права, як і суспільні відносини, пов'язані з охороною й використанням земель¹. Проте названі види земельних відносин тісно пов'язані між собою. Наприклад, використання землі на різних правових титулах передбачає виконання як власниками, так і користувачами низки обов'язків з її охорони й відновлення. У разі ж консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земельних ділянок їх власники та землекористувачі на певний строк втрачають правомочність користування ними. Після проведення консервації й відновлення стану таких земельних ділянок ці суб'єкти знову набувають правомочності користування ними. В основу відновлення земель закладено певні заходи з їх охорони, які дозволяють виявити землі, потребуючі вжиття заходів з їх відновлення, зокрема виявити процеси деградації земель і ґрунтів й особливості прояву цих процесів. Так, ідеться насамперед про державну комплексну систему спостережень; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; здійснення стандартизації й нормування (ст. 22 Закону України «Про охорону земель»).

Після проведення відповідних заходів відновлення ці землі знову потребують охорони з боку держави, їх власників та користувачів.

Подальший розвиток земельних відносин у сфері відновлення земель залежатиме від земельно-правової регламентації таких відносин. Адже, повторимося, станом на сьогодні правові норми, регулюючі суспільні відносини в цій царині, належним чином несистематизовані, містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили, а певна їх частина, що знаходиться в законодавстві, регулюючому суспільні відносини з охорони земель, характеризується колізійністю і браком дієвого забезпечення механізму їх реалізації.

Правовідносини, виникаючі з приводу відновлення земель, бажано розглядати передовсім як регулятивні, адже вони виникають на основі регулятивних норм права, що містять обов'язки власників і кори-

¹ Лісова Т. В. Щодо питання про відновлення земель як виду земельних відносин. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 203.

стувачів земельних ділянок зберігати корисні властивості землі, приводити земельну ділянку у попередній стан у випадку зміни її рельєфу (статті 91, 96 Земельного кодексу України¹). Ідеться також і про передбачений ст. 52 Закону України «Про охорону земель» обов'язок провести рекультивацию земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів і материнських порід і в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідвальних, будівельних та інших робіт. Вбачається також доцільним у певних випадках: у разі порушення відповідними суб'єктами їх обов'язків у зазначеній сфері, їх невиконання, а також порушення стану земельних ділянок, зокрема, їх рельєфу, третіми особами, які не є власниками або землекористувачами, особливо, якщо такі дії, поєднані із самовільним зайняттям ними земельних ділянок, – вести мову про охоронні правовідносини. У наведеному випадку має місце явне порушення регулятивних норм, що тягне за собою настання юридичної відповідальності, притягнення до якої не звільняє її від обов'язку відновити стан земельної ділянки. Особливо слід підкреслити, що відновлення стану останньої, що існував до порушення прав – це самостійний спосіб захисту прав на земельні ділянки, що підкреслює охоронний характер таких правовідносин.

Таким чином, підсумуємо, що правовідносинам, виникаючим з приводу відновлення земель, властиві такі специфічні ознаки, як публічний характер; вольовий характер, домінування імперативного методу правового регулювання, нерівність сторін зазначених правовідносин, тісний взаємозв'язок соціальної і правової природи².

2.2. Об'єкти правовідносин щодо відновлення земель

Структура правовідносин є однією з дискусійних проблем у теорії права. Включення до елементів правовідносин їх суб'єктів та об'єктів –одностайна позиція в середовищі теоретиків права. Але існують і різні погляди на зміст правовідносин, зокрема, на юридичний і фактичний аспекти останніх. Деякі науковці звертають увагу лише на юридичний аспект, на обмеження змісту правовідносин суб'єктивни-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Лісова Т. В. Деякі теоретичні питання відновлення земель. *Пробл. законності: зб. наук. пр.* / голов. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. 2018. № 143. С. 147.

ми правами й обов'язками; інші у структурі правовідносин (крім їх суб'єктів та об'єктів) виокремлюють юридичну форму, що знаходить свій прояв у суб'єктивних правах та обов'язках, і зміст, який складає фактична поведінка суб'єктів правовідносин¹. Необхідно розрізняти склад і зміст правовідносин. Так, зміст правовідносин становлять суб'єктивні права і юридичні обов'язки; до складу ж правовідносин входять їх суб'єкт, об'єкт і юридичний зміст. Крім того, у сучасній теорії права до складу правовідносин включено також юридичний факт як життєву обставину, з наявністю або браком якої пов'язано їх виникнення, зміну або припинення².

Серед представників теорії права існують дуже близькі (майже тождні) погляди на об'єкти правовідносин. На думку окремих учених, об'єктом правовідносин виступають матеріальні або духовні цінності, особисті або соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки³. Інші представники науки теорії права розглядають об'єкт правовідносин як реальне благо, на досягнення, використання та охорону якого спрямована реалізація суб'єктивних прав та обов'язків учасників правовідносин⁴.

У науці теорії права нині існують дві концепції щодо об'єкта правовідносин. Перша – плюралістична, яка є найпоширенішою і найобґрунтованішою серед науковців. За розглядуваною концепцією об'єктами правовідносин вважаються: (а) матеріальні блага, тобто предмети матеріального світу; (б) деякі нематеріальні цінності (результати інтелектуальної, духовної творчості людини); (в) особисті немайнові блага; (г) дії суб'єктів правових відносин або результати цих дій. Згідно із цією концепцією не може існувати лише один об'єкт правовідносин, але їх існує значна кількість. Серед прихильників плюралістичної концепції особливо слід виокремити таких науковців, як С. С. Алексєєв, Ю. А. Ведерніков, О. Р. Дашковська, В. В. Лазарев, С. В. Липень, М. І. Матузов, О. В. Малько, О. Ф. Скакун.

Відповідно до моністичної концепції, прибічниками якої є В. М. Хропанюк, О. С. Йоффе, Р. О. Халфіна, об'єктом правовідносин

¹ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 291, 292.

² Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права: підруч.* / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 233.

³ Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 146.

⁴ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 291 - 298.

можуть виступати виключно дії сторін, оскільки саме вони регулюються правовими нормами.

Приміром, В. М. Хропанюк об'єктом правовідносин вважає поведінку людей, яка може вирізнитися за змістом. У майнових правовідносинах об'єктом є поведінка людей, яка спрямована на задоволення тих чи інших життєвих благ; у немайнових – безпосередньо поведінка учасників таких правовідносин, при цьому, на думку вченого, матеріальні й нематеріальні блага служать метою, заради якої учасники вступають у правовідносини¹.

Як переконував свого часу О. С. Йоффе, об'єкт правовідносин повинен мати здатність до реагування на правовий вплив, значить, поведінка людини і є об'єктом прав та обов'язків². Науковець виокремлює три об'єкти – юридичний, вольовий і матеріальний, але об'єктом юридичним вважає поведінку зобов'язаної особи³.

Як переконливо зазначає С. С. Алексєєв, коло об'єктів правовідносин окреслюється через інтерес управомоченої особи, а тому характеристика об'єкта погоджується з поняттям «суб'єктивне право», важливим моментом якого є інтерес. Учений підкреслює, що в питаннях стосовно об'єкта правовідносин потрібно застосовувати диференційований підхід, матеріальні й нематеріальні блага розглядати у зв'язку з поведінкою суб'єктів, тобто з матеріальним змістом правовідносин⁴.

Погоджуємося з точкою зору С. С. Алексєєва, який, поділяючи правовідносини на активні й пасивні, наголошує, що об'єктами правовідносин активного типу є те, що вони виступають результатом дій зобов'язаної особи⁵.

Дискусійним залишається й питання щодо співвідношення понять «об'єкт права» та «об'єкт правовідносин».

Дехто з правознавців, розглядаючи землю як природний об'єкт і природний ресурс, вважають її об'єктом земельних правовідносин, проте не об'єктом земельних прав⁶. О. Ф. Скакун наголошує, що за-

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 313, 314.

² Йоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Лгу, 1949. С. 82.

³ Йоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Юрид. лит., 1961. С. 230.

⁴ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 157.

⁵ Алексєєв С. С. Общая теория социалистического права: курс лекций; вып. 2. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1964. С. 143.

⁶ Зайков Д. Е., Звягинцев М. Д. Настольная книга гражданина по защите земельных прав: научно-практ. пособие. Москва: Изд. дом «Ра», 2008. С. 16, 19.

значені вище поняття співвідносяться як загальне й особливе, як ціле й частина. При цьому об'єктом права вона називає суспільні відносини, які можуть бути предметом регулювання і потребують цього, а об'єкт правовідносин – частина, елемент суспільних відносин, щодо якого відбувається взаємодія суб'єктів, тобто те, на що спрямовані суб'єктивні юридичні права й обов'язки осіб¹.

Якщо під об'єктом земельних прав розуміти об'єкт суб'єктивних земельних прав, констатує С. А. Чаркін, то такий об'єкт співпадає з об'єктом правовідносин, а якщо розуміти об'єкт права, то вони не є тотожними, проте спорідненими категоріями; при цьому об'єкт правовідносин є метою, на яку спрямовано інтерес його суб'єкта (суб'єктів). Отже, як зазначає науковець, земля як природний об'єкт і природний ресурс виступає як об'єктом права, так і об'єктом публічних (управлінських) правовідносин².

Г. О. Аксєнонок переконує, що об'єктом земельних відносин є саме земля, земельна ділянка, щодо якої виникають права й обов'язки, які складають зміст цих правовідносин³. Тотожної позиції дотримується й Б. В. Єрофєєв, який підкреслює, що земельні правовідносини за своїм змістом є доволі складними, що зумовлено особливостями їх об'єкта – землі, а також специфікою правового становища учасників цих відносин і деякими іншими чинниками⁴.

Маємо зауважити, що згідно з ч. 3 ст. 2 Земельного кодексу України об'єктами земельних відносин є не земля, а землі в межах території України, земельні ділянки і права на них, у тому числі на земельні частки (паї)⁵. Отже, не можна погодитися із запропонованою вище позицією окремих науковців, що об'єктом земельних відносин є земля безпосередньо.

Деякі фахівці-правники пропонують вважати об'єктом земельних відносин не землю в цілому, а землі окремих категорій, щодо яких здійснюється низка публічно-правових (управлінських) функцій стосовно забезпечення диференційованого режиму раціонального використання й охорони, що є головним засобом виробництва в сільському

¹ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 397.

² Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 110.

³ Аксєнонок Г. А. Земельные правоотношения в СССР. Москва: Госюриздат, 1958. С. 134.

⁴ Ерофєєв Б.В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 154.

⁵ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

й лісовому господарстві і просторовим базисом для розташування житлових, промислових та інших об'єктів¹. Підтримуємо зазначений підхід, адже відповідно до Земельного кодексу України саме землі, будучи об'єктом земельних відносин, поділяються на самостійні категорії з притаманним їм особливим правовим режимом. Крім того, земельним законодавством, як-от: Земельним кодексом, Законами України: «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель» та ін. встановлено вимоги до використання, охорони й відновлення саме земель усіх категорій, а не землі як такої.

З погляду М. В. Шульги, потрібно розрізняти загальний і безпосередній об'єкт урегульованих правом земельних відносин: залежно від виду останніх їх загальним об'єктом може розглядатися земля, а безпосереднім – безпосередньо земельна ділянка².

Дослідники питання, що стосується об'єктів правовідносин, виділяють декілька їх режимів: (а) простий (ідеться про суто земельну ділянку без наявності на ній інших об'єктів), (б) змішаний (на такій ділянці знаходиться нерухомість або інші природні об'єкти) і (в) комплексний (у разі включення земельної ділянки до складу майнового комплексу)³. Але підкреслимо: навіть якщо на земельній ділянці знаходиться нерухомість або інші природні об'єкти, а також, якщо ділянку включено до складу майнового комплексу, вона не втрачає властивий їй специфічний правовий режим.

У земельно-правовій доктрині, як зазначає Б. В. Єрофеев, має місце наукова позиція, згідно з якою існують два самостійні, але взаємопов'язані поняття – «об'єкт правового регулювання» та «об'єкт правової мети». Так, об'єктом правового регулювання є земля, а об'єктом правової мети – раціональне й ефективне використання, охорона і створення належних умов для формування й розвитку земельного ринку, відтворення родючості ґрунтів, збереження й покращання навколишнього природного середовища, охорона прав суб'єктів земельних правовідносин⁴.

Наголосимо, що доцільно розмежовувати такі поняття, як об'єкт правового регулювання, об'єкт правовідносин і об'єкт правової мети.

¹ Анисимов А. П., Чаркин С. А. Объекты земельных правоотношений. *Российская юстиция*. 2012. № 2. С. 5.

² Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: моногр. Харьков: Консум, 1998. С. 17.

³ Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 110.

⁴ Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издательство, 2007. С. 154, 170.

Нагадаймо, що згідно зі ст. 14 Конституції України, а також ст. 1 Земельного кодексу України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Підкреслимо, що у чинному законодавстві терміни «земля» і «землі» вживаються у синонімічному значенні. Отже, можна розглядати землю (землі) як об'єкт правового регулювання як щодо її охорони, так і відновлення після погіршення чи втрати її якісного стану¹.

У земельному праві термін «земля», зазначає І. І. Каракаш, розглядається як частина земної поверхні, що розташована над надрами, найменована ґрунтовим шаром і знаходиться в межах території, на яку поширюється суверенітет держави. Вона володіє унікальними властивостями, що використовуються людиною й суспільством². Земля виступає просторовим базисом для розміщення необхідних будівель, споруд, об'єктів інфраструктури. Крім того, вона є основним природним об'єктом, якому притаманна незамінність, нерухомість, просторова обмеженість, неможливість переміщення у просторі, локальність розташування. А ось завдяки такій своїй унікальній властивості, як родючість, земля є основним засобом виробництва у сфері сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва.

В. Д. Сидор, підкреслюючи особливе походження землі як об'єкта матеріального світу, переконливо наголошує на потребі забезпечення особливого режиму охорони у процесі використання й відновлення землі саме з боку держави, оскільки земля виступає матеріально-просторовою базою державно-територіального устрою, незалежності держави, її суверенітету, територіальної цілісності й національної безпеки³.

Об'єктом правовідносин у царині відновлення виступають землі, які за основним цільовим призначенням поділяються на певні категорії, щодо яких встановлено певний правовий режим, ґрунти, а також окремі земельні ділянки.

Отже, об'єктом правовідносин у сфері відновлення є землі всіх категорій. Земельним кодексом України передбачено поділ земель залежно від основного цільового призначення на дев'ять категорій. Це землі: (а) сільськогосподарського призначення, (б) житлової та гро-

¹ Лісова Т. В. Особливості об'єкта правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Ч. 1. С. 66.

² Каракаш І. І. Предмет і система земельного права. *Земельне право України*: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонові; вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 8.

³ Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: моногр. Київ: Юрид. думка, 2011. С. 108.

мадської забудови, (в) природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, (г) оздоровчого призначення, (д) рекреаційного призначення, (е) історико-культурного призначення, (є) лісгосподарського призначення, (ж) водного фонду, (з) промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення тощо (ст. 19)¹.

Йдеться про відновлення земель як сільськогосподарського призначення, якісний стан яких певною мірою погіршився чи його було втрачено внаслідок антропогенного чинника або природних катаклізмів, землі лісгосподарського призначення, що втратили первісну продуктивність, так і землі інших перелічених категорій. Відновлення земель інших категорій пов'язано із забезпеченням їх правового режиму, з виконанням ними відповідних функцій за їх цільовим призначенням.

Так, у земельному законодавстві йдеться: (а) про рекультивуацію земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, а також в екологічному стані ґрунтів і материнських порід (ст. 166 Земельного кодексу України), (б) про консервацію деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель (статті 170, 172 Земельного кодексу України), (в) про меліорацію земель (Закон України «Про меліорацію земель»).

Як переконливо доводять науковці, правовий режим земель (судячи зі змісту статей 18 і 19 Земельного кодексу України) встановлено як для всього складу земель у державі, так і для його складових категорій, яким властивий специфічний правовий режим². Отже, кожній з категорій земель України притаманний особливий правовий режим, що зумовлено їх основним цільовим призначенням.

Особливості земель тієї чи іншої категорії, з погляду Б. В. Єрофеева, впливають з їх основного цільового призначення, що є головним критерієм їх розмежування. Наприклад, землі сільськогосподарського призначення виокремлено в самостійну категорію з урахуванням їх придатності за природними властивостями служити виробництву сільськогосподарської продукції³. У той же час на землях окремих категорій можуть здійснюватися й такі види діяльності, які не пов'язані з їх основним цільовим призначенням. Так, на землях оборони фізичні і юридичні особи за дозволом військових частин можуть вирощу-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Каракаш І. І. Предмет і система земельного права. *Земельне право України*: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової; вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 10.

³ Єрофеев Б.В. *Земельное право России: учебник*. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 172.

вати сільськогосподарські культури, здійснювати випасання худоби, а також заготовілю сіна.

Крім земель взагалі, окремим об'єктом відновлення виступають земельні ділянки як частина земної поверхні. Вони мають відповідні індивідуалізуючі ознаки, як-то: установлені межі, площа, певне місцерозташування, цільове призначення. Як підкреслює М. В. Шульга, земельна ділянка становить собою частину земної кори, основу ландшафту, має фіксовану площу, конкретні межі й місце розташування, а також характеризується певним якісним станом і властивим їй правовим статусом¹. У даному випадку йдеться про здійснення відновлення власниками та користувачами таких ділянок на локальному рівні.

Сьогодні у земельно-правовій науці існують різні підходи стосовно земель як об'єктів правовідносин. Так, деякі науковці розглядають землі як сукупність земельних ділянок відповідної категорії земель з притаманним їм специфічним правовим режимом. У навчальній літературі йдеться про землі приватної власності, що складаються з окремих земельних ділянок того чи іншого цільового призначення². Інші науковці підкреслюють, що при здійсненні управлінських функцій у сфері використання й охорони земель неможливо обійтися без використання правових конструкцій більш високого рівня, аніж земельні ділянки. Саме об'єднання земельних ділянок у землі тієї або іншої категорії забезпечує встановлення певних типових правил не окремо для кожної земельної ділянки, а земель відповідної категорії (цільового призначення), отже, недоречно відмовлятися від такого об'єкта правовідносин як землі³. Зазначене підтверджує нормативно-правове закріплення заходів відновлення земель (рекультивуації порушених земель, меліорації земель, консервації деградованих і малопродуктивних земель). У даному випадку вимоги законодавця щодо відновлення встановлено для всіх земель, які потребують застосування такої процедури, а не лише для окремих земельних ділянок. Хоча безпосередньо ці заходи здійснюються стосовно останніх. Як слушно звертає увагу П. Ф. Кулинич, не всі землі є поділені на окремі земельні ділянки. Так, частина земель, яка не поділена на земельні ділянки, але її межі окреслені межами розташованих по всьому периметрі суміжних земельних ділянок, становить собою земельну територію

¹ Шульга М. В. *Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях*: моногр. Харьков: Консум, 1998. С. 18

² Андрейцев В. І. *Екологічне право: курс лекцій*. Навч. посіб. для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. С. 59.

³ Анисимов А. П., Чаркин С. А. *Объекты земельных правоотношений*. *Рос. юстиция*. 2012. № 2. С. 5.

(їх існування підтверджується ч. 2 ст. 83 й ч. 1 ст. 84 Земельного кодексу України)¹. Обов'язки з відновлення таких територій покладаються на органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Отже, об'єктами правовідносин щодо відновлення слід вважати як землі, так і окремі земельні ділянки, з яких складаються землі тієї чи іншої категорії. При цьому незалежно від того, що є об'єктом цих правовідносин (землі або окремі земельні ділянки), заходи стосовно їх відновлення є тотожними.

З огляду на різні типи ґрунтів, що утворюються на поверхні землі в результаті взаємодії органічних і неорганічних компонентів, землі вважаються неоднорідними². Найважливішою ознакою ґрунтів, звичайно ж, є їх родючість, у разі втрати якої виникають правовідносини, спрямовані на обов'язкове їх відновлення.

Звернімо увагу на те, що чинне земельне законодавство розмежує поняття «деградація земель» і «деградація ґрунтів». Розглянемо ці категорії детальніше. Дегградація земель полягає у природному або антропогенному спрощенні ландшафту, в погіршенні стану, складу, корисних властивостей і функцій земель, а також інших пов'язаних із землею природних компонентів (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»). Насамперед ідеться про спрощення ландшафту внаслідок впливу тих чи інших природних явищ (стихійних сил природи) або антропогенної діяльності людини. За Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах України, затверджених наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10 квітня 2006 р., № 105 ландшафт – це природний територіальний комплекс, ділянка земної поверхні, обмежена природними рамками, у межах якої компоненти природні (рельєф, ґрунт, рослинність, водойми, клімат, тваринний світ), а також штучні або антропогенні (забудова, дороги, сільгоспугіддя тощо) перебувають у взаємодії, пристосовуючись один до одного³. А ось у чому саме полягає спрощення ландшафту, в законодавстві чітко не позначено. Як вбачається, доцільно вважати, що йдеться про порушення рельєфу відповідної території і погіршення якісних характеристик ґрунтів, про негативний вплив, що і призводить до втрати інших природних

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 301.

² Ерофеев Б.В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 40.

³ Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України: наказ М-ва буд-ва, архітектури та житлово-комун. госп-ва України від 10 квітня 2006 р. № 105. *Офіц. вісн. України*. 2006. № 31. Ст. 2276.

природних компонентів ландшафту, як-то об'єктів рослинного і тваринного світу, водних об'єктів.

С. В. Єлькін ландшафт трактує як територію земель з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, які складають цілісну однорідну систему, знаходяться між собою в оптимальному кількісному співвідношенні, що визначено земельним законодавством, де земля є просторовою основою ландшафту¹.

В інших запропонованих визначеннях ландшафт розглядається як територіальний комплекс з установленим місцем розташування, в межах якого природні та/або антропогенні компоненти знаходяться в усталеній взаємодії й адаптації один до одного, будучи єдиною системою².

Є сенс прислухатися до думки П. Ф. Кулинича, який, досліджуючи особливості правового забезпечення охорони й використання земель сільськогосподарського призначення, доходить висновку, що їх агроландшафт є об'єктом правової охорони й використання, становить собою відповідну частину таких земель (територію), яка характеризується сукупністю певним чином розташованих на них компонентів природних (ґрунтів, рельєфу, водойм) і штучно створених (полезахисних лісосмуг, багаторічних насаджень, меліоративних та протиерозійних споруд). Усі ці компоненти складають єдине ціле, перебувають між собою в оптимальному кількісному співвідношенні й взаємодії, заснованій на такому співвідношенні, що формує й визначає екологічну й виробничу якість сільськогосподарських угідь, розташованих в межах агроландшафту. Учений слушно пропонує врегулювати нормами права групи відносин, що стосуються збереження існуючих агроландшафтів оптимальних і вдосконалення розбалансованих³.

Отже, у зазначених вище визначеннях ідеться про певну територію, відповідні природні і штучні компоненти якої складають цілісну систему, єдине ціле. При цьому саме земля виступає основою ландшафту, насамперед від її стану залежить його збереження.

У даному контексті підтримуємо позицію І. О. Костяшкіна, з погляду якого земля, як територіальний базис, одночасно є унікальним

¹ Єлькін С. В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. С. 5, 6.

² Лозо О. В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. С. 9.

³ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 524, 525.

природним ресурсом і живильною основою для наявного на ній природного ландшафту¹.

Здійснення заходів з відновлення земель – це насамперед відновлення шляхом рекультивациі стану порушених земель, а також консервації земель деградованих, що спрямовано як на збереження ландшафтів у цілому, так і на впорядкування розбалансованих. Отже, як збереження, так і впорядкування ландшафтів є результатом, наслідком проведення заходів відновлення земель.

Поняттям «деградація земель» охоплюється погіршення стану земель або навіть втрата їх корисних властивостей, а значить, і виконання ними відповідних функцій. Розглядуване поняття полягає також і в погіршенні складу земель. Цілком очевидно, передусім є проблема збереження площі земель конкретних категорій. Адже через погіршення насамперед їх якісного стану відбувається зміна і їх цільового призначення й переведення до інших категорій земель (ідеться перш за все про землі сільськогосподарського призначення). Проте про погіршення складу земель йдеться і в разі переведення угідь сільськогосподарських до несільськогосподарських, що пов'язано з поширенням деградаційних процесів, які негативно впливають на стан таких земель.

Що ж стосується деградації ґрунтів, то цим поняттям охоплюється виключно погіршення корисних властивостей і родючості ґрунту, внаслідок впливу як природних, так і антропогенних чинників (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»). Звичайно ж зрозуміло, що від стану ґрунтів залежить збереження якісного стану земель і передусім земель сільськогосподарського призначення. Проте зазначимо, що поняття «деградація земель» є більш широким, оскільки охоплює і спрощення ландшафту, й погіршення стану земель та їх корисних властивостей, а також функцій, які вони виконують.

Отже, зводити відновлення земель лише до відновлення ґрунтів (їх ґрунтової родючості) недоцільно. Водночас роль ґрунтів у відновленні земель є надзвичайно важливою. Так, за ст. 166 Земельного кодексу України для рекультивациі порушених земель і відновлення деградованих земельних угідь використовується ґрунт, знятий при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. Меліорація земель теж передбачає життя комплексу названих у законі заходів, спрямованих на регламентацію водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження й підвищення

¹ Костяшкін І. О. Правове забезпечення функцій землі як умова сталого землекористування. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 91.
158

їх родючості. У той же час заходи меліорації спрямовані й на формування екологічно збалансованої, раціональної структури земельних угідь, забезпечення досягнення якої певною мірою здійснюється шляхом підтримання належного водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів. Проте зазначене не обмежується тільки цим процесом. Для досягнення окресленої вище мети, як підкреслюють науковці, здійснюється оптимізація структури землекористування шляхом вилучення з інтенсивного обробітку деградованих земель, крутосхилів, ерозійно небезпечних земельних ділянок для проведення їх залуження або залісення. Значну роль при цьому повинні відігравати проекти землеустрою щодо еколого-ландшафтної організації території з визначенням необхідних заходів з охорони й раціонального використання земель, стабілізації агроландшафтів, оптимізації земельних угідь, консервації угідь деградованих і малопродуктивних і трансформації луко-пасовищних на засадах екологічнобезпечного використання¹.

За слушним зауваженням фахівців, основою сучасного землеустрою повинна бути ландшафтна структуризація сільськогосподарських територій з детальною характеристикою рельєфу, якості ґрунтів, мікрокліматичного режиму тощо². А це, у свою чергу, порушує проблему, яка полягає в необхідності виведення з інтенсивного обробітку насамперед деградованих орних земель, що сприятиме забезпеченню еколого-ландшафтної організації сільськогосподарської території.

Отже, з огляду на зазначене вище, ще раз наголосимо, що поняття «відновлення земель» і «відновлення ґрунтів» співвідносяться як ціле й частина.

Ґрунтовий покрив є основним незамінним, важко відновлюваним компонентом навколишнього природного середовища, що відіграє продуктивну, соціально-духовну, екологічну (біоекологічну, біоенергетичну, гідрологічну) роль, від стану якого залежить якість поверхневих і підземних вод³. Підкреслимо, що ґрунти є не лише джерелом

¹ Камінський В. Ф., Шевченко І. П., Коломієць Л. П. Екологічно збалансоване використання земель сільськогосподарського призначення в контексті децентралізації влади в Україні: *Зб. наук. пр. ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2015. Вип. 4. С. 8, 10.

² Головіна О. Л. Формування збалансованого землекористування в сільському господарстві. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 3. С. 110, 111.

³ Балюк С. А., Кучер А. В., Анісімова О. В. Ґрунтові ресурси України: стан, проблеми й пріоритетні напрями їх вирішення. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 17.

виробництва сільськогосподарської продукції, а й ареалом існування більшості живих організмів, а також чинником забезпечення сприятливого середовища для життя людини.

За підсумками проведених досліджень робимо висновок, що представники сучасної науки агрономічного ґрунтознавства, розглядають ґрунт як еколого-генетичний суб'єкт, що сформувався в певних екологічних умовах з відповідним набором кількісних показників властивостей, які визначаються тим чи іншим типом ґрунтоутворення¹. Таким чином, на перший план виходить функція екологічних умов місця формування ґрунту як системи взаємопов'язаних властивостей.

Варто підтримати думку Д. В. Саннікова стосовно того, що ґрунт становить собою специфічну екосистему, елементи якої виступають важливою умовою виробництва продукції сільського й лісового господарства². Сучасний стан ґрунтів, як уже зазначалося, викликає значне занепокоєння через високі темпи поширення процесів деградації, найбільш інтенсивні з яких відбуваються в ґрунтах ріллі, на зрошувальних і осушувальних системах, на рекультивованих територіях. У деяких випадках деградація ґрунтів пов'язана з проведенням заходів, спрямованих на підвищення їх родючості³. Так, у зрошуваних ґрунтах негативні процеси певною мірою викликані підняттям рівня ґрунтових вод, підтопленням, вторинним засоленням, осолонцюванням і оглеєнням, активізацією мінералогічного складу, зниженням вмісту азоту, біогенних мікроелементів та ін.⁴

На переконання Н. С. Гавриш, відтворення родючості ґрунтів та їх екологічних функцій не можна розглядати окремо, оскільки останні відіграють не меншу роль порівняно з родючістю. Серед основних ознак ґрунтів учена виокремлює: а) родючість ґрунту, б) його невичерпність за умови правильного ставлення до нього, в) самостійність як природно-історичного тіла, головним виміром для якого є ґрунтовий профіль з вираженими і властивими виключно йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (ро-

¹ Полупан М. І., Величко В. А., Соловей В. Б. Розвиток українського агрономічного ґрунтознавства: генетичні та виробничі аспекти: моногр. Київ: Аграрна наука, 2015. С. 75, 76.

² Санніков Д. В. До питання пріоритету розуміння земель як природного ресурсу. *Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 175.

³ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 225.

⁴ Позняк С. П. Орошаемые черноземы юго-запада Украины. Львов: ВНТЛ, 1997. С. 26.

дючість); г) самостійність як об'єкта правових відносин; д) виконання ним екологічних функцій; е) його невідновність; є) переміщеність ґрунту; ж) наявність свого простору, часу розвитку, проте відсутність генетичного коду; з) біокосність, яка є позитивною властивістю при використанні ґрунту як основного засобу виробництва в сільському господарстві; і) високий рівень його рухомості і просторова непостійність своїх компонентів, що становить собою каркасне біокосне тіло, що й говорить про стійкість при використанні в землеробстві; и) його взаємозв'язок з іншими системами природи¹.

Об'єктом правової мети у правовідносинах з відновлення слід вважати якісний стан земель, зокрема, родючість земель сільськогосподарського призначення (ґрунтів), продуктивність земель лісогосподарського призначення, а щодо земель інших категорій – певні функції, що впливають з їх правового режиму.

Як зазначалося раніше, відновлення земель включає різні правові аспекти, зокрема, відновлення родючості ґрунтів, адже остання є головною продуктивною функцією ґрунтів. Родючість характеризується перш за все вмістом гумусу. Доцільно погодитися з М. В. Шульгою, що проблеми підвищення ґрунтової родючості останнім часом набувають особливої актуальності². Саме завдяки їй, як слушно зазначає вчений, землі сільськогосподарського призначення виконують унікальну й незамінну функцію основного засобу виробництва продукції рослинництва і тваринництва³.

Слід підкреслити, що досить цікавою вбачається пропозиція П. Ф. Кулиничка щодо поділу форм ґрунтів як об'єктів земельних правовідносин на ґрунтовий покрив і ґрунтову масу, особливості яких зумовлюють потребу виділення у структурі правової охорони ґрунтів двох напрямів. Поділяємо точку зору правознавця, що ґрунтовий покрив (ґрунти) є поверхневим шаром земельних ділянок, природним ресурсом, екологічною системою, а також властивістю і якісною характеристикою земельних ділянок, який повинен розглядатися як відносно самостійний об'єкт прав та обов'язків суб'єктів

¹ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 227, 70, 71.

² Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: моногр. Харьков: Консум, 1998. С. 145, 146.

³ Шульга М. В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / Науково-дослід. ін-т правознавства Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого»; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 276.

сільськогосподарського землекористування щодо їх охорони й відновлення¹.

Акцентуємо увагу, що знятий ґрунтовий покрив становить собою ґрунтову масу, яка після її нанесення на іншу земельну ділянку (малопродуктивну) фактично перетворюється на ґрунтовий покрив як невід'ємну частину земельної ділянки а в разі погіршення його якісних показників теж матиме потребу в застосуванні заходів відновлення.

За слушним зауваженням науковців-ґрунтознавців, ґрунтам притаманна природна родючість, якої вони набувають потягом природного ґрунтоутворення без участі людини. Це стосується, як правило, цілинних ґрунтів, стан яких не було порушено внаслідок діяльності людини. Ґрунти мають виокремлюють потенційну, ефективну й економічну родючість. Перша – це нереалізований потенціал родючості, який за певних умов (як під впливом природних чинників, так і антропогенних, зокрема, шляхом внесення мінеральних добрив, меліорації тощо), здатен поступово перейти в другу категорію – ефективної родючості. Третю характеризує рівень фактично одержаного врожаю або ефективний потенціал родючості, що впливає на формування врожаю. Отже, економічна родючість визначається потенціалом ефективної, а також тим, що було витрачено на отримання одиниці врожаю з урахуванням його якості. При цьому при використанні земельної ділянки може під впливом земельної ренти відбуватися зміна економічної родючості².

Зазначимо, що у наукових колах бракує одностайної позиції стосовно відновлюваності ґрунтів. Прихильники точки зору про невідновлюваність ґрунтів пояснюють власну позицію неспіврозмірністю часу відновлення знищених ґрунтів з терміном життя одного покоління³. Проте, незважаючи на доволі тривалий процес, родючість ґрунтів може бути відновлена, адже останнім (за підсумками багаторічних досліджень ґрунтознавців) притаманна зворотність – важлива властивість, що полягає у здатності відновлювати притаманні їй модальні параметри після припинення механічного або хімічного навантажен-

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 484 – 486.

² Балюк С. А., Гапеев Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 88, 89.

³ Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні та геологічні науки»*. 2015. Вип. 2. С. 92.

ня¹. На відновлення ґрунтового покриву потрібні сотні тисяч років, він є важковідновлюваним природним ресурсом, що означає фактичне виключення з інтенсивного господарського використання масивів зі зруйнованим ґрунтовим шаром у доступній часовій перспективі. Доцільно погодитися із висловленою думкою про необхідність відрізнити невідтворюваність ґрунту як природного тіла (матерії) від його відновлення як засобу виробництва (йдеться про можливість відновлення його основної якісної властивості – родючості)².

Через стрімке поширення процесів деградації нині стан ґрунтового покриву викликає серйозне занепокоєння. Серед найбільш важливих чинників, що впливають на сучасний стан ґрунтів, дослідники-ґрунтознавці виокремлюють:

- високий рівень господарського (передовсім сільськогосподарського) освоєння території;
- нерівномірність такого освоєння, що в деяких регіонах досягла надмірних розмірів;
- інтенсивний розвиток деградаційних процесів і невизначеність значних площ деградованих земель;
- недостатність площ земель природно-заповідного, лісогосподарського та іншого природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого й історико-культурного призначення;
- наявність значних площ земель з обмеженим режимом використання (радіоактивно забруднених, санітарно-захисних та охоронних зон підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, оборони);
- низький рівень нормативно-правового й нормативно-технічного забезпечення використання й охорони земель (ґрунтів);
- недосконалу систему управління земельними ресурсами;
- недостатнє ресурсне забезпечення; недооцінювання реальної загрози, яку становить собою деградація ґрунтів;
- стихійне формування нових типів землекористування, що ґрунтується на дрібноконтурності й парцеляції земель;
- брак повноцінної інформаційної системи про стан ґрунтів, ґрунтового покриву України³.

¹ Медведєв В. В. Физические свойства и обработка почв в Украине. Харьков. Изд-во «Городская тип.», 2013. С. 77.

² Євсюков Т. О. Класифікація та екобезпечне використання особливо цінних земель: моногр. Київ: Центр учб. літ., 2018. С. 42.

³ Балюк С. А., Кучер А. В., Анісімова О. В. Ґрунтові ресурси України: стан, проблеми й пріоритетні напрями їх вирішення. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 23.

Одним із чинників виникнення деградації ґрунтів в Україні розглядається дефіцитний баланс біогенних елементів, низький рівень технологій і недостатня захищеність ґрунтів агролісомеліоративними заходами¹. Зазначене викликає бажання поділити пропозицію П. Ф. Кулиничча створити в Україні Червону книгу ґрунтів, насамперед тих, що перебувають під загрозою зникнення². Це, на наше переконання, необхідно робити невідкладно. Цілком очевидно, що без запровадження цього важливого документа забезпечити збереження потенціалу ґрунтової родючості не вдасться.

Не менш прогресивним кроком є також прийняття спеціального Закону «Про ґрунти та їх родючість», де слід закріпити дефініцію конструкції «ґрунтовий фонд України», визнавши цей фонд надбанням Українського народу³. Саме в цьому Законі потрібно чітко закріпити обов'язки органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, власників земельних ділянок, землекористувачів, в тому числі орендарів, у сфері охорони ґрунтів та їх родючості й перелічити суб'єктів, які мають здійснювати контроль у цій царині, назвати форми останнього.

На переконання фахівців, існує нагальна потреба відновлення фінансування з Державного й місцевого бюджетів заходів з охорони земель, для цього треба насамперед розробити Загальнодержавну й регіональні програми використання й охорони земель з наданням їм статусу пріоритетних⁴.

Вимагають коригування й технології вирощування сільськогосподарських культур. Необхідним також є подальше своєчасне внесення до ґрунтів органічних і мінеральних добрив, проведення гідротехнічної, агролісотехнічної й хімічної меліорації⁵. Необхідно вдосконалювати й технології землеробства. При використанні сучасних технологій останнього повинно бути забезпечено збереження ґрунтів.

¹ Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 50.

² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 623.

³ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 11, 12.

⁴ Балюк С. А., Гапєєв Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 110.

⁵ Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 52.

Варто звернути увагу на те, що в інших державах, зокрема, в окремих регіонах Російської Федерації, Червоні книги ґрунтів уже створено. Так, у Червоній книзі ґрунтів Ленінградської області знайшли закріплення зниклі, зникаючі, унікальні ґрунти (екзоти), рідкісні ґрунти, ґрунтові еталони, ґрунти – об'єкти моніторингу¹. В Україні ж ці життєвоважливі ґрунти залишаються поки що майже не захищеними. Насамперед у Червоній книзі ґрунтів необхідно закріпити види ґрунтів, яким загрожує забруднення, деградація, що обов'язково призведе до змін їх якісного стану або навіть до їх повного знищення. Як зазначають ґрунтознавці, зараз у стані деградації опинилися чорноземи, оскільки освоєння степових і лісостепових районів їх поширення значно перевищує екологічні нормативи².

Як слушно підкреслює академік Національної академії аграрних наук В. М. Трегобчук, всебічна охорона ґрунтів, збереження й відновлення їх родючості – це важлива проблема продовольчої, економічної, екологічної й у цілому національної безпеки держави³. Свого часу О. Н. Соколовський цілком доречно наголошував на багатогранності й динамічності родючості ґрунтів⁴. Як переконливо зазначають ґрунтознавці, термін «родючість» виходить суто за межі ґрунтової системи, наголошуючи при цьому на безперспективності дослідження родючості без взаємозв'язків з рослинами⁵. Як бачимо, сучасна ґрунтознавча наука, доходить висновку, що родючість ґрунту полягає в його здатності задовольняти потреби рослин в елементах живлення, у воді й теплі в достатніх обсягах для їх нормального розвитку. Ці елементи в сукупності і є основним показником якості ґрунту⁶. Із цією тезою слід повністю погодитись.

Безпосередніми чинниками родючості ґрунтів фахівці вважають поживний, водно-повітряний, тепловий і біологічний режими, здат-

¹ Див.: Апарин Б. Ф., Касаткіна Г. А., Матинян Н. Н., Сухачева Е. Ю. Красная книга почв Ленинградской области / отв. ред. Б. Ф. Апарин. Санкт-Петербург: Аэроплан, 2007. 320 с.

² Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 189.

³ Трегобчук В. М. Охорона земель – складова національної безпеки. *Вісник НАН України*. 1997. № 3 – 4. С. 3.

⁴ Соколовский А. Н. Сельскохозяйственное почвоведение. Москва: Госсельхозиздат, 1956. С. 47.

⁵ Трускавецький Р. С., Цапко Ю. Л. Основи управління родючістю ґрунтів: моногр. Харків. ФОП Бровін О. В. 2016. С. 20, 21.

⁶ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 204.

ні саморегулюватися, а також на які впливає антропогенна діяльність людини. Елементи мінерального живлення, продуктивна волога ґрунту, його киснева достатність, а також тепла енергія є основними для підтримання його родючості¹.

Проблема нинішнього стану земель, в тому числі ґрунтових ресурсів, непокоїть фахівців уже тривалий час. Основними чинниками, що негативно позначаються на стані земель, учені називають: (а) припинення фінансування заходів з охорони земель за рахунок Державного бюджету, (б) неефективне використання коштів бюджетів місцевих і (в) брак національної програми охорони ґрунтів².

Розглядаючи екологічні властивості земель сільськогосподарського призначення, П. Ф. Кулинич наголошує, що нині такі властивості не можуть бути інтегровані у правовий механізм сільськогосподарського землекористування і не є об'єктом земельних та інших правовідносин через нерозвиненість і недосконалість чинного законодавства про сільськогосподарське землекористування³. Наведена точка зору вимагає відповіді на запитання, про які саме екологічні властивості земель сільськогосподарського призначення йдеться в цьому твердженні. Крім того, зазначимо, що екологічні властивості таких земель (а саме ґрунтів) сьогодні можна вважати інтегрованими у правовий механізм сільськогосподарського землекористування (якщо йдеться про сферу виробництва органічної продукції), адже розглядувані землі повинні бути придатними для виробництва органічної продукції за відповідними якісними показниками.

Залежно від своєї генетичної природи деякі ґрунти зазнають виснаження (втрачають родючість) більшою мірою, інші здатні протистояти втраті родючості, що зумовлено їх буферною ємністю – надійним критерієм їх стійкості. Так, параметрами буферності родючого шару визначаються можливості інтенсифікування продуктивних та екологічних функцій ґрунтів, підвищення їх здатності протидіяти накопиченню токсичних речовин, фізичним навантаженням, зміни кислотно-лужної рівноваги, прогнозування забезпечення культурних рослин

¹ Балюк С. А., Гапеев Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 89.

² Андриєнко В., Козак М., Недашківська О., Осипчук С. Ґрунтові ресурси держави вичерпуються, ефективного управління ними немає! *Землепоряд вісн.* 2019. № 2. С. 38.

³ Кулинич П. Ф. Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель України. *Право України.* 2011. № 2. С. 144.

елементами живлення й водою за різних умов культури землеробства й заходів меліорації¹.

Сучасні вчені-ґрунтознавці поділяють відтворення родючості ґрунтів на просте й розширене. Так, простим відтворенням родючості ґрунтів є повернення продуктивних функцій і втрачених якостей тимчасово виснажених ґрунтів до вихідного генетично притаманного їм стану для забезпечення сталого урожаю та його якості². Як бачимо, наведене відображає сутність відновлення земель (зокрема ґрунтів), оскільки йдеться про повернення властивих їм функцій і втрачених якостей.

В окремих випадках, як зазначається в науковій літературі, йдеться про неповне відтворення родючості ґрунтів, якщо потенціал останньої знижується порівняно з вихідним рівнем, що призводить до їх деградації³. Але погодитися із наведеною позицією не можна, оскільки, якщо не вдалося повернути первісний якісний стан земельній ділянці, відновлення її якісного стану не відбулося. Зрозуміло, що здійснення цього – досить складний процес, проте, якщо це зробити не вдалося, вести мову про те, що відновлення відбулося немає сенсу. А тому не можна погодитися з виокремленням неповного відновлення ґрунтів, адже це було лише спробою повернути їх родючість.

Розширене відтворення ґрунтів, на думку вчених, полягає в наданні їм більш високої продуктивності і кращих властивостей, ніж це притаманно їх вихідному стану, що забезпечує як зростання врожаю, так і його якості⁴. Очевидно, що в даному разі йдеться не про відновлення ґрунтів, сутність якого полягає у приведенні їх якісного стану до первісного, вихідного стану, а про підвищення продуктивності й родючості ґрунтів. При цьому відбувається покращання якісного стану останніх порівняно з характеристиками їх первинного, вихідного

¹ Балюк С. А., Гапеев Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 89, 90.

² Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 204.

³ Балюк С. А., Гапеев Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 92, 93.

⁴ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 204, 205.

якісного стану. Як переконує С. В. Хомінець, сутність підвищення родючості ґрунтів становить собою систему заходів, спрямованих на забезпечення позитивної зміни їх якісних характеристик і приведення їх до такого стану, який за показниками якості перевищує первинний (природний)¹.

Поняття «підвищення родючості» і «земельні поліпшення» є близькими між собою. За ст. 1 Закону України «Про оцінку земель» земельні поліпшення становлять собою позитивну зміну якісних властивостей земельної ділянки внаслідок розташування в її межах будинків, будівель, споруд, об'єктів інженерної інфраструктури, меліоративних систем, багаторічних насаджень, лісової та іншої рослинності, а також господарської діяльності або проведення певного виду робіт (зміни рельєфу, поліпшення ґрунтів тощо). Згідно з Податковим кодексом України від 2 грудня 2010 р., № 2755-VI земельне поліпшення є результатом будь-яких заходів, що призводять до зміни якісних характеристик земельної ділянки та її вартості². Як бачимо, поліпшення земельної ділянки досягається завдяки здійсненню відповідних заходів, результатом яких є покращання її якісних властивостей порівняно з первісним станом цієї ділянки. Як слушно зазначає П. Ф. Кулинич, поліпшення земель становить собою сукупність заходів, спрямованих на підвищення якості сільськогосподарських угідь понад їх традиційний рівень³.

Якщо підвищення родючості ґрунтів стосується земель сільськогосподарського призначення, то про поліпшення земель ідеться у разі зміни якісних характеристик земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення в результаті виконання тих чи інших робіт, розміщення об'єктів, що має вплив на підвищення якісних властивостей земельної ділянки. У випадку із землями сільськогосподарського призначення поліпшення земель певною мірою може сприяти підвищенню родючості ґрунтів.

Якщо йдеться про поліпшення саме таких земель (зокрема пасовищ), то воно провадиться шляхом підсіву трав, внесення добрив тощо.

Зростання об'єктів рослинного світу на земельних ділянках дозволяє впливати на стан останніх з урахуванням нерозривного зв'яз-

¹ Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. С. 55.

² Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

³ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 56.

ку земель і насаджень. Землі, зайняті багаторічними насадженнями, сінокосами й пасовищами, набувають властивостей, які впливають на їх продуктивність. За Законом України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 р., № 1864-IV сінокоси й пасовища, як складник екологічної мережі, мають особливу природну цінність¹. У разі відновлення їх якісного стану йдеться перш за все про відновлення об'єктів екомережі. Екологічна мережа розглядається в наукових працях як гарант соціально-економічної стабільності держави і збалансованого використання природних ресурсів². Незважаючи на внутрішню єдність, правовому режиму земель екомережі притаманні специфічні особливості залежно від їх місця у її структурі³.

Статтею 16 названого Закону передбачена обов'язковість складання переліку відновлюваних територій екологічної мережі, що становлять собою землі порушені, деградовані й малопродуктивні, ті, що зазнали впливу негативних процесів і стихійних явищ, інші території, які є важливими з точки зору формування просторової цілісності екомережі (ст. 16). Правовому режиму таких відновлюваних територій, як зазначає М. Я. Ващишин, властивий функціонально-відтворювальний характер⁴. Як переконливо зазначає науковець, вони забезпечують формування просторової цілісності екомережі, а стосовно таких територій необхідно виконувати першочергові заходи для відтворення їх первинного природного стану⁵.

Фактично всі землі відновлюваних територій екологічної мережі, підкреслює Т. М. Кондратюк, є землями запасу, які відіграють важливу роль у формуванні екомережі, а також служать потенційним резервом, за рахунок чого є можливим збільшення площі особливо охоронних територій. До відновлювальних територій відносяться землі, що зазнали негативного впливу природних, антропогенних, техногенних чинників, екологічна функція яких переважає над господарською і які є важливими з погляду формування просторової цілісності екомере-

¹ Про екологічну мережу України. Закон України від 24.06.2004 р. № 1864-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 29. Ст. 1950.

² Статівка О. О. Національна екологічна мережа як об'єкт еколого-правового регулювання: теоретико-правове розуміння. *Пробл. законності*. 2017. Вип. 136. С. 137.

³ Кондратюк Т. Поняття земель екологічної мережі України. *Підпр-во, госп-во і право*. 2018. № 1. С. 61.

⁴ Ващишин М. Я. Диференціація правового режиму земель національної екологічної мережі України. *Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 37.

⁵ Ващишин М. Я. Структура національної екологічної мережі. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 26. С. 128.

жі¹. Ось чому такі землі потребують проведення заходів з відновлення їх стану, в результаті чого вони можуть виступати резервом збільшення площі особливо охоронюваних територій.

Наголосимо, що своєчасність здійснення заходів відновлення земель спричиняє певний вплив на ефективність їх використання.

У наукових працях ефективне землекористування розглядається у двох аспектах – в економічному й екологічному. Економічну ефективність визначає рівень виробництва сільськогосподарської продукції, а саме збільшення об'ємів виробленої продукції при одночасному зниженні обсягу праці й коштів². Згідно зі ст. 1 Закону України «Про оцінку земель» за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання й дохідність з одиниці площі, розраховується їх економічна оцінка.

Екологічна ефективність землекористування визначається рівнем витрат енергії, стабільності і продуктивності агроєкосистеми в цілому й земельних ресурсів, зокрема³. Отже, отримання найвищих економічних показників при використанні земель повинно бути поєднано із забезпеченням збереження як їх кількісного, так і якісного стану.

Досліджуючи ефективність використання сільськогосподарських угідь, серед головних її напрямків в умовах реформування земельних відносин дослідники порушеної проблеми виокремлюють підвищення врожайності сільськогосподарських культур, удосконалення структури посівних площ, збільшення частки більш врожайних культур та ін.⁴

При провадженні таких заходів відновлення, як консервація деградованих і малопродуктивних земель, відбувається виведення останніх з обробітку, внаслідок чого до цього процесу залучаються землі

¹ Кондратюк Т. М. Правовий режим земель національної екологічної мережі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ. 2019. С. 138, 140.

² Кондратюк А. С. Деякі питання ефективного використання земель за законодавством України. *Теорія і практика правознавства*: електрон. наук фах. вид. 2018. Вип. 1 (13). URL: [http:// http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/131210/130234](http://http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/131210/130234) (дата звернення: 20.02.2019).

³ Кондратюк А. С. Деякі питання ефективного використання земель за законодавством України. *Теорія і практика правознавства*: електрон. наук фахове вид. 2018. Вип. 1 (13). URL: [http:// http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/131210/130234](http://http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/131210/130234) (дата звернення: 20.02.2019).

⁴ Збаржевецька Л. Д., Вдовиченко Л. В. Ефективне використання сільськогосподарських угідь в умовах реалізації земельної реформи. *Техніка в сільськогосподарському виробництві, галузеве машинобудування, автоматизація*: зб. наук. пр. Кіровоград. нац. техн. ун-ту. 2014. Вип. 27. С. 215.

з більш високими показниками родючості, що сприяє підвищенню ефективності землекористування. Адже в даному випадку спостерігатиметься підвищення врожайності сільськогосподарських культур, зниження собівартості сільгосппродукції, а значить, і збільшення отримання прибутку.

Метою відновлення земель лісогосподарського призначення є повернення їх продуктивності. Ефективність експлуатації таких земель характеризується певним ступенем продуктивності лісів. У даному випадку продуктивність земель лісогосподарського призначення знаходить свій прояв через продуктивність лісів. Учені розглядають її підвищення продуктивності лісів через отримання результативності і вищої плідності їх використання¹. При цьому забезпечення належного й ефективного використання земель лісогосподарського призначення сприяє не тільки збереженню ними їх властивостей, а іноді також підвищенню їх родючості².

В умовах сьогодення, досліджуючи особливості розвитку лісового господарства і здійснення ефективного лісогосподарського й лісозаготівельного виробництва як підґрунтя нарощування лісоресурсного потенціалу й ефективної системи лісокористування, вчені запропонували ввести в науковий обіг поняття «лісоресурсна рента», що становить собою ефект у виді додаткової продукції, одержаної при експлуатації кращих за якістю лісових ресурсів. Лісоресурсна рента, як економічна категорія, що характеризує відповідний прибуток, який регулярно отримується від використання земель лісогосподарського призначення і лісових ресурсів як капіталу, безпосередньо не залежить від здійснення підприємницької лісогосподарської діяльності, лісоексплуатації й перероблення деревини й доставки її споживачеві³.

Одним із безпосередніх об'єктів правовідносин відновлення є земельні ділянки, що втратили свій первісний якісний стан, природні властивості, здатність виконувати свої функції. Відновлення потребують і земельні ділянки, які зазнали змін у структурі рельєфу через гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи.

¹ Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / за ред. Г.І. Балюк. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 267.

² Кондратюк А. С. Ефективне використання земель лісогосподарського призначення. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. К. Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 225, 226.

³ Степаненко М. А. Напрямки структурної перебудови розвитку лісоресурсного комплексу України: автореф. ... дис. канд. екон. наук: 08.00.06 / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. Київ, 2008. С. 16.

Обов'язки щодо їх відновлення несуть їх власники й землекористувачі, в тому числі й орендарі.

Об'єктами правової мети формування правовідносин у сфері відновлення є (а) якісний стан земель сільськогосподарського призначення (зокрема родючість ґрунтів), (б) продуктивність земель лісогосподарського призначення; що ж стосується земель інших категорій – це відповідні функції, які здатні виконувати певні земельні ділянки за своїм основним цільовим призначенням.

Прикладом зазначеного вище є відновлення здатності земель оздоровчого призначення використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей.

Відновлення земель історико-культурного призначення полягає в поверненні їх здатності виступати джерелом інформації історичного, археологічного, культурного чи наукового характеру.

У випадку із землями природно-заповідного фонду відновлюється їх особлива природоохоронна, екологічна, наукова, естетична, рекреаційна та інша цінність, через яку вони оголошені територіями й об'єктами природно-заповідного фонду.

Стосовно земель рекреаційного призначення відновленню підлягає їх функція забезпечення організації відпочинку населення, туризму і проведення спортивних заходів.

Відновлення земель водного фонду спрямовано на забезпечення охорони від забруднення й засмічення водних об'єктів, а також на збереження їх належної водності.

Виникнення правовідносин у сфері відновлення земель житлової і громадської забудови, промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення зумовлено бажанням людини забезпечити виконання названими землями належної їм функції просторово-територіального базису для розміщення відповідних будівель і споруд, трубопроводів, об'єктів енергетичної системи, військових частин, установ та ін.

Таким чином, об'єктом правовідносин у сфері відновлення є землі, які за основним цільовим призначенням поділяються на дев'ять розглянутих категорій та стосовно яких встановлено відповідний правовий режим, стан і функції яких погіршилися, ґрунти, а також окремі земельні ділянки.

Об'єктами правової мети формування правовідносин у сфері відновлення є: (а) якісний стан земель сільськогосподарського призначення (зокрема, родючість ґрунтів), (б) продуктивність земель лісогосподарського призначення; що ж до інших категорій земель – це відповідні функції, які здатні виконувати певні земельні ділянки за своїм основним цільовим призначенням.

2.3. Суб'єкти правовідносин щодо відновлення земель

У теорії права суб'єкти правовідносин розглядаються як суб'єкти права, які вступили у певні правовідносини для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків¹. При цьому учасниками правовідносин, як наголошує В. М. Хропанюк, є ті суб'єкти, які перебувають у сфері дії об'єктивного права². Міра участі суб'єктів у таких правовідносинах визначається їх правоздатністю й дієздатністю.

О. Ф. Скакун пропонує поділяти всіх суб'єктів правовідносин на такі групи:

- індивідуальні суб'єкти – громадяни, які мають громадянство відповідної держави; іноземні громадяни;
- особи без громадянства – апатриди;
- особи з подвійним громадянством – біпатриди;
- колективні суб'єкти – державні органи, організації, установи, підприємства, органи місцевого самоврядування, комерційні організації, громадські об'єднання (партії, профспілкові організації);
- релігійні організації;
- держава, її структурні одиниці – державні утворення, штати, землі, автономії, а також адміністративно-територіальні одиниці;
- соціальні спільноти (народ, нація, етнічні групи та ін.)³.

З точки зору С. С. Алексєєва, існують основні ознаки суб'єктів права. По-перше, – це особа, учасник суспільних відносин (індивіди, організації), які за своїми особливостями фактично можуть бути носіями суб'єктивних прав та обов'язків. Для цього особа повинна володіти певними якостями, що пов'язані з волею людини або колективу, до якого вона належить. Ідеться про її зовнішню відокремленість, персоніфікацію, здатність виробляти, виражати й здійснювати персоніфіковану волю. По-друге, – це особа, яка реально здатна брати участь у правовідносинах і яка набула властивостей суб'єкта права відповідно до юридичних норм. При цьому здатність особи бути носієм юридичних прав та обов'язків є правосуб'єктністю, яка трактується як властивість особи, суспільно-юридичний стан, що за своєю

¹ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 234.

² Хропанюк В. Н. *Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед.* / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 309.

³ Скакун О. Ф. *Теория государства и права: учебник*. Харьков: Консум, 2000. С. 385.

природою є невід'ємним від особи¹. Як підкреслює В. В. Надьон, правосуб'єктність має власну структуру, яку складають гарантовані законом можливості бути носієм прав та обов'язків, набувати їх, користуватися ними й виконувати їх². Правосуб'єктність у поєднанні з іншими конституційними (загальними) правами й обов'язками, зауважує С. С. Алексєєв, які визначають її зміст і є невід'ємними від особистості, охоплюється поняттям «правовий статус»³.

Достеменний аналіз сучасної юридичної доктрини свідчить про наявність двох підходів до співвідношення категорій «суб'єкт правовідносин» та «суб'єкт права».

Прихильники першого розглядають ці поняття як рівнозначні⁴. Згадані науковці вважають, що бути суб'єктом права означає бути суб'єктом правовідносин, тобто реалізовувати надані законодавством суб'єктивні права й виконувати юридичні обов'язки.

Прихильники другої позиції розмежовують розглядувані правові категорії, розглядаючи суб'єкта права як особу, яка має правосуб'єктність, тобто яка потенційно здатна стати учасником правовідносин, а їх суб'єкта – як реального учасника останніх⁵.

О. Р. Дашковська слушно підкреслює, що правовідносини не є єдиною формою реалізації норм права, отже, суб'єкт права не завжди є водночас і суб'єктом правовідносин, а тому зазначені поняття не завжди збігаються⁶.

В. Ю. Уркевич, провівши комплексне дослідження суб'єктів аграрних правовідносин, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» розмежовує, співвідносячи їх як ціле й частину, адже не кожен

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 139.

² Надьон В. В. Структура правосуб'єктності. Сучасні проблеми цивілістики: матеріали «круглого столу», присв. пам'яті Ч. Н. Азімова, (м. Харків, 20 груд. 2013 р.). Харків: ФЛП Либуркина Л. М., 2014. С. 49.

³ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 142.

⁴ Кечекьян С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Москва: АН СССР, 1958. С. 83; Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интеграции в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. СПб: Изд. дом С.-Пб. гос. ун-та, 2004. С. 753 – 754; Проблемы теории государства и права: учебник / Под ред. С. С. Алексєева. Москва: Юрид. лит., 1987. С. 285; Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 384, 385.

⁵ Бойцов В. Я. Система субъектов советского государственного права. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1972. С. 40.

⁶ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 234.

суб'єкт права є суб'єктом правовідносин. Ось чому, будучи їх суб'єктом, суб'єкт права набуває властивостей, непритаманних йому до виникнення правовідносин¹.

А ось з точки зору інших дослідників, неможливо бути суб'єктом права й не бути водночас суб'єктом правовідносин. Адже бути суб'єктом права означає бути особою, яка має суб'єктивне право, що конститується корелятивним йому юридичним обов'язком і відповідною поведінкою іншого суб'єкта². Як підкреслюється в деяких наукових працях, учасники правовідносин виступають стосовно один одного як правомочні і правозобов'язальні особи; інтереси ж однієї особи можуть бути реалізовані лише за посередництва іншої³.

Не можна погодитися з висловленою позицією щодо суб'єктів права як сукупності укладених у спеціальну юридичну форму (в форму юридичної особи або індивіда) правових якостей особи⁴. Наведена думка потребує відповідного обґрунтування, оскільки виникає запитання: про які правові якості йдеться? У будь-якому випадку правові якості особи не можуть визнаватися суб'єктами права.

Видиться слушною думка деяких дослідників цього питання, що ототожнення суб'єкта права й суб'єкта правовідносин можливе виключно у випадку перебування суб'єкта у стані сталої та постійної участі у правовідношенні⁵. Вивчаючи особливості земельних правовідносин, С. А. Чаркін пропонує власний погляд щодо розмежування зазначених вище понять. Так, суб'єкт земельного права – це особа або організація, здатна мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки незалежно від того, користується вона ними в реальності чи ні. При цьому вчений слушно констатує, що суб'єкт земельного права стає суб'єктом земельних правовідносин за умови, якщо його включено у правовідносини, якщо він перебуває у взаємодії і взаємозв'язку з іншими суб'єктами права, в результаті чого відбувається реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків⁶.

¹ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: моногр. Харків: Харків юридичний, 2007. С. 415.

² Гнатущенко Ю. В. «Суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: співвідношення понять. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2008. № 1. С. 42.

³ Харитонов О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. *Актуал. пробл. держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 82.

⁴ Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург. 2005. С. 7.

⁵ Слепнев А. В. Соотношение субъекта права и субъекта правоотношения. *История гос-ва и права*. 2007. № 24. С. 39.

⁶ Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 85.

Слід підтримати висловлену позицію, що трансформація суб'єкта права в учасника правовідносин пов'язана з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворення наявності об'єктивного права в реальну поведінку¹.

О. А. Галиновська розглядає суб'єктів земельних правовідносин як осіб, які з правової точки зору володіють певним правовим статусом, що визначений як земельним законодавством, так і іншими галузями права, і який впливає не тільки з його ставлення до землі або земельної ділянки. Важливими є й соціальні ролі суб'єкта, які визначають зміст його інтересу щодо використання землі, визначають його основну діяльність й мету набуття й використання земельної ділянки². Із цією точкою зору доцільно погодитись, адже саме інтерес того чи іншого суб'єкта щодо експлуатації землі є основою обрання ним земельної ділянки відповідного цільового призначення для її подальшого використання.

Доречно підтримати й висловлену в наукових працях учених позицію щодо оновлення суб'єктного складу земельних правовідносин у сучасних умовах, за яких правовий статус суб'єктів повинен бути належним чином урегульований у земельному законодавстві³.

Як переконливо зазначає М. В. Шульга, переважна більшість земельних правовідносин є тристоронніми у зв'язку з тим, що їх обов'язковим учасником виступає держава в особі її уповноважених органів, які зобов'язані виконувати ті чи інші функції й повноваження у сфері регулювання земельних відносин, раціонального використання, відтворення, охорони земель та ін. При цьому суб'єкти земельних правовідносин мають відповідний правовий статус, що складається з певних правомочностей, на характер яких впливають вид суб'єкта, особливості об'єкта й обставини, в яких діє суб'єкт⁴.

Отже, правовий статус суб'єкта земельних правовідносин залежить від особливостей їх об'єкта. У разі консервації деградованих і малопродуктивних земельних ділянок на певний термін припиняється їх господарське використання, здійснюється їх залуження або заліснення, в результаті чого власники й землекористувачі втрачають

¹ Санжарук Т. О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуал. пробл. держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 94.

² Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 71.

³ Бондарчук Н. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Підпр-во, госп-во і право*. 2017. № 3. С. 112.

⁴ Шульга М. В. Земельні правовідносини. *Земельне право: підручник / за ред. М.В. Шульги*. Харків: Право, 2013. С. 51, 57.

на деякий час здійснення однієї з правомочностей – користування земельною ділянкою.

Підсумуємо, що у сфері відновлення земель необхідно розрізняти суб'єктів прав і суб'єктів правовідносин. Першими треба вважати носіїв земельних прав, зокрема, громадян і юридичних осіб, наділених правами й обов'язками з відновлення первісного якісного стану земель, їх природних властивостей, тих чи інших функцій, структури рельєфу порушених земель тощо. Потенційно кожен з носіїв земельних прав може перетворитися на суб'єкта правовідносин у сфері відновлення земель.

Таким чином, носії земельних прав, будучи суб'єктами прав, перетворюються на суб'єктів правовідносин, наділених відповідними правами й обов'язками, в разі виникнення відповідних правовідносин з відновлення земель унаслідок зниження або втрати їх якісного стану, природних властивостей, певних функцій, структури рельєфу порушених земель. Отже, суб'єктами правовідносин у цій сфері виступають відповідні носії земельних прав, які вступили у правовідносини щодо відновлення земель.

Комплексний аналіз особливостей прав та обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері відновлення земель показав, що серед них можна виокремити власників і користувачів (у тому числі орендарів) земельних ділянок, які є носіями обов'язків з відновлення й охорони земель і які вступають у відповідні правовідносини. Названих суб'єктів можна класифікувати на дві групи. До першої належать суб'єкти земельних правовідносин (власники й користувачі, в тому числі орендарі земельних ділянок), які стають учасниками правовідносин у сфері відновлення земель унаслідок учинення певних дій, що призвели до погіршення (втрати) якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення рельєфу їх поверхні. До другої – суб'єкти, які стають учасниками правовідносин у розглядуваній царині внаслідок учинення тих чи інших дій іншими особами або через стихійні лиха, що призвели до погіршення (або навіть втрати) якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення рельєфу їх поверхні тощо.

Наведене означає, що будь-який суб'єкт – носій земельних прав – потенційно є суб'єктом правовідносин з відновлення земель у разі виникнення зазначених ситуацій. Слід акцентувати увагу на тому, що заходи з приведення земельної ділянки у попередній стан, зокрема, в разі незаконної зміни її рельєфу, виконання робіт, в результаті яких було порушено ґрунтовий покрив, здійснюються за рахунок тих осіб, з ініціативи або з вини яких це відбулося. У такому випадку зазна-

чені особи також є суб'єктами правовідносин з відновлення земель. Наявність специфічного суб'єктного складу щодо правовідносин з відновлення земель теж певною мірою відрізняє їх від правовідносин з охорони земель. Але зустрічаються випадки, коли неможливо встановити винних у спричиненні негативного впливу на земельні ресурси. У такому разі необхідні заходи відновлення належить вживати власникам й користувачам земельних ділянок за рахунок одержання коштів з Державного й місцевих бюджетів України. На цих суб'єктах покладаються обов'язки з учинення певних дій, спрямованих на повернення первісного якісного стану земель (в тому числі родючості ґрунтів), належного стану порушених земель, утрачених їх функцій. Як бачимо, вказані суб'єкти здійснюють як попередні, так і основні заходи відновлення земель.

Самостійними суб'єктами правовідносин у сфері відновлення земель є органи державної влади, а також органи місцевого самоврядування, причому як землекористувачі або як суб'єкти, через які держава й територіальні громади реалізують повноваження власників земель. Повторимося, важливим є й те, що у правовідносинах відновлення земель держава завжди протистоїть як власникам, так і користувачам земельних ділянок в особі відповідних органів державної влади, наділених повноваженнями щодо здійснення державного нагляду (контролю) за належним використанням покладених на них законодавством обов'язків вжиття заходів відновлення у разі погіршення (втрати) якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення поверхні рельєфу земельних ділянок.

Крім того, вказані органи як загальної, так і спеціальної компетенції, наділені повноваженнями щодо забезпечення відновлення земель. Так, повноваженнями у досліджуваній сфері наділені органи державного нагляду (контролю) за використанням, охороною й відновленням земель. Наголосимо, що мова йде про Держгеокадастр, а також Держекоінспекцію України та їх територіальні органи¹.

Проте згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища» від 31 травня 2017 р., № 616-р з метою створення ефективної державної системи запобігання екологічним правопорушенням і моніторингу стану довкілля, зниження тиску на бізнес-середовище, широкого залучення громадськості до проведення належного нагляду (контролю)

¹ Лісова Т. В. До питання про суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель як складової предмета земельного права. *Пробл. законності*: зб. наук. пр. / голов. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. ун-т ім.і Я. Мудрого. 2019. № 144. С. 97.

лю) необхідно утворити єдиний інтегрований державний орган природоохоронного моніторингу й нагляду (контролю) – Державну природоохоронну службу, ліквідувавши Держекоінспекцію України та її територіальні органи¹. Реалізація Концепції здійснюється трьома етапами протягом 2017 – 2020 років. Так, на сьогодні відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р., № 750, якою передбачено ліквідацію Держекоінспекцію, остання, її територіальні органи й міжрегіональні територіальні органи, які ліквідуються, продовжують виконувати свої повноваження до завершення здійснення заходів з утворення Державної природоохоронної служби та її міжрегіональних територіальних органів².

Певні зміни чекають також і на Держгеокадастр. Так, Верховною Радою України було ухвалено в першому читанні законопроект №2194 «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин»³. Цим законопроектом передбачено: (а) реорганізацію Держгеокадастру як спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику щодо земельних відносин, (б) перетворення його на центральний орган виконавчої влади, що провадить політику держави у сфері кадастрової діяльності й геопросторових даних, тобто суттєве обмеження його повноважень, (в) створення органу виконавчої влади, який здійснює політику держави з проведення державного нагляду (контролю) в царині охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів. Проте зауважимо, що за Конституцією України земля, як основне національне багатство народу, перебуває під особливою охороною держави; землі властиві специфічні ознаки, що відрізняють її від інших природних об'єктів, а тому, повноваження щодо здійснення державного нагляду (контролю) за використанням та охороною земель доцільно залишити за Держгеокадастром як органом спеціальної компетенції у сфері охорони, використання й відновлення земель.

¹ Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища: розпорядж. КМУ від 31.05.2017 р. № 616-р. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 76. Ст. 2336.

² Деякі питання Державної природоохоронної служби України: пост. КМУ від 14.08.2019 р. № 750. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 68. Ст. 2360.

³ Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Проект Закону України від 01.10.2019 р. № 2194. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66970 (дата звернення: 05.01.2020).

Як уже зазначалося, певна специфіка притаманна органам державної влади й органам місцевого самоврядування, оскільки через них відбувається реалізація права власності на землю держави й територіальних громад. На них поширюються обов'язки власників щодо належного утримання, охорони й відновлення земель. Прикладом є відновлення земель запасу, тобто тих, які перебувають у державній або комунальній власності й не надані ні у власність, ні в користування громадянам або юридичним особам, а також земель резервного фонду, створених органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування у процесі приватизації сільськогосподарських угідь, які були в постійному користуванні відповідних державних і комунальних підприємств, установ та організацій. У даному випадку ці органи виступають як суб'єкти правовідносин щодо відновлення земель у разі їх виникнення. Якщо йдеться про землі державної власності сільськогосподарського призначення, таким суб'єктом є Держгеокадастр і його територіальні органи, якщо про землі державної власності несільськогосподарського призначення – органи державної влади загальної компетенції, якщо про землі комунальної власності – органи місцевого самоврядування. Згідно з Порядком консервації земель, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 р., № 283¹, органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування можуть виступати ініціаторами консервації земель і замовниками проекту консервації земель (йдеться про земельні ділянки, щодо яких не зареєстровано право власності або користування). Ці органи наділені також повноваженнями щодо видачі розпорядження (рішення) про консервацію земель. Як бачимо, фактично без участі вказаних органів або в разі їх відмови видати таке розпорядження (наказ) не можуть виникнути правовідносини з відновлення деградованих і малопродуктивних земель, що потребують консервації.

Крім того, зазначені вище органи є суб'єктами правовідносин з відновлення земель, якщо вони є землекористувачами.

У той же час зазначені суб'єкти земельних відносин наділені певними повноваженнями щодо забезпечення охорони й відновлення земель. Зокрема, місцеві державні адміністрації беруть участь у розробленні й забезпеченні виконання як загальнодержавних, так і регіональних (республіканських) програм з питань використання й охорони земель. Їх діяльність спрямована на гарантування своєчасного й належного відновлення останніх. Так, вони координують проведення державного контролю за використанням та охороною земель, за вико-

¹ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.
180

ристанням коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, пов'язаних з вилученням (випуском) земельних ділянок (ст. 17 Земельного кодексу України).

Органи місцевого самоврядування (зокрема, обласні ради) беруть участь у проведенні реалізації державної політики у сфері використання й охорони земель, у погодженні загальнодержавних програм із цих питань у їх реалізації на відповідній території, а також затверджують і беруть участь у здійсненні регіональних програм щодо використання земель, підвищення родючості ґрунтів та охорони земель (ст. 8 Земельного кодексу України). На зазначені органи місцевого самоврядування покладається виконання обов'язку здійснення контролю у сфері використання й охорони земель комунальної власності, додержання земельного й екологічного законодавства, встановлення обмежень і тимчасової заборони (зупинення) чи припинення використання земельної ділянки громадянами і юридичними особами у випадку порушення ними вимог земельного законодавства (статті 9, 10, 12 Земельного кодексу України)¹.

Певними повноваженнями в царині охорони й відновлення земель наділений також Держгеокадастр як центральний орган виконавчої влади, який провадить державну політику у сфері топографо-геодезичної й картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, з використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, а також родючості ґрунтів².

Одним із завдань Держгеокадастру є реалізація політики держави у сфері державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині додержання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів. Йдеться про виконання цією структурою управлінських повноважень. Так, саме Держгеокадастр організовує і здійснює державний нагляд (контроль):

- а) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності, що охоплює:
  - виконання умов зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозві-

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

² Про Державну службу України з питань, геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 14.01.2015 р. № 15. *Офіц. вісн. України*. 2015. № 7. Ст. 164.

дувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, своєчасне проведення рекультивациі порушених земель в обсягах, передбачених відповідним робочим проектом землеустрою;

– здійснення заходів, передбачених відповідними робочими проектами землеустрою, стосовно захисту земель від водної й вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочення, засолення, солонцювання, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до погіршення стану земель, а також щодо недопущення власниками й користувачами земельних ділянок псування земель шляхом їх забруднення хімічними й радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, заростання чагарниками, дрібноліссям і бур'янами;

– дотримання строків своєчасного повернення тимчасово зайнятих земельних ділянок та обов'язкове вжиття заходів з приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;

– додержання порядку встановлення й відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва;

б) в частині родючості ґрунтів за:

– зміною показників якісного стану ґрунтів у результаті проведення господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення;

– своєчасним проведенням підприємствами, установами й організаціями усіх форм власності заходів щодо збереження, відновлення й підвищення родючості ґрунтів.

Розглядувана структура наділена повноваженнями стосовно обстеження земельних ділянок, які підлягають рекультивациі, й видачі спеціальних дозволів на зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок згідно з проектами, затвердженими у встановленому порядку, а також обстеження земельних ділянок, яким заподіяна шкода внаслідок їх самовільного зайняття, використання не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу.

Зазначений орган державної влади (а) бере участь у роботі комісії під час прийняття в експлуатацію меліоративних систем і рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд та інших об'єктів, які споруджуються з метою підвищення родючості ґрунтів і забезпечення охорони земель; (б) розраховує розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу, і вживає заходів до її відшкодування в установленому законодавством порядку; (в) вносить до органів виконавчої влади й

органів місцевого самоврядування пропозиції стосовно використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва.

Відповідними повноваженнями у сфері відновлення земель наділені й територіальні органи Держгеокадастру, як і територіальні органи Держекоінспекції України, які виконують покладені на них обов'язки до ліквідації, здійснюючи видачу припису (розпорядження) щодо припинення господарського використання деградованих і малопродуктивних земель відповідно до Порядку консервації земель, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 р., № 283¹.

За наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження положень про територіальні органи Держгеокадастру» від 29 вересня 2016 р., № 333 територіальні органи Держгеокадастру наділені законодавством й певними повноваженнями у сфері відновлення й охорони земель². Так, Головні управління цієї структури здійснюють в області державний нагляд (контроль) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, що охоплює:

– виконання умов зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, своєчасне проведення рекультивациі порушених земель в обсягах, передбачених відповідним робочим проектом землеустрою;

– здійснення заходів, передбачених відповідними робочими проектами землеустрою щодо захисту земель від водної й вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочення, засолення, солонцювання, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до погіршення стану земель, а також стосовно недопущення власниками й користувачами земельних ділянок псування земель шляхом їх забруднення хімічними й радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, заростання чагарниками, дрібноліссям і бур'янами;

– дотримання строків своєчасного повернення тимчасово зайнятих земельних ділянок та обов'язкового вжиття заходів щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням.

¹ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

² Про затвердження положень про територіальні органи Держгеокадастру: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 29.09.2016 р. № 333. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 88. Ст. 2891.

Крім того, до повноважень Головного управління Держгеокадастру в області належить здійснення державного нагляду (контролю) у сфері родючості ґрунтів, зокрема за:

– зміною показників якісного стану ґрунтів у результаті проведення господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення;

– своєчасним проведенням підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності заходів щодо збереження, відновлення й підвищення родючості ґрунтів. Головні управління Держгеокадастру в області наділені повноваженнями щодо обстеження земельних ділянок, які підлягають рекультивациі, й видачі спеціальних дозволів на зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок відповідно до проєктів, затверджених у встановленому порядку, а також обстеження земельних ділянок, яким заподіяна шкода внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Співробітники Головного управління Держгеокадастру в області:

– беруть участь у роботі комісії при прийнятті в експлуатацію меліоративних систем і рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд та інших об'єктів, які споруджуються з метою підвищення родючості ґрунтів і забезпечення охорони земель;

– вносять до органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування клопотання щодо обмеження або зупинення освоєння земельних ділянок у разі розроблення корисних копалин, у тому числі торфу, проведення геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт з порушенням вимог земельного законодавства;

– припиняють будівництво й експлуатацію об'єктів у разі порушення вимог земельного законодавства до повного усунення виявлених порушень і ліквідації їх наслідків;

– припиняють право користування земельною ділянкою відповідно до закону;

– розраховують розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу, і вживають заходів щодо її відшкодування в установленому законодавством порядку;

– здійснюють лабораторний аналіз стану забруднення земель (у тому числі радіоактивного) в зонах безпосереднього впливу викидів і скидів підприємствами забруднюючих речовин, а також у разі виникнення аварій і надзвичайних ситуацій;

– надають до Держгеокадастру пропозиції й матеріали, необхідні для видачі цією Службою експертних висновків щодо зміни зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи

й висновку про поліпшення екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів сільськогосподарського призначення тощо.

Не менш важливі повноваження у сфері консервації земель мають територіальні органи Держгеокадастру й Держекоінспекції. Йдеться про ініціювання робіт з консервації земель шляхом видачі власникові або користувачеві земельної ділянки припису (розпорядження) про припинення господарського використання останніх, які за орієнтовними показниками підлягають консервації; участь у роботі комісії з обстеження земель у природі (на місцевості) й підготовці висновків щодо доцільності їх консервації.

Повноваження Держекоінспекції України та її територіальних органів також спрямовані на забезпечення відновлення земель. Йдеться про управлінські повноваження зазначених суб'єктів. Так, серед таких повноважень його згідно з «Положенням про Державну екологічну інспекцію України», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 р., № 275, насамперед доцільно виокремити наступні: здійснення державного нагляду (контролю) щодо: (а) консервації деградованих і малопродуктивних земель; (б) лабораторного аналізу стану забруднених земель, в тому числі радіоактивного, в зонах безпосереднього впливу викидів і скидів підприємствами забруднюючих речовин, а також у разі виникнення аварій і надзвичайних ситуацій¹.

Певні повноваження у сфері відновлення земель (і, зокрема, ґрунтів) покладені й на Державну установа «Інститут охорони ґрунтів України», як-то:

– розроблення пропозицій й реалізація єдиної науково-технічної політики у сфері охорони ґрунтів та їх родючості;

– науково-методичне й організаційне забезпечення державного моніторингу ґрунтів і агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, заходів щодо збереження, відновлення й охорони родючості ґрунтів;

– здійснення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення з метою збирання, аналізу й опрацювання інформації про якісний стан ґрунтів та їх ерозійну безпеку, їх забруднення важкими металами, радіонуклідами, залишками пестицидів та агрохімікатів, іншими токсичними речовинами техногенного і природного походження;

– проведення агрохімічної паспортизації для визначення показників родючості ґрунтів і рівня їх забруднення токсичними речовинами,

¹ Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: пост. КМУ від 19.04.2017 р. № 275. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 36. Ст. 1131.

а також спостереження за змінами цих показників унаслідок господарської діяльності;

– дослідження стану радіоактивного забруднення сільськогосподарських угідь і продукції рослинництва на територіях, забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи, й у зонах впливу діючих атомних станцій, підготовка пропозицій, рекомендацій, технологічних проектів щодо відновлення ґрунтів до нормативних рівнів і зменшення їх забруднення;

– проведення науково-дослідницьких робіт у сфері охорони ґрунтів та їх родючості, раціонального використання й екологічної безпеки земель сільськогосподарського призначення та ін.¹ Крім того, представники зазначеної установи входять до складу комісії з обстеження земель і підготовки висновків про необхідність (доцільність) їх консервації.

Таким чином, законодавством передбачено широке коло суб'єктів, наділених повноваженнями у сфері відновлення земель. При цьому необхідно розмежовувати суб'єктів, наділених повноваженнями у сфері відновлення земель, та суб'єктів правовідносин щодо безпосередньо відновлення земель. За умови сумлінного виконання цими суб'єктами покладених на них обов'язків відновлення земель буде результативним і дозволить максимально подолати негативні явища, що стосуються сучасного негативного стану земель.

2.4. Виникнення, зміна і припинення правовідносин щодо відновлення земель.

Підставами виникнення, зміни і припинення правовідносин є юридичні факти, що становлять собою життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин². Як підкреслюється в літературі, присвяченій теорії права, без юридичних фактів правовідносини неможливі, адже цілеспрямований рух останніх є головним

¹ Про затвердження Положення про державну установу «Центр родючості ґрунтів України»: Наказ М-ва аграр. політики та продовольства України від 20.03.2013 р. № 198. URL: <http://www.iogu.gov.ua/pro-du-derzhgruntohorona/polozhennya/polozhennya-pro-derzhavnu-ustanovu-institut-ohorony-gruntiv-ukrajiny/> (дата звернення 27.06.2019).

² Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 240.

наслідком юридичних фактів¹. Адже від наявності або відсутності відповідного юридичного факту залежить визнання або невизнання права чи обов'язку конкретного суб'єкта².

Аналізуючи юридичні факти, науковці доходять висновку, що середовищем, з якого походять ці факти, є саме життя, тому вони можуть виникати з потреб реалій життєдіяльності людини, суспільства й держави, а також юридичної практики³.

У наукових роботах правознавців наголошується, що юридичні факти одночасно є явищами соціальної і правової дійсності. Зокрема, що стосується соціального змісту, тут юридичному факту належить адекватно віддзеркалювати соціальну ситуацію, яка регламентується нормами права, отже, кожен юридичний факт наділений соціальним змістом. Юридичним фактам притаманний і правовий зміст, оскільки вони становлять собою елемент юридичної форми суспільних відносин і виступають одним із засобів правового регулювання. Таким чином, юридичний зміст соціальних обставин характеризується нормативним складником, що передбачає наявність юридичної оцінки протягом дії механізму правової регламентації⁴.

Серед функцій юридичних фактів правники-теоретики виокремлюють і втягнення суб'єкта права у правовідносини, породження правосуб'єктності, її придбання або виникнення⁵.

Юридичні факти класифікуються за різними підставами. Так, за юридичними наслідками їх поділяють на факти: (а) що породжують правовідносини, (б) які їх змінюють і (в) припиняють правовідносини. При цьому один юридичний факт може бути як породжуючим правовідносини, так і змінюючим чи припиняючим їх.

Як слушно зазначають науковці, правовідносини можуть проходити три стадії – виникнення, зміни і припинення – кожна з них є певним видом юридичних наслідків, передбачених правовими нормами за наявності відповідних юридичних фактів⁶.

¹ Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 160.

² Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 318.

³ Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. *Юрид. Україна*. 2014. № 11. С. 61.

⁴ Шапенко Л. О., Костяна І. Ю. Детермінація юридичних фактів та їх сутнісна характеристика. *Юрид. вісн.* 2017. № 2 (43). С. 68, 69.

⁵ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 400.

⁶ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. С. 87.

Правоутворюючими юридичними фактами є ті, з якими норми права пов'язують виникнення того чи іншого права в конкретній особі. У більшості випадків кожен із суб'єктів наділяється правами й обов'язками, що кореспондують обов'язкам та правам іншого суб'єкта, проте до виникнення обов'язку повинно виникнути право, бо саме воно є превалюючим¹. Але така позиція видається нам дещо одностороною, адже з моменту виникнення права однієї особи інша наділяється відповідним обов'язком, а право однієї особи й обов'язок іншої кореспондують один одному.

Розглядаючи правозмінюючі юридичні факти, В. В. Надьон переконує, що зміна існуючих правовідносин може стосуватися або суб'єктів права чи суб'єктів обов'язку (прикладом є перехід права в силу спадкування або дарування), або ж змісту прав та обов'язків сторін при розширенні обов'язків останніх за новими договорами, заміні одного обов'язку іншим. Центром правоприміняючого юридичного факту, продовжує вчена, є виконання обов'язку, адже такий факт призводить до виконання обов'язку – припинення правовідносин². При цьому бажано зауважити, що на підставі правовідносин, що припинилися, можуть виникнути нові.

За вольовим критерієм виділяються абсолютні й відносні події і дії, які можуть бути правомірними (юридичні акти і юридично значущі вчинки) і неправомірні – злочини і проступки. Проте деякі вчені вважають доцільним виокремлювати за зазначеним критерієм також обставини, які, на їх думку, є складними юридичними фактами, що за своїм змістом охоплюють дії й події (мова йде, приміром, про громадянство, недієздатність)³. Зважаємо, що така позиція потребує подальшого осмислення й пошуку аргументів щодо її обґрунтування.

Серед ознак юридичних фактів А. В. Коструба називає наступні: конкретність, індивідуальність, темпоральність, об'єктивованість, нормативність, інформативність, наслідковість, формальну визначеність, стимулювання, подвійність характеру⁴.

¹ Наден В. В. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения субъективной обязанности. *Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 9. С. 64, 65.

² Наден В. В. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения субъективной обязанности. *Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 9. С. 65.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 401.

⁴ Коструба А. В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2011. № 1. С. 169 – 171.

Досить цікавим видиться науковий підхід стосовно дуального розуміння юридичного факту як реальної події, дії (факту-явища) і як правової моделі (йдеться про вирок, рішення суду та інших актів компетентних органів), що є відзеркаленням реального явища (факту-моделі)¹.

Як зазначається в літературі з теорії права, юридичними фактами можуть служити презумпції – підтвердження правозастосовною практикою припущення про наявність або відсутність юридично значущих явищ². При цьому презумпції є ймовірними узагальненнями, мають високий ступінь імовірності і ґрунтуються на зв'язку між предметами та явищами об'єктивного світу й на повторюваності щоденних життєвих процесів. Прикладом презумпції вважається добропорядність громадян, презумпція знання закону та ін.³

Крім того, підкреслюють учені-теоретики, як юридичні факти розглядаються і фікції, що є неіснуючими явищами або подіями, визнаними у встановлених юридичних процедурах існуючими, приміром, визнання громадянина безвісти зниклим⁴.

Як зауважує В. В. Надьон, навіть у випадках, коли закон покладає певні обов'язки або надає права, не передбачаючи при цьому для виникнення цих прав та обов'язків будь-яких юридичних підстав, завжди існує такий факт, з яким закон пов'язує наявність прав та обов'язків⁵.

В основі земельних правовідносин лежить, як правило, складний фактичний склад тобто сукупність юридичних фактів⁶. У деяких випадках фактичні склади породжують правові наслідки лише за умови виникнення фактів юридичних, що входять до їх складу, причому в певній послідовності й у встановлений час. В інших випадках юридичний склад породжує правові наслідки лише за наяв-

¹ Синюков В. Н. Юридические факты в системе общественных отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Свердлов. юрид. ин-т им. Р. А. Руденко. Свердловск. 1984. С. 6.

² Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 300.

³ Общая теория права: курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. Н. Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. С. 106, 107.

⁴ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 300.

⁵ Наден В. В. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения субъективной обязанности. *Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 9. С. 68.

⁶ Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 82.

ності усіх юридичних фактів незалежно від послідовності їх виникнення¹.

Заслужуючою на увагу видається наукова позиція стосовно виокремлення у складі юридичних фактів юридичних фактів-станів як обставин, які існують протягом тривалого періоду часу і які безперервно або періодично породжують правові наслідки. Так, наголошується, що факти-стани – це самостійний вид юридичних фактів, вони володіють усіма ознаками останніх, породжуючи юридичні наслідки як самостійно, так і у фактичному складі. Саме характер дії фактів-станів розглядається як основний критерій виділення фактів-станів в окрему групу юридичних фактів. При цьому факти-стани є різновидом юридичних (правових) станів².

За походженням юридичні факти-стани поділяють на соціальні, природні й технічні. Соціальні, до яких належить більшість юридичних фактів-станів, становлять собою обставини, зумовлені діяльністю суспільства або його суб'єктів. Природні – це обставини, зумовлені природними властивостями і якостями об'єктів; вони існують тривалий час, мають якість об'єктивної реальності, безперервно або періодично породжують юридичні наслідки. На відміну від природних і соціальних фактів-станів, технічні становлять собою обставини, що вирізняються технічними характеристиками об'єктів, пов'язані з діяльністю людини щодо створення техніки для відповідних потреб, а техніка, у свою чергу, підвищує продуктивність праці, оптимізує процес виробництва, впливає на розвиток суспільства. Крім того, дослідники поділяють факти-стани: (а) на позитивні, що виражають явища дійсності, які існували або існують на даний час, і негативні, за яких бракує певних явищ дійсності; (б) на основні, що відображають сутність конкретної ситуації, яка підлягає правовому регулюванню, і додаткові, які мають уточнююче значення, деталізують юридично значущі обставини, (в) на матеріальні і процесуальні; (г) на оформлені й неформлені³.

Варто особливо наголосити на тому, що питання визнання стану юридичним фактом залишається досить спірним. Деякі науковці (приміром, С. С. Алексєєв) вважають стан окремою ланкою у кла-

¹ Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 160, 161.

² Волкова І. Юридичні факти-стани: сутність та особливості. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 33, 37.

³ Волкова І. Види юридичних фактів-станів. *Підпр-во, госн-во і право*. 2018. № 1. С. 115, 116.

сифікації юридичних фактів, зауважуючи, однак, при цьому, що він існує окремо від дій і подій¹.

Р. О. Халфіна заперечує доцільність виділення станів при класифікації юридичних фактів, акцентуючи увагу на тому, що в більшості випадків стан важко відмежувати від триваючих правовідносин². С. Ф. Кечек'ян свого часу підкреслював юридичне значення не безпосередньо станів, а фактів юридичних, що зумовили їх виникнення, а тому сам стан не може розглядатися як вид юридичного факту³.

Заперечуючи існування юридичних фактів-станів, дехто з учених пропонує оперувати правовою конструкцією «нормативні умови правовідносин», визначаючи їх як невольові зовнішні обставини, які не належать до подій, мають суспільні риси, властиві явищам і процесам реальної дійсності, що зумовлюють настання юридичного факту, який є підставою виникнення й подальшого руху прав та обов'язків. При цьому без юридичного факту нормативні умови правовідносин не викликають настання самостійних юридичних наслідків⁴. П. Т. Полежай також наголошував, що стани є юридичними фактами, які, входячи до фактичного складу, самостійно не можуть служити підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин⁵.

А ось В. Б. Исаков дотримується протилежної думки. Вивчаючи специфіку фактів-станів, він особливу увагу звертає на те, що, будучи зумовленими тими чи іншими юридичними фактами, вони в подальшому відриваються від своєї фактичної основи й набувають самостійного існування⁶. Аналогічну позицію займає й О. Є. Рябов. Він розглядає правовий стан як спосіб прояву одного явища щодо іншого у правовій сфері через певні властивості й ознаки, з наявністю яких закон пов'язує настання правових наслідків. Ось чому стани явищ дійсності вчений відносить до юридичних фактів⁷.

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 157, 160.

² Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 288, 289.

³ Кечекьян С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Москва: АН СССР, 1958. С. 174.

⁴ Ханнанов Р. А. Нормативные условия в динамике гражданского правоотношения. *Сов. гос-во и право*. 1973. № 8. С. 124 – 127.

⁵ Полежай П. Т. Правовые отношения: конспект лекций. Харьков: Изд-во Харьков. юрид. ин-та, 1965. С. 50, 51.

⁶ Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 35.

⁷ Рябов А. Е. Юридические факты в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. Н. Новгород, 2005. С. 133 – 136.

Деякі дослідники цього явища, підкреслюючи, що факти-стани є фактами багаторазової дії, оскільки періодично або безперервно породжують юридичні наслідки, наголошують на їх ролі як чинника, який протягом своєї дії забезпечує стабільність відповідних правовідносин¹.

І. М. Волковою запропоновано конкретні ознаки фактів-станів:

- вони полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу;
- їм властивий конкретний зміст, вони існують у конкретному місці й часі;
- є носіями інформації про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;
- вони мають зовнішнє вираження;
- прямо або опосередковано передбачені правовими нормами;
- викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права;
- здатні неодноразово (безперервно або періодично) породжувати правові наслідки;
- відображають тривалі, стабільні властивості суспільних відносин та їх учасників;
- вони проявляють сильну складоутворюючу дію, оскільки за час свого існування беруть участь у виникненні багатьох правовідносин².

Окремі науковці, вивчивши правову природу правових станів, іменують їх конкретними життєвими обставинами, які виникають унаслідок дій або подій і яким притаманні відносна стабільність і тривалий період існування, протягом якого самостійно або в сукупності з іншими юридичними фактами постійно або періодично спричиняють певні правові наслідки³.

Спираючись на наведене, вбачаємо за доцільне розглядати як факт-стан такий стан земель, який характеризується перебігом негативних процесів (ідеться про їх ерозійність, перезволоженість, підвищену кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами), порушеною поверхнею, втратою землями притаманних їм функцій, фактичною основою чого є юридичні факти – як події (природні катаклізми), так і дії людини, який у подальшому відокремлюється від них

¹ Синцова Т. А. Система юридических фактов в советском государственном праве. *Правоведение*. 1981. № 5. С. 25.

² Волкова І. М. Правова природа юридичних фактів-станів. *Закарпат. прав. читання*: матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.). Т.1. Ужгород, 2017. С. 49.

³ Ковальська В. С. Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи. *Університет. наук. записки*. 2012. № 4 (44). С. 168.

та існує самостійно. Цей факт-стан має зовнішнє вираження, передбачене нормами як земельного, так і іншого законодавства, викликає відповідні правові наслідки, бере участь у виникненні тих чи інших правовідносин.

Зазначений факт-стан земель, щоб породжувати певні відносини, повинен бути тривалим, мати негативні характеристики, що підтверджується вживаними у земельному законодавстві особливими законодавчими конструкціями, специфічними поняттями, як-то: (а) порушені землі; (б) порушені поверхні земельних ділянок унаслідок землетрусів, зсувів, карстоутворення, повеней; (в) деградовані землі; (г) малопродуктивні землі, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю; (д) техногенно забруднені землі; (е) радіоактивно забруднені землі; (є) землі, забруднені важкими металами та іншими хімічними елементами; (ж) земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, переосушеними, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами; (з) з несприятливим водним режимом.

Розглядуваний стан визначається за орієнтовними показниками, що характеризують ґрунтові властивості.

Отже, розглянутий стан існує досить тривалий час до свого повернення до первісного стану шляхом учинення необхідних заходів, передбачених законодавством. У деяких випадках ідеться про особливо тривалу наявність такого стану. У випадках, якщо спроби з відновлення стану таких земель шляхом внесення потрібних добрив, поживних речовин виявилися неефективними, стан деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель породжує конкретні правові наслідки у виді припинення їх господарського використання на встановлений строк. У разі залуження або заліснення земель ідеться про правовідносини з їх консервації.

Несприятливий водний режим земель, стан їх ґрунтів, що характеризується зниженням їх хімічних і фізичних властивостей, породжують потребу їх меліорації. По закінченні будівництва меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури з метою відновлення належного стану земель та їх рельєфу необхідним є проведення їх рекультивативної, адже йдеться про землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів і материнських порід, у гідрологічному режимі тощо. Інакше кажучи, протягом якогось періоду часу стосовно однієї земельної ділянки почергово можуть здійснюватися різні заходи відновлення.

Зараз науковцями активно вивчається новий об'єкт досліджень у теорії юридичних фактів. Ідеться про фактичну систему, що розгляда-

ється як індивідуальна обстановка, притаманна конкретному випадку правового регулювання. Це ситуація, що вимагає правомірної поведінки, заборони вчинення тих чи інших дій, забезпечення вирішення відповідних питань договірним шляхом, зумовлення адміністративної підлеглості тощо¹. Наведена позиція потребує додаткового обґрунтування, а саме її співвіднесення з висловленою іншими науковцями позицією щодо наявності фактичного складу, тобто сукупності юридичних фактів.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на юридичні дії і юридичні події.

Під діями деякі науковці пропонують розуміти не виключно активні дії, а й бездіяльність людей щодо здійснення відповідних дій, виконання обов'язків, передбачених правовими нормами². Активні дії завжди передбачають конкретну поведінку особи, яка може як відповідати, так і не відповідати нормам права. Бездіяльність же полягає в пасивній поведінці особи, яка не вчиняє тих дій, які вона була зобов'язана вчинити згідно з правовими нормами, й не виконує покладені на неї законодавством обов'язки. Бездіяльність теж породжує правові наслідки, тобто також може виступати юридичним фактом, а тому досить слухними вбачаються неодноразово висловлені пропозиції щодо оперування саме терміном «діяння», яким охоплюватимуться як активні дії, так і пасивна поведінка особи.

У юридичній літературі події поділяються на окремі види за різними критеріями: а) за джерелом походження – на природні (вони в теорії права розглядаються як абсолютні, ними є стихійні події) й такі, на походження яких впливає антропогенний чиник (у теорії права – це події відносні); б) за повторюваністю виокремлюють унікальні й періодичні; в) за тривалістю – моментальні і тривалі; г) за характером наслідків – зворотні й незворотні; д) за чисельністю їх учасників – персональні, колективні, масові, з визначеним або невизначеним числом учасників³.

Як зазначалося раніше, стан земель, який характеризується перебігом негативних процесів (ерозійність, перезволоженість, підвищена кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами), порушеною поверхнею, втратою своїх функцій, фактичною основою

¹ Бондарчук Н. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Підпр-во, госп-во і право*. 2017. № 3. С. 112.

² Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: моногр. Одесса: Феникс, 2009. С. 25.

³ Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984.

якого є юридичні факти (як події на кшталт природних катаклізмів, так і дії людини), який у подальшому відокремлюється від них і існує самостійно, треба вважати фактом-станом. Серед юридичних фактів, що породжують зазначений вище факт-стан, можна виокремити такі події, як, наприклад, природні катаклізми, стихійні лиха, землетруси, селі, що викликають негативні зміни якісного стану земель, в тому числі вітроерозійні й водноерозійні явища. Названі події викликають потребу запровадження конкретними суб'єктами заходів відновлення земель. Деякі з подій, які породжують той чи інший факт-стан, є суто абсолютними, але в окремих випадках, події можуть бути й відносними, якщо на їх виникнення вплинула антропогенна діяльність людини. Що стосується висловленого, пропонуємо підтримати позицію І. М. Волкової, що саме в умовах стрімкого розвитку науки й техніки спостерігається відчутне посилення впливу людей на природні явища і процеси, що дозволяє виокремлювати відносні події як підстави породження відповідних правовідносин¹. За приклад: масове вирубування лісів, що останнім часом має місце в Карпатському регіоні, викликає масштабні повені, що призводить до затоплення земель, виникнення й подальше поширення процесів водної ерозії.

Щодо дій людини як юридичних фактів, породжуваних зазначений вище факт-стан, ними є, безсумнівно, антропогенна діяльність людини. При цьому такі дії можуть бути як протиправними, так і правомірними. У першому випадку йдеться про порушення норм земельного законодавства, спрямованих на забезпечення охорони земель, що знаходить свій прояв через недотримання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, забруднення земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами тощо. Про правомірні дії йдеться в разі зняття ґрунтового покриву при проведенні будівельних, геологорозвідувальних, гірничодобувних та інших робіт за наявності спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву та робочого проєкту рекультивації земель. Отже, йдеться про активні дії людини, що призводять до втрати первісного якісного стану земель, порушення їх рельєфу внаслідок проведення зазначених робіт, втрати землями властивих їм функцій.

Викликати негативні наслідки щодо стану земель може й бездіяльність, що полягає в невиконанні власниками й користувачами земельних ділянок покладених на них земельним законодавством (насамперед статтями 91, 96 Земельного кодексу України) обов'язків, що знаходить свій прояв в ігноруванні збереження й підвищення родю-

¹ Волкова І. М. Юридичні факти: окремі проблеми класифікації. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 13.

чості ґрунтів, збереження інших корисних властивостей землі, у відсутності належного обробітку схилових земель та ін.

Теоретики права поділяють юридичні факти за складом на прості і складні, за тривалістю в часі – на одноактні і тривалі¹. Якщо йдеться про дії як вид юридичних фактів, можна виокремити як тривалу в часі поведінку особи, що полягає у здійсненні нею певних дій, унаслідок яких землі втрачають свій первісний стан і здатність виконувати свої функції. Ось чому зняттю ґрунтового покриву при проведенні геологорозвідувальних, гірничовидобувних, будівельних та інших робіт передують замовлення проекту рекультивациі земель, отримання спеціального дозволу на зняття й перенесення ґрунтового покриву. Інколи такі дії є одноактними, зокрема, забруднення земель.

Але далеко не завжди після настання перелічених вище негативних наслідків зобов'язані суб'єкти розпочинають процедуру відновлення земель. Так чи можна вести мову в такому випадку про безпосереднє виникнення правовідносин з відновлення земель лише на підставі конкретного факту-стану? Як вбачається, відповідь на це питання є негативною. Отже, виникненню правовідносин з відновлення земель передують породження зазначеним вище фактом-станом інших юридичних фактів, які, у свою чергу, безпосередньо породжують відповідні правовідносини. Отже, у такому випадку йдеться про опосередковане породження зазначеним фактом-станом правовідносин з відновлення земель. Іншими словами, для виникнення останніх є необхідною умовою є фактичний склад (ідеться про факт-стан і про юридичні факти).

Виникнення правовідносин щодо відновлення земель вимагає активних дій зобов'язаних суб'єктів. При розгляді юридичних фактів, що породжують такі правовідносини, потрібно акцентувати увагу на тому, що ними є виключно активна поведінка таких суб'єктів, спрямована на повернення первісного якісного стану земель, виконуваних ними функцій, їх належного стану в разі зміни їх рельєфу та ін. Такі дії, звичайно ж, є правомірними. У подібному випадку важливими є ініціювання й розпочинання конкретних дій, спрямованих на повернення первісного якісного стану земель (ґрунтової родючості), належного стану порушених земель, утрачених їх функцій. Прикладом цього є:

– замовлення робочого проекту рекультивациі земель і отримання на його підставі спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву; видача розпорядження (рішення) уповноваженого органу (органу державної влади або органу місцевого самоврядування) про консервацію земель;

¹ Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 160, 161.
196

– прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом (реконструкцією) меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури (мережі каналів, зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних, колекторно-дренажних трубопроводів з гідротехнічними спорудами й насосними станціями, захисних дамб та ін.).

Якщо йдеться про попередні заходи відновлення земель, то початком виникнення правовідносин щодо їх відновлення є замовлення проекту землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозміни і впорядкування угідь, безпосереднє внесення мінеральних добрив, промивання засолених ґрунтів тощо. У будь-якому разі необхідні активні дії як для виникнення, так і для подальшого розвитку цих правовідносин. Обов'язковим для такого розвитку є: (а) припинення господарського використання деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель; (б) розпочинання нанесення знятого ґрунту після проведення геологорозвідувальних, гірничовидобувних, будівельних та інших робіт; (в) здійснення зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних заходів та ін.

Юридичні дії, будучи основним видом юридичних фактів, підкреслює О. Р. Дашковська, виступають у різних якостях. З одного боку, вони є підставами виникнення, зміни і припинення правовідносин, настання різних правових наслідків, з другого – відіграють роль матеріального об'єкта, на який впливають правовідносини й заради яких здійснюється правове регулювання¹. Якщо слідувати цій позиції, прикладом наведеного можна вважати дії, спрямовані на проведення рекультивациі порушених земель, що полягають у нанесенні знятого ґрунтового шару при проведенні геологорозвідувальних, гірничовидобувних, будівельних та інших робіт на ділянки без ґрунтового покриву або на малопродуктивні земельні ділянки. Зазначені дії, судячи з вищезазначеної позиції, в такому разі будуть виступати матеріальними об'єктами, на які впливають правовідносини з відновлення ґрунтового покриву, поліпшення якісного стану малопродуктивних земель. Саме заради цих дій і здійснюється правове регулювання проведення рекультивациі порушених земель.

За класифікацією, запропонованою представниками науки теорії права, зокрема О. Р. Дашковською, правомірні дії залежно від спрямованості поділяються на юридичні акти і юридичні вчинки. Юридичні акти – це дії, які спрямовані на досягнення того чи іншого правового результату. Юридичні вчинки породжують юридичні наслідки не-

¹ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 240.

залежно від волі щодо їх настання¹. Що стосується правовідносин з відновлення земель, у даному випадку доцільно вести мову про юридичні акти. Зокрема, проведенню рекультивациі порушених земель передує замовлення робочого проекту землеустрою щодо рекультивациі земель і отримання спеціального дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки. Дії зобов'язаних суб'єктів щодо замовлення необхідного робочого проекту рекультивациі земель спрямовані на досягнення певного результату, тобто на відновлення стану порушених земель шляхом нанесення на землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, на малопродуктивні земельні ділянки або ділянки без ґрунтового покриву знятого ґрунтового покриву після проведення відповідних робіт.

Прикладом юридичних фактів, які є підставами зміни розглядуваних правовідносин, є розпорядження (рішення) уповноваженого органу (органу державної влади або органу місцевого самоврядування) про консервацію деградованих і малопродуктивних земель. Інколи консервації підлягають земельні ділянки, щодо яких раніше хоча й були застосовані інші заходи відновлення, як внесення мінеральних добрив, але запізніле застосування яких не надало очікуваного результату через високий ступінь еродованості ґрунтів. При цьому такі правовідносини тривають, але відбувається зміна заходу відновлення земель, тобто йдеться про зміну правовідносин щодо їх відновлення. Крім того, при консервації-трансформації має місце зміна цільового призначення об'єкта правовідносин, адже в разі заліснення земельної ділянки сільськогосподарського призначення вона переводиться до земель лісгосподарського призначення.

Як слушно зазначають науковці, зміни земельних відносин у сфері використання земельних угідь завжди пов'язані з подальшою еволюцією відповідних дій та подій, а також зі змінами, які відбуваються в чинному законодавстві².

Як уже зазначалося, забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів. Навіть поверненню до первісного якісного стану, що може мати місце внаслідок природного відновлення шляхом формування трав'яного покриву на законсервованих земельних ділянках (ідеться про самовідновлення якісного стану земель через перебіг певних природних процесів) передують ак-

¹ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 240.

² Погрібний О. О. Джерела земельного права та земельні правовідносини. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 62.

тивні дії, спрямовані на припинення їх господарського використання.

Припинення правовідносин щодо відновлення земель може здійснюватися шляхом активних дій за умови повернення до первісного якісного стану земель, належного стану порушених земель, втрачених функцій земель. При встановленні факту повернення до первісного стану земель сільськогосподарського призначення обов'язково до уваги беруться відомості агрохімічного паспорта поля чи земельної ділянки, зміст розробленого проекту землеустрою тощо. Ідеться про дії як юридичні факти, які припиняють зазначені правовідносини і якими є: рішення уповноважених органів (органів державної влади й органів місцевого самоврядування) щодо припинення консервації земель на основі обстеження комісією законсервованих земель і внесення пропозиції щодо повернення земель до попереднього використання. У такому випадку діям уповноважених органів передують дії інших суб'єктів, зокрема комісії, яка здійснює обстеження зазначених земель. Підставою припинення правовідносин щодо відновлення земель є й також прийняття комісією за участю Держгеокадастру та його територіальних органів в експлуатацію рекультивованих земель. Якщо йдеться про інші заходи відновлення земель, треба вважати підставою припинення відповідних правовідносин дії особи, спрямовані на встановлення повернення землям первісного якісного стану, родючості та інших властивостей ґрунтів шляхом установаження відповідності їх показників відомостям агрохімічного паспорта поля чи земельної ділянки. У разі неможливості повернення до первісного якісного стану земельної ділянки, що встановлено комісією при її обстеженні, також йдеться про припинення таких правовідносин і прийняття рішення про її раціональне використання. Якщо за показниками, що характеризують ґрунтові властивості земельної ділянки, подальше її використання за цільовим призначенням не є можливим, її цільове призначення може бути змінено.

Проаналізувавши підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин у сфері відновлення земель, можемо підсумувати, що основу породження розглядуваних правовідносин становить стан земель, який характеризується перебігом негативних процесів (як-от: ерозійність, перезволоженість, підвищена кислотність, засоленість, забруднення шкідливими речовинами), порушеною поверхнею, втраченою землями своїх головних функцій. Фактичною основою такого стану земель є юридичні факти (як події (природні катаклізми), так і дії людини), який у подальшому відокремлюється від них і існує самостійно. Ідеться про факт-стан. В окремих випадках йдеться про бездіяльність як фактичну основу виникнення останнього. Виник-

ненню правовідносин щодо відновлення земель передуює породження зазначеним вище фактом-станом юридичних фактів, які, у свою чергу, безпосередньо породжують досліджувані правовідносини. Для їх виникнення є необхідним фактичний склад, тобто факт-стан і юридичні факти. Але безпосередньо юридичними фактами виникнення, зміни і припинення правовідносин щодо відновлення земель є юридичні дії. Юридичними фактами, що припиняють правовідносини з відновлення земель, є дії уповноважених суб'єктів, учинені на підставі встановлення повернення втраченого первісного якісного стану земель, зокрема, родючості та інших властивостей ґрунтів, утрачених функцій земель і відновлення рельєфу порушених земель¹.

2.5. Права й обов'язки суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки складають зміст правовідносин. Висловлюємо солідарність з позицією В. М. Хропанюка, що право й обов'язок – важлива й необхідна умова нормального людського суспільства, адже при їх адекватному співвідношенні знаходить прояв реальне обличчя правового суспільства й держави².

Насамперед з'ясуємо, що ж становить собою суб'єктивне право. Науковці-теоретики розглядають останнє як вид і міру можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, встановленої для задоволення його інтересів юридичними нормами і забезпечуваної державою³. Отже, реалізація того чи іншого права, передбаченого правовими нормами, залежить від волі відповідного суб'єкта.

Науковці пропонують виокремлювати такі ознаки суб'єктивного права: (а) це можливість певної поведінки, (б) можливість, яка належить лише уповноваженому суб'єктові і яка надається для задоволення його інтересів, (в) воно існує у правовідносинах, (г) є мірою можливої поведінки, порушення якої вважається зловживанням правом, (д) це право існує лише відповідно до суб'єктивного юридичного обов'язку, (е) встановлюється воно нормами права і (є) забезпечується

¹ Лісова Т. В. До питання про виникнення, зміну та припинення правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. *Право і суспільство*. 2019. № 2. Ч. 1. С. 104.

² Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 317.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 381.

ся (гарантується) державою¹. При цьому слід додати, що деякі вчені, зокрема О. Р. Дашковська, підкреслюють, що реалізація суб'єктивних прав, реальне здійснення правомірних дій може мати місце як у межах правовідносин, так і поза межами правовідносин².

Теоретики права виокремлюють декілька різновидів прояву суб'єктивного права. По-перше, слід назвати можливість позитивної поведінки носія останнього (уповноваженого суб'єкта) з метою задоволення власних інтересів. При цьому суб'єкт повинен діяти в межах, встановлених правовими нормами, адже у разі зловживання тим чи іншим правом, порушення прав інших суб'єктів його буде притягнуто до юридичної відповідальності.

За зауваженням С. С. Алексєєва, суб'єктивне право перебуває в тісній єдності з інтересами, адже інтерес є необхідним для самого функціонування цього права, коли задовольняється життєвий інтерес за допомогою власних дій активного характеру уповноваженої особи³. Розглядаючи інтерес як соціально детерміновану потребу, І. В. Венедіктова констатує, що потреби, інтереси й цілі є рушійними силами діяльності суб'єкта⁴.

По-друге, суб'єктивне право виражається в можливості його носія вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб з метою задоволення своїх інтересів, чим досягається можливість фактичної реалізації цього права уповноваженою особою⁵. Отже, суб'єктивне право реалізується шляхом здійснення права вимагати від зобов'язаних осіб певної поведінки, що є обов'язковим елементом при здійсненні суб'єктивного права. Науковці слушно наголошують на вихідному значенні права вимоги для суб'єктивного права⁶.

По-третє, суб'єктивне право передбачає можливість для його носія звернення до компетентних державних органів за захистом своїх по-

¹ Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 157; Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 382.

² Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теория держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 238.

³ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 116 – 119.

⁴ Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес». *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2011. № 3 (66). С. 133.

⁵ Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 316.

⁶ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 119.

рушених прав¹. Зазначене служить продовженням права вимоги, хоча й має іншого адресата – органів, які забезпечують державно-примусовий вплив. Отже, право особи звертатися до компетентних державних органів за захистом своїх порушених прав включається до складу суб'єктивного права за наявності додаткових фактів (приміром, невиконання обов'язку) для забезпечення правового впливу на порушника юридичного обов'язку².

Деякі вчені виокремлюють такий різновид суб'єктивного права, як можливість користуватися певним соціальним благом³. Проте їх позиція видається недостатньо обґрунтованою.

Інші науковці, досліджуючи сутність суб'єктивного земельного права, переконують, що воно є не просто можливістю особи самостійно за власною волею обирати варіанти своєї поведінки, а й становить забезпечену законом міру такої можливості (право на власні дії або бездіяльність) і належної поведінки (йдеться про право інших осіб на дії або бездіяльність)⁴. Така точка зору потребує додаткового пояснення, адже встановленою нормами права мірою належної поведінки особи є юридичний обов'язок. Якщо ж ідеться про право на чужі дії, тобто про можливість суб'єкта вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи, що вважається правомочністю у складі суб'єктивного права⁵, в такому випадку мова йде не про право інших осіб на дії або бездіяльність, а про їх обов'язок учиняти відповідні дії або утриматися від них.

Вивчивши досконало особливості суб'єктивного права, М. Г. Александров виокремив такі його риси: (а) воно є видом і мірою можливої поведінки володільця; (б) реалізація першої можливості здійснюється шляхом можливості вимагати певної поведінки від інших осіб; (в) носій цього права має можливість звернутися за застосуванням примусової сили державного апарату для здійснення другої можливості⁶.

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 316.

² Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 134, 135.

³ Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юрист, 2004. С. 191.

⁴ Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 132.

⁵ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 239.

⁶ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе: моногр. Москва: Госиздатюридлит, 1955. С. 108, 109.

Підтримуючи позиції дослідників-правників щодо змісту земельних правовідносин як суб'єктивних прав та обов'язків їх учасників, О. А. Галиновська підкреслює, що сутнісний зміст правовідносин становить певний соціальний інтерес, задоволення якого може бути здійснено лише шляхом використання конкретних благ, наданих землею (як-то родючий шар ґрунту). Саме соціальний інтерес, на думку вченої, є тією рушійною силою, яка суттєво впливає на статус суб'єкта земельних правовідносин і на їх зміст¹. Отже, відновлення втраченого якісного стану земель деградованих і малопродуктивних земель, належного стану порушених земель можна розглядати як різновид соціального інтересу.

У земельно-правовій доктрині права суб'єктів земельних правовідносин поділяються на дві групи: (а) суб'єкти, які мають право на дії, що знаходять свій прояв у діях чи бездіяльності; (б) суб'єкти, які мають право вимагати від зобов'язаних осіб необхідної поведінки². Проте підкреслимо, право одного суб'єкта може бути реалізовано шляхом виконання відповідного обов'язку іншим суб'єктом.

Як слушно зазначає Т. Є. Харитоновна, суб'єктивному праву властива складна структура. Воно може до свого складу включати певні частини, правомочності, тобто окремі юридичні можливості, що в сукупності складають міру дозволеної поведінки уповноваженої особи³.

Що ж до суб'єктивного обов'язку, то останній становить собою вид і міру належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, яка встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів уповноваженої особи і яка забезпечується державою⁴. Доцільно наголосити, що суб'єктивний юридичний обов'язок може мати: (а) прояв як через потребу здійснення тих чи інших дій або утримання від них; (б) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої особи; (в) необхідність не перешкоджати уповноваженій особі користуватися благами, на які вона має право; (г) необхідність нести відповідальність за невиконання своїх обов'язків⁵. При цьому поведінка

¹ Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. С. 83, 73.

² Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 177.

³ Харитоновна Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 243.

⁴ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 381.

⁵ Дашковська О. Р. Правові відносини. *Теорія держави і права*: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 239, 240.

особи при виконанні суб'єктивного юридичного обов'язку повинна відповідати висунутим до неї вимогам.

Реалізація земельних юридичних обов'язків, як зазначають науковці, здійснюється у двох формах: (а) у дотриманні, що може бути добровільним або примусовим, і (б) у виконанні юридичних обов'язків, основними методами якого є примус або переконання¹.

На думку С. С. Алексєєва, саме юридичний обов'язок, що полягає в необхідності здійснення позитивних дій, є головним у правовідносинах активного типу, отже, право вимоги уповноваженої особи повинно забезпечити повне і своєчасне виконання цього обов'язку². Учені наголошують на безумовності й категоричності юридичного обов'язку, адже до його складу входить владний імператив – безумовна вимога дотримуватися встановленої поведінки, а значить, її забезпечення у правовідносинах заходами державно-примусового впливу (санкціями), є необхідним атрибутом юридичної відповідальності. Водночас зміст юридичних обов'язків різниться залежно від типів правовідносин. Так, у правовідносинах пасивного типу юридичні обов'язки відіграють обмежувальну роль, особи зобов'язані утримуватися від певних дій. У правовідносинах активного типу здійснення позитивних дій зобов'язаною особою безпосередньо призводить до задоволення інтересів уповноваженого³.

Серед основних ознак юридичного обов'язку виокремлюють: (а) необхідність певної поведінки, (б) належність правозобов'язаній особі, (в) покладання з метою задоволення інтересів уповноваженої особи, (г) існування виключно у правовідносинах, (д) це міра необхідної поведінки, (е) існування відповідно тільки до суб'єктивного права, (є) установлення правовими нормами, (ж) забезпечення гарантування державою⁴.

Як підкреслює В. М. Хропанюк, юридичні права й обов'язки – це не безпосередня поведінка суб'єктів, а надання можливості або необхідності певної поведінки, передбаченої правовою нормою. Реалізація суб'єктивних прав і суб'єктивних обов'язків означає їх вплив на

¹ Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. С. 143.

² Алексєєв С. С. Общая теория социалистического права: курс лекций; вып. 2. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1964. С. 143.

³ Алексєєв С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 127.

⁴ Ведерников Ю. А., Папірна А. В. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 158; Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 382.

фактичну поведінку учасників правовідносин і втілення закладеної в них міри поведінки дозволеної і встановленої в реальні суспільні відносини¹.

Слушною видиться позиція Р. О. Халфіної щодо того, що встановлення обов'язку за всієї категоричності мотивації не забезпечує його ефективності. При цьому на посилення ефективності впливає невідворотність негативних наслідків у разі невиконання обов'язку, а також серйозність останніх. Проте на переконання науковців, найбільш ефективними є засоби впливу, які створюють заінтересованість зобов'язаної особи в найкращому виконанні свого обов'язку².

Необхідно підкреслити, що правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу. В окремих наукових працях правовідносини з відновлення природних ресурсів за специфікою поведінки зобов'язаної особи поділяють на активні й пасивні. Так, у першому випадку йдеться про активну поведінку з відновлення природних ресурсів, у другому – відбувається самовідновлення таких ресурсів при відсутності активної поведінки суб'єкта таких правовідносин³. Таким чином, ступінь впливу антропогенного чинника на процеси відновлення земель при застосуванні тих чи інших його заходів відрізняється. Проте, як уже підкреслювалося, забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів. Так, проведенню консервації земель передують активні дії зобов'язаної особи, спрямовані на припинення їх господарського використання (зокрема, йдеться про ініціювання власниками земельних ділянок або землекористувачами проведення робіт з консервації земель). Не є можливим проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель без замовлення відповідного проєкту, розробленого виконавцем робіт із землеустрою. Невикористання земельної ділянки безпосередньо не призведе до відновлення її якісного стану на належному рівні. У такому разі є ймовірність засмічення земельної ділянки шкідливими рослинами, що призведе до подальшого погіршення її якісного стану. Консервація земельної ділянки повинна здійснюватися, як уже зазначалося, лише на підставі розробленого проєкту. Про необхідність активних дій свідчить і проведення заліснення таких земель, і засівання їх, у певних випадках, відповідними травами. Крім того,

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. С. 317.

² Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 108, 243.

³ Скорик Я. Забезпечення екологічної безпеки в природоресурсових правовідносинах. *Підпр-во, госп-во і право*. 2010. № 1. С. 110.

законсервовані земельні ділянки підлягають систематичним спостереженням. Як власники, так і користувачі земельних ділянок беруть участь у роботі комісії з обстеження земель у натурі (на місцевості) з метою внесення пропозиції до уповноважених органів щодо їх повернення до використання або продовження строку їх консервації.

Отже, головним у цих правовідносинах є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів. Таким чином, у правовідносинах у сфері відновлення земель права й обов'язки можуть бути реалізовані виключно в тісному взаємозв'язку, адже праву одного учасника цих відносин завжди кореспондує обов'язок іншого.

Насамперед варто підкреслити, що статті 90, 91, 95 і 96 Земельного кодексу України передбачають загальні права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок, і лише деякі з них належать до прав та обов'язків суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель. Згідно зі ст. 91 Земельного кодексу України більшість обов'язків власників земельних ділянок спрямовані на забезпечення охорони останніх, на підвищення родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі. Зокрема, власники земельних ділянок зобов'язані:

- забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі;
- своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування інформацію про стан і використання земель та інших природних ресурсів у встановленому законом порядку;
- дотримуватися правил добросусідства й обмежень, пов'язаних з установленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних та осушувальних систем.

Серед обов'язків власників земельних ділянок у сфері відновлення земель згідно зі ст. 91 розглядуваного Кодексу можна також виокремити: приведення за свій рахунок земельної ділянки у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли ця процедура здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф¹.

Спираючись на наведене, робимо висновок, що власникові земельної ділянки належить право вимагати від особи, яка незаконно

змінила її рельєф, привести її в попередній стан за свій рахунок і право на відшкодування цієї особою заподіяних йому збитків. При цьому йдеться про всіх суб'єктів права власності, причому не лише про громадян і юридичних осіб, а й про державу, територіальні громади тощо. У ст. 52 Закону України «Про охорону земель» закріплено, що роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив. Отже, особи, внаслідок діяльності яких відбулося погіршення якісного стану земельних ділянок, порушення ґрунтового покриву зобов'язані сплатити вартість відповідних робіт щодо приведення земельної ділянки у попередній стан та відшкодувати заподіяні збитки.

Певні обов'язки у сфері відновлення земель виконують і землекористувачі, забезпечуючи ти самим реалізацію прав інших суб'єктів земельних відносин, зокрема, власників земельних ділянок.

Статтею 96 Земельного кодексу України на землекористувачів покладається обов'язок за свій рахунок приводити земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки, а також підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі. Зі змісту вказаної статті випливає, що землекористувач зобов'язаний за свій рахунок привести в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни її рельєфу, якщо такі дії вчинені, зокрема, її власником. У наведеному випадку йдеться про виникнення колізії між правовими нормами ст. 96 Земельного кодексу України і ст. 52 Закону України «Про охорону земель», адже, повторимось, роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив. Крім того, за ст. 55 цього ж закону заходи з відновлення стану еродованих, деградованих і порушених з їх вини земель та органічно поєднаних з ними інших природних ресурсів та об'єктів довкілля і запобігання заростанню сільськогосподарських угідь бур'янами, чагарниками і дрібноліссям здійснюється за рахунок коштів власників і користувачів земельних ділянок.

Такі правові колізії, безсумнівно, вимагають своєчасного подолання. Адже землекористувачі не зобов'язані за власний рахунок приводити в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни рельєфу її власником, за винятком, якщо договором оренди буде передбачено провадження відповідних дій орендарем за власний рахунок. Отже, здійснення зазначеної вище процедури покладається на

¹ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
206

тих суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, рельєф земельної ділянки. Акцентуємо увагу на тому, що внаслідок непереборної сили, зокрема стихійного лиха, також відбувається втрата первісного якісного стану земель, порушення їх ґрунтового покриву, втрата відповідних виконуваних ними функцій. Отже, відповідно до ст. 11 Закону України «Про оренду землі» ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе власник земельної ділянки, тобто орендодавець. Проте, якщо договором оренди не передбачено інше.

Відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. У цьому випадку існує єдиний об'єкт використання, охорони й відновлення – земельна ділянка.

Основною метою експлуатації земель у сільському господарстві, як слушно зазначає П. Ф. Кулинич, є безпосередньо отримання матеріальних благ. У процесі використання земель сільськогосподарського призначення, що полягає у вжитті сукупності заходів, спрямованих на отримання від них певних матеріальних благ, відбувається реалізація тих їх функцій, які забезпечують отримання матеріальних благ. Отже, використовуються сільськогосподарські угіддя як основний засіб виробництва, землі сільськогосподарського призначення – операційний базис для розміщення виробничої сільськогосподарської інфраструктури, земельні ділянки сільськогосподарського призначення – об'єкти нерухомого майна¹. Охорона земель сільськогосподарського призначення спрямована на забезпечення таких функцій землі: (а) як природного базису агроландшафтів, (б) як складника національної екологічної мережі, (в) як засобу збереження агробіорізноманіття. Отже, безпосередньою метою охорони зазначених земель є забезпечення їх функціонування як природного ресурсу, який значною мірою визначає стан агросфери. Таким чином, функції досліджуваних земель по-різному виявляються й реалізуються у процесі їх використання й охорони².

Що ж до відновлення земель сільськогосподарського призначення, то воно спрямовано як на забезпечення реалізації тих їх функцій, за допомогою яких отримуються матеріальні блага, так і на збереження таких земель як природного ресурсу.

Саме від того, наскільки раціональним є використання земельної ділянки, залежить її якісний стан, ступінь родючості ґрунтів та

¹ Кулинич П. Проблема посилення правової охорони сільськогосподарських земель України: теоретичний аспект. *Юрид. Україна*. 2013. № 3. С. 81, 82.

² Кулинич П. Проблема посилення правової охорони сільськогосподарських земель України: теоретичний аспект. *Юрид. Україна*. 2013. № 3. С. 81, 82.

ін. Слід погодитися із запропонованим підходом до раціональності землекористування, що полягає передусім у науковій обґрунтованості й найбільшій доцільності використання земель з одночасним дотриманням екологічних правил їх охорони¹.

Відмітимо поширення випадків ігнорування у процесі використання власниками й землекористувачами земельних ділянок ґрунтозахисних технологій, дотримання оптимального співвідношення земельних угідь, своєчасного проведення сівозмін тощо.

Наголосимо, що раціонально використовуючи земельні ділянки, їх власники й користувачі забезпечують тим самими і їх охорону.

Вельми цікавим видиться підхід законодавця до обов'язків власників і землекористувачів у статтях 91 і 96 Земельного кодексу України, у яких ідеться про їх обов'язки підвищувати родючість ґрунтів, зберігати інші корисні властивості землі, приводити земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни рельєфу. Аналогічний підхід законодавця до обов'язків власників і користувачів земельних ділянок фіксується й у Законі України «Про охорону земель», у ст. 35 якого закріплено, що власники й користувачі земельних ділянок при провадженні господарської діяльності зобов'язані: а) підвищувати родючість ґрунтів, зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологічнобезпечних технологій обробітку й техніки; б) вживати інші заходи, які зменшують негативний вплив на ґрунти; в) запобігати безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо; г) дотримуватися стандартів і нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів (ст. 35). Проте в цьому Законі не названо обов'язку власників і користувачів земельних ділянок відновити втрачену родючість ґрунтів та інші корисні властивості землі у процесі господарської діяльності.

Виникає питання щодо виконання власниками земельних ділянок і землекористувачами своїх обов'язків щодо приведення земельної ділянки в попередній стан у разі так званої законної зміни рельєфу. Мова йде про порушені землі, які внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт зазнали певних змін у структурі рельєфу, втратили свій первісний якісний стан і продуктивність.

Як уже підкреслювалося, статтями 91 і 96 Земельного кодексу України передбачено обов'язок як власника земельної ділянки, так і

¹ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 72.

землекористувача щодо приведення земельної ділянки в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків його незаконної зміни не її власником. Вбачається доцільним вважати одним з варіантів незаконної зміни рельєфу земель таку зміну, що мала місце без отримання спеціального дозволу на зняття й перенесення ґрунтового покриву, розробленого робочого проекту їх рекультивациі або з порушенням умов чи при анулюванні такого дозволу. Саме цим зумовлена пропозиція: з метою уникнення неоднозначного тлумачення змісту статей 91 і 96 Земельного кодексу України щодо застосування терміна «незаконної» в контексті зміни рельєфу його варто виключити зі змісту розглянутих статей.

Проте серед численної кількості обов'язків в земельному законодавстві бракує закріплення обов'язку власників земельних ділянок і землекористувачів не тільки підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі, а й відновлювати родючість ґрунтів, а також інші корисні властивості землі. Судячи зі змісту статей 91 і 96 Земельного кодексу України, обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів спрямовані лише на приведення стану земельної ділянки в попередній стан у випадку зміни її рельєфу, на підвищення рівня родючості ґрунтів, на збереження інших наявних корисних властивостей землі, проте чітко не окреслено їх обов'язок відновлювати як родючість ґрунтів, так і інші корисні властивості землі.

У той же час, навіть за дбайливого здійснення регулярного підвищення рівня родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі, ані власники земельних ділянок, ані землекористувачі не застраховані як ні від стихійних сил природи, ні від дій сторонніх осіб, унаслідок чого втрачається первісний якісний стан земель, виникають і набувають поширення процеси їх деградації, порушення рельєфу. У зв'язку із цим гостро постає проблема відновлення стану порушених земель, їх якісного стану і забезпечення виконання ними належних їм функцій. Але статті 91 і 96 чинного Кодексу містять лише обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів щодо приведення стану земельної ділянки в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу. На жаль, обов'язок цих суб'єктів відновлювати як родючість земель (ґрунтів), так і інші корисні властивості землі залишився поза увагою законодавця. Брак такої норми є істотною прогалиною чинного земельного законодавства.

Важливо відмітити, що у ст. 40 Земельного кодексу України у редакції від 13 березня 1992 р. серед обов'язків власників і землекористувачів було встановлено обов'язок не лише підвищення родючості

земель і застосування природоохоронних технологій виробництва, а й запровадження комплексу заходів з охорони (в тому числі з відновлення) земель, передбачених ст. 84 цього кодифікованого акта. Зокрема, йшлося про захист земель від водної й вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними й радіоактивними речовинами та від інших процесів руйнування, а також про рекультивацію порушених земель і про тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів¹.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» від 3 березня 2004 р., № 220 встановлено обов'язок орендаря повернути орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду². А ось у ст. 25 Закону України «Про оренду землі» названого обов'язку орендаря, на жаль, бракує. Отже, для забезпечення збереження земель пропонується внести зміни до ст. 25 цього Закону щодо закріплення такого обов'язку за орендарем. Доцільно також указати на такий обов'язок в чинному Земельному кодексі України і стосовно земельних ділянок, що використовуються на праві емфітевзису.

Нагадаємо, що постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Типового договору оренди землі» від 23 листопада 2016 р., № 843 з метою забезпечення раціонального використання й охорони земель були внесені відповідні зміни до Типового договору оренди землі³. У договорі оренди землі обов'язково мають фіксуватися ті недоліки земельної ділянки, що передається в оренду, які можуть перешкоджати її ефективному використанню. Крім того, постановою Уряду «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 22 листопада 2017 р., № 890 у разі оренди земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення (сільськогосподарських угідь) приватної власності рекомендується в п. 7 «Інші особливості об'єкта оренди, які можуть вплинути на орендні відносини» договору зазнача-

¹ Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР. Закон України від 13.03.1992 р. № 2196-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354.

² Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 9. Ст. 527.

³ Про внесення змін до Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 23.11.2016 р. № 843. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 94. Ст. 3077.

ти дані агрохімічного паспорту земельної ділянки. При передачі в оренду земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення державної та /або комунальної власності (сільськогосподарських угідь) включається право орендодавця згідно із законодавством вимагати від орендаря збереження родючості ґрунтів шляхом перевірки не рідше ніж одного разу у три роки стану орендованої земельної ділянки (оренованих земельних ділянок) на відповідність показникам агрохімічного паспорта земельної ділянки. У договорі про передачу в оренду земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення може включатися вимога щодо дотримання орендарем екологічної безпеки землекористування і збереження родючості ґрунтів, а також додержання державних стандартів, норм і правил відповідно до ст. 24 Закону України «Про оренду землі» і припинення договору оренди землі шляхом його розірвання згідно з вимогами ст. 32 цього Закону при недотриманні зазначених вимог, зокрема, погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей орендованої земельної ділянки (оренованих земельних ділянок) або приведення її (їх) у стан, непридатний для використання за цільовим призначенням¹. Згідно зі ст. 32 Закону України «Про оренду землі» випадкове знищення або пошкодження об'єкта оренди, що істотно перешкоджає передбаченому договором подальшому використанню земельної ділянки за цільовим призначенням, є підставою припинення договору оренди шляхом його розірвання на вимогу однієї зі сторін за рішенням суду. Таким чином, учинення орендарем дій, які призвели до пошкодження земельної ділянки (втрати первісного її якісного стану, інших корисних властивостей) або навіть до знищення, служить вагомою підставою для звернення її власника до суду з позовом про припинення дії договору оренди шляхом його розірвання. Судова практика, особливо Харківської та Полтавської областей, підтверджує зазначене. Так, рішенням Кременчуцького районного суду Полтавської області у справі № 2 – 96 за позовом ОСОБИ_1 до товариства з обмеженою відповідальністю «Агрофірма Кам'янка» про розірвання договору оренди землі було задоволено позов зазначеної особи на підставі невиконання передбачених законом обов'язків щодо застосування заходів з підвищення родючості ґрунтів і захисту їх від ерозії, що призвело до виснаження земельної ділянки, засмічення її бур'яна-

¹ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 22.11.2017 р. № 890. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 96. Ст. 2936; *Офіційний вісник України*. 2017. № 96. Ст. 2936.

ми, що унеможливило подальше використання зазначеної земельної ділянки за її цільовим призначенням¹.

На підставі рішення Золочівського районного суду Харківської області у справі № 622/423/14 за позовом ОСОБИ_1 до товариства з обмеженою відповідальністю «Сінтал Агро Трейд» за встановлення факту порушення відповідачем (орендарем) стану родючості землі, відсутності розробленого й затвердженого в установленому порядку проекту землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозміни й впорядкування угідь, було розірвано відповідний договір оренди земельної ділянки².

Такою ж є й позиція Верховного Суду. Порушення орендарем земельної ділянки законодавчо запровадженого порядку сівозмін сільськогосподарських культур, що призвело до погіршення показника родючості ґрунту, тобто зниження його якісних характеристик, є вагомою підставою припинення договору оренди шляхом його розірвання³.

Слід зазначити, що вимоги повернення орендарем земельної ділянки власнику у первісному стані стосуються не лише земель сільськогосподарського призначення. У випадках, передбачених Законом, вимога повернути земельну ділянку у первісному стані може стосуватися й земель інших категорій. Так, за змістом ст. 417 Цивільного кодексу України у випадку недосягнення домовленості між власником земельної ділянки й землекористувачем при припиненні права користування ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), її власник має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення і приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання їй в користування⁴. У такому випадку обов'язковим

¹ Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2010 р. у справі № 2-96. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12482765> (дата звернення: 14.02.20).

² Рішення Золочівського районного суду Харківської області від 23 лютого 2015 року у справі № 622/423/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42873147> (дата звернення: 17.02.20).

³ Порушення орендарем земельної ділянки законодавчо запровадженого порядку сівозмін сільськогосподарських культур може бути підставою для розірвання договору оренди (ВС/ КЦС, справа № 541/555/16-ц, 14.02.18). URL: [http://protocol.ua/ua/vs_ktss_porushennya_orendarem_zemelnoi_dilyanki_zakonodavcho_zaprovadzenogo_poryadku_sivozmin_silskogospodarskih_kultur_moge_buti_pidstavoyu_dlya_rozirvannya_dogovoru_orendi_\(vs_ktss_sprava_541_555_16_ts_14_02_18\)/](http://protocol.ua/ua/vs_ktss_porushennya_orendarem_zemelnoi_dilyanki_zakonodavcho_zaprovadzenogo_poryadku_sivozmin_silskogospodarskih_kultur_moge_buti_pidstavoyu_dlya_rozirvannya_dogovoru_orendi_(vs_ktss_sprava_541_555_16_ts_14_02_18)/) (дата звернення: 12.10.2019).

⁴ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

має бути проведення рекультивациі земель, порушених внаслідок будівельних робіт.

Таким чином, як власники, так і землекористувачі зобов'язані не тільки підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі, а й приводити конкретну земельну ділянку в належний стан у разі незаконної зміни її рельєфу, відновлювати родючість ґрунтів, інші корисні властивості і втрачені функції земель. Вважаємо за необхідне закріпити обов'язок власників і користувачів у статтях 91 і 96 Земельного кодексу України відновлювати родючість ґрунтів й інші корисні властивості землі, а також приводити земельну ділянку в попередній стан у випадку зміни її рельєфу.

Власники й користувачі земельних ділянок деградованих і малопродуктивних, господарське використання яких є екологічно небезпечним або економічно неефективним, а також техногенно забруднених згідно з Порядком консервації земель, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України, після отримання клопотання чи припису (розпорядження) уповноваженого органу зобов'язані протягом 30 днів ініціювати проведення робіт з консервації земель¹.

Невиконання суб'єктом обов'язків з відновлення якісного стану земель за ст. 143 Земельного кодексу України виступає підставою для примусового припинення його прав на земельну ділянку в разі неусунення допущених порушень законодавства, що полягають у забрудненні земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними й карантинно-шкідливими організмами, в засміченні забороненими рослинами, в пошкодженні і знищенні родючого шару ґрунту.

Крім того, свідоме невиконання особою обов'язків з відновлення земель виступає підставою для притягнення її до адміністративної, цивільної а в деяких випадках навіть до кримінальної відповідальності.

Треба наголосити, що права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок потребують систематизації й удосконалення їх закріплення в чинному земельному законодавстві. Якщо виокремити спеціальні обов'язки цих суб'єктів у сфері відновлення земель, до них насамперед потрібно віднести:

- відновлення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей і функцій землі;
- приведення земельної ділянки за свій рахунок у попередній стан у випадку зміни її рельєфу, за винятком, якщо така зміна спричинена

¹ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.
214

іншою особою; у такому разі ця процедура здійснюється за рахунок останньої;

– отримання дозволу на зняття й перенесення ґрунтового покриву й замовлення робочого проекту землеустрою щодо проведення рекультивациі земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів чи материнських порід і в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт;

– ініціювання проведення робіт з консервації земель протягом 30 днів після отримання клопотання чи припису (розпорядження) територіальних органів Держгеокадастру та/ або територіальних органів Держекоінспекції України;

– дотримання правил і встановленого режиму експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури.

Крім того, землекористувач зобов'язаний повернути власникові земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в користування.

Права власників і користувачів земельних ділянок у сфері правовідносин щодо їх відновлення впливають зі змісту земельного законодавства. Це право:

– вимагати від особи, яка змінила рельєф земельної ділянки, приведення її в попередній стан за свій рахунок і відшкодування цією особою заподіяних збитків;

– отримати у придатному для використання стані рекультивовані землі по закінченні будівництва (реконструкції) меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури¹;

– входити до складу комісії з обстеження земель у натурі (на місцевості), брати участь у її роботі й підготовці висновків про доцільність консервації;

– вносити до уповноважених органів пропозиції стосовно повернення земель до попереднього використання, продовження строків їх консервації або інші пропозиції, спрямовані на їх раціональне й екологічно безпечне використання;

– бути звільненим від сплати земельного податку за використання земельних ділянок, що перебувають на стадії тимчасової консервації.

Крім того, власникові земельної ділянки належить право звернутися з клопотанням до уповноваженого органу про виділення рівноцінної земельної ділянки взамін тієї, що стала екологічно небезпеч-

¹ Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 6. Ст. 200.

ною, економічно неефективною, техногенно забрудненою не з його вини¹.

Власникам землі й землекористувачам належить також право на: (а) одержання коштів з Державного або місцевого бюджету для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини, і (б) на отримання компенсації з бюджетних коштів при зниженні доходу внаслідок тимчасової консервації деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини (ст. 205 Земельного кодексу України). Зазначене підтверджують і норми ст. 55 Закону України «Про охорону земель», за якою власники й користувачі земельних ділянок мають право за рахунок Державного бюджету України: а) вживати заходи, спрямовані на усунення причин і наслідків негативного впливу на земельні ресурси і ґрунти внаслідок стихійного лиха або в разі неможливості встановлення винних у цьому фізичних чи юридичних осіб, на рекультивуацію земель, порушених у період до 1990 р.; б) будувати і здійснювати реконструкцію протиерозійних, гідротехнічних і протизсувних споруд, меліоративних систем відповідно до закону. За рахунок місцевих бюджетів власникам землі й землекористувачам належить право виконувати роботи з відновлення земель, якщо негативний вплив на них відбувся не з їх вини.

В умовах критичного стану земель саме заходи їх відновлення (йдеться передусім про рекультивуацію й консервацію) спрямовуються на забезпечення екологічної безпеки. Як підкреслює А. С. Євстігнєєв, значний рівень забруднення земель та екологічної небезпечності здійснюваних на них тих чи інших видів господарської діяльності (як-то промисловість, сільськогосподарське виробництво, енергетика, транспортна діяльність тощо) не лише створюють реальну загрозу порушення екологічної безпеки, а й чинять значний негативний вплив на життя і здоров'я людей. Провівши комплексне наукове дослідження правового забезпечення екологічної безпеки в царині спеціального природокористування, правознавець пропонує власну дефініцію конструкції «право екологічної безпеки»: підгалузь екологічного права, що становить собою діяльність спеціально уповноважених суб'єктів, спрямовану на реалізацію сукупності правових засобів забезпечення, спрямованих на попередження та/або припинення порушень і дотримання вимог екологічної безпеки як об'єктивної категорії й суб'єктивного права².

¹ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

² Євстігнєєв А. С. Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні у контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти: моногр. Київ: Гордон, 2018. С. 200, 83.

За сучасних умов поняття «забезпечення екологічної безпеки», як констатує В. І. Андрейцев, набуло не тільки еколого-правового, а й загальноюридичного й охоронного значення, що зумовлено характером прояву різних видів екологічно шкідливої діяльності людини, джерелами й об'єктами походження екологічного ризику – природного або техногенного негативного впливу. Варто всебічно підтримати позицію вченого, що використання природних ресурсів значною мірою пов'язано з дотриманням вимог екологічної безпеки здійснюваної діяльності (мова йде про обробіток землі, проведення вибухових робіт при видобуванні корисних копалин, експлуатацію гідротехнічних споруд тощо). Водночас гарантування екологічної безпеки значною мірою пов'язано з охороною навколишнього природного середовища в частині забезпечення якісного стану як сукупності його природних і набутих під впливом антропогенної діяльності властивостей, які відповідають установленим екологічним, санітарно-гігієнічним нормативам, що створюють належні умови для розвитку й відтворення живих організмів, у тому числі для життєдіяльності людини¹.

Як вважає О. С. Будзяк, індикатором стану й динаміки змін якісного стану земель і довілля виступає екологічна безпека, адже додержання збереження останнього неможливе без підтримання якісного стану земель і цілісності розташованих на них природних комплексів і внутрішніх зв'язків. Учений наголошує, що в умовах інтенсивного вичерпання природних ресурсів особливо актуальною виступає ресурсно-екологічна небезпека землекористування, спричинена деградацією земельних ресурсів, їх забрудненням, втратою в певних випадках здатності до відновлення². Навіть невелике відхилення якісного стану земель від встановлених нормативів (як-то нормативів якісного стану ґрунтів) може створити загрозу усьому живому. Так, в деяких регіонах України відхилення від якісного стану земель внаслідок їх надмірно інтенсивного використання в окремих випадках почало розцінюватися як «екологічна катастрофа», отже, забезпечення відповідного рівня національної безпеки стає все складнішим через погіршення якісного стану земельного фонду в державі³.

¹ Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. С. 19, 20.

² Будзяк О. С. Формування екологічнобезпечного землекористування на сільськогосподарських угіддях України. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 3. С. 180, 181.

³ Будзяк О. С. Екологічна безпека використання земель та її місце в системі національної безпеки України. *Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва. Серія «Економ. науки»*. 2013. № 6. С. 99, 101.

Отже, повторимось, реалізація заходів відновлення земель спрямована в цілому на забезпечення екологічної безпеки. Деградовані й малопродуктивні землі, господарське використання яких є екологічно небезпечним, згідно зі ст. 172 Земельного кодексу України підлягають консервації. Вилученню із сільськогосподарського обігу й консервації підлягають техногенно забруднені земельні ділянки, від використання яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію. До того ж перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я. Адаже подальша експлуатація таких забруднених земель (зокрема, забрудненими радіоактивними речовинами) є радіаційно небезпечною, як і тих, які забруднені важкими металами, хімічними елементами. Такі земельні ділянки створюють реальну загрозу порушення екологічної безпеки, дуже негативно впливають на здоров'я людей і навіть викликають загрозу їх життю.

Найшкідливішим у сфері забезпечення екологічної безпеки, переконуює О. С. Будзяк, є погіршення якісних характеристик в орному й підорному шарах ґрунту внаслідок забруднення їх шкідливими речовинами. Останні поділяються на декілька видів: до першого відносять речовини, що спричиняють радіонуклідне забруднення ґрунтів, в основному ізотопами цезію і стронцію; до другого – ті, що входять до складу хімічних засобів захисту рослин (нітрати й пестициди); до третього – речовини, що спричиняють промислове забруднення ґрунтів (важкі метали, ослиди й мінеральні кислоти)¹.

Вагому роль у забезпеченні екологічної безпеки відіграє також рекультивация порушених земель, якій згідно зі ст. 166 Земельного кодексу України підлягають землі, що зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід, у гідрологічному режимі тощо. Проведення заходів з рекультивации таких земель сприяє створенню екологічних умов, близьких до колишніх; ідеться, зокрема, про показники орного шару ґрунту. Як підкреслюють науковці, рекультивовані землі і прилеглі до них території по завершенні комплексу відновлювальних робіт набувають організованого й екологічно збалансованого сталого ландшафту².

Фахівці-грунтознавці застерігають, що сучасне природокористування за рівнем природно-техногенної безпеки становить собою

¹ Будзяк О. С. Формування екологічнобезпечного землекористування на сільськогосподарських угіддях України. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 3. С. 183.

² Земельний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред В.І. Семчика. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2003. С. 533.

джерело загрози безпосередньо життю і здоров'ю населення. Найбільша небезпека спостерігається в районах, де провадились інтенсивні гірничі роботи, які призвели до виникнення кар'єрів, відвалів розкривних порід, наслідком чого і стало утворення зсувів поверхні. Через гірниче виробництво у світі порушено не менше 15 – 20 млн га земель. Процеси порушення останніх викликають зміни літогенної основи природних ландшафтів, швидку перебудову поверхні, формування техногенного неорельєфу у виді кар'єрів і відвалів. Поліпшення екологічної ситуації на таких землях можливе за рахунок створення еколого-ландшафтних комплексів, що значною мірою залежить від якісно проведеної рекультивации порушених земель, окультурення антропогенної місцевості, зниження активності природно-антропогенних процесів¹.

Слід зазначити: як від стану земель залежить стан інших природних об'єктів, так і останні справляють певний вплив (у багатьох випадках негативний) на стан земель, зокрема ґрунтів. На стан земель значно впливає видобуток корисних копалин, в основному природного, сланцевого газу, уранових руд тощо. Однією з гострих проблем залишається на сьогодні й незаконний видобуток бурштину.

Як слушно зазначається у наукових працях, незаконний видобуток цього мінералу на території Житомирської, Рівненської й Волинської областей чинить надзвичайно негативний вплив на природні ресурси й лісові екосистеми Полісся. А цей процес становить собою суцільне знищення рослинності, забруднення довкілля відходами виробництва, знищення родючого шару ґрунту, що призводить до перетворення місця видобутку на болото, яке з часом висихає, а в цілому ж порушує екологічну безпеку й завдає шкоди довкіллю через значне погіршення стану лісів як природних комплексів, забруднення водних об'єктів і ґрунтів².

З огляду на викладене досить слушним видається виокремлення принципу раціонального й комплексного використання надр, що передбачає врахування взаємодії різних видів природних ресурсів і зведення до мінімуму негативного антропогенного впливу³.

¹ Панас Р. М., Маланчук М. С. Методологія еколого-ландшафтного моніторингу порушених земель (на прикладі Роздільського кар'єру). *Геодезія, картографія і аерофотознімання*. 2011. Вип. 75. С. 115, 119, 120.

² Євстігнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2019. С. 165.

³ Олійник О. М. Раціональне та комплексне використання надр: проблеми термінології. *Університ. наук. записки*. 2010. № 4 (36). С. 157, 158.

Отже, забезпечення екологічної безпеки при здійсненні спеціального природокористування повинно бути комплексним і спрямованим на збереження усіх природних об'єктів як компонентів екосистеми.

Є сенс звернути увагу на зауваження А. С. Євстігнєєва, що у ст. 91 Земельного кодексу України серед норм, що стосуються власників земельних ділянок (як і землекористувачів – у ст. 96) не передбачено жодної, яка безпосередньо зобов'язувала б відповідного суб'єкта не порушувати екологічної безпеки при використанні земельної ділянки, а встановлено лише окремі вимоги природоохоронного спрямування. Видається цілком слушною пропозиція науковця доповнити ст. 91 Земельного кодексу обов'язком цих суб'єктів при використанні земельних ділянок дотримуватись установлених законодавством кількісних і якісних показників екологічної безпеки, а в разі виникнення ризику їх порушення при продовженні землекористування негайно припинити його здійснення і вжити всіх можливих заходів з недопущення вказаного¹.

А як же забезпечуються вимоги екологічної безпеки при вжитті заходів відновлення земель? Відповідаючи на це запитання, зазначимо, що правові норми, які вимагають виконання відповідних обов'язків, абсолютно несистематизовані. Так, окремі приписи Закону України «Про охорону земель» містять ті чи інші вимоги гарантування екологічної безпеки при відновленні земель. Підприємства, установи й організації при проведенні меліорації земель зобов'язані:

– здійснювати заходи, спрямовані на запобігання підтопленню, заболоченню, засоленню, забрудненню ґрунтів, вітровій і водній ерозії меліорованих земель, їх деградації, погіршенню стану водних об'єктів;

– отримувати дозвіл обласних, Київської й Севастопольської міських державних адміністрацій і погодження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі, й центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику щодо санітарного й епідемічного благополуччя населення на використання з метою удобрення ґрунтів осадами стічних вод, що накопичуються на водочисних спорудах;

– не допускати застосування осадів стічних вод на землях природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого й рекреаційного призначення, водного фонду й на інших територіях, що підлягають особливій охороні, а також на земельних ділянках, які використовуються для випасання худоби, вирощування овочів і фруктів,

¹ Євстігнєєв А. С. Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні у контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти: моногр. Київ: Гордон, 2018. С. 201 – 203.

а також на тих, де вміст будь-якої з токсичних речовин перевищує гранично допустиму концентрацію¹.

Відповідні вимоги щодо гарантування екологічної безпеки при використанні органічних, мінеральних і бактеріальних добрив, хімічних меліорантів, токсичних речовин, призначених для знищення і припинення розвитку шкідливих організмів, гризунів, бур'янів, деревної й чагарникової рослинності встановлені Законом України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р., № 86/95-ВР. У ст. 3 якого йдеться про пріоритетність збереження здоров'я людини й навколишнього природного середовища по відношенню стосовно економічного ефекту від застосування пестицидів та агрохімікатів, а також про обґрунтованість їх використання².

З урахуванням висловленого слід підсумувати, що земельне законодавство потребує вдосконалення шляхом внесення необхідних змін щодо розширення й систематизації переліку обов'язків як власників, так і землекористувачів у сфері відновлення земель і забезпечення екологічної безпеки як при використанні останніх, так і при їх відновленні.

2.6. Відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель

Будь-яке правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність. Остання полягає в передбачених санкціями правових норм несприятливих наслідках особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинені правопорушення³.

Як наголошують правники-теоретики, юридична відповідальність має двоаспектне розуміння.

Так, виокремлюється позитивний аспект (перспективний або заохувальний), що передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства й держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (йдеться про морально-свідоме ставлення до виконання обов'язків)⁴.

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

² Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03. 1995 р. № 86/95-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1995. № 14. Ст. 91.

³ Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 255.

⁴ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 466.

Позитивну відповідальність розглядають як відповідальність за майбутні дії, як усвідомлення своєї поведінки у правовій сфері, її наслідків і соціальної значущості, як обов'язок суб'єкта права діяти в межах правових приписів. Цей вид відповідальності, пов'язаний з активними правомірними діями, інколи розглядають як суспільні відносини, що характеризує взаємозв'язок індивіда та суспільства¹. Проте у даному разі йдеться саме про правовідносини, що підкреслюють окремі науковці. При цьому реалізація прав і свобод людини в таких правовідносинах відбувається свідомо й добровільно². Специфікою позитивної відповідальності, що передуює негативній, є як контроль суб'єкта за своїми діями, так і його позитивна реакція на контроль з боку держави й суспільства³.

Саме позитивній відповідальності, як слушно зазначають дослідники, належить пріоритет у процесі становлення демократичного суспільства в Україні⁴.

Позитивна відповідальність, як констатує А. М. Шульга, є не стільки юридичною, скільки моральною, морально-психологічною і громадянською⁵.

У разі виникнення негативних змін якісного стану земель їх власники й землекористувачі, розуміючи свою відповідальність перед соціумом і свідомо ставлячись до виконання своїх обов'язків, мають здійснити певні активні дії, спрямовані на відновлення попереднього якісного стану деградованих, малопродуктивних чи техногенно забруднених земель.

Негативний аспект (ретроспективний або охоронний) передбачає, у свою чергу, покарання за правопорушення. Ідеться про юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення тих чи інших соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до скоєння правопорушення⁶.

¹ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. С. 358.

² Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: філософсько-правовий вимір. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ.* 2013. Вип. 3. С. 477.

³ Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2004. С. 218.

⁴ Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної відповідальності в демократичному суспільстві. *Форум права.* 2012. № 1. С. 77 – 81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_indexhttp://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2012_1_13.pdf (дата звернення: 12.12.19).

⁵ Шульга А. М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність. *Право і безпека.* 2012. № 1. С. 58.

⁶ Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 160 – 198.

Юридична відповідальність має такі ознаки:

- вона передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру;
- до неї притягаються за вчинене правопорушення, що свідчить про негативну правову оцінку цієї поведінки;
- застосовується лише до деліктоздатних суб'єктів;
- притягнення до юридичної відповідальності здійснюється шляхом застосування норм права;
- настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями таких норм, – це можливість застосування державного примусу, завдяки чому відбувається покарання правопорушника, який зазнає додаткових втрат особистого, майнового й організаційного характеру¹.

Юридична відповідальність, за твердженням науковців-теоретиків права, охоплює принципи: гуманізму, обґрунтованості, законності, доцільності, невідворотності, своєчасності і справедливості². Вона існує лише за наявності підстав для її виникнення й за браком підстав її виключення. При цьому виокремлюються підстави: а) юридичні, тобто правові норми, що містять об'єктивні й суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також застосовувані до правопорушників санкції; б) фактичні, якими є життєві обставини і з якими норми права пов'язують настання юридичної відповідальності (мова йде про наявність у діянні особи складу правопорушення); в) процесуальні, якими є рішення уповноваженого суб'єкта про застосування до правопорушника конкретних заходів юридичної відповідальності, ухвалені з додержанням необхідної процедури (приміром, вирок суду)³.

Н. С. Гавриш наголошує на тому, що юридична відповідальність має соціальне значення, що полягає у зміцненні чинного законодавства й у підвищенні загальної виховної (превентивної) ролі права. Проте кожному виду такої відповідальності притаманні власні вузькі цілі, які визначаються видом відповідальності, в тому числі його характерними санкціями. Отже, як підкреслює науковець, юридична відповідальність становить собою породжені правопорушником пра-

¹ Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теория держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 255, 256.

² Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 200, 201; Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теория держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 261, 262; Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. С. 468 – 470.

³ Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теория держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 256.

воохоронні відносини, змістом яких є реакція держави (суспільства) у формі забезпечення зазнання цією особою несприятливих наслідків (примусових або добровільних), які для нього є новим і додатковим зобов'язанням, якому залежно від виду цієї відповідальності може бути властивий різний характер¹. Погоджуючись в цілому з дослідницею, зауважимо, що для юридичної відповідальності є характерним саме примусове зазнання особою несприятливих наслідків як особистого, так і майнового характеру.

Залежно від галузевої належності санкцій, застосовуваних до правопорушника, розрізняють відповідальність цивільну, адміністративну, кримінальну, матеріальну і дисциплінарну. Крім того, в доктрині теорії права виокремлюють також конституційну відповідальність, яка є особливим видом відповідальності юридичної, має складний політико-правовий характер, настає за вчинення конституційного правопорушення, і знаходить свій прояв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного делікту².

Конституційно-правовій відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, як наголошують науковці, притаманні всі ознаки останньої: (а) вона настає виключно в зазначених в законі випадках; (б) знаходить свій прояв в обов'язку особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативних наслідків державного примусу, що полягає у зменшенні обсягу прав винної особи й покладенні на неї додаткових обов'язків, якими є відповідні санкції³.

Нині у правовій доктрині питання щодо виокремлення конституційно-правової відповідальності є дискусійним. У наукових публікаціях учених-теоретиків права наголошується на відсутності законодавчого тлумачення конституційно-правової відповідальності і єдиної термінології у сфері застосування останньої. Наприклад, О. Р. Дашковська, дослідивши низку наукових робіт, що стосуються існування такої відповідальності, вказує на засади її застосування. Зокрема, конституційна відповідальність розглядається як самостійний вид відповідальності юридичної поряд з її традиційними видами – цивільною, адміністративною, кримінальною й дисциплінарною. На неї можуть бути поширені всі загальні правила застосування заходів

¹ Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 256, 257.

² Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 200.

³ Дзидзоев Р. М. Конституционно-правовая ответственность: учебник. Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2011. С. 21.

юридичної відповідальності: (а) її суб'єктами є виключно носії владних повноважень – органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх посадовці; (б) основною метою її застосування є відновлення порушеного статусу особи; (в) неприпустимість спрощеної процедури притягнення суб'єкта до конституційної відповідальності; (г) установлення конституційного характеру відповідальності, що відбувається за фактом об'єкта правопорушення, тобто йдеться про норми Конституції¹. С. М. Олейников слушно наголошує на тому, що конституційна відповідальність характеризується настанням за конституційне правопорушення й застосуванням до порушника конституційних санкцій².

Що стосується вчинення правопорушень у сфері відновлення земель, то в даному випадку застосування конституційної відповідальності не є можливим, незважаючи на норму ст. 14 Конституції України щодо землі як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. Зазначене положення Основного закону країни належить до загальних засад державного ладу. У цьому випадку конституційних санкцій за порушення цієї норми немає.

Відповідальність за порушення земельного законодавства є правовим наслідком порушення земельно-правових норм. Вона пов'язана з покладанням на правопорушників – фізичних або юридичних осіб – обов'язку відповідати за протиправну поведінку. За невиконання або неналежне виконання земельно-правових вимог у процесі здійснення діяльності, як підкреслює М. В. Шульга, до порушників застосовуються заходи примусового впливу, що є реакцією уповноважених органів і їх посадових осіб³.

Сьогодні деякі вчені виділяють окремий вид юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства – земельно-правову. Приміром, Б. В. Єрофеев, називаючи її спеціальним видом юридичної відповідальності, відносить до неї заходи правового впливу на порушників земельного законодавства, передбачені нормами Земельного кодексу і прийнятими на його розвиток нормативно-правових актів. При цьому науковець підкреслює, що специфікою цього виду відповідальності є те, що порушення, за які цей вид відповідальності застосовується, завжди пов'язані із землею, причому ці зв'язки хоча

¹ Дашковська О. Конституційна відповідальність: методологічні засади дослідження. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України*. 2013. № 3 (74). С. 103.

² Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 258.

³ Шульга М. В. Відповідальність за порушення земельного законодавства. *Земельне право: підручник* / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 327.

і є багатогранними, але їм притаманна похідність безпосередньо від землі¹.

Визначення земельно-правової відповідальності, з погляду І. І. Каракаша, перш за все, зумовлено особливою специфікою землі як природного об'єкта, а тому застосування загальної цивільно-правової відповідальності не є достатнім для забезпечення належного правового режиму її використання й охорони. Основною метою вжиття земельно-правових заходів є відновлення попереднього стану в земельних відносинах, а спеціальні заходи відповідальності знаходять свій прояв насамперед у відшкодуванні витрат, завданих суб'єктові незаконним використанням земельної ділянки, а не тільки в настанні несприятливих матеріальних наслідків². З огляду на вищезазначене, до земельно-правової відповідальності можна віднести повернення самовільно зайнятої земельної ділянки, знесення самочинно збудованих на ній об'єктів, відновлення межових знаків тощо. Якщо відновлення попереднього стану земельної ділянки розглядати як основну мету вжиття земельно-правових заходів, прикладом застосування останніх можна вважати припинення права користування нею в разі її використання способами, що суперечать екологічним вимогам (ст. 141 Земельного кодексу України). Так, згідно зі ст. 143 Земельного кодексу України підставами примусового припинення прав на земельну ділянку є: свідоме неусунення допущених порушень земельного законодавства, а саме: забруднення земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними й карантинно-шкідливими організмами, засмічення земель забороненими рослинами, пошкодження і знищення родючого шару ґрунту й об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем, порушення встановленого режиму використання особливо охоронюваних земель, використання останніх способами, які завдають шкоди здоров'ю населення у строки, встановлені вказівками (приписами) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі.

Процедура припинення права землекористування передбачена ст. 144 Земельного кодексу України, де говориться, що непроведення заходів, спрямованих на усунення в установлені строки забруднення зе-

¹ Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. С. 426, 430.

² Каракаш І. І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 587, 588.

мель, їх засмічення забороненими рослинами, а також пошкодження і знищення родючого шару ґрунту – це вагомі підстави примусового припинення прав на земельну ділянку, яке можна розглядати як приклад застосування заходу земельно-правової відповідальності за порушення законодавства у сфері відновлення земель. У цілому зазначені дії будуть в кінцевому рахунку сприяти зосередженню земель у землекористувачів, які дбайливо ставляться до землі, підвищують родючість ґрунтів, у разі погіршення якісного стану земель, втрати ними відповідних функцій своєчасно вживають заходи з їх відновлення. У такому випадку доцільно забезпечити надання їм певних пільг (податкових, кредитних). На противагу – на власників та землекористувачів за нежиття заходів щодо відновлення деградованих, забруднених і порушених земель мають бути накладені штрафи. Саме за рахунок таких коштів доцільно надавати відповідні пільги власникам землі і землекористувачам, які здійснюють належний обробіток землі, підвищують родючість ґрунтів, зберігають інші корисні властивості землі, ініціюють та здійснюють реалізацію заходів відновлення земель. Зазначене вище буде забезпечувати стимулювання як раціонального використання земель, їх охорони, так і проведення своєчасного відновлення земель.

Підтримуючи позицію науковців, що в земельному законодавстві (зокрема, в Земельному кодексі України й Законі України «Про охорону земель») йдеться не про економічні санкції, а про плату за погіршення якісного стану земель і погіршення родючості ґрунтів¹, підкреслимо, що в земельному законодавстві спостерігається брак таких санкцій, водночас містяться норми стосовно відшкодування збитків, а також накладання адміністративних стягнень.

Загальновідомо, що чинне законодавство виокремлює дисциплінарні проступки, адміністративні та цивільні правопорушення, а також злочини.

Як підкреслює І. І. Каракаш, саме вчинення правопорушення вказує на момент виникнення юридичної відповідальності і породжує певні правовідносини й відповідні обов'язки суб'єкта, який їх вчинив².

Дисциплінарна відповідальність настає за конкретних умов та обставин; вона є юридичною відповідальністю за вчинення проступків.

¹ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 149.

² Каракаш І. І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 560.

При цьому проступки повинні бути пов'язані з трудовою діяльністю. За своєю суттю процедура застосування цього виду відповідальності становить собою визначений нормами трудового права порядок застосування до працівника дисциплінарного стягнення за вчинений дисциплінарний проступок. При цьому за окремі дисциплінарні проступки може настати не тільки дисциплінарна, а й адміністративна й навіть кримінальна відповідальність¹.

Основними елементами дисциплінарного проступку виступають: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона. Об'єктом дисциплінарного проступку є трудова дисципліна. Об'єктивна сторона знаходить свій прояв у протиправній поведінці суб'єкта. У такому випадку відбувається порушення працівником трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, положеннями, посадовими інструкціями, а також невиконання ним наказів чи розпоряджень роботодавця. Суб'єктом є працівник підприємства, установи чи організації. Суб'єктивна сторона виявляється у психічному ставленні працівника до скоєного ним правопорушення, що знаходить свій прояв у формі умислу або необережності².

Дисциплінарна відповідальність у земельних відносинах застосовується виключно за порушення працівниками підприємств, установ та організацій, а також їх посадовими особами земельного законодавства і своїх трудових обов'язків щодо дотримання земельно-правових норм. Приміром, агроном сільськогосподарського підприємства за нежиття заходів з боротьби зі шкідливими рослинами, що призвело до виснаження ґрунту, несе дисциплінарну відповідальність.

Дисциплінарну відповідальність будуть нести працівники територіальних органів Держгеокадастру та/або Держекоінспекції України в разі невидачі власникові земельної ділянки чи землекористувачеві припису (розпорядження) про припинення господарського використання земельної ділянки, якщо остання виявилася еродованою, малопродуктивною, забрудненою хімічними або радіоактивними речовинами, ґрунти якої характеризуються низькою родючістю.

Адміністративна відповідальність за земельні правопорушення є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності.

¹ Костюк В. Л. Стадії застосування дисциплінарної відповідальності: теоретико-правовий аспект. *Часоп. Нац. у-ту «Острозька акад.»*. Серія «Право». 2016. № 1 (13). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16kvltpa.pdf> (дата звернення: 20.03.2019).

² Костюк В. Л. Стадії застосування дисциплінарної відповідальності: теоретико-правовий аспект. *Часоп. Нац. у-ту «Острозька акад.»*. Серія «Право». 2016. № 1 (13). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16kvltpa.pdf> (дата звернення: 20.03.2019). 228

Результативно дослідивши адміністративні правопорушення у сфері земельних правовідносин, І. В. Федорчак слушно наголошує на психофізичній єдності зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психічної) сторін цього протиправного діяння, підкреслюючи, що саме зовнішня сторона поведінки людини належить до ознак його об'єктивної сторони¹.

Н. С. Гавриш запропонувала визначення адміністративного правопорушення у сфері еколого-земельних відносин: це протиправне діяння (дії або бездіяльність) фізичної або посадової особи, яке порушує установлений правопорядок у сфері еколого-земельних відносин і за яке законом передбачена адміністративна відповідальність. При цьому вчена підкреслює, що чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р., № 8073 – Х² ототожнює поняття «адміністративне правопорушення» і «адміністративний проступок», однак перше за своєю сутністю є ширшим порівняно з другим, оскільки охоплює всі протиправні дії у сфері державного управління³.

Названим Кодексом передбачено настання адміністративної відповідальності за порушення законодавства, що призводить до втрати первісного якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, виконуваних ними функцій, що охоплюють:

– псування й забруднення сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними й радіоактивними речовинами, нафтою й нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, а так само нежиття заходів по боротьбі з бур'янами (ст. 52);

– недодержання правил експлуатації земель, що полягає у використанні не за цільовим призначенням, у невиконанні природоохоронного режиму використання земель, розміщенні, проєктуванні, будівництві, введенні в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, неправильній експлуатації, знищенні або пошкодженні протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних лісонасаджень (ст. 53);

– перекручення даних державного земельного кадастру, а також приховування інформації про стан земель, розміри, кількість земельних ділянок, наявність земель запасу або резервного фонду (ст. 53-2);

¹ Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 137.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073 – Х. *Відом. Верхов. Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.

³ Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 264, 265.

– зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, а також невиконання умов зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту (ст. 53-3);

– незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53-4);

– недотримання правил землеустрою, що полягає у відхиленні від затверджених в установленому порядку проєктів землеустрою, використанні земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у визначених законом випадках, проєктів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни й упорядкування угідь (ст. 55).

Відповідно до ст. 54 розглядуваного Кодексу за порушення законодавства у сфері відновлення земель заходи адміністративної відповідальності застосовуються також при недотриманні строків повернення тимчасово зайнятих земель або невиконанні обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням.

Зміст ст. 54 цього Кодексу дозволяє зробити висновок, що заходи адміністративної відповідальності застосовуються також у разі порушення зазначених у проєкті консервації земель строків повернення уповноваженими органами законсервованих земель. Цією ж статтею встановлено адміністративну відповідальність за невиконання обов'язків щодо приведення земель у стан, придатний для використання. Очевидно, що насамперед ідеться про невиконання обов'язків власниками і користувачами земельних ділянок, які передбачені статтями 91 і 96 Земельного кодексу України, зокрема, щодо приведення земельної ділянки у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу. Крім того, може йтися про інші порушення земельного законодавства, що призвели до приведення земельних ділянок у стан, непридатний для використання за призначенням (забруднення земель, порушення встановленого режиму їх використання). Отже, у разі невиконання обов'язків щодо усунення зазначених порушень законодавства також застосовуються заходи адміністративної відповідальності. Крім того, у зазначеній статті Кодексу України про адміністративні правопорушення йдеться про непроведення рекультивациі порушених земель. Проте суттєвою прогалиною законодавства слід вважати брак серед положень Кодексу України про адміністративні правопорушення норми щодо застосування заходів адміністративної відповідальності за невиконання обов'язку розпочинання процедури консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. При цьому, з точки зору фахівців, обов'язковою має

бути наявністю таких показників для її проведення, як: еродованість (змитість і дефльованість) ґрунтів, їх скелетність, гранулометричний склад, гумусованість, реакція ґрунтового розчину, вміст рухомого алюмінію, ввібраного натрію, засолення, карбонатність, фізична деградація, хімічне й радіаційне забруднення¹.

Одним з видів адміністративних правопорушень є розміщення, проєктування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, їх неправильна експлуатація, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд. Мова йде про порушення законодавства при проведенні заходів гідротехнічної меліорації. Проєктування створення меліоративних систем обов'язково повинно включати прогнозування екологічних наслідків їх будівництва й функціонування.

До адміністративних правопорушень належать також такі неправомірні дії, як зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, невиконання умов зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту. За наказом Державного комітету України по земельних ресурсах «Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок» від 4 січня 2005 р., № 1² власники земельних ділянок і землекористувачі, які провадять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, зобов'язані отримати дозвіл на зняття й перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки, якщо це призводить до порушення поверхневого (родючого) шару ґрунту. Умовою отримання такого документа є затверджений в установленому законом порядку проєкт землеустрою, в якому мають бути визначені умови зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту й порядок проведення рекультивациі порушених земель.

В умовах слабого економічного стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів саме посилення штрафних санкцій може послужити дієвим чинником забезпечення раціонального використання, охорони й відновлення земель.

Підставою застосування цивільно-правової відповідальності за порушення земельного законодавства є норма ст. 211 Земельного ко-

¹ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 84.

² Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок: наказ Держ. ком. України по земельних ресурсах від 4 січня 2005 р. № 1. *Офіц. вісн. України*. 2005. № 4. Ст. 236.

дексу України, за якою громадяни і юридичні особи несуть цивільну відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель за невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, непроведення рекультивациі порушених земель, невиконання умов зняття, збереження й нанесення родючого шару ґрунту тощо.

Цивільно-правовій відповідальності за земельні правопорушення притаманні певні особливості, а саме: (а) майновий характер застосовуваних заходів до правопорушника; (б) настання несприятливих, не вигідних для правопорушника майнових наслідків; (в) спрямованість заходів відповідальності на задоволення інтересів потерпілої сторони; (г) компенсаційна природа цивільно-правової відповідальності, розмір якої має відповідати розміру понесених потерпілим збитків. При цьому відшкодування заподіяної шкоди здійснюється з урахуванням природної цінності землі¹.

Підкреслимо, що у ст. 156 Земельного кодексу України закріплено підстави відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам. Зокрема, як власникам землі, так і землекористувачам відшкодовуються збитки, що заподіяні: (а) приведенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників у непридатний для використання стан; (б) погіршенням якісного стану ґрунтів й інших корисних властивостей як сільськогосподарських угідь, лісових земель, так і чагарників; (в) проведенням дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та/або їх видобуванням. У зазначеній статті йдеться про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок вчинення відповідних дій, які безпосередньо призвели до негативних наслідків. Цією статтею не передбачено відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам за непроведення рекультивациі порушених земель. Судячи зі змісту ст. 156 Земельного кодексу, власникам землі і землекористувачам мають бути відшкодовані збитки за порушення ґрунтового покриву внаслідок проведення дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та/або їх видобування. При цьому не йдеться про ухилення відповідних суб'єктів від проведення рекультивациі земель. Отже, вони зобов'язані відшкодувати власникам землі і землекористувачам збитки, спричинені порушенням ґрунтового покриву при проведенні відповідних робіт, і провести рекультивацию порушених земель.

¹ Каракаш І. І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 577, 578.
232

Поділяємо думку М. В. Краснової, яка, провівши комплексне дослідження теоретичних проблем компенсації шкоди за екологічним законодавством України, дійшла висновку, що компенсація завданої довкіллю шкоди становить собою системоутворюючий фактор об'єднання сукупності правових норм позитивної й негативної відповідальності у спеціальному міжгалузевому інституті екологічного законодавства. Шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу, може виступати як елементом екологічного правопорушення, так і наслідком установлених у законодавстві правомірних дій, і призводить: (а) до погіршення стану довкілля, природних ресурсів і комплексів, інших природних об'єктів; (б) до зменшення або навіть знищення екологічних чи екологічних немайнових прав і благ; (в) до зниження екологічного стану життя і здоров'я людини; (д) до втрати вартості майна фізичних і юридичних осіб¹.

Є сенс погодитися з висловленою позицією, що при пред'явленні позовних вимог не завжди можна визначити обсяг і характер наслідків заподіяної шкоди, адже, в більшості випадків, нанесені збитки виявляються з часом, отже, повний розрахунок – це доволі складний процес, що виходить за межі застосування цивільно-правових норм². Отже, саме застосування спеціальних методик розрахунку розміру стягнень повинно сприяти проведенню повного розрахунку розміру стягнення, що має першорядне значення для здійснення відновлювальних заходів.

Водночас, як підкреслюють науковці, шкода, заподіяна довкіллю при проведенні господарської чи іншої діяльності, підлягає відшкодуванню за фактичними витратами на відновлення порушеного стану навколишнього природного середовища з урахуванням нанесених збитків (у тому числі й упущеної вигоди) лише за браком відповідних такс і методик визначення розміру такої шкоди. При цьому застосування вказаних методик не завжди гарантує належну реалізацію принципу відшкодування останньої, оскільки вони дозволяють розраховувати орієнтувальний розмір збитків, а не повний. Оскільки досить поширеними є випадки перевищення вартості відновлювальних заходів розміру стягнення, при встановленні розміру цивільно-правової відповідальності необхідно враховувати їх економічну ефективність

¹ Краснова М. В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. С. 5 – 6.

² Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 300.

і наявність побічної й накопиченої екологічної шкоди¹. Цілком очевидно, що витрати на проведення рекультивації чи меліорації земель не повинні перевищувати обсяг отриманої економічної ефективності використання відновлених земельних ділянок.

Сьогодні науковцями запропоновано використання низки способів для розрахунку збитків. Ідеться не лише про таксовий, а й калькуляційний, соціально-аліментний способи тощо².

За ст. 1192 Цивільного кодексу України способами відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого, з урахуванням обставин справи судом за вибором потерпілого може бути зобов'язання правопорушника відшкодувати її в натурі або відшкодувати завдані збитки в повному обсязі. З погляду Н. С. Гавриш, відшкодування шкоди в натурі стосовно землі здійснюється як порушником, так і може здійснюватися за його рахунок іншими особами та виражається у відновленні попереднього стану земельної ділянки, тобто сприятливого фізичного стану її поверхні або у відновленні якості (родючості) ґрунтів. На практиці ж відшкодування в натурі має місце в досить обмеженій кількості випадків, якщо погіршення якості ґрунту є порівняно незначним і попередня його якість може бути відновлена протягом незначного періоду часу. Якщо в результаті протиправних дій відбулося надмірне підкислення ґрунту, від правопорушника можна вимагати проведення його вапнування або інших необхідних заходів. Однак не можна вимагати відшкодування шкоди шляхом відновлення ґрунту, якщо він повністю зруйнований і видалений з поверхні землі³. Із зазначеною позицією слід погодитися. У разі видалення ґрунту з поверхні земельної ділянки необхідно провести землювання угідь, які залишилися без ґрунтового покриву, шляхом використання ґрунту, знятого при проведенні гірничодобувних, будівельних та інших робіт.

Особлива роль у забезпеченні правової охорони належить засобам кримінально-правового впливу, серед яких одне з головних місць посідає кримінальна відповідальність як найбільш дієвий засіб і який потребує подальшого вдосконалення, з погляду представників науки кримінального права.

Цей вид відповідальності є найбільш суворим і настає за здійснення злочинів. Ознаками кримінальної відповідальності за пору-

¹ Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 301 – 303.

² Мельник Л. А. Правовая охрана почв: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / ИГП РАН. Москва, 2005. С. 115.

³ Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 298, 299.

шення земельного законодавства є: (а) обмеження підстав виникнення, (б) виключно особистий характер її застосування, (в) особливий порядок притягнення суб'єкта до цього виду юридичної відповідальності¹.

У науковій правовій літературі існують різні трактування категорії «земельні злочини». Так, на думку Т. О. Коваленко, такий злочин становить собою суспільно небезпечне винне діяння – як дія, так і бездіяльність, учинене суб'єктом злочину, – яке посягає на земельний порядок, земельні права й законні інтереси Українського народу, юридичних і фізичних осіб, територіальних громад і держави, природні якості земельних ділянок і ґрунтів².

У дефініції поняття «земельний злочин», запропонованій А. М. Шульгою, домінує землеохоронний і відновлювальний аспект. Так, з його погляду, земельним злочином є суспільно небезпечне діяння, що посягає на відносини у сфері охорони, раціонального використання й відновлення земель³.

Слід погодитися із наведеними підходами до визначення злочинів у сфері земельних відносин. Так, злочини, вчинені у сфері земельних відносин, дійсно посягають на земельні права й законні інтереси Українського народу, територіальних громад, юридичних і фізичних осіб, держави в цілому, на встановлений порядок охорони й відновлення земельних ресурсів. При цьому, предметом таких злочинів у досліджуваній царині виступають такі об'єкти земельних відносин, як землі, земельні ділянки та ґрунти⁴.

Чинним Кримінальним кодексом України від 05 квітня 2001 р., № 2341 – III не встановлено кримінальної відповідальності за порушення законодавства безпосередньо у сфері відновлення земель, зокрема, за нехтування проведення заходів їх відновлення. Однак з урахуванням змісту цього кодифікованого акта, якщо під час вжиття

¹ Каракаш І. І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. *Земельне право України*: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 562.

² Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2011 р.). Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2011. Вип. 4. С. 157.

³ Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юрид. електрон. наук. журн.* 2016. № 6. С. 206. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/57.pdf (дата звернення: 23.09.2019).

⁴ Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часоп. Донецьк. ун-ту.* 2017. № 1 – 2. С. 77.

заходів з відновлення земель (наприклад, при проведенні заходів хімічної меліорації) матиме місце:

– забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля матеріалами внаслідок порушення спеціальних правил, у разі створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля або масового захворювання людей, або навіть їх загибелі чи до інших тяжких наслідків (ст. 239),

– незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це викликало небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля або спричинило загибель людей або масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу або інші тяжкі наслідки (ст. 239-1),

– незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2) – винні особи понесуть кримінальну відповідальність. Така відповідальність настає також за безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення їх з сільсько-господарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254)¹. Як бачимо, Кримінальним кодексом України встановлено відповідальність за дії або бездіяльність, що стосуються підтримання належного стану земель при їх експлуатації, якщо внаслідок цього через суттєве погіршення якісного стану земель, порушення їх рельєфу виникає нагальна потреба їх відновлення.

Позитивним кроком законодавця слід вважати доповнення ст. 254 розглядуваного Кодексу нормою щодо передбачення кримінальної відповідальності за умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених у результаті дослідно-промислового розроблення родовищ бурштину або його видобування на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотно шкоду. За змістом указаної статті винні особи несуть кримінальну відповідальність лише за умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених унаслідок дослідно-промислового розроблення родовищ бурштину чи його видобування. У випадку ж умисного непроведення рекультивациі земель, порушених через дослідно-промислову розробку чи видобування інших корисних копалин, та й взагалі умисного непроведення цієї процедури в передбачених законом випадках, що призвело до заподіяння істотної шкоди, цим Кодексом відповідальності не встановлено, що є серйозною прогалиною чинного законодавства.

¹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341 – III. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 21. Ст. 920.
236

Підкреслимо, що через забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, гостро постає питання про необхідність їх відновлення.

Суспільна небезпечність забруднення або псування земель при цьому, з погляду вчених – криміналістів, полягає в завданні шкоди навколишньому природному середовищу в цілому й земельним ресурсам, зокрема, або може негативно вплинути на життя і здоров'я людей¹. Отже, об'єктом злочину в такому разі доцільно вважати екологічно безпечний стан земель, що визначає їх придатність до використання за цільовим призначенням, виконання ними відповідних функцій.

Основним же об'єктом злочинного забруднення земель є безпосередньо оптимальний природний стан ґрунтового покриву земель як основна ознака екологічної безпеки, адже за умов забруднення останніх відчутно погіршується стан безпечного існування як людини, так і всього живого взагалі².

Зазначеному вище злочину, як наголошує А. М. Шульга, властива наявність двох наслідків – безпосереднього (забруднення довкілля) і похідного (створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля)³.

Безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель виступає природний якісний стан ґрунтового покриву земель, що є необхідною умовою належного рівня безпечного для життя і здоров'я людей довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі⁴. Досліджуваний вид злочину розглядається загалом як необережний, оскільки результатом протиправного діяння та його безпосереднього наслідку може бути як умисел, так і необережність; що ж стосується наслідку похідного – тут має місце виключно необережність, тобто йдеться про складну форму вини⁵.

¹ Головкін О. В., Леляк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова амністія*. 2014. № 2 (35). С. 40.

² Головкін О. В., Леляк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова амністія*. 2014. № 2 (35). С. 40.

³ Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналіт. право*. 2014. № 6. С. 300. URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/92.Pdf (дата звернення: 11.12.2016).

⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. С. 8.

⁵ Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналіт. право*. 2014. № 6. С. 300. URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/92.Pdf (дата звернення: 11.12.2016).

Псування земель може бути результатом як учинення особою незаконних дій, так і стан бездіяльності. Воно можливе при механічному впливі на ці об'єкти сільськогосподарської техніки, невиконанні заходів рекультивациі порушених земель, при нехтуванні заходами підвищення родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі.

У процесі вивчення специфіки кримінальної відповідальності, що стосується безпосередньо ґрунтів як об'єкта особливої охорони, науковці акцентують увагу на особливостях об'єктивної сторони злочинів.

По-перше, йдеться про незаконне зняття й перенесення ґрунтового покриву, заволодіння ним без отримання на це дозволу. Повторимось, Порядок видачі й анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок було затверджено наказом Державного комітету України по земельних ресурсах 4 січня 2005 р., № 1. Таким чином, доцільно вважати незаконним заволодіння ґрунтовим покривом як без отримання дозволу на його зняття й перенесення, так і в разі анулювання останнього за наявності закріплених у цьому нормативно-правовому акті таких підстав, як-то: (а) припинення права користування земельною ділянкою, (б) зміна її власника чи землекористувача, (в) визнання дозволу недійсним у судовому порядку та ін.

Сьогодні у наукових працях пропонується внести зміни до ст. 239¹ щодо заміни поняття «незаконне заволодіння» на «порушення порядку зняття, перенесення, збереження, використання гумусного горизонту ґрунту і рекультивациі порушених земель»¹. Із цією точкою зору є сенс погодитися, адже саме друге тлумачення розглядуваного злочину повною мірою розкриває його склад і об'єктивну сторону.

По-друге, мова йде про наслідки, які: (а) створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля; (б) заподіяли матеріальну шкоду у значному розмірі (її розмір у сто або більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян); в) спричинили загибель людей, масову загибель об'єктів тваринного й рослинного світу або призвели до інших тяжких наслідків. Спостерігається причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечними діями й наслідками у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля².

¹ Гізімчук С. В., Олійник О. С. Теоретичні аспекти діяння у злочині, передбаченому ст. 239¹ КК «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». *Пробл. законності*. 2015. Вип. 128. С. 51.

² Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 335. 238

Суб'єктами досліджуваного злочину можуть бути як власники, так і користувачі земельних ділянок, які провадять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи. Проте не виключаються й дії сторонніх осіб, спрямовані на заволодіння ґрунтовим покривом.

Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом, наголошують науковці, є злочином з матеріальним складом (ідеться про класичний умисний злочин)¹.

Необхідність відновлення земель тісно пов'язана із застосуванням заходів юридичної відповідальності у розглядуваній сфері. В умовах слабого економічного механізму є нагальна потреба посилити як адміністративну, так і кримінальну відповідальність. Зокрема, доцільно доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення спеціальною статтею про настання відповідальності за невиконання як власником земельної ділянки, так і землекористувачем обов'язку своєчасно розпочинати процедуру консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Крім того, необхідно встановити юридичну відповідальність за порушення законодавства у сфері проведення меліорації земель насамперед за: (а) недотримання правил або установленого режиму експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури, що призвело до підтоплення, заболочення, засолення, забруднення ґрунтів, до вітрової й водної ерозії меліорованих земель, їх деградації, а також погіршення стану водних об'єктів; (б) порушення природних екосистем, що мають міжнародне значення, й умов збереження рослинного і тваринного світу на їх популяційному й видовому рівні. Положення ст. 33 Закону України «Про меліорацію земель», якими передбачено відповідальність у розглядуваній сфері, вважаємо частково декларативними, вони не мають конкретного механізму своєї реалізації. Залежно від обсягу негативних наслідків при таких порушеннях законодавства відповідальність за них повинна бути встановлена нормами як Кодексу України про адміністративні правопорушення, так і Кримінальним кодексом України.

Крім того, потрібно встановити кримінальну відповідальність за ігнорування відновлення якісного стану деградованих і малопродуктивних земель (передусім шляхом проведення їх консервації), рельєфу порушених земель шляхом здійснення їх рекультивациі у встанов-

¹ Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналіт. право*. 2014. № 6. С. 300. URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/92.Pdf (дата звернення: 11.12.2016).

лених законом випадках, якщо це потягло за собою тяжкі наслідки для довкілля і здоров'я людей¹.

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

3.1. Організаційно-правові заходи, що сприяють відновленню земель

Передумовою реалізації ефективних і дієвих заходів з відновлення земель виступає низка заходів організаційно-правового характеру. Так, серед останніх треба виокремити:

- здійснення стандартизації й нормування в галузі охорони земель, їх моніторингу;
- ведення контролю за використанням, охороною земель;
- планування і прогнозування їх експлуатації;
- запровадження економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель;
- заходи землеустрою;
- консолідацію земель сільськогосподарського призначення та ін.

Більшість наведених заходів належать до функцій управління у сфері використання й охорони земель. Так, моніторинг останніх забезпечує ефективність запровадження основних заходів їх відновлення. Зокрема, отримані під час проведення моніторингу повні й достовірні відомості щодо якісного стану земель і його змін служать підґрунтям для ефективного впровадження основних заходів. У наукових працях акцентується увага на ролі моніторингу у здійсненні охорони й відновлення земель. Так, результати цього процесу дають змогу дослідити й обґрунтувати головні заходи щодо запобігання або зменшення негативних впливів на ґрунти і зниження їхньої родючості, рекультивациі земель, а також заходи щодо земель, які тимчасово вилучаються з використання, щодо проведення робіт з поліпшення якісного стану малопродуктивних земель¹.

¹ Попова А. О. Моніторинг землі як правова форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: *Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (м. Одеса, 9 – 10 вересня 2016 р.). Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 196.

¹ Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2019. Вип. 55. Т.2. С. 13. 240

Згідно зі ст. 54 Закону України «Про охорону земель» моніторинг земель і ґрунтів здійснюється з метою своєчасного виявлення змін їх стану і властивостей, оцінювання проведення заходів з охорони земель і збереження й відтворення родючості ґрунтів, попередження впливу на ці об'єкти негативних процесів, а також ліквідації наслідків останнього.

Відповідно до Положення про державну систему моніторингу довкілля, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 30 березня 1998 р., № 391, державна система моніторингу навколишнього природного середовища – це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам у ньому і дотримання вимог екологічної безпеки. Цей нормативно-правовий акт визначає порядок створення й функціонування такої системи в Україні, яка була б спрямована на підвищення: (а) рівня вивчення і знань про екологічний стан навколишнього природного середовища, (б) оперативності і якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях, (в) підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення, (г) рівня розвитку міжнародного співробітництва в галузі екологічної безпеки¹.

Моніторинг земель, як складова частина державної системи моніторингу всього довкілля, згідно зі ст. 191 Земельного кодексу України становить собою систему спостережень за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінювання, попередження й ліквідації наслідків негативних процесів. До основних завдань моніторингу земель цей кодифікований акт відносить прогноз еколого-економічних наслідків деградації земельних ділянок з метою запобігання або усунення дії негативних процесів (ст. 192)

Відповідно до Положення про моніторинг земель, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 1993 р., № 661 (в редакції від 21 серпня 2019 р., № 760) моніторинг земель складається із систематичних спостережень за станом земель (агрохімічна паспортизація земельних ділянок, їх зйомка, обстеження й вишукування), виявлення в ньому змін, а також проведення оцінювання:

– процесів, пов'язаних зі змінами родючості ґрунтів (розвиток водної й вітрової ерозії, втрата гумусу, погіршення структури ґрунту, заболочення й засолення);

¹ Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: пост. КМУ від 30.03.1998 р. № 391. *Офіц. вісн. України*. 1998. № 13. Ст. 495.

– рівня заростання сільськогосподарських угідь і забруднення земель пестицидами, важкими металами, радіонуклідами та іншими токсичними речовинами;

– стану берегових ліній річок, морів, озер, заток, водосховищ, лиманів, гідротехнічних споруд;

– процесів, пов'язаних з утворенням ярів, зсувів, із сільовими потоками, землетрусами, карстовими, криогенними та іншими явищами;

– стану земель населених пунктів, територій, зайнятих нафтогазодобувними об'єктами, очисними спорудами, гноєсховищами, складами пально-мастильних матеріалів, добрив, стоянками автотранспорту, захороненням токсичних промислових відходів і радіоактивних матеріалів, а також іншими промисловими об'єктами¹.

Наказом Державного комітету України по водному господарству від 16 квітня 2008 р., № 108 затверджено Інструкцію з організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель, яка встановлює вимоги до організації та проведення спостережень за станом зрошуваних, осушуваних і прилеглих до них земель за гідрогеологічними, інженерно-геологічними, гідрохімічними показниками, показниками хімічного складу ґрунтів і технічного стану меліоративних систем, підтопленням сільських населених пунктів у межах зони дії цих систем, а також до оброблення, узагальнення й надання отриманої за цими показниками інформації. Згідно з названою Інструкцією моніторинг меліорованих земель здійснюється з метою забезпечення раціонального використання земельних і водних ресурсів, виявлення їх якості, причин їх незадовільного стану, забруднення, своєчасного виконання меліоративних заходів щодо запобігання деградації ґрунтів і шкідливої дії вод, відтворення родючості ґрунтів, охорони вод і земель від забруднення, своєчасного виконання ремонту (реконструкції) меліоративних систем². Моніторинг меліорованих земель забезпечує спостереження за зміною родючості ґрунтів останніх; оцінювання еколого-меліоративного стану зрошуваних й осушуваних земель, а також виявлення тенденцій його змін і причин, що їх обумовлюють.

Складовою частиною державного моніторингу довкілля є моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. Згідно з

¹ Про затвердження Положення про моніторинг земель: пост. КМУ від 20.08.1993 р. № 661. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.10.2019).

² Про затвердження Інструкції з організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель: наказ Держ. ком. України по водному господарству від 16.04.2008 р. № 108. *Офіц. вісн. України*. 2008. № 54. Ст. 1812.

наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення» від 26 лютого 2004 р., № 51 це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про зміни показників якісного стану ґрунтів, їх родючості, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття рішень про попередження й ліквідацію наслідків цих негативних процесів¹.

М. В. Мозальова, провівши комплексне дослідження моніторингу ґрунтів як складника моніторингу земель, дійшла висновку, що відомості, отримані за результатами проведення моніторингу ґрунтів, забезпечують можливість своєчасного виявлення змін у складі ґрунтів, вжиття заходів щодо їх відновлення й визначення розміру шкоди, завданої ґрунтовому покриву у зв'язку з порушенням вимог земельного законодавства².

Без своєчасного збору інформації про стан земель та умови їх використання, за слушним зауваженням С. В. Шарапової, результативна реалізація заходів з охорони земель неможлива. Отримана за результатами проведення моніторингу земель інформація служить правовим підґрунтям для прийняття державними органами необхідних рішень в галузі використання й охорони земель³.

У наукових працях представників сучасності постійно звертається увага на проблему недостатнього або недостовірного інформаційного забезпечення стану земель, в тому числі і ґрунтів, адже повноцінне обстеження останніх в Україні провадилося майже 60 років тому.

Слід зазначити, що в європейських країнах відбулася кардинальна зміна підходу до цієї важливої процедури. Головні риси європейського моніторингу ґрунтів:

- незалежність від відомчого впливу;
- спрощена, як правило, дволанцюгова організаційна структура (регіональна лабораторія – інформаційний центр);
- розширений перелік показників, що вказують на особливий статус спостережних ділянок;

¹ Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення, наказ М-ва аграр. політики України від 26.02.2004 р. № 51. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 13. Ст. 317.

² Мозальова М. В. *Правові засади моніторингу ґрунтів*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2011. С. 3, 4.

³ Шарапова С. В. *Інформаційне забезпечення в галузі використання та охорони земель. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2017. С. 177, 179.

– чітка регламентація аналітичних лабораторій, приладів і виконавчих кадрів;

– суворя відповідальність за достовірність одержаної інформації і загалом однотипна методологія виконання робіт, скоординована з іншими компонентами довкілля¹.

Викликає певну увагу й те, що за директивою ЄС 2008/1 періодичний моніторинг ґрунтів повинен провадитися один раз на 10 років. При цьому після завершення діяльності, пов'язаної з використанням земельної ділянки, її землекористувач повинен забезпечити оцінювання стану її ґрунту. У разі виявлення значно забруднених земель він зобов'язаний відновити їх до первісного якісного стану².

За справедливим зауваженням фахівців-ґрунтознавців, в Україні спостерігається розпорошеність даних про ґрунти між різними інститутами й відомствами, а також брак єдиного центра збирання й оброблення потрібної інформації. Як бачимо, існує необхідність у забезпеченні передових інформаційних технологій створення баз даних і механізмів оцінювання, прогнозування й розроблення моделей управлінських рішень. До того ж при проведенні моніторингу мають бути забезпечені висока якість інформації, репрезентативність результатів у режимі довгострокових спостережень, постійне вдосконалення й уніфікація технічних засобів виміру, оснащення лабораторій згідно з європейськими вимогами³.

Найбільш ефективною методологічною основою для оцінювання деградації ґрунтів сьогодні пропонується розглядати систематичні спостереження на постійних площадках з використанням необхідної кількості індикаторних показників за прикладом Франції та деяких інших зарубіжних країн⁴. Існує нагальна потреба в повномасштабному і поглибленому обстеженні цих важливих об'єктів.

Законом України «Про землеустрій» передбачено проведення ґрунтових, геоботанічних та інших обстежень земель при здійсненні зем-

¹ Медведєв В. В. *Досвід реалізації «європейської ґрунтової політики». Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 370.

² О комплексном предотвращении и контроле загрязнений: директива № 2008/1/ЕС Европ. Парламента и Совета от 15.01.2008 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b02 (дата звернення: 10.03.20).

³ Медведєв В. В. *Інформаційне забезпечення використання ґрунтів: здобутки і висновки з іноземного досвіду*. Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 98, 99, 208, 209.

⁴ Концепція досягнення нейтрального рівня деградації земель (ґрунтів) в Україні / за наук. ред. С. А. Балюка, В. В. Медведєва, М. М. Мірошніченка. Харків: ФОРМ Бровін О. В., 2018. С. 21, 22.

леустрою з метою отримання інформації про якісний стан останніх, а також для виявлення серед них тих, що зазнають негативного впливу водної й вітрової ерозії, підтоплення, радіоактивного й хімічного забруднення, інших природних і неприродних явищ. Отримані у процесі таких обстежень дані використовуються насамперед: (а) для проведення агроекологічного оцінювання земель, (б) ведення обліку про їх якісний стан, (в) прийняття органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування рішень про рекультивацію й консервацію земель, (г) введення обмежень у їх використанні, (д) відновлення, збереження й підвищення родючості ґрунтів, (е) покращання природних ландшафтів тощо (ст. 36). Згідно зі ст. 54 цього ж Закону суцільне ґрунтове обстеження повинно провадитися через кожні 20 років.

Особливу увагу слід звернути на те, що сьогодні в Україні зроблено перші кроки на шляху оновлення системи моніторингу земельних відносин. Постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2017 р., № 639 затверджено Порядок реалізації пілотного проекту щодо проведення моніторингу земельних відносин. Ним визначено механізм обміну даними між суб'єктами інформаційної взаємодії з метою систематизації й узагальнення даних про володіння, користування й розпорядження земельними ділянками шляхом проведення моніторингу земельних відносин, а також перелік відомостей, обмін якими може мати місце у процесі такої взаємодії¹. Як зазначається у цьому нормативно-правовому акті, метою проведення моніторингу є створення відкритої інформаційної системи, яка відображає стан розвитку земельних відносин в Україні й забезпечення їх прозорості. Відповідно до зазначеного Порядку важливим складником інформації про стан земельних відносин є дані про осушені і зрошені землі. Зокрема, йдеться:

– про площу зрошуваних земель, які: (а) не використовувались у поливному режимі, (б) знаходяться у сприятливому й задовільному стані, (в) перебувають у незадовільному стані;

– про площу осушених земель, які: (а) не використовувались у сільськогосподарському виробництві, (б) мають сприятливий і задовільний стан, (в) знаходяться в незадовільному стані тощо.

Наголосимо, що прийняття вказаного Порядку є надзвичайно прогресивним кроком в умовах євроінтеграції, адже на часі – активізація міжнародної співпраці у сфері як запобігання деградації земель, так і її подолання, а також використання найефективнішого досвіду зарубіжних країн у зазначеній сфері.

¹ Про реалізацію пілотного проекту щодо проведення моніторингу земельних відносин та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 23.08.2017 р. № 639. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 70. Ст. 2123. 246

У цьому контексті є сенс підкреслити, що в рамках Національного ґрунтового партнерства, яке є частиною ФАО й об'єднує більше 120 країн, запущено проект системи моніторингу стану ґрунтів за 28 показниками¹.

Сьогодні вчені-ґрунтознавці наполегливо пропонують використовувати нові підходи до вивчення стану ґрунтового покриву й деградації земель, запроваджувати геоінформаційні технології, дистанційні методи ідентифікації деградаційних явищ, нові методи упорядкування інформації у вигляді баз даних та експертних автоматизованих систем з розширеними можливостями довідкового обсягу².

Саме проведення повномасштабного моніторингу земель, у тому числі ґрунтів, дозволить забезпечити результативне вжиття заходів їх відновлення.

Висловлюємо солідарність з позицією вчених, що на сучасному етапі моніторинг земель (зокрема, ґрунтів) є важливим складником Державного земельного кадастру³. Власників і землекористувачів (орендарів) належить забезпечити інформацією про стан земель (ґрунтів). Будь-які зміни в бік погіршення якісного стану земельної ділянки та її корисних властивостей обов'язково мають бути відображені в системі цього Кадастру.

Проведення моніторингу земель забезпечує здійснення планування і прогнозування використання земель, без чого проведення заходів відновлення земель є малорезультативним. Адже саме розроблення планових заходів щодо охорони й відновлення земель і прогнозування змін їх якісного стану в змозі забезпечити ефективне здійснення намічених заходів⁴.

Глава 30 Земельного кодексу України закріплює форми планування використання й охорони земель. Йдеться перш за все про загальнодержавні й регіональні програми, що стосуються цих процесів. Повторимось, однією з причин кризового стану земель слід назвати брак Загальнодержавної програми використання й охорони земель, у якій необхідно було б визначити склад та обсяги першочергових і перспек-

¹ Балюк С. З яким товаром ми виходимо на ринок? *Землевпоряд. вісн.* 2019. № 11. С. 7.

² Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 145.

³ Панас Р., Маланчук М. Сучасні проблеми здійснення моніторингу ґрунтового покриву України. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*. 2013. Вип. 78. С. 204.

⁴ Лісова Т. В. Система заходів забезпечення відновлення земель: концептуальні положення. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 128.

тивних заходів із цього питання, а також обсяги і джерела ресурсного забезпечення їх реалізації¹.

Сьогодні підвалини планування використання й охорони земель у державі, а значить і заходів їх відновлення складають: (а) Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII, (б) Концепція боротьби з деградацією земель та опустелюванням, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р., № 1024-р.², (в) Національний план дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України 30 березня 2016 р., № 2714-р.³

У сучасних наукових дослідженнях планування, як вид соціальної діяльності суб'єктів публічного і приватного права у сфері використання й охорони земель, розглядається в декількох аспектах: (а) як різновид земельних правовідносин, (б) як один із принципів їх правового регулювання, (в) як одна з основних функцій органів державної влади й органів місцевого самоврядування в регламентації цих відносин. В умовах децентралізації влади, розширення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин пропонується розробити і прийняти Закон «Про планування земель», у якому слід закріпити горизонтально-вертикальну організаційно-правову й економічну модель планування земель і розвитку відповідних територій⁴.

Варто погодитися з висловленою позицією, що планування заходів, спрямованих на збереження й підвищення родючості ґрунтів, може бути успішним лише за умови, якщо воно буде засновано на знанні законів розвитку ґрунтів та їх взаємодії з іншими природними чинниками⁵.

¹ Лісова Т. В. Правове регулювання управління в галузі використання та охорони земель. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 366.

² Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

³ Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 30.03.2016 р. № 2714-р. *Уряд. кур'єр*. 2016. 29 квітня. № 82.

⁴ Ущиповська О. І. Планування в земельному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. С. 8, 9, 11.

⁵ Колотинская Е. Н. Правовые вопросы теории государственного земельного кадастра в СССР. Москва: Изд-во МГУ, 1989. С. 43.

Планування використання, охорони й відновлення земель є однією з найважливіших функцій, які виконують органи державної влади й органи місцевого самоврядування. На його надзвичайно важливому значенні неодноразово наголошувалося у наукових працях. Як підкреслював свого часу О. О. Забелишенський, планування використання й охорони земель спрямовано передовсім на зменшення негативного впливу суспільного виробництва на навколишнє природне середовище, а також на збереження й підвищення ресурсного потенціалу країни¹.

Розроблення комплексу запобіжних заходів, до яких належить планування, належить здійснювати як на загальнодержавному й регіональному рівнях, так і безпосередньо власниками й користувачами земельних ділянок (ідеться про його локальний рівень). Планування використання й охорони земель, тісно пов'язано з прогнозуванням, яке розглядається як одна зі стадій планування, з чим варто погодитись. Так, у науковій юридичній літературі підкреслюється, що за допомогою прогнозів забезпечується можливість розроблення завдань, які в разі загрози розвитку деградаційних процесів можуть бути використані власниками й користувачами земельних ділянок при плануванні їх ефективного використання й охорони з метою запобігання розвитку негативних процесів щодо їх стану².

На ефективність запровадження заходів з відновлення земель впливає здійснення контролю за використанням та охороною земель з метою забезпечення додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства України.

Глава 32 Земельного кодексу України виокремлює державний, самоврядний і громадський контроль за використанням та охороною земель. А ось С. І. Хом'яченко підкреслює однакову природу державного й самоврядного контролю³, пояснюючи це тим, що обидва вони мають спільну мету – забезпечення раціонального використання й охорони земель як основного національного багатства. Крім того,

¹ Забелишенский А. А. Основы природоохранительного права: конспект лекций. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 39.

² Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. С. 105.

³ Хом'яченко С. І. Розвиток та систематизація законодавства про контроль за використанням та охороною земель. *Пробл. кодифікації законодавства України*: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 – 29 квітня 2004 р.). Київ: ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. С. 211.

вони уособлюють реалізацію конституційних засад Українського народу через діяльність двох складників публічної влади – органів державної влади й органів місцевого самоврядування¹. Слід зазначити, що всі види контролю за використанням та охороною земель (державний, самоврядний і громадський) здійснюються з єдиною метою – забезпечення раціонального використання, охорони й відновлення земель, проте здійснюються різними суб'єктами з різним обсягом повноважень у цій царині.

На переконання деяких учених, державний контроль за використанням та охороною земельних ресурсів є засобом реалізації державної політики, однією з форм досягнення управлінської мети – забезпечення своєчасності виконання управлінських рішень у сфері раціонального використання й охорони земельних ресурсів². Значення державного контролю набуває надзвичайно важливого значення саме в умовах розвитку ринкової економіки. Проте, як підкреслює Д. В. Бусуйок, сьогодні у сфері використання й охорони земель як раз бракує ефективного, функціонального самоврядного і громадського, як і самоконтролю, до того ж, правовий статус органів виконавчої влади, які здійснюють контрольні повноваження, в законодавстві теж чітко не визначені³.

Показовим щодо наведеного є досвід деяких зарубіжних країн. Приміром, у Німеччині, Бельгії й Іспанії державні органи влади й органи влади місцевої не лише зобов'язують власників земельних ділянок вживати певних заходів з охорони земель, відновлювати їх якісний стан відповідно до їх планів, а й здійснюють дієвий контроль за виконанням останніх⁴.

Треба звернути увагу на те, що протягом останніх років в Україні відбулися значні зміни в системі державних органів влади, уповноважених здійснювати контроль за використанням та охороною земель. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р.,

¹ Курило В. І., Світличний О. П. Державний контроль у сфері земельних ресурсів. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. Ч. 1. 2011. Вип. 165. С. 152.

² Курило В. І., Світличний О. П. Державний контроль у сфері земельних ресурсів. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. Ч. 1. 2011. Вип. 165. С. 153.

³ Бусуйок Д. *Управлінські та сервісні правовідносини в земельному праві України*: моногр. Київ: Ніка-Центр, 2017. С. 247.

⁴ Коритник М. В., Шпичак О. М. Порівняльний аналіз земельних відносин в Україні з країнами з розвинутою ринковою економікою. *Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2009. № 6. Т. 1. С. 256 – 259.

№ 442 (з наступними змінами й доповненнями) Державна інспекція сільського господарства України була ліквідована, а функції зі здійснення державного нагляду (контролю) щодо дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, а також родючості ґрунтів були покладені на Держгеокадастр¹. За постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р., № 15 «Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру» реалізація державної політики у сфері державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині додержання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, а також родючості ґрунтів є одним з головних повноважень цього органу. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Питання Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру» від 30 листопада 2016 р., № 910-р на Держгеокадастр покладаються функції й повноваження Державної інспекції сільського господарства (що припиняється) щодо проведення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі стосовно дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів². Порядок здійснення цього контролю встановлено Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель, і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру» від 3 жовтня 2018 р., № 801 затвердила критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від здійснення господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель. Такими критеріями цим нормативно-правовим актом названо: (а) категорія землі за її основним цільовим призначенням, (б) дотримання вимог законодавства під час використання й охорони земель, (в) площа землі, на якій провадиться господарська діяльність і (г) місце розташування земельної ділянки. Віднесення суб'єкта господарювання до високого, середнього або незначного ступеня ризику здійснюється з урахуванням суми балів, нарахованих за всіма критеріями, визначеними в цьому нормативно-правовому акті за відповідною шкалою: від 41 до 100

¹ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: пост. КМУ від 10.09.2014 р. № 442. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 4. Ст. 2105.

² Питання Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: розпорядж. КМУ від 30.11.2016 р. № 910-р. *Уряд. кур'єр*. 2016. 8 грудня (№ 231).

балів – високий ступінь ризику, від 21 до 40 балів – середні, від 0 до 20 балів – незначний¹.

Вбачається доцільним розподілити повноваження з проведення державного контролю у сфері використання й охорони природних ресурсів між Держгеокадастром й Держекоінспекцією (виконує відповідні повноваження до утворення Державної природоохоронної служби) шляхом концентрації повноважень саме зі здійснення названого державного контролю (нагляду) за використанням, охороною й відновленням земель в Держгеокадастру.

Зараз окремі дослідники пропонують передати функції останнього органам місцевого самоврядування або іншим центральним органам виконавчої влади, перерозподіливши при цьому багатомільярдні видатки Державного бюджету України, що спрямовуються на утримання цього органу, на більш корисні суспільні програми. Наприклад: а) найбільш поширені правопорушення в досліджуваній царині (самовільне зайняття земельних ділянок, їх нецільове використання тощо) мають виявлятися виконавчими органами місцевого самоврядування; б) нагляд за законністю набуття прав на земельні ділянки доцільно здійснювати через Департамент захисту економіки Національної поліції України; в) виявлення корупційних правопорушень у земельній сфері слід покласти на НАБУ². Однак маємо зауважити, що повноваження Держгеокадастру можуть бути ефективно реалізовані лише спеціалізованим органом у зазначеній сфері, а тому передача їх названим вище суб'єктам, з нашого погляду, їх дієвому здійсненню сприяти не буде.

За офіційними даними прес-служби Держгеокадастру з початку 2017 р. його територіальні органи в межах названих вище своїх повноважень провели 37 869 перевірок використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення на площі 1,87 млн га. За їх результатами: а) встановлено 20 948 порушень на площі 467,9 тис. га; б) нараховано 5,29 млн грн відшкодування за самовільне зайняття земельних ділянок, нецільове використання земель і зняття родючого шару ґрунту, з них 3,29 млн грн відшкодовано добровільно. За результатами перевірок було направлено до правоохоронних органів 81 матеріал про порушення вимог законодавства, в тому числі, що міс-

¹ Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель, і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 03.10.2018 р. № 801. *Офіц. вісн. України*. 2018. № 80. Ст. 2675.

² Мартин А. Ліквідація державних органів земельних ресурсів як середньострокове завдання децентралізації в Україні. *Землевпоряд. вісн.* 2018. № 9. С. 20, 21, 24. 252

тять ознаки злочину. Усього ж за період реалізації Держгеокадастром функції з державного нагляду (контролю) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності нараховано 170 млн грн відшкодування за самовільне зайняття земельних ділянок, нецільове використання земель і зняття родючого шару ґрунту¹. У теперешніх умовах Держгеокадастр регулярно інформує громадськість про здійснення контролю у цій царині. Так, з 2 по 6 березня 2020 року здійснено 651 захід державного контролю в областях, що дозволило виявити 476 випадків порушення земельного законодавства². Пріоритетними об'єктами для проведення такого контролю визначено також землі природно-заповідного фонду, в тому числі об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, землі лісгосподарського призначення, запасу, резервного фонду, виставлені на земельні аукціони земельні ділянки й землі державної власності, надані в оренду³.

Органам місцевого самоврядування теж належить систематично контролювати використання, охорону й відновлення земель на території поширення їх компетенції, своєчасно вживати необхідних заходів у цій сфері, а також фінансувати їх.

Стандартизація й нормування у сфері використання й охорони земель має першорядне значення при відновленні земель. Підкреслимо, що у ст. 165 Земельного кодексу України йдеться про стандартизацію й нормування у сфері охорони земель і відтворення родючості ґрунтів. Окреслено цілі цих процесів. Зокрема, їх метою є забезпечення екологічної й санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом прийняття необхідних нормативів і стандартів, якими визначаються вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження на ґрунти й окремі території, допустимого сільськогосподарського освоєння земель тощо.

Доцільно всебічно підтримати П. Ф. Кулиничу, який стверджує, що нормування і стандартизація у сфері використання й охорони земель

¹ За результатами здійснених у вересні заходів державного контролю за використанням та охороною земель фахівці територіальних органів Держгеокадастру нарахували 5,29 млн грн. заподіяної шкоди.. Сайт Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/icat/derzhavnyi-kontrol-za-vykorystanniam-ta-okhoronoiu-zemel/> (дата звернення: 26.10.2019).

² Результати здійснення державного контролю у сфері використання та охорони земель. Сайт Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/rezultaty-zdiisnennia-derzhavnogo-kontroliu-u-sferi-vykorystannia-ta-okhorony-zemel-9/> (дата звернення: 10.03.2020).

³ Держгеокадастр інформує. Контроль за використанням землі: проміжні підсумки реалізації нових повноважень відомства. *Землевпоряд. вісн.* 2017. № 6. С. 31.

становить собою основну функцію державного управління земельними ресурсами – прийняття й забезпечення використання суб'єктами земельних відносин вимог щодо належної якості земель, родючості ґрунтів і допустимого антропогенного навантаження на них і господарського освоєння земель¹.

М. М. Бринчук тлумачить нормування як визначення нормативів відповідно до вимог законодавства²; встановлення технічних норм³. На думку В. І. Андрейцева, нормування дозволяє визначити якісні й кількісні показники, можливі рівні впливу, тобто гранично допустимі їх величини⁴. Позиція А. М. Мірошніченка полягає: а) в широкому розумінні нормування як засобу правового регулювання, тобто діяльності з установами обов'язкових якісних і кількісних показників, які можуть позначатися як нормативи, стандарти, норми (технічні, техніко-юридичні), правила, вимоги, регламенти. Така діяльність, підсумовує вчений, включає в себе розроблення відповідних нормативів, їх вміщення до проєктів нормативно-правових актів, узгодження (експертизу), затвердження й оприлюднення останніх у встановленому законом порядку; б) у розумінні вузькому – це діяльність з видання інших різновидів нормативів, окрім нормативних документів зі стандартизації, що іноді йменуються «норми»⁵.

У наукових літературних джерелах правове регулювання нормування в царині охорони навколишнього природного середовища розглядається за трьома напрямками, які охоплюють встановлення нормативів: (а) якості довкілля, (б) допустимого впливу на нього і (в) допустимого вилучення природних ресурсів⁶. Нормативні документи, що стосуються охорони земель, А. М. Третяк пропонує поділяти: а) на правила екологічної безпеки, б) на екологічні норми, в) на ресур-

¹ Кулинич П. Ф. Державне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів. *Земельне право України*: підруч. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Вид. Дім "Ін Юре", 2008. С. 302.

² Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды): учебн. для высш. юрид. учеб. завед. Москва.: Юристъ, 1998. С. 285.

³ Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха: моногр. Москва: Наука, 1985. С. 17.

⁴ Андрейцев В. І. Проблеми права екологічної безпеки (концептуальні засади). Київ: Київ. ун-т, 1999. С. 27, 28; Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій. Навч. посіб. для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. С. 145.

⁵ Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин. *Земельне право*. 2006. № 1. С. 43.

⁶ Ширококов А. С. Правовое регулирование нормирования в сфере охраны окружающей природной среды: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2007. С. 3.

согосподарські нормативи і правила. З його точки зору комплекс стандартів та екологічних норм повинен забезпечувати нормативну базу досягнення балансу між рівнями шкідливого впливу на земельні ресурси і спроможності ґрунту до відновлюваності. При цьому сталість останнього треба розглядати як комплекс властивостей, що забезпечує його фізичну, хімічну й біологічну буферність, а також здатність до трансформації (процесів розкладу й синтезу), оновлення складу, до саморегуляції й детоксикації. Сталість ґрунту зберігається за умови, що антропогенне навантаження не перевищує відповідний пороговий рівень¹.

Стандартизації й нормуванню мають підлягати якісні й кількісні показники стану земель, у тому числі ґрунтів, методи та засоби визначення й оцінювання ефективного й екологічно безпечного використання земельних ресурсів, а також допустимі рівні впливу на них антропогенних джерел. Перелічені показники належить зорієнтувати на вирішення завдань збереження сталості ґрунту, ґрунтового покриву й земельних ресурсів за кількісними і якісними показниками, мінімізації негативного впливу на них.

Слід підтримати позицію сучасних науковців, що для цього повинна бути створена система нормативів, яка має включати:

- організаційно-методичні нормативи, які вимагають основні загальні положення використання й охорони земель;
- нормативи оптимального співвідношення земельних угідь (земель сільськогосподарського та іншого призначення, ріллі, багаторічних насаджень, луків, сіножатей);
- нормативи якісного стану ґрунтів (допустимі рівні їх забруднення, оптимальний вміст у них поживних речовин і гумусу, біологічні, фізичні й фізико-хімічні їх властивості, а також інші їх параметри, що визначають умови вирощування сільськогосподарських культур у тих чи інших регіонах України);
- показники деградації земель і ґрунтів, які встановлюються для кожної категорії земель з метою запобігання погіршенню їх стану й застосовуються для контролю за використанням та охороною земель;
- нормативи допустимого забруднення ґрунтів (гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових пестицидів та агрохімікатів, важких металів, нафти й нафтопродуктів і радіонуклідів, а також максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами);

¹ Третяк А. М. Проблеми та практика нормування в галузі земельних відносин і землекористування. *Земельне право*. 2006. № 4. С. 51, 54.

– нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення, що охоплюють переліки сільськогосподарських культур, вирощування яких обмежують або забороняють, а також технологій та окремих агротехнічних операцій щодо їх вирощування;

– нормативи і стандарти екологічно безпечного ведення сільського господарства;

– нормативи обмеження діяльності, яка включає зони особливо режиму землекористування, вимоги до агротехнологій, режимів і норм зрошення й осушення, застосування агрохімікатів і пестицидів, питомого тиску ходових систем сільськогосподарської техніки на ґрунт тощо¹.

За слушною думкою Т. К. Оверковської, гармонізація національного законодавства у сфері охорони земель з європейським й нормами міжнародного права дозволяє вести мову про його наближення до європейських стандартів з питань правового забезпечення й екологічно безпечного використання земель. Крім того, варто підтримати точку зору дослідниці щодо того, що стандартизація й нормування в царині охорони земель – це дієві правові засоби охорони якісного стану останніх, важливі чинники правового регулювання відносин з метою запобігання антропогенного навантаження на земельні ресурси, яке не перевищувало б установлений пороговий рівень².

А. М. Мірошніченко виділяє як такі основні види нормативних документів: а) зі стандартизації (насамперед стандарти), б) у галузі будівництва (передусім будівельні норми і правила), в) у сфері забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя населення (санітарні норми і правила), г) гарантування пожежної безпеки, д) із забезпечення ветеринарно-санітарного благополуччя, е) з охорони праці³.

І трактує земельно-правове нормування як урегульовану правовими нормами процесуальну діяльність уповноважених суб'єктів, яка полягає: (а) у розробленні якісних і кількісних показників (нормативів) властивостей об'єктів земельних правовідносин; (б) у включенні нормативів до проектів правових актів; (в) в узгодженні й експертизі таких актів, їх затвердженні й оприлюдненні у встановленому порядку. Підтримуємо думку науковця щодо наявності трьох

¹ Третяк А. М. Проблеми та практика нормування в галузі земельних відносин і землекористування. *Земельне право*. 2006. № 4. С. 51, 52.

² Оверковська Т. Стандартизація та нормування як правові засоби охорони земель від забруднення та псування в Україні. *Підпр-во, госп-во і право*. 2010. № 6. С. 160.

³ Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин. *Земельне право*. 2006. № 1. С. 43.

груп ознак нормування як засобу правового регулювання земельних відносин: (а) ознаки нормування як загальної категорії цих відносин, (б) особливі ознаки нормування як засобу правового регулювання, (в) специфічні ознаки нормування як засобу правового регулювання особливого кола суспільних правовідносин тобто земельних¹.

Незважаючи на значну кількість визначень нормування, наукових підходів до його сутності, спільним у них є те, що останнє полягає у встановленні певних вимог щодо якісного стану земель, гранично допустимих рівнів впливу на ґрунти.

Сучасні дослідники наголошують на необхідності вдосконалювати й систематизувати нормативно-технічну документацію, оскільки нормативно-технічні акти, якими регламентуються використання й охорона земель, не охоплюють усієї сфери використання їх експлуатації. Ці акти мають орієнтуватися на вирішення завдань збереження сталості землекористування, ґрунтового покриву й земельних ресурсів за кількісними і якісними показниками, а також сприяти мінімізації негативного впливу на них².

Відповідно до ч. 2 ст. 165 Земельного кодексу України у галузі охорони земель і відтворення родючості ґрунтів установлюються нормативи: (а) оптимального співвідношення земельних угідь, (б) якісного стану ґрунтів, (в) гранично допустимого їх забруднення, (г) показників деградації земель і ґрунтів.

Стаття 31 Закону України «Про охорону земель» деталізує положення Кодексу. Так, до нормативів гранично допустимого забруднення ґрунтів, які визначаються з метою встановлення критеріїв придатності земель для використання їх за цільовим призначенням, належать: а) гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових пестицидів, агрохімікатів і важких металів; б) максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами. За ст. 32 вищезазначеного Закону нормативи якісного стану ґрунтів установлюються з метою запобігання їх виснаженню, використовуються для проведення контролю за якісним станом ґрунтів і визначають рівень забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості ґрунтів тощо.

Нормативи оптимального співвідношення земельних угідь установлюються для запобігання надмірному антропогенному впливу на

¹ Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. С. 8.

² Третяк А., Другак В. Стандартизація і нормування у сфері землеустрою та сталого землекористування. *Землепоряд. вісн.* 2007. № 2. С. 53.

них, у тому числі надмірній розораності сільськогосподарських угідь. До таких нормативів належать оптимальне співвідношення земель відповідних категорій, ріллі й багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах (ст. 33)¹.

Важливого значення для забезпечення відновлення земель набувають також нормативи показників їх деградації, що встановлюються для кожної категорії земель з метою запобігання погіршенню їх стану й використовуються для здійснення контролю за їх використанням та охороною. Розглянуті нормативи забезпечують своєчасне виявлення деградованих земель для їх подальшого відновлення. Так, згідно зі ст. 34 вищезазначеного Закону до нормативів, що стосуються деградації земель, належать показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів унаслідок антропогенного впливу й негативних природних явищ, а також нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення.

Таким чином, основу відновлення земель становлять нормативи і стандарти, які містять вимоги якісного стану земель і допустимого антропогенного навантаження на ґрунти. Якщо йдеться про відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва (кількісний аспект), необхідно додержуватися нормативів освоєння земель сільськогосподарського призначення.

Але в сучасних умовах поширення деградаційних процесів, як стверджують учені, окремі важливі нормативи залишаються нерозробленими, що, на жаль, сприяє подальшому погіршенню родючості ґрунтів. Це нормативи:

- допустимого рівня забруднення ґрунтів;
- гранично допустимих концентрацій важких металів;
- якісного стану ґрунту;
- які регламентують діяльність у сфері охорони ґрунтів від ерозії й негативного впливу виробничої діяльності на погіршення якості землі;
- нормативні документи щодо оцінювання придатності земель для вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур;
- що встановлюють розміри збитків через погіршення родючості ґрунтів тощо².

¹ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

² Лазебна М. Є. Стандартизація та нормативно-правове забезпечення охорони й раціонального використання ґрунтів. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й норматив-* 258

Слушною видиться позиція О. А. Вівчаренка, який до стандартизації за змістом включає методи, методики й засоби визначення складу і властивостей земель, вимоги щодо раціонального їх використання й охорони, до збирання, обліку, оброблення, збереження й аналізу інформації про їх якість, прогнозування зміни родючості ґрунтів, технічні умови, що стосуються процесів і послуг у сфері охорони земель, та ін.¹

Значна роль у відносинах, виникаючих у сфері рекультивациі й консервації земель, належить стандартизації, адже технічні аспекти їх рекультивациі регламентуються низкою державних стандартів, застосування яких, а також нормативів у галузі охорони земель і відновлення родючості ґрунтів може здійснюватися шляхом укладення відповідних договорів. Ідеться, зокрема, про реалізацію нормативів і стандартів через укладення й виконання договорів на рекультивацию й консервацію земель².

Як справедливо наголошується в наукових працях, одним із пріоритетних напрямів новітньої державної аграрної політики повинно бути розв'язання економічних проблем раціонального використання, охорони і збереження родючості ґрунтів, запобігання розвитку деградаційних процесів, а також гарантування екологічної і продовольчої безпеки країни. Проте, як зазначають фахівці, спостерігається досить низька ефективність економічного механізму щодо розв'язання проблеми збереження родючості ґрунтів³, але ж у державі необхідно розбудовувати дієвий економічний механізм охорони й відновлення земель. Конструкцію «економіко-правове забезпечення використання й охорони земель» В.О. Костенко пропонує розглядати як діяльність державних та інших органів влади, що полягає у прийнятті й реалізації правових норм, установлюючих сукупність засобів, способів і прийомів, за допомогою яких чиниться економічний вплив на носіїв земельних прав, спрямований на спонукання власників і користувачів земельних ділянок до ефективного й раціонального використання й охорони земель, поліпшення їх якості, забезпечення додержання прав

но-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 119.

¹ Вівчаренко О. А. *Правова охорона земель в Україні*: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 216.

² Кулинич П. Ф. *Державне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів. Земельне право України*: підруч. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Вид. Дім "Ін Юре", 2008. С. 304.

³ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 147.

інших власників і користувачів у процесі здійснення господарської та іншої діяльності у цій сфері. Головна особливість економіко-правового забезпечення використання й охорони земель полягає в поєднанні дій, спрямованих на досягнення такого стану земельних відносин, за якого їх експлуатація вважається цільовою, раціональною та ефективною, при цьому гарантується належний стан земель і досягається екологічна безпека¹.

З погляду Т. В. Петрової, економічний механізм охорони навколишнього природного середовища становить собою систему, правову, організаційну й інституціональну інфраструктуру необхідну для спрямованої дії відповідних економічних чинників з метою досягнення розумного балансу екологічних та економічних інтересів суспільства².

Н. С. Гавриш, відзначаючи, що взаємодія між економічними інтересами й екологічними цілями в межах економічних чинників не може бути реалізована без права, вважає економічний механізм правовою категорією. Вона трактує останній як механізм реалізації еколого-правових норм і всього екологічного права загалом, а також як опосередкований правом механізм регулювання відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища з використанням таких економічних інструментів, як платежі, податки, пільги, ціни, субсидії тощо³.

Економічне стимулювання раціонального використання й охорони земель О. Д. Гнаткович формулює як підвищення заінтересованості власників і землекористувачів, спрямоване на збереження й відтворення родючості ґрунтів, захист земель від негативних наслідків виробничої діяльності з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції й самостійного розпорядження належним їм обсягом останньої. Водночас науковець наголошує на необхідності врегулювання на загальнодержавному рівні питання плати за землю, оскільки кошти від цього не використовуються на фінансування заходів, спрямованих на поліпшення й охорону земель, а оскільки власни-

¹ Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. С. 4, 5, 8.

² Петрова Т. В. Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. госуд. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2000. С. 11.

³ Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуал. пробл. вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 30. С. 157.

ки сільськогосподарських земель не одержують кошти на відтворення родючості ґрунтів, знижується продуктивність угідь і погіршується їх екологічний стан¹. Пропозиція науковця щодо потреби забезпечення на загальнодержавному рівні фінансування заходів відновлення земель дійсно є слушною, адже більшість закріплених норм, що стосуються фінансування заходів відновлення земель, залишаються декларативними. Крім того, на належне забезпечення таких заходів, як правило, не вистачає коштів Державного бюджету або ж відбувається нецільове їх використання (ідеться про кошти, що надходять на відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва). Як бачимо, головна роль у забезпеченні фінансування заходів, спрямованих на охорону, відновлення й поліпшення земель належить саме державі. У той же час в умовах децентралізації владних повноважень зростає також і роль органів місцевого самоврядування, оскільки кошти, що надходять на відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва, спрямовуються на рахунки саме місцевих бюджетів.

Статтею 205 Земельного кодексу України закріплено, що зміст економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель включає:

- надання податкових і кредитних пільг громадянам і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними й регіональними програмами використання й охорони земель;
- виділення коштів з Державного або місцевого бюджету зазначеним суб'єктам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини;
- звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними й регіональними програмами;
- компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі й землекористувачів унаслідок тимчасової консервації деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини.

Дещо інакше розкриває зміст заходів економічного стимулювання ст. 27 Закону України «Про охорону земель», надаючи їм більшої конкретики.

Згідно із цією статтею держава економічно стимулює заходи з охорони й використання земель і підвищення родючості ґрунтів землевласниками й землекористувачами шляхом:

¹ Гнаткович О. Д. Економічне стимулювання раціонального використання і охорони земель. *Інноваційна економіка*. 2013. № 1 (39). С. 128, 129.

– надання податкових і кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи щодо захисту земель від ерозії, підвищення родючості ґрунтів та інші заходи, передбачені загальнодержавними і регіональними програмами використання й охорони земель;

– звільнення землевласників і землекористувачів від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель тощо з охорони земель на період тимчасової консервації, будівництва й сільськогосподарського освоєння земель згідно із затвердженою документацією із землеустрою;

– компенсації сільськогосподарським товаровиробникам недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель;

– застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного і природоохоронного призначення.

Одним з основних принципів державного контролю у сфері використання й охорони земель ст. 3 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» називає поєднання заходів економічного стимулювання й відповідальності.

Серед ознак економіко-правового забезпечення цієї сфери В. О. Костенко виокремлює наступні:

– наявність сукупності законодавчо закріплених засобів, способів і прийомів впливу на учасників земельних правовідносин, які разом формують певні важелі, завдяки яким держава, уникаючи заборон і зобов'язань, впливає на процес використання земель;

– вплив на суб'єктів використання й охорони земель, спрямований на формування і зміну земельних відносин з метою забезпечення реалізації принципів земельного права;

– забезпечення відповідного стану розвитку земельних відносин, за якого їх суб'єкти не тільки зобов'язуються до цільового та раціонального землекористування, а й заохочуються до ефективного використання земель, поліпшення їх якості;

– формування заінтересованості цих суб'єктів у належному використанні й охороні земельної ділянки, в орієнтованості у власній діяльності на норми земельного законодавства, у забезпеченні додержання прав і законних інтересів інших учасників земельних відносин¹.

Спеціалісти-грунтознавці пропонують: а) задіяння еколого-соціо-економічного підходу, відповідно до якого, використання ґрунтів не

¹ Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. С. 8.

повинно ставити під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби; б) обов'язкове врахування можливостей природного потенціалу ґрунту витримувати антропогенне навантаження й забезпечувати відтворення цього потенціалу й нормальне функціонування екосистеми; в) екологобезпечне й ефективне використання ґрунтових ресурсів, що має забезпечувати підтримання екологічної рівноваги, збереження агроландшафтів і нормальні умови для життя й відтворення селянства¹. Отже, наведений підхід полягає в об'єднанні екологічних, соціальних та економічних складників розвитку аграрного сектору економіки. Підкреслимо, що вказаний підхід (концепція сталого розвитку) розвивають також представники юридичної науки².

Реалії сьогодення свідчать про залежність рівня сільськогосподарського виробництва, а також якості людського життя в цілому від якісного стану земель, їх раціонального й ефективного використання.

Варто погодитися з висловленою в наукових публікаціях правників позицією, що зараз спостерігається досить низький рівень фінансування державою заходів з охорони земель і ґрунтів, недосконалість нормативно-правового забезпечення заходів, що становлять зміст економічного стимулювання в цій галузі, а також брак ефективного механізму його реалізації на практиці³. Так, протягом 2013 р. підприємствами, організаціями й установами на охорону довкілля було витрачено: 20377,8 млн грн; безпосередньо на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод – 325,0 млн грн (або 5,4 % від загальних капітальних інвестицій за напрямками природоохоронних заходів) у тому числі 278,8 млн грн – як інвестиції в основний капітал і 46,2 млн грн – витрати на капітальний ремонт. Крім того, підприємствам та організаціям за забруднення навколишнього природного середовища й порушення природоохоронного законодавства в цьому ж році пред'явлено екологічних платежів на загальну суму 3095,0 млн грн, з яких 3050,6 млн грн становить екологічний податок і 44,4 млн грн – штрафні санкції за порушення природоохоронного законодавства. Понад 70 % екологічного податку країни становлять платежі: (а) за викиди в атмосферне повітря забруднювальних речовин від ста-

¹ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балок С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 148.

² Див.: Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: моногр. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.

³ Вівчаренко О. А. Стимулююча функція охорони земель. *Вісн.* 2010. № 2. С. 5; Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуал. пробл. вдосконалення чинного законодавства України.* 2012. Вип. 30. С. 159.

ціонарних пересувних джерел забруднення, (б) 25 % – за розміщення відходів і (в) 4 % – за скиди забруднюючих речовин у водойми.

Доцільно підтримати висловлену позицію, що економічною основою раціонального використання, охорони й управління якістю ґрунтів для забезпечення сталої родючості має бути механізм економічного стимулювання раціонального використання ґрунтових ресурсів, їх охорони, збереження й відновлення родючості ґрунтів за одночасного посилення економічної та юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони земель і ґрунтів¹.

Отже, як доводять учені-ґрунтознавці, на часі – забезпечення поєднання адміністративних методів впливу на власників і користувачів земельних ділянок у вигляді державної підтримки, зборів за забруднення земель і погіршення якості ґрунтів, контроль за дотриманням стандартів якості й безпечності продукції з ринковими механізмами, що охоплюють оподаткування, ціноутворення, стимулювання попиту на органічну продукцію².

Спираючись на наведені міркування, вважаємо, що настав час невідкладно запровадити дієвий механізм економічного стимулювання раціонального використання, охорони й відновлення земель паралельно з реальним надходженням коштів від держави до власників і користувачів земельних ділянок.

Підкреслимо, для порівняння: у польському законодавстві (як й у європейському в цілому) охорона й відновлення ґрунтів забезпечується дією декількох нормативно-правових актів. У цьому контексті заслуговує на увагу думка Т. К. Оверковської. Незважаючи на те, що в законодавстві ЄС бракує єдиного спеціального законодавчого акта щодо охорони якісного стану земель, у його межах знайшли закріплення і продовжують формуватися правові приписи щодо охорони земель і ґрунтів від забруднення і псування, на які і спрямована адаптація земельного законодавства України про охорону земель³.

У польському законодавстві особливо слід відзначити наявність

¹ Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеев Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 17, 26, 27.

² Кучер А. В. Концептуальні положення формування економічного механізму відтворення родючості ґрунтів. Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 72.

³ Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. С. 10.

тих нормативно-правових актів, які регулюють відносини в галузі охорони земель, у тому числі ґрунтів: Закон про ліси (Ustawa o lasach), Право геологічне й гірниче (Prawo geologiczne i gorniczej), Закон про захист сільськогосподарських земель і лісів (Ustawa o ochronie gruntów rolnych i lesnych), Закон про охорону навколишнього середовища (Prawo ochrony srodowiska) (відповідно до якого вийшло Положення про стандарти якості ґрунту і стандарти якості землі) і Закон про запобігання й ліквідацію наслідків збитку в навколишньому середовищі (Ustawa o zapobieganiu szkodoni w srodowisku i ich naprawie)¹.

Взагалі ж процеси деградації земельних ресурсів (ґрунтів зокрема) – це всесвітня проблема. За даними ФАО 46 % світових ґрунтових ресурсів є деградованими. При цьому збитки тільки від ерозії складають 40 млрд дол. США за рік. За даними Європейської стратегії охорони ґрунтів у країнах – членах ЄС (де загальна площа ґрунтових ресурсів становить 875 млн га) 115 млн га (тобто 12 %) зазнають водної ерозії, 42 млн га – ерозії вітрової, близько 45 % ґрунтів мають низький вміст органічної речовини, а площа забруднених ґрунтів становить 3,5 млн га².

Наприкінці минулого століття в країнах Європейського Союзу спостерігається активізація діяльності з охорони ґрунтів: (а) частішають всеєвропейські й регіональні зустрічі з ґрунтоохоронних питань, (б) опрацьовуються різномасштабні ґрунтові карти, (в) у більшості країн відбувається систематичний моніторинг стану ґрунтового покриву, (г) виокремлюються території з несприятливим станом ґрунтів для впровадження особливого режиму їх використання, (д) створюються й постійно поповнюються бази даних інформаційно-аналітичних центрів (у Римі й Вагенінгені), (е) ухвалюється низка програмних, нормативних і директивних документів³.

Зростання уваги до охорони й відновлення ґрунтів викликано сучасним станом ґрунтових ресурсів, усвідомленням їх ролі в забезпеченні продовольством й у виконанні ними своїх екологічних функцій, зростанням чисельності населення і зменшенням площі земель сіль-

¹ Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеев Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 50.

² Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смугаста тип., 2016. С. 32.

³ Медведев В. В. Досвід реалізації «європейської ґрунтової політики». *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С.368.

ськогосподарського призначення, прогнозованими змінами клімату й заостренням продовольчої проблеми у світі. За розрахунками ФАО до 2050 р. потрібно збільшити обсяг виробництва продовольства на 40 – 70 %¹. Щорічно людство втрачає біля 12 млн га земель та 75 млрд тонн родючих ґрунтів².

Карта ґрунтів, прийнята Радою Європи, закликала європейські країни до активного пропагування політики охорони ґрунтів. Міжнародні проекти у вигляді Світової карти ґрунтів (FAO, 1982) і Світової ґрунтової політики (UNEP, 1982) викликали розгортання міжнародної співпраці у сфері раціонального використання ґрунтових ресурсів³.

Як зазначається в наукових працях, протягом останніх десятиліть питання охорони ґрунтів і їх глобальних екологічних функцій знайшли відображення в низці спеціальних програм, серед яких:

– Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням (United Nations Convention to Combat Desertification, UNCCD, 1994), до якої приєдналися всі держави ЄС;

– Протокол про захист ґрунту згідно з Альпійською конвенцією (Alpine Convention, 1991), який закликає до збереження екологічних функцій ґрунту, запобігання його деградації й до раціонального використання ґрунтових ресурсів у гірських регіонах;

– Положення Кіотського протоколу (Kyoto Protocol, 1997), де в рамках Конвенції ООН про зміну клімату (Convention on Climate Change, 1992) зазначено, що ґрунт є головним резервуаром вуглецю, який повинен бути максимально збережений, а де це можливо, – збільшений.

– Європейська програма з питань зміни клімату (European Climate Change Program, ЕССР), у якій підкреслюється, що додаткове отримання вуглецю органічними речовинами ґрунтів під час застосування деяких методів агротехніки може вплинути на пом'якшення наслідків зміни клімату;

– Угода про біологічне різноманіття (Convention on Biological Diversity, 2000), яка визначила біологічну варіативність ґрунту як сфери, що вимагає особливої уваги;

¹ Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 32.

² Колмаз Ю. Опустелювання – одна з найтривожніших проблем сучасності. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 6. С. 22.

³ Див.: Kwapisz J. Gleby. URL: http://www.ecoport.gov.pl/informacje_o_srodowisku/informacje_o_stanie_srodowiska_w_polsce/Gleba.html (дата звернення: 08.07.2017).

– Міжнародна ініціатива збереження ґрунтового біорізноманіття (International Initiative for the Conservation and Sustainable Use of Soil Biodiversity, 2001).

Починаючи з прийняття у 2002 р. Директиви ЄС № 179 про комунікації країн, зроблено спробу забезпечити питання охорони ґрунтів від деградації й забруднення завдяки врахуванню процесів видалення відходів виробництва і споживання, охорони водних ресурсів і повітря, зміни клімату, безпеки під час застосування небезпечних речовин, повені, біологічного різноманіття й екологічної відповідальності¹.

У Директиві ЄС 85/337/ЄЕС від 27 червня 1985 р. «Про оцінку наслідків впливу деяких громадських і приватних проектів на навколишнє середовище» (з поправками) вказується про прямі й опосередковані впливи діяльності на ґрунт². Директива вимагає визначення прямих і непрямих впливів діяльності людини на ґрунт. Директивою 2004/35/ЄС Європейського парламенту і Ради Європи «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21 квітня 2004 р. до шкоди, завданої довкіллю, віднесено також шкоду, заподіяну ґрунтам, що становить небезпеку для здоров'я людини і яка є наслідком проникнення на поверхню землі або внесення в ґрунти небезпечних для них речовин, препаратів, організмів або мікроорганізмів³. У Додатках до цього документа йдеться про видалення, контроль і зменшення шкідливих речовин настільки, щоб забруднені ґрунти з урахуванням їх поточного, встановленого на момент забруднення, або майбутнього використання не викликали у перспективі ризик негативного впливу на здоров'я людини.

Згідно з Додатком II до розглянутої вище Директиви 2004/35/ЄС повернення у вихідний стан навколишнього природного середовища

¹ Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналіт. право:* електрон. наук. фах. вид. 2013. №2. С. 218. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Korytniuk.pdf (дата звернення: 07.07.2017).

² Про оцінку наслідків впливу деяких громадських і приватних проектів на навколишнє середовище: директива 85/337/ЄЕС від 27.06.1985 р. URL: <http://menr.gov.ua/files/docs/85%20337%20%D0%84%D0%95%D0%A1%20%D0%92%D0%86%D0%94%2027%20%D0%A7%D0%95%D0%A0%D0%92%D0%9D%D0%AF%201985%20%D0%A0..pdf> (дата звернення: 10.03.2020).

³ Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди: директива 2004/35/ЄС Європ. парламенту та Ради від 21.04.2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 07.04.2019).

здійснюється шляхом застосування початкового, додаткового й компенсаційного відновлення. Так, початкове відновлення означає будь-який відновлювальний захід, через застосування якого природні ресурси, яким була завдана шкода або пошкоджені послуги, повертаються до свого вихідного стану або наближаються до останнього. Додаткове відновлення, як будь-який відновлювальний захід, застосований до природних ресурсів або послуг з метою корекції того факту, означає, що відновлення початкове не завершується повним поверненням природних ресурсів або послуг до попереднього стану. Компенсаційне відновлення – це будь-яка дія, застосована для компенсації проміжної втрати природних ресурсів або послуг, що має місце між моментом настання шкоди й часом отримання повного результату від проведення початкового відновлення¹.

Цілком обґрунтованою є висловлена у наукових працях позиція, що основні тенденції у правовому регулюванні природоохоронної діяльності у ЄС спрямовані на захист і відновлення природних ресурсів, а Директиви Євросоюзу й національне законодавство – на створення умов для розроблення поетапних національних стратегій охорони навколишнього природного середовища за різними напрямками².

У європейських країнах нині запроваджуються ґрунтоохоронні агротехнології зі зменшення хімічного й механічного навантаження як на ґрунти, так і на довкілля в цілому. Насамперед це нульові й консервативні системи вирощування культур, що здійснюється як за підтримки державних інституцій, так і шляхом надання відповідних субсидій, що звичайно ж, сприяє втіленню в життя ґрунтоохоронних технологій³. У деяких країнах ЄС все популярнішим стає консервативне землеробство, яке передбачає зниження використання агрохімікатів. Крім того, для підтримки проведення ґрунтоохоронних досліджень використовуються кошти не лише відповідних бюджетів,

¹ Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди: директива 2004/35/ЄС Європ. парламенту та Ради від 21.04.2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 07.04.2019).

² Ткаченко О. М. Правові аспекти відновлення природних ресурсів: досвід країн Європейського Союзу та національне екологічне законодавство України. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 91.

³ Медведєв В. В. Економічне стимулювання впровадження ґрунтоохоронних технологій у європейських країнах. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: монографія / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 384, 385.

а й різних грантів, фондів, приватних інвесторів, які одержують при цьому ті чи інші податкові пільги¹.

Основу формування стратегічних засад охорони й відновлення ґрунтів в Україні становить Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Держава прийняла низку програмних документів, за якими взяла на себе певні зобов'язання, зокрема, про приєднання: а) до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (Convention on Climate Change, 1992), б) до Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням (United Nations Convention to Combat Desertification, UNCCD, 1994), в) до Конвенції ООН про охорону біологічного різноманіття (Convention on Biological Diversity, 2000).

Є сенс погодитись із твердженням деяких науковців, що з вищеперелічених трьох конвенцій стосуються безпосередньо ґрунтів дві – Конвенція ООН про зміну клімату й Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням². Підкреслимо, проблема опустелювання сьогодні є глобальною для всього людства, адже природні пустелі, на території яких мешкає понад 15% населення, займають близько третини частини земної поверхні, а в результаті антропогенної діяльності виникло понад 9 млн км² пустель, які займають приблизно 43% території суші³.

Рішення таких конференцій ООН зі сталого розвитку, як Програма дій «Порядок денний XXI століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992), Всесвітній саміт зі сталого розвитку «Ріо+20» (Ріо-де-Жанейро, 2012), теж спрямовані на вжиття заходів боротьби з деградацією й опустелюванням земель. Не менш важливе значення мають і такі міжнародно-правові документи, як Стратегічна програма охорони ґрунтів до 2019 р., розроблена Європейською комісією спільно з ФАО, Тематична стратегія охорони ґрунтів, розроблена Європейською комісією (2006 р.), Директива Європейського парламенту та Ради ЄС щодо загальних принципів охорони ґрунтів у Європі (2006 р.), Положення про Глобальне ґрунтове партнерство.

Важливим кроком на шляху забезпечення охорони й відновлення ґрунтів є створення Європейської асоціації ґрунтових товариств

¹ Медведєв В. В. Досвід реалізації «європейської ґрунтової політики». *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 376, 377.

² Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 32.

³ Наровлянська О. Опустелювання земель – екологічна проблема. *Землепоряд. вісн.* 2014. № 10. С. 42.

(ESSC) з метою об'єднання напрямків діяльності окремих європейських ґрунтоохоронних товариств (ESSC, European Society of Soil Conservation, EuroGeoSurveys, EuroGeosciences Union та ін.), Європейської ґрунтової ради (European Soil Council), Європейської інформаційної системи відомостей про ґрунти (EUSIS), що містить необхідну базу даних (ESDAC) і Систему результатів моніторингу (DPSIR).

Надзвичайно важливою для забезпечення відновлення земель є роль і землеустрою, адже реалізація тих чи інших організаційно-правових заходів відновлення земель є неможливою без здійснення заходів землеустрою. Прикладом цього є проведення рекультивациі й консервації земель, в основі яких є розроблення відповідних робочих проєктів землеустрою. Маються на увазі робочі проєкти рекультивациі й консервації земель, проєкти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни й упорядкування угідь. Важливим є й те, що при проведенні заходів землеустрою, як зазначалося раніше, здійснюються обстеження земель. Отримана інформація використовується при прийнятті рішень щодо відновлення земель органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, зокрема щодо рекультивациі чи консервації земель.

В умовах появи дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малоприсаєднаних для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, правовим заходом, що забезпечує проведення їх відновлення, слід вважати й консолідацію таких земель. Як зазначається в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року» від 17 червня 2009 р., № 743-р, непроста ситуація, що склалася у сфері земельних відносин, спричинена перш за все подрібненням земельних масивів і створенням значної кількості невеликих за площею й мало-ефективних господарств у сільському господарстві¹.

Слід погодитися із висловленою думкою, що за часи незалежності земельним законодавством, на жаль, не було запроваджено дієвого механізму запобігання парцеляції земельних ділянок, що призвело до надмірного подрібнення сільськогосподарського земельного фонду країни². У юридичній доктрині неодноразово вказувалося на негатив-

¹ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року: розпорядж. КМУ від 17.06.2009 р. № 743-р. *Офіц. вісн. України*. 2009. № 51. Ст. 1760.

² Мірошниченко А. М. Земельне право України: підручник. Київ: Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2011. С. 310.

ні наслідки парцеляції (фрагментації) земельних ділянок і наводилися аргументи на користь об'єднання останніх.

Наголошуючи на тому, що фрагментація земель суттєво перешкоджає залученню інвестицій у сільське господарство, А. Й. Годованюк серед низки функцій консолідації земель виокремлює: а) створення системи заходів запобігання фрагментації (парцеляції) земель; б) поліпшення інфраструктури; в) влаштування комунальних споруд, місць загального користування з урахуванням соціальних потреб; г) пошук кращих варіантів експлуатації земель з урахуванням економічної доцільності; д) підвищення ефективності й рентабельності сільськогосподарського виробництва тощо¹.

З точки зору фахівців-ґрунтознавців, унаслідок парцеляції земель сільськогосподарського призначення виникає неспроможність власників компенсувати витрати, пов'язані із застосуванням сучасних агротехнологій, придбанням засобів хімізації, новітньої сільськогосподарської техніки та ін. Власники дрібних земельних ділянок, які бажають обробляти їх самостійно, через нестачу прибутку позбавлені можливості придбавати сучасні засоби автоматизації сільського господарства, створювати й розвивати сільськогосподарську інфраструктуру, впроваджувати системи управління якістю продукції. Ось чому об'єднання земельних ділянок до економічно-обґрунтованих розмірів дозволить зменшити собівартість сільгосппродукції, підвищити конкурентоспроможність товаровиробників, а також сприятиме залученню інвестицій у сільське господарство².

Позиція П. Ф. Кулиничча, що відносини з консолідації земель є принципово новим видом земельних відносин в Україні, є гідною для підтримання. На думку вченого, під цією правовою категорією треба розуміти врегульовану нормами земельного й деяких інших галузей права діяльність суб'єктів земельних відносин, спрямовану на формування оптимальних за розмірами, іншими виробничими характеристиками і природно-екологічними критеріями таких земельних ділянок і землеволодінь, які створюють для суб'єктів права на них сприятливі передумови для ведення прибуткового виробництва сільгосппродукції, для збереження й підвищення родючості сільськогосподарських

¹ Годованюк А. Й. Консолідація земель в Україні. *Правове життя сучасної України*: матер. наук. конф., присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. Т. 3. С. 426, 427.

² Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення та правові механізми її здійснення в Україні. *Землевпоряд. вісн.* 2011. № 5. С. 17.

угідь, екологічної стійкості сільських територій та агроландшафтів, як і для підвищення якості територій як місця проживання сільсько-го населення¹. Правник переконливо доводить, що чинне земельне законодавство України не містить достатньо ефективного механізму забезпечення консолідації земель, а тому і потребує вдосконалення. Отже, з метою забезпечення консолідації земель сьогодні назріла нагальна потреба розроблення і прийняття Закону України «Про консолідацію сільськогосподарських земель», який комплексно регулював би вищезазначені суспільні відносини².

Як прихильник наведеної точки зору, О. П. Куцевич вважає за доцільне закріпити в названому Законі порядок консолідації земель сільськогосподарського призначення, з обов'язковим урахуванням світового досвіду у цій царині. Поділяючи зазначену вище думку, вона пропонує на законодавчому рівні встановити конкретні вимоги до консолідаційної процедури (зокрема, взяття до уваги більшості власників, які її ініціюють, а також стадії, порядок оприлюднення прийнятих рішень, вимоги погодження розробленого проекту, його обговорення й затвердження тощо)³.

Окремі вчені-дослідники свого часу вже наголошували на терміновому прийнятті Закону «Про консолідацію земель», який зміг би забезпечити умови щодо формування земельних масивів, які були б привабливими для інвесторів і забезпечували застосування новітніх прогресивних технологій ведення землеробства⁴. Указана пропозиція не викликає жодних сумнівів, проте прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» від 10 липня 2018 р., № 2498 – VIII⁵, певною мірою вирішує завдання

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. С. 188, 190.

² Кулинич П. Ф. Консолідація сільськогосподарських земель в Україні (правові проблеми). *Право України*. 2007. № 5. С. 45 – 50.

³ Куцевич О. П. Перспективи законодавчого врегулювання консолідації земель в Україні. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 4. С. 152.

⁴ Новаковська І. Сучасні проблеми організації сільськогосподарського землекористування. *Землевпоряд. вісн.* 2014. № 5. С. 28.

⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні. Закон України від 10.07.2018 р. № 2498 – VIII. *Офіц. вісн. України*. 2018. № 67. Ст. 2249.

щодо формування земельних масивів і вдосконалення правил землекористування в їх межах.

Саме механізм консолідації земель, як слушно відзначають науковці, є визначальним у системі заходів щодо створення умов для істотного підвищення рівня інвестиційної привабливості сільськогосподарського землекористування¹.

Серед ключових питань у сфері сільськогосподарського землекористування, які потребують першочергового врегулювання, В. М. Давиденко називає дрібноконтурність земельних ділянок, розроблення дієвого механізму щодо згуртування власників земельних часток (паїв) з метою консолідації земель².

Сьогодні середній розмір земельної частки (паю) становить у середньому 4,2 га і складається, як правило, з 2 – 3 – х (іноді – до 7-ми) ділянок, унаслідок чого у використанні сільськогосподарських земель виникли такі негативні явища, як малоземелля, черезсмузжя, порушення сівозмін; набули також поширення земельні спори тощо³. Ефективність сільгоспвиробництва залежить від володіння суб'єктами господарювання земельними ділянками в достатній кількості. Так, для Полісся оптимальною площею сільськогосподарського землеволоніння (землекористування) є 1,5 тис. га, для Лісостепу – 1,75 тис. га, для степових зон (Степ, Степ посушливий, Сухий степ) – 2,1 тис. га, для Карпатської гірської області – 900 га, для Кримської гірської області – 1,1 тис. га⁴.

О. П. Куцевич відмічає, що розглядувана проблема загострюється ще й тим, що передбачена ст. 121 Земельного кодексу України безоплатна приватизація земель у межах норм, установлених законодавством, теж є причиною для утворення дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малоприсаєднаних для ведення товарного сільгоспвиробництва⁵. Інші дослідники звертають увагу на проблему нераціонального використання меліорованих земель, погіршення їх якісного стану, брак внутрішньогосподарських

¹ Основні положення національної доповіді щодо завершення земельної реформи / Гадзало Я. М. та ін.; НААН. Київ: ННЦ ІАЕ, 2015. С. 23.

² Давиденко В. М. Інституційно-правове забезпечення сільськогосподарського землекористування інтегрованих агроформувань. *Молодий вчений*. 2015. № 9 (24). Ч. 1. С. 73.

³ Шворак А. М. Соціальні аспекти консолідації сільськогосподарських земель. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки*. 2012. № 5. С. 80.

⁴ Економічний довідник аграрника / за ред. Ю. Я. Лузана, П. Т. Саблука. Київ: Преса України, 2003. С. 21.

⁵ Куцевич О. П. Правові питання консолідації земель в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. С. 1.

меліоративних систем, відсутність інвестицій у їх реконструкцію, ремонт і модернізацію, витрати власників земельних ділянок, заінтересованих у їх зрошенні чи осушенні, понесені на меліорацію сусідніх земельних ділянок через парцеляцію земель¹. Підґрунтям, безсумнівно, проведення консолідації земель в Україні є необхідність усунення їх надмірного подрібнення.

Поділяти консолідацію земель на постійну й тимчасову пропонує П. Ф. Кулинич. На його думку, прикладом постійної консолідації може служити формування однієї земельної ділянки шляхом об'єднання декількох суміжно розташованих ділянок, які належать суб'єктові на правовому титулі постійно (на праві власності, постійного землекористування, емфітевзису тощо). Тимчасова ж консолідація має місце в разі оренди земельних часток (паїв) і земельних ділянок сільськогосподарськими товаровиробниками єдиними земельними масивами². При цьому йдеться саме про тимчасовий характер використання землі.

Фахівці-землепорядники традиційно розглядають консолідацію земель як інтегровану систему заходів з організації території землекористувань (землеволодінь) при об'єднанні роздрібнених земельних ділянок у компактні масиви, створення правових та інституційних механізмів щодо уникнення фрагментації земель, а також природоохоронних заходів, здійснення необхідних поліпшень для агроформувань, зокрема, іригаційно-дренажної інфраструктури, дорожньої мережі, заходів ведення боротьби з ерозією й поліпшення природних ландшафтів, що ґрунтуються на засадах раціональності й економічності ефективності³. Очікуваними результатами від реалізації консолідації, як переконують дослідники, є: (а) об'єднання, збільшення й поліпшення конфігурації земельних ділянок; (б) отримання землевласниками й землекористувачами дорожньої мережі кращої якості; (в) створення й покращання меліоративних систем; (г) більш висока ринкова вартість консолідованих земельних ділянок, що сприятиме стимулюванню розвитку обігу земель⁴.

Проаналізувавши наукові підходи щодо тлумачення терміну «консолідація земель», доцільно виділити вузький і широкий погляд на її

¹ Юрченко Е. С. Право сільськогосподарського землекористування в Україні: теоретичні та практичні аспекти: моногр. Київ: Алерта, 2019. С. 89.

² Кулинич П. Ф. Консолідація сільськогосподарських земель в Україні (правові проблеми). *Право України*. 2007. № 5. С. 189.

³ Ткачук Л. В. Консолідація земель: ефективне використання та охорона в умовах трансформації земельних відносин: моногр. Львів: Вид-во Львів. НАУ, 2009. С. 12.

⁴ Попов А. Оцінка ефективності проведення консолідації земель. *Землепоряд. вісн.* 2015. № 11. С. 23.

розуміння. Зокрема, у вузькому значенні консолідацію земель розглядають як об'єднання земельних ділянок невеликих у більші, а ділянок неправильної конфігурації – в інші з метою ліквідації парцеляції, ламаності меж, а також формування земельних ділянок правильної форми. Про широке трактування йдеться в разі приєднання до консолідації земель заходів контурно-меліоративної організації територій земельних ділянок, що формуються, та інших заходів, спрямованих на найбільш ефективно (з точки зору суспільних інтересів) використання сформованих ділянок. У цілому ж процесу консолідації в широкому значенні передують її здійснення в розумінні вузькому¹.

Серед прихильників вузького підходу до тлумачення вказаного вище поняття доцільно назвати В. В. Носіка, з погляду якого консолідація дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення полягає в їх укрупненні². При цьому об'єднання земельних ділянок здійснюється за документацією із землеустрою згідно зі ст. 56 Закону України «Про землеустрій», у якій закріплюється дещо спрощена процедура консолідації земельних ділянок на підставі розробленої технічної документації. Зазначене повинно сприяти заінтересованості власника земельних ділянок у їх об'єднанні. За ст. 79¹ Земельного кодексу України формування земельних ділянок шляхом об'єднання раніше сформованих земельних ділянок, які перебувають у власності або в користуванні, теж здійснюється за технічною документацією із землеустрою.

Вважаючи консолідацію одним з видів землепорядних робіт, А. М. Третяк наголошує на ролі землеустрою під час об'єднання земель сільськогосподарського призначення. Адже саме за його допомогою формується оптимальне за розмірами, конфігурацією та іншими складовими елементами раціональне землекористування, узгоджене з раціональним використанням водних, рекреаційних, природно-заповідних та інших сільських ресурсів³. Про значення землеустрою у сфері забезпечення консолідації земель свідчать насамперед нормативні положення Закону України «Про землеустрій», що стосуються розроблення технічної документації із землеустрою щодо об'єднання земельних ділянок (ст. 56).

Як обґрунтовує свою позицію М. І. Максименко, правове забезпечення оптимізації структури землекористування шляхом про-

¹ Максименко М. І. Досвід правового забезпечення консолідації земель королівства Норвегія. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.І. Вернадського. Серія "Юрид. науки"*. 2012. № 1. Т. 25 (64). С. 283.

² Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 230.

³ Третяк А. М. Теоретичні основи землеустрою. Київ: ІЗУ УААН, 2002. С. 57.

вадження землевпорядних робіт можливо здійснити за допомогою консолідації земель. Отже, для досягнення максимального ефекту консервацію останніх і контурно-меліоративну організацію території бажано провадити одночасно з їх консолідацією. Водночас науковець зауважує, що законодавство України у сфері землеустрою не містить ефективного механізму консолідації земель і потребує внесення змін, спрямованих на його вдосконалення¹.

С. В. Сидорова також звертає увагу на те, що однією з правових форм при підвищенні родючості ґрунтів виступає оптимізація структури сільськогосподарського землекористування, яка включає заходи з консолідації земель сільськогосподарського призначення. Варто підтримати точку зору вченої, що правове забезпечення цього процесу має засновуватися на принципі поєднання приватноправових і публічно-правових інтересів. Адже консолідація цих земель, ґрунтуючись на добровільній участі суб'єктів земельних правовідносин, спрямована на захист інтересів власників і користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Водночас вона виступає й засобом захисту інтересів суспільних, оскільки земельні правовідносини формуються за умови обов'язкової участі держави, яка представляє публічні інтереси суспільства у справі збереження й підвищення родючості ґрунтів².

Як слушно наголошує О. П. Куцевич, світові приклади проведення консолідації земель свідчать, що загальною тенденцією консолідаційних процесів є не лише вирішення завдання створення черезсмужних земельних ділянок, а й реалізація заходів з оптимізації структури територій загалом, що, у свою чергу, передбачає створення або оптимізацію необхідної інфраструктури – дорожньої, екологічної мереж, меліоративних споруд тощо³.

Нагадаймо, що законодавством Королівства Норвегія встановлено примусовий і добровільний порядок проведення земельної консолідації. З огляду на це М. І. Максименко пропонує доповнити земельне законодавство України положеннями, які передбачатимуть механізм здійснення примусової консолідації земель за відсутності на це згоди

¹ Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 4.

² Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2013. С. 6, 11.

³ Куцевич О. П. Правові питання консолідації земель в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. С. 11.

землевласників і землекористувачів¹. Про примусову консолідацію за наявності суспільного інтересу без згоди власників і користувачів земельних ділянок йдеться й в інших наукових працях². З урахуванням вищезазначеного, на переконання науковців, до чинного земельного законодавства потрібно внести зміни, що міститимуть підставу примусової консолідації земель, перелік заходів, здійснюваних у межах цієї процедури, визначатимуть органи, уповноважені ініціювати примусову консолідацію, її процедурне забезпечення й компенсаційні механізми для землевласників і землекористувачів, пов'язані з обмеженням або припиненням при цьому їх прав³.

Корисний досвід правового забезпечення консолідації земель містить законодавство Королівства Норвегія, в якому зазначається, що земельна консолідація провадиться у випадках складності ефективного використання земельної власності в наявному вигляді в несприятливих умовах використання земельних ділянок. Консолідація земель провадиться як добровільно, так і в примусовому порядку земельним консолідаційним судом, який затверджує план цієї процедури⁴.

Проаналізувавши відповідні статті Закону України «Про землеустрій», А. С. Попов дійшов висновку, що під консолідацією земель у першу чергу потрібно розуміти заходи із землеустрою щодо регулювання структури прав власності шляхом координації дій між власниками й користувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення з метою формування сталого сільськогосподарського землекористування⁵. Дослідивши європейський досвід консолідації земель, він підкреслює, що на її розвиток відчутно впливає Європейська політика згуртування, яка вважає консолідацію земель незамінним інструментом поліпшення комплексного розвитку сільських територій. Адже ця процедура сприяє збільшенню інвестування у транспортні й комунікаційні мережі, зростанню соціальної стабіль-

¹ Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 13.

² Юрченко А. Д., Мірошніченко А. М. Щодо окремих питань вдосконалення земельного законодавства України. *Землевпоряд. вісн.* 2005. № 4. С. 71.

³ Максименко М. І. Досвід правового забезпечення консолідації земель королівства Норвегія. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадського. Серія "Юрид. науки"*. 2012. № 1. Т. 25 (64). С. 288.

⁴ Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 13. С. 13.

⁵ Попов А. С. Наукові підходи щодо визначення поняття консолідації земель сільськогосподарського призначення. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 3. С. 35.

ності в державі, підвищенню кількості робочих місць, що загалом призводить до збільшення прибутку, а отже, й розмірів податків. У європейських країнах застосовують різні підходи до консолідації земель, а саме поняття «консолідація земель», як правило, використовується для визначення різних традицій і процедур тієї чи іншої держави. Загальноприйнятої дефініції категорії «консолідація земель» не існує, оскільки кожна країна має власне її визначення¹.

Водночас у дослідженні ФАО «Розроблення концепції експериментальних проектів з консолідації земель у Центральній та Східній Європі» це поняття тлумачиться наступним чином: консолідація земель (англійською мовою – land consolidation; нідерландською – ruilverkaveling; французькою – remembrement; німецькою – flurbereinigung) – це загальноприйнятий термін, що використовується в широкому розумінні для опису заходів з регулювання структури прав власності шляхом координації дій між землевласниками й землекористувачами².

Завдання української землевпорядної науки, як наголошують фахівці, полягає в напрацюванні організаційно-правових механізмів консолідації земель сільськогосподарського призначення, які сприяли б вирішенню проблеми роздрібненості сільськогосподарських земельоводінь. При цьому за теперешніх умов реформування земельних відносин особлива увага приділяється врегулюванню на законодавчому рівні можливості об'єднання земельних ділянок різного цільового сільськогосподарського призначення, а саме: для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства, підсобного сільськогосподарства тощо³.

Доречно нагадати, що згідно із Законом України «Про державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 р., № 3613 – VI у разі поділу або об'єднання земельних ділянок запис про державну реєстрацію земельної ділянки і її кадастровий номер скасовуються, а Поземельна книга на неї закривається⁴. Отже, об'єднання земельних ділянок є

¹ Попов А. Поняття, зміст і завдання консолідації земель: європейський досвід. *Землевпоряд. вісн.* 2015. № 1. С. 36, 37.

² Operations manual for land consolidation pilot projects in Central and Eastern Europe. URL: <http://www.ftp.fao.org/docrep/fao/010/ai142e/ai142e00.pdf> (дата звернення 10.08.2017).

³ Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення та правові механізми її здійснення в Україні. *Землевпоряд. вісн.* 2011. № 5. С. 16, 20.

⁴ Про державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI. *Офіц. вісн. України.* 2011. № 60. Ст. 2405.

однією з підстав скасування державної реєстрації конкретної земельної ділянки. Якщо поділ земельної ділянки сприятиме подальшій її парцеляції (наприклад, унаслідок прийняття спадщини на земельні ділянки двома або більше особами й виділення належних їм часток зі складу загальної земельної ділянки за статтями 87 і 88 Земельного кодексу України), консолідація суміжних земельних ділянок і розроблення проєктів землеустрою, що забезпечують упорядкування угідь, звичайно ж, впливають на подолання поділу таких земель на дрібні частини.

Представником широкого підходу до визначення розглядуваної категорії можна назвати О. П. Куцевич. З погляду науковця, поняттям «консолідація земель» оперують для позначення зосередження земельних ділянок сільськогосподарського призначення в одного суб'єкта на різних правових титулах (насамперед на праві власності), причому не обов'язково суміжних, але з можливістю їх ефективного використання для ведення господарства. Таке зосередження стосується не лише земель сільськогосподарського призначення, а й інших земель, пов'язаних з веденням сільського господарства, передусім лісгосподарського призначення й водного фонду. Водночас дослідниця наголошує на негативних соціальних наслідках консолідації земель як форми їх концентрації. Частина з них може бути кваліфікована як правопорушення у сфері захисту економічної конкуренції. Іншим негативним наслідком концентрації є вивільнення робочої сили внаслідок зростання ефективності сільськогосподарського виробництва¹.

Вищезазначене дозволяє всебічно підтримати точку зору С. В. Хомінець, що відносини із забезпечення консолідації земель повинні ґрунтуватися на принципі поєднання приватно-правових і публічно-правових інтересів. Водночас правовідносини із запобігання парцеляції сільськогосподарських угідь мають ґрунтуватися на принципі визнання пріоритетності публічно-правових вимог раціонального сільськогосподарського землекористування над природними інтересами власників і користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Призначення консолідації земель полягає у виконанні двох основних завдань. Перше полягає в захисті особистих інтересів названих суб'єктів сільськогосподарського виробництва щодо збільшення обсягів виробництва аграрної продукції, а значить і покращання їх економічного становища. Проте реалізація такого завдання є неможливою без правового за-

¹ Куцевич О. П. Правові питання консолідації земель в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. С. 7, 10.

безпечення підвищення родючості ґрунтів, що є другим завданням консолідації¹. Висловлену наукову позицію ми поділяємо, адже здійснення консолідації розпайованих земель сільськогосподарського призначення створює умови для впровадження проєктів землеустрою, які забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни й упорядкування угідь.

Незважаючи на різноманітність підходів до поняття формулювання «консолідація земель», позиція В. В. Носіка вбачається слушною. З погляду науковця, вирішення питання об'єднання таких земель є об'єктивною необхідністю, оскільки від неї залежатимуть розвиток або ж занепад як сільського господарства й соціальної сфери села, так і економіки держави в цілому².

Одним з наукових поглядів, що становить певний інтерес, є те, що заходи консолідації можуть стосуватися земель, що належать до будь-яких категорій. А. С. Попов стверджує, що не слід виокремлювати за мету консолідації виключно розвиток сільських територій та ефективність сільськогосподарської діяльності, оскільки таке об'єднання може здійснюватися й на територіях тих чи інших населених пунктів³. Учений наводить приклад Японії, Німеччини, Швеції, Австралії та інших країн, які широко використовують механізм консолідації земель при плануванні й розвитку населених пунктів. Проте така консолідація має іншу мету порівняно з об'єднанням земель сільгосппризначення, яким є формування сталого сільськогосподарського землекористування⁴.

Отже, консолідація земель сільськогосподарського призначення сприятиме проведенню їх відновлення в умовах, коли власники земельних ділянок не в змозі самостійно здійснювати їх належний обробіток, охорону й повернення до первісного якісного стану.

¹ Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. С. 105, 106.

² Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 228.

³ Попов А. С. Зміст консолідації земель у межах населених пунктів. *Вісн Львів. НАУ. Серія «Економіка АПК»*. 2012. № 19 (2). С. 150.

⁴ Попов А. С. Наукові підходи щодо визначення поняття консолідації земель сільськогосподарського призначення. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 3. С. 35.

3.2. Рекультивация земель як комплекс заходів їх відновлення

Повернення первісного якісного стану земель повинно стосуватися не тільки якісного стану земель, а й інших параметрів, наприклад, відновлення порушених земель. Порушені землі потребують проведення рекультивации – комплексу організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення їх ґрунтового покриву, поліпшення їх стану і продуктивності. Необхідність повернення розглядуваних земель в господарський обіг зумовлена насамперед Земельним кодексом України (ст. 166), Законами України «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель» та ін.

Рекультивация є одним з основних заходів відновлення порушених земель. Вона є одним із заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану і продуктивності таких земель. Адже деградація ґрунтів, зокрема, порушення ґрунтового покриву, є наслідком нераціональної й логічно не обумовленої діяльності людини, що не відповідає природному біосферному потенціалу конкретної території¹. Деградацію ґрунтів науковці розглядають як спричинений людиною процес погіршення і/або втрати властивостей і якості ґрунту, що викликає збільшення затрат різного роду ресурсів для досягнення раніше отримуваної кількості і якості продукції і/або розширення обмежень на подальшу діяльність людини².

Рекультивация порушених земель, відновлення їх ґрунтового покриву і повернення у сферу народного господарства є однією з найважливіших проблем сучасності. Як зауважує М. О. Фролов, ця процедура повинна відбуватися на ландшафтно-екологічних принципах, що передбачають оптимальне співвідношення різних напрямків удосконалення порушених територій: створення високопродуктивних ценозів, підвищення й відтворення родючості рекультивованих ґрунтів, запобігання негативному впливу на довкілля техногенних утворень тощо³.

¹ Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 160.

² Хитров Н. Б. Деградация почв и почвенного покрова: понятия и подходы к получению оценок. *Агрогенная деградация почвенного покрова и меры ее предупреждения*: матер. Всерос. научн.-практ. конф. (г. Москва, 16-18 июня 1998 г.). Т. 1. Москва, 1998. С. 22.

³ Фролов М. О. Охорона земель як еколого-правовий імператив земельного законодавства. *Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. управління та права*. 2002. № 3. С. 75.

У наукових джерелах конструкцію «рекультивация порушених і деградованих земель» пропонується вивчати як законодавчо забезпечений комплекс прав та обов'язків відповідних суб'єктів щодо виконання передбачених законодавством організаційно-правових, технічних, фінансових, землевпорядних дій, спрямованих на відновлення природного стану землі (земельної ділянки) як головного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві, а також як просторово-територіальний базис і об'єкт природи з наявними ландшафтами з метою забезпечення якісного життєвого середовища суспільства¹.

На відміну від консервації деградованих і малопродуктивних земель, рекультивацийними заходами повинні охоплюватися землі не лише сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій – водного фонду, лісгосподарського, рекреаційного, оздоровчого призначення, житлової та громадської забудови, промисловості та ін.²

Як неодноразово підкреслювалося, в умовах розвитку науково-технічного прогресу зростає інтенсивність використання земель, і все відчутнішими стають негативні екологічні наслідки техногенного впливу, що, в свою чергу, завдає шкоди земельним ресурсам, а також може негативно вплинути на життя та здоров'я людей. Як правило, порушення ґрунтового покриву відбувається під час відкритих і підземних розробок родовищ корисних копалин. В останні роки значно підвищився рівень агресивного впливу техногенного фактору на стан довкілля. Інтенсивна експлуатація надр суперечить вимогам екологічної безпеки держави. Порушення норм законодавства в галузі їх охорони завдає шкоди й іншим природним об'єктам, а також здоров'ю й життю людей, економічним інтересам держави. Активна розробка родовищ корисних копалин, їх переробка призводять, по-перше, до зміни властивостей і складу ґрунтів, адже користування надрами є неможливим без використання земельної ділянки, по-друге, до погіршення якості підземних і поверхневих вод. Саме безконтрольне видобування підземних вод тягне за собою просідання земної поверхні, що зумовлює потребу враховувати негативний вплив цього процесу на надра та їх екологічну систему.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» до порушених земель відносять землі, що втратили вихідну господарську цінність через порушення ґрунтового покриву внаслідок виробни-

¹ Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім.Т. Шевченка. Київ. 2014. С. 9.

² Лисова Татьяна. Особенности правового обеспечения восстановления земель сельскохозяйственного назначения. *Leges si viata*. Aprilie 2017. С. 80.

чої діяльності людини або дії природних явищ. В Україні загальна площа порушених земель унаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності становить понад 150 тис. га земель, кількість підземних і поверхневих карстопроявів – близько 27 тис.¹ Близько 7 тис. га за рахунок тих, які раніше використовувались у сільському й лісовому господарстві.

Н. С. Гавриш констатує, що сьогодні відбувається прогресивне деградування ґрунтів, внаслідок чого вони можуть втратити свою продуктивність². Ось чому рекультивация земель є таким важливим ефективним заходом, що в змозі забезпечити раціональне використання земельних ресурсів і розв'язання проблеми їх відновлення.

На переконання фахівців-розробників Концепції рекультивациі земель, порушених через відкритий і підземний видобуток корисних копалин, цей процес становить собою комплексну проблему й потребує реалізації екологічних, економічних і соціальних імперативів. Екологічний ефект полягає в ліквідації техногенних порушень земної поверхні, подоланні їх головних екологічних наслідків – опустелювання, деградації ґрунтового покриву, абіотизації, зменшення біорізноманіття. Ефект економічний передбачає відновлення продуктивності земель, повернення їх у господарський обіг, збільшення інвестиційної привабливості землекористування³.

Рекультивациі підлягають усі землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, у ґрунтовому покриві, материнських породах і породах, що їх підстилають, які відбулися внаслідок проведення гірничодобувних, гідротехнічних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. Проведення рекультивациі спрямовано не лише на відновлення ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель і поліпшення їх стану⁴.

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про охорону земель» при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, відо-

¹ Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

² Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 165 – 166.

³ Концепція рекультивациі земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С. А. Балюк та ін.; Харків: КП «Міська друкарня», 2012. С. 34.

⁴ Лісова Т. В. Відновлення земель: ефективність заходів. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 77.

кремлена ґрунтова маса підлягає зняттю, складуванню, збереженню й перенесенню на порушені або малопродуктивні земельні ділянки відповідно до робочих проєктів з рекультивациі таких земель і підвищення родючості ґрунтів. Отже, рекультивациа провадиться насамперед з метою відновлення рельєфу порушених земель, їх ґрунтового покриву. Порушеними землями вважаються ті, які втратили свої природно-історичні ознаки, своє призначення для використання в результаті шкідливого антропогенного впливу і які знаходяться у стані, що виключає їх ефективну експлуатацію за вихідним цільовим призначенням. Саме вони потребують рекультивациі. Такі землі, як підкреслюють науковці, не лише втратили свою первісну господарську цінність, а й є джерелом негативного впливу на навколишнє природне середовище¹.

Отже, порушення рельєфу земельних ділянок може відбуватися внаслідок як гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних, так і інших робіт. Земельним законодавством передбачено обов'язкове здійснення рекультивациі порушених земель також після закінчення будівництва (реконструкції) меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури і їх повернення власникам і землекористувачам у придатному для використання стані².

Ще одним завданням, яке має вирішувати задіяння цього процесу, є поліпшення стану і продуктивності порушених земель. У даному випадку йдеться про нанесення знятого ґрунту на малопродуктивні земельні ділянки, що отримало назву «землювання». Останнє провадиться на підставі розроблених робочих проєктів землювання малопродуктивних угідь і передбачає нанесення на малопродуктивні землі родючого шару ґрунту й потенційно родючих порід, що повинно сприяти підвищенню якісних показників таких угідь. Землювання повинно здійснюватися в порядку, який забезпечує найбільшу продуктивність рекультивованих земель.

Спрямованість рекультивациі на забезпечення охорони й відновлення якісного стану земель підтверджує і ст. 46 Закону України «Про охорону земель». Господарська діяльність, пов'язана зі зберіганням відходів, їх обробленням, утилізацією, видаленням, знешкодженням і захороненням, має забезпечувати зняття родючого шару ґрунту, його складування, збереження й використання при рекультивациі земель,

¹ Шарапова С. В. Рекультивациа як форма відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 125.

² Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-ХІV. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 6. Ст. 200.

покращанні земель малопродуктивних і благоустрої населених пунктів.

При знятті ґрунтового покриву пошарово знімається й роздільно складається верхній найбільш родючий шар ґрунту та інші його прошарки відповідно до структури ґрунтового профілю, а також материнської породи. Обсяг ґрунтової маси, що підлягає зняттю й роздільному складуванню, визначається у проєктах рекультивациі порушених земель, які є різновидом землевпорядної документації. При розробленні останніх повинні враховуватися площа порушених земель, їх якісний стан до проведення рекультивациі і природні умови району.

Слід підкреслити, що відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» проведення рекультивациі земель на територіях площею 20 га і більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше належить до другої категорії планової діяльності, що може мати значний вплив на довкілля й підлягає оцінюванню впливу на нього.

Такий підхід законодавця вбачається цілком виправданим, адже ця процедура вимагає застосування потужної техніки, що може спричинити значний вплив на стан таких природних об'єктів, як атмосферне повітря, об'єкти рослинного світу, поверхневі і ґрунтові води, а також певною мірою об'єкти тваринного світу, мова йде перш за все про землі природно-заповідного фонду. Що ж стосується земель інших категорій, то здійснення їх рекультивациі потребує оцінки впливу на довкілля за умови, що вона охоплюватиме значні за площею території – не менше 20 га.

Доречним є запитання: за чий рахунок належить провадити рекультивацию земель? Відповідь на нього дає ч. 6 ст. 52 Закону України «Про охорону земель». Так, роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки здійснюються за рахунок фізичних та юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив. Роботи ж з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі провадяться за бажанням власників або землекористувачів (у тому числі орендарів) цих земельних ділянок за їх рахунок.

Як бачимо, законодавець покладає обов'язок на фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, за власний рахунок провести роботи з нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки. Крім того, Земельний кодекс України чітко зобов'язує підприємства, установи та організації, які провадять розвідувальні роботи, відшкодовувати власникам землі або землекористувачам усі збитки, в тому числі недержані доходи, а також за

свій рахунок приводити такі земельні ділянки у попередній стан (ч.4 ст. 97).

Вилучення з господарського обігу земельних ділянок і проведення їх рекультивациі, як слушно зазначає А. Л. Місінкевич, тягне для відповідного власника або землекористувача додаткові фінансові витрати, що створює незаінтересованість названих суб'єктів у цьому¹. Отже, в даному разі йдеться про відсутність економічного стимулювання щодо ініціювання власниками й землекористувачами здійснення рекультивациі земель, а тому з метою вирішення зазначеної проблеми доцільно як удосконалювати економічне стимулювання застосування заходів рекультивациі, так і посилювати юридичну відповідальність за її непроведення.

Із точки зору В. І. Лебедя (з якою ми погоджуємося) чинне земельне законодавство встановлює як обов'язкове, так і добровільне проведення рекультивациі². Дійсно, як уже зазначалося, Земельний кодекс України (ст. 166) і Закон України «Про охорону земель» (ст. 52) закріплюють обов'язкове здійснення рекультивациі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву. У той же час за бажанням власників або землекористувачів, у тому числі орендарів, з метою відновлення деградованих земельних угідь знята ґрунтова маса може бути нанесена також і на малопродуктивні земельні ділянки або на земельні ділянки без ґрунтового покриву. У такому разі для підвищення продуктивності малопродуктивних земельних ділянок за бажанням указаних суб'єктів саме вони несуть витрати на проведення заходів з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні земельні ділянки.

Традиційно виділяють технічний і біологічний етапи рекультивациі земель. Саме на першому етапі (технічному) здійснюється зняття і складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту й вирівнювання поверхні. На другому етапі (біологічному), який розпочинається після завершення першого, відбувається збагачення земельної ділянки органічними речовинами, впровадження сівозмін тощо. Підкреслимо, що спеціалістами було розроблено стратегію еколого-економічного обґрунтування рекультивациі порушених земель, їх використання й охорони з метою подолання негативних наслідків виробничої

¹ Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2015. С. 34.

² Лебідь В. І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивациі земель в Україні. *Юрид. наука*. 2012. № 11. С. 31.

діяльності людини, насамперед у гірничодобувній промисловості¹. При цьому фахівці пропонують здійснювати рекультивацию земель у чотири етапи.

Перший етап (підготовчий) покликаний забезпечити окультурення верхнього шару відпрацьованої ділянки кар'єру шляхом впровадження культуртехнічних і хімічних меліорацій залежно від того, в якій галузі економіки вона буде використовуватися. Тривалість цього етапу становить 5 – 8 років, протягом яких припиняються основні просадкові явища гірських порід. Після його завершення на рекультивованих ділянках створюються умови для застосування сільськогосподарської й лісгосподарської техніки і сходи різних сортів рослин.

Під час другого (агротехнічного) етапу, який триває 1 – 3 рр., поліпшуються фізико-технічні характеристики відновлених земель, підвищується рівень їх родючості. На цьому етапі провадять знімання і складування гумусованого шару ґрунту й потенційно-родючих порід, селективну виїмку та відвалоутворення розкритих порід, вирівнюють поверхню відпрацьованої частини кар'єру, рови, ритвини, за потреби – хімічну меліорацію ґрунту, який залишився на місці розробки, формують рекультивацийний шар із привозного ґрунту й потенційно-родючих порід, будують дороги, спеціальні гідротехнічні споруди². По завершенні цього етапу на рекультивованих земельних ділянках сільськогосподарські культури матимуть спроможність давати продукцію в обсязі, як і на непорушених ділянках у відповідній місцевості.

Третій етап (агроекологічний) характеризується впровадженням спеціальних фітомеліоративних сівозмін, збагаченням земельної ділянки органічними речовинами. Варто зазначити, що підготовлені проекти, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін є одним з різновидів документації із землеустрою, роль якого у сфері забезпечення відновлення земель досить вагома. Адже робочі проекти служать для провадження землеустрою на місцевому рівні (ст. 54 Закону України «Про землеустрій»). Зазначена документація із землеустрою складається з метою реалізації заходів з рекультивациі порушених земель, консервації деградованих і малопродуктивних угідь, поліпшення угідь сільськогосподарських і лісгосподарських, захисту земель від ерозії, підтоплення, заболочення, вторинного за-

¹ Галаган Т. Еколого-економічна стратегія використання та охорони рекультивованих земель. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 10. С. 18, 19.

² Концепція рекультивациі земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С. А. Балюк та ін.; Харків: КП «Міська друкарня», 2012. С. 33.

солоння, висушення, зсувів, ущільнення, закислення, забруднення промисловими та іншими відходами, радіоактивними й хімічними речовинами. Завершення розглянутого етапу означає створення на цих землях екологічних умов, близьких до попередніх, ідеться, зокрема, про показники орного шару ґрунту.

Протягом четвертого (економічного) етапу, про завершення якого свідчать показники стабільного отримання високоякісної сільськогосподарської продукції, визначається галузь подальшої експлуатації рекультивованих земель. На підставі моніторингових досліджень протягом указаного етапу в межах кожного регіону розробляються методологічні вказівки і практичні рекомендації головних засад раціонального (соціально-екологічного й економічного) використання рекультивованих земель в сільськогосподарському виробництві¹. При цьому конкретизується строк окупності всіх витрат, що мали місце при проведенні рекультивації. Рекультивовані землі і прилеглі до них території по закінченні комплексу відновлювальних робіт повинні мати організований, екологічно збалансований сталий ландшафт².

Більш детальні приписи про рекультивацію земель, зокрема ті, які регламентують її технічні аспекти, знаходимо в: постанові Ради Міністрів СРСР від 2 червня 1976 р., № 407 «Про рекультивацію земель, збереження та раціональне використання родючого шару ґрунту при розробці родовищ корисних копалин та торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт»³, в «Основних положеннях про рекультивацію земель, порушених при розробці родовищ корисних копалин і торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт» від 16 травня 1977 р.⁴, які зараз на території України не застосовуються. Тривалий час в країні діяли державні стандарти, розроблені ще за часів СРСР, а саме: (а) ГОСТ 17.5.1.01-83

¹ Галаган Т. Еколого-економічна стратегія використання та охорони рекультивованих земель. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 10. С. 19.

² Земельний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. В.І. Семчика. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2003. С. 533.

³ О рекультивации земель, сохранении и рациональном использовании плодородного слоя почвы при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: пост. Совмина СССР от 02.06.1976 г. № 407. *СП СССР.* 1976. № 11. Ст. 52.

⁴ Основные положения о рекультивации земель, нарушенных при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: утв. госуд. комитетом Совмина СССР по науке и технике, госуд. комитетом Совмина СССР по делам строительства, М-вом сельского хозяйства СССР, госуд. комитетом лесного хозяйства Совмина СССР от 16.05.1977 г. *Бюл. норм. актов. Министерств и вед.* 1977. № 12.

(«Охрана природы. Рекультивация земель. Термины та значения»)¹; (б) ГОСТ 17.5.3.06-85 («Охрана природы. Земли. Требования до назначения норм снятия родючего слоя ґрунтів при выполнении земляных работ»)²; (в) ГОСТ 17.5.3.05-84 («Охрана природы. Рекультивация земель. Общие требования до землеваяния»)³; (г) ГОСТ 17.4.3.02-85 («Охрана природы. Требования до охорони родючого шару ґрунту при выполнении земляных работ»)⁴; (д) ГОСТ 17.5.3.04-835302-85 («Охрана природы. Земли. Общие требования до рекультивации земель»)⁵.

Станом на сьогодні розроблені і введені в дію сучасні державні стандарти України: ДСТУ 7941:2015 («Якість ґрунту. Рекультивация земель. Общие требования»)⁶; ДСТУ 7905:2015 («Захист довкілля. Придатність порушених земель для рекультивации. Классификация»)⁷; ДСТУ 7705:2015 («Захист довкілля. Рекультивация земель. Термины та значения понятия»)⁸.

Як справедливо наголошують фахівці, ГОСТ 17.5.1.01-83 («Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и значения»). уміщуючи широкий огляд технічного й біологічного етапів рекультивации, не визначав її техніко-організаційного етапу. Оскільки обсяги порушених земель добувною промисловістю в областях південно-східного регіону України накопичувались упродовж декількох десятиліть, їх

¹ Государственный стандарт Союза ССР 17.5.1.01-83. Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и определения. URL: <http://www.businessseco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

² Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.06-85. Охрана природы. Земли. Требования к определению норм снятия плодородного слоя почв при производстве земляных работ. URL: <http://www.businessseco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

³ Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.05-84. Охрана природы. Рекультивация земель. Общие требования к землеваянию. URL: <http://www.businessseco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

⁴ Государственный стандарт Союза ССР 17.4.3.02-85. Охрана природы. Требования к охране плодородного слоя почвы при производстве земляных работ. URL: <http://www.businessseco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

⁵ Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.04-835302-85. Охрана природы. Земли. Общие требования к рекультивации земель. URL: <http://www.businessseco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

⁶ ДСТУ 7941:2015. Якість ґрунту. Рекультивация земель. Общие требования. [На заміну ГОСТ 17.5.3.04-63; чинний від 2016-09-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 8 с.

⁷ ДСТУ 7905:2015. Захист довкілля. Придатність порушених земель для рекультивации. Классификация. [На заміну ГОСТ 17.5.1.02-85; чинний від 2016-07-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 11 с.

⁸ ДСТУ 7705:2015. Захист довкілля. Рекультивация земель. Термины та значения понятия. [Чинний від 2016-08-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 14 с.

рекультивация заслуговує уваги з боку держави, а також системного регулювання з необхідним матеріально-технічним забезпеченням у межах значних ділянок і територій¹. Зазначений Держстандарт, як бачимо, вимагав доопрацювання з метою належного розкриття змісту й послідовності здійснення організаційно-технічного етапу рекультивации земель залежно від еколого-економічної необхідності. Прийнятий замість нього ДСТУ 7941:2015 («Якість ґрунту. Рекультивация земель. Загальні вимоги») також виокремлює лише два етапи рекультивации порушених земель – технічний і біологічний. Додамо, що наразі існує нагальна потреба в розробленні відповідних програм з реабілітації, біологічного відновлення, поступового економічного освоєння порушених земель. Згідно з вищезазначеними постановами підприємства, організації й установи, які займаються розробленням родовищ корисних копалин і торфу, провадять геологорозвідувальні, вишукувальні, будівельні та інші роботи на наданих їм у користування сільськогосподарських землях або лісових угіддях, по завершенні цих робіт повинні за свій рахунок привести їх у стан, придатний для використання в сільському, лісовому або рибному господарстві, а при їх виконанні на інших землях – у стан, придатний для використання останніх за призначенням.

Підприємства, організації й установи, що здійснюють промислове або інше будівництво, розробляють родовища корисних копалин, а також провадять інші роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву, зобов'язані знімати, зберігати й наносити родючий шар ґрунту на землі, що підлягають рекультивации, або на малопродуктивні угіддя. Чинне земельне законодавство вимагає від таких підприємств по завершенні вказаних робіт здійснювати рекультивацию порушених земель (ст. 166 Земельного кодексу України; ст. 52 «Про охорону земель»). Проте досить поширеним є ігнорування вказаних приписів деякими геологорозвідувальними, гірничодобувними та іншими підприємствами.

За офіційними даними через нелегальне видобування 90% бурштину в Україні постраждав ґрунт на території, в 15 разів більший за територію м. Києва².

Цей протизаконний промисел лише на території Житомирської області призвів до загибелі близько 200 га лісу, завдавши збитків не лише сільськогосподарським угіддям, а й землям лісгосподарсь-

¹ Демидов О. Питання організаційно-технічного регулювання щодо рекультивации промислово порушених земель. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 12. С. 20.

² Дербенштедт К. Пустеля після сонячного каменю, або як відновити знівечені після видобутку бурштину українські землі. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 7. С.23.

кого призначення. Фахівці-правники наголошують, що українське Полісся є унікальним природним комплексом, яке характеризується наявністю дерново-підзолистих і оглеєних ґрунтів¹. Наголосимо, що за ст. 150 Земельного кодексу України до особливо цінних земель у складі земель сільськогосподарського призначення належать ґрунти: темно-сірі опідзолені ґрунти й чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові й дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі; дерново-підзолисті суглинкові тощо. Отже, частина порушених ґрунтів належить до особливо цінних земель. Спеціалісти радять перед рекультивацией обов'язково провадити геологічну розвідку з метою отримання інформації, як поведуть себе ґрунтова вода та ін.² Тільки після цього можна буде заповнювати вибоїни таким же ґрунтом, а потім уже відновлювати ландшафт. При цьому перспективним напрямком відновлення порушених земель учені-ґрунтознавці вважають створення суходольних і заплавних луків. Крім того, на рекультивованих землях Полісся бажаним напрямом рослинництва слід вважати хмілярство³. Всебічно підтримуємо пропозицію фахівців щодо внесення змін до розробленого проекту Закону України «Про видобування та реалізацію бурштину»⁴, який обов'язково треба доповнити розділом «Рекультивация порушених земель при розробці родовищ бурштину з урахуванням технології видобування та оцінки екологічних ризиків у межах Поліських областей» з урахуванням специфіки згаданих регіонів⁵. Сучасний законодавець іде шляхом прийняття законів про внесення тих чи інших змін до законодавчих актів. Приміром, нещодавно було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» від 19 грудня 2019 р.,

¹ Волох П., Кобець А., Грицан Ю. Рекультивация порушених земель при видобутку бурштину. *Землевпоряд. вісн.* 2017. № 1. С.27.

² Дербенштедт К. Пустеля після сонячного каменю, або як відновити знівечені після видобутку бурштину українські землі. *Землевпоряд. вісн.* 2016. № 7. С.24.

³ Волох П., Кобець А., Грицан Ю. Рекультивация порушених земель при видобутку бурштину. *Землевпоряд. вісн.* 2017. № 1. С.29.

⁴ Див.: Про прийняття за основу проекту Закону України про видобування та реалізацію бурштину: видобування та реалізацію бурштину: пост. Верхов. Ради України від 23/04.2015 р. № 357-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main> (дата звернення: 24.07.2017).

⁵ Волох П., Кобець А., Грицан Ю. Рекультивация порушених земель при видобутку бурштину. *Землевпоряд. вісн.* 2017. № 1. С.29.

№ 402-IX¹, норми якого певною мірою сприяють забезпеченню проведення рекультивативних порушених земель унаслідок дослідницько-промислового розроблення родовищ чи видобування бурштину шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за умисне ухилення від обов'язкової рекультивативної роботи таких земель.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивативних порушених земель» від 17 грудня 2008 р., № 1098² вимагає: збитки, завдані власникам або користувачам земельних ділянок унаслідок непроведення рекультивативних порушених земель у строк, встановлений робочим проектом землеустрою, після здійснення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що спричинили негативні зміни у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів, материнських порід і в гідрологічному режимі земель, на підставі рішень комісій, утворених згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р., № 284 «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам»³, відшкодувати з визначенням розміру за відповідною формулою. Відшкодування винними особами збитків, розмір яких розраховується відповідно до цієї постанови, не звільняє їх від проведення в установленому порядку робіт з рекультивативних порушених земель.

Як слушно зазначають спеціалісти, переважна частина порушених земель перебуває в користуванні промислових підприємств, що накладає на них пряму відповідальність за здійснення рекультивативних порушених ними земель⁴. Зазначене підтверджує зміст ч. 6 ст. 52 Закону України «Про охорону земель», у якій йдеться про обов'язок суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, провести відповідні роботи.

Подальша доля рекультивованих ґрунтів залишається ще однією проблемою. Адже у процесі рекультивативних порушених земель в різних

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19.12.2019 р. № 402-IX. *Голос України*. 2019. № 251.

² Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивативних порушених земель: пост. КМУ від 17.12.2008 р. № 1098. *Офіц. вісн. України*. 2008. № 98. Ст. 3236.

³ Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: пост. КМУ від 19.04.1993 р. № 284. *ЗП Уряду України*. 1993. № 10. Ст. 193.

⁴ Демидов О. Питання організаційно-технічного регулювання щодо рекультивативних порушених земель. *Землепоряд. вісн.* 2013. № 12. С. 18.

природно-кліматичних зонах України утворюються рекультивовані ґрунти. Наприклад, частка останніх від непорушених ґрунтів у Поліссі, Лісостепу і Степу складає відповідно 0,35 %, 0,16 % і 0,35 %. У Поліссі найбільше порушених земель виявлено у Львівській (0,64 %), Житомирській (0,48 %) і Волинській (0,43 %) областях; у Лісостепу – в Черкаській (1,19 %), Тернопільській (0,29 %), Київській і Полтавській (0,21 %); у Степу – в Дніпропетровській (1,06 %) і Донецькій (0,9 %). Крім того, для потреб сільськогосподарського та лісового використання в Поліссі рекультивовано 35 %, у Лісостепу – 65 %, у Степу – 71 % порушених земель, що становить в середньому по Україні 60 %¹. Отже, виникають важливі запитання: як в подальшому їх використовувати за основним цільовим призначенням; наскільки ефективно рекультивовані ґрунти можуть служити засобом виробництва? Рекультивативні порушених земель, вважає Р. М. Панас, належить розглядати як комплексну проблему відновлення їх продуктивності й реконструкції ландшафтів, порушених промисловістю та іншою діяльністю, і створення на місці так званих промислових пустель або на інших подібних ділянках нових культурних ландшафтів². Очевидно, що науковець пропонує використовувати досвід більшості європейських країн з подальшого використання рекультивованих земель. Зауважимо, якщо після рекультивативних порушених земельних ділянок сільськогосподарського призначення відбулося відновлення їх стану, такі земельні ділянки знову повинні використовуватися як засіб виробництва у сільському господарстві.

Недотримання норм земельного законодавства щодо порядку проведення рекультивативних порушених земель і зняття поверхневого ґрунтового шару тягне настання юридичної відповідальності й нерідко виступає предметом судового розгляду. Так, на розгляд Господарського суду Харківської області потрапила справа за позовом прокурора Слов'янсько-Сербського району Луганської області в інтересах держави в особі Металістської сільської рада с. Металіст до Публічного акціонерного товариства «Укргазвидобування» НАК «Нафтогаз України», в особі ГПУ «Шебелинкагазвидобування» с. Червоний Донець про стягнення шкоди, заподіяної внаслідок зняття останнім ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу в сумі 10 945,61 грн. та зобов'язання філії ДК «Укргазвидобування» НАК

¹ Концепція рекультивативних земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С. А. Балюк та ін.; Харків: КП «Міська друкарня», 2012. С. 5.

² Панас Р. М. Раціональне використання та охорона земель: навч. посібн. Львів: Новий Світ – 2000, 2008. С. 212.

«Нафтогаз України» «Шебелинкагазвидобування» провести рекультивацию земельної ділянки загальною площею 0,7200 га, розташованої на території Металістської сільської ради Слов'янсько-Сербського району Луганської області¹.

На наше переконання, доцільно всі зміни щодо стану земель відображати у Державному земельному кадастрі, що сприятиме здійсненню державного контролю за використанням земель, які потребують вжиття заходів рекультивациі.

Підкреслимо, рекультивацийними заходами, на відміну від консервації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, повинні охоплюватися й землі несільськогосподарського призначення.

Так, фахівці Національного наукового центру «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» виділяють п'ять напрямків рекультивациі земель:

- сільськогосподарський – створення на порушених землях сільськогосподарських угідь;
- лісогосподарський – створення на таких землях лісових насаджень різного типу;
- водогосподарський – створення в пониженнях техногенного рельєфу водоймищ різного призначення;
- рекреаційний – створення на порушених землях об'єктів відпочинку;
- санітарно-гігієнічний – здійснення консервації (біологічної або технічної) порушених земель, які негативно впливають на навколишнє середовище й рекультивациія яких для використання в господарстві економічно неефективна². Щодо останнього запропонованого напрямку, то його виокремлення не є доцільним. У такому разі йдеться про відмову від проведення рекультивациі земель через встановлену її економічну неефективність, внаслідок чого ті чи інші земельні ділянки підлягають проведенню консервації.

А. Л. Місінкевич, досліджуючи земельні правовідносини, що виникають у сфері проведення рекультивацийних робіт, зазначає, що обов'язкового вжиття подібних заходів потребують землі авіаційного й автомобільного транспорту, промисловості й оборони, оскільки

¹ Ухвала Господарського суду Харківської області від 20 березня 2013 року у справі № 922/084/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49118009> (дата звернення: 12.02.15).

² Концепція рекультивациі земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С. А. Балюк та ін.; Харків: КП «Міська друкарня», 2012. С. 33.

ки вони найбільше забруднюються, деградують і пошкоджуються у зв'язку з провадженням на них специфічної господарської діяльності¹. Також цілком очевидним є той факт, що особливої уваги серед них зараз потребують саме землі промисловості, порушені процесами здійснення на них гірничодобувної діяльності.

Проведення геологорозвідувальних робіт різними способами по-різному впливає на екологічний стан земель. Зокрема, проходка розвідувальних каналів (як навантажувачем, так і вручну) супроводжується найменшими порушеннями поверхні. У той же час застосування бульдозера у багатьох випадках призводить до значного збільшення ширини виробок і створення відвалів, ліквідація яких вимагає додаткових витрат. Найбільш негативні екологічні наслідки викликає проходка таких каналів вибухом, при якому ширина останніх часто перевищує їх глибину у 2 – 4 рази, а розкидані породи по поверхні вимірюються десятками метрів у кожний бік виробки. На переконання вчених-ґрунтознавців, саме відкритий спосіб розробок корисних копалин є найбільш прогресивним, оскільки забезпечує високу продуктивність гірничодобувних робіт. Проте для його застосування необхідно використовувати велику територію, на якій можуть бути розташовані не лише кар'єри, а й будь-які інші об'єкти, в тому числі автомобільні дороги, промислові підприємства тощо².

Забезпечення належної охорони земель автомобільного транспорту й дорожнього господарства в сучасних умовах, зауважує Т. М. Лебедева, набуває значної актуальності, оскільки інтенсивно розвиваються нові види транспорту ускладнюється його інфраструктура, а значить, збільшується негативний вплив на стан земель і навколишнє природне середовище в цілому. При цьому існуюча система правових заходів з охорони цих земель не забезпечує виконання таких завдань їх охорони, як збереження й поліпшення ґрунтів, попередження деградації й порушення земель від ерозії та від інших несприятливих наслідків господарської діяльності³.

Проведення рекультивацийних робіт – одне з найголовніших завдань правової охорони земель рекреаційного й історико-культурного призначення, оскільки чинне земельне законодавство, на жаль,

¹ Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2015. С. 45.

² Панас Р. Деградація ґрунтів: причини виникнення, екологічні проблеми та можливість їх усунення. *Землевпоряд. вісн.* 2009. № 7. С. 25.

³ Лебедева Т. М. Правовий режим земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: проблеми та шляхи вирішення: моногр. Харків: Вид-во ФІНН, 2009. С. 98.

не забезпечує їх належної охорони. Отже, цей процес сприятиме збереженню й відновленню в державі особливо цінних земель, а також забезпеченню створення і функціонування на її території належної екологічної мережі¹.

Нині спостерігаються деякі спроби держави забезпечити заінтересованість власників земельних ділянок і землекористувачів до відновлення земель. Землевласники й землекористувачі згідно зі ст. 27 Закону України «Про охорону земель» звільняються від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивациі, консервації земель, на період тимчасової консервації, будівництва й сільськогосподарського освоєння останніх відповідно до затвердженої документації із землеустрою. Цим же Законом передбачено компенсацію витрат, понесених цими суб'єктами на покращання екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів. Компенсація провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України й місцевих бюджетів згідно із загальнодержавними й регіональними програмами охорони земель. Проте зауважимо, що ст. 283 Податкового кодексу України не передбачено звільнення від оподаткування земельних ділянок, на яких виконуються роботи з меліорації й рекультивациі. Отже, приписи ст. 27 Закону України «Про охорону земель» частково є декларативними.

Особливу увагу звертає А. М. Мірошніченко на те, що в чинному земельному законодавстві існує юридична колізія. Поділяємо погляд науковця на формулювання ним же земельно-правової колізії, яку він пропонує розглядати як відмінність або суперечність між приписами правових актів, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням, охороною й відновленням земель. При цьому дослідник наводить авторську класифікацію юридичних колізій: (а) залежно від властивостей та особливостей норм, що конфліктують, колізії – часові, або темпоральні, просторові, ієрархічні, змістовні колізії; (б) з позиції системи права й системи законодавства – внутрішньогалузеві й міжгалузеві; (в) за критерієм їх допустимості – так звані логіко-структурні дефекти (деформації) й доброякісні колізії; (г) прості і складні – колізіїні склади².

Учені підкреслюють, що ст. 52 Закону України «Про охорону земель» закріплює тільки один напрямок рекультивациі земель – сільськогосподарський. Водночас відповідно до положень державного стандарту ГОСТ 17.5.3.04-835302-85 («Охорона природи. Землі. За-

¹ Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2015. С. 44.

² Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: моногр. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 15, 219.

гальні вимоги до рекультивациі земель»), який діяв на той час, напрямків рекультивациі земель може бути набагато більше¹. Аналіз державного стандарту дозволяє дійти висновку, що поруч із сільськогосподарським напрямком рекультивациі, існують лісогосподарський, оздоровчий, рекреаційний, природно-заповідний тощо. Нині діє ДСТУ 7941:2015 («Якість ґрунту. Рекультивациа земель. Загальні вимоги»), який містить вимоги до рекультивациі земель залежно від напрямку їх використання. Розглянемо їх якомога детальніше.

За сільськогосподарським напрямком такими вимогами є:

- вибір ділянок, придатних за рельєфом, розмірами й формою, у яких поверхневий шар містить гірські породи, придатні для біологічної рекультивациі;
- планування поверхні порушених земель з метою забезпечення ефективного використання технічних засобів механізаціі й запобігання розвитку ерозійних процесів;
- нанесення гумусованої маси ґрунту на потенційно родючі розкриті породи згідно з проектами рекультивациі;
- формування рекультивацийного шару з потенційно родючих розкритих порід за браком або нестачі гумусованої маси ґрунту;
- виконання ремонтних робіт на ділянках, які зазнали впливу ерозійних процесів;
- застосування методів корінної меліораціі для поновлення чи формування кореневмісного шару розкритих порід;
- введення до меліоративних сівозмін однорічних і багаторічних злакових та бобових трав'янистих рослин;
- висівання підвищених норм сільськогосподарських культур;
- внесення необхідних добрив та ін.

2. Вимоги за лісогосподарським напрямком охоплюють:

- створення лісових насаджень різного цільового призначення;
- формування рекультивацийного шару з нетоксичних розкритих порід, які за водно-фізичними властивостями придатні для вирощування лісу;
- встановлення потужності і структури рекультивацийного шару залежно від лісорослинних властивостей гірських порід, характеру їх водного режиму й типів вирощуваних лісостанів;
- планування ділянок із вжиттям заходів, що запобігають розвитку ерозійних процесів і гарантують безпечне застосування ґрунтообробних і лісосадильних машин та знарядь, використовуваних під час створення й вирощування лісових насаджень.

¹ Мірошніченко А. М., Марусенко М. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. С. 372.

3. За водогосподарським напрямком використання передбачаються такі вимоги до рекультивації земель:

- створення в кар'єрних виїмках, траншеях і деформованих ділянках шахтних полів водоймищ різного цільового призначення;
- комплексне освоєння водоймищ для потреб водопостачання, риборозведення, зрошення, рекреації тощо;
- будівництво гідротехнічних споруд, які забезпечували б заповнення кар'єрних виїмок водою й підтримували б у них розрахунковий рівень води;
- вжиття заходів, які запобігали б зсувам бортів і підтримували б сприятливий режим і склад води згідно з чинними санітарними нормами та правилами;
- закріплення спеціальним укриттям берегової смуги, яка зазнає розмивання;
- здійснення заходів, які запобігали б надходженню до водоймищ кислих і лужних підземних вод;
- вжиття заходів щодо благоустрою прилеглих до водоймища території озеленення схилів.

4. За санітарно-гігієнічним напрямком такими вимогами є:

- вибір засобів консервування земель, що зазнали руйнації з урахуванням їх стану, складу і властивостей, наявних у рекультиваційному шарі розкривних порід, природно-кліматичних умов і техніко-економічних показників;
- застосування для закріплення поверхні порушених земель в'язучих матеріалів, які не завдають негативного впливу навколишньому природному середовищу, мають незначну водопроникність і стійкість до температурних коливань;
- нанесення на поверхню відвалів, сформованих з непридатних для біологічної рекультивації гірських порід, екранувального прошарку з потенційно родючих розкривних порід завтовшки від 1 – 2 м;
- виконання комплексу меліоративних робіт, які запобігали б розвитку ерозійних процесів і сприяли б покращанню екологічного стану довкілля;
- консервування шламовідстійників, хвостосховищ, золовідвалів та інших техногенних земель, які містять токсичні речовини, з дотриманням при цьому чинних санітарних норм і правил;
- закріплення відвалів, які виникли внаслідок промислової діяльності підприємств, із залученням засобів корінної меліорації.

5. Вимогами до рекультивації земель за рекреаційним напрямком їх використання є:

- збереження форм рельєфу, які були чи утворилися на стадії технічного етапу рекультивації;
- забезпечення стабільності техногенних земель, що відводяться під будівництво споруд, призначених для відпочинку й занять спортом;
- проектування, будівництво й експлуатація зон рекреації водних об'єктів, призначених для організованого масового відпочинку, купання тощо.

Загалом же за наведеним державним стандартом усі напрямки рекультивації земель мають бути підпорядковані раціональному й ефективному використанню територій і природних ресурсів, їхньому відтворенню, створенню гармонійних ландшафтів, які найповніше відповідають господарським, естетичним і санітарно-гігієнічним вимогам суспільства. Рекультивація земель повинна бути комплексною з одночасним використанням різних її напрямків і видів, які найбільше відповідають наведеним вище вимогам і зональним особливостям порушеної території¹.

У чинному земельному законодавстві недостатньо, з точки зору А. Л. Місінкевич (яку ми підтримуємо), урегульовані питання що стосуються особливостей проведення рекультивації земельних ділянок різного цільового призначення. Цим зумовлена пропозиція вченої внести зміни до Закону України «Про охорону земель», в якому закріпити основні напрямки рекультивації земель, а саме сільськогосподарський, лісгосподарський, водогосподарський, рекреаційний, санітарно-гігієнічний, будівельний, індустріальний. Наведене дозволить законодавчо забезпечити специфіку проведення рекультивації земель різних категорій².

Підсумуємо далі наведені міркування: рекультивація є дієвим комплексом заходів відновлення як стану порушених земель, так і якісного стану малопродуктивних земель. Чинне земельне законодавство, що регулює відносини з проведення цієї процедури, потребує внесення відповідних змін³. У цій сфері необхідним є посилення як ролі економічних важелів, так і юридичної відповідальності.

¹ ДСТУ 7941:2015. Якість ґрунту. Рекультивація земель. Загальні вимоги. [На заміну ГОСТ 17.5.3.04-63; чинний від 2016-09-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 7–8.

² Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім.Т. Шевченка. Київ. 2014. С. 9.

³ Лісова Т. В. Рекультивація земель як основний захід їх відновлення *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 1. С. 123.

3.3. Консервація земель як організаційно-правовий захід їх відновлення

Використання земельних ресурсів, як наголошується в сучасних дослідженнях фахівців-землевпорядників, не відповідає вимогам збалансованого природокористування, що пов'язано насамперед з порушенням екологічно допустимого співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень. Через надмірну розораність, недостатнє внесення органічних речовин, мінеральних добрив, забруднення в умовах сьогодення має місце активна деградація земельних ресурсів¹. Значна частина продуктивних ґрунтів втратила економічну родючість. Підкреслимо, що найбільш схильні до деградації, за спостереженнями фахівців, чорноземи.

Висловлюємо підтримку позиції Н. І. Титової, яка стверджує, що, землі є вічними, а при правильному використанні вони здатні навіть самостійно поліпшувати свої продуктивні властивості².

Захист земель сільськогосподарського призначення від ерозії, селів, підтоплення та інших видів деградації згідно зі ст. 36 Закону України «Про охорону земель» здійснюється шляхом реалізації заходів, передбачених державними й регіональними програмами, відповідно до розроблених робочих проектів рекультивациі й захисту земель від ерозії та іншої документації із землеустрою. Як бачимо, забезпечення боротьби з негативними явищами, що стосуються стану земель, пов'язано із застосуванням відповідних заходів їх відновлення, проте останнє не обмежується лише проведенням комплексу заходів з рекультивациі порушених земель.

Нині значна частина земель сільськогосподарського призначення руйнується внаслідок деградаційних процесів – сонячної, вітрової ерозії, аридності схилів земель, а також антропогенних навантажень на них. Площа земель в Україні, пошкоджена водною ерозією становить 13,3 млн га (32 % від загальної), в тому числі 10,6 млн га – це орні ґрунти, з яких 4,5 млн га – середньо і сильнозмиті, в тому числі 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт³.

Наукове обґрунтування отримала конструкція «деградація земель сільськогосподарського призначення», яку запропонувала О. В. Кони-

шева: це втрата придатності родючого покриву земель щодо використання їх за цільовим призначенням унаслідок як дії стихійних природних явищ, так і антропогенної діяльності людини¹. У цій дефініції вказується на природні й антропогенні чинники, що викликають виникнення й поширення процесів деградації земель. Природні чинники найчастіше пов'язані безпосередньо із антропогенною діяльністю, наголошують ґрунтознавці. Мова йде: (а) про нераціональне господарювання на орних землях, (б) знищення лісу та іншої природної рослинності, (в) неконтрольоване використання рослинності для побутових потреб, (г) надмірне випасання худоби, (д) токсичні викиди з промислових підприємств, (е) урбанізацію, (є) переробку відходів, (ж) рух транспорту, (з) всі види забруднення як з локалізованих, так і з розсіяних джерел².

Вищевикладене вимагає необхідності проведення консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель.

В умовах сьогодення саме цей процес є одним з дієвих заходів відновлення якісного стану ґрунтів перш за все шляхом виведення з обробітку названих земель. Сучасні дослідники вважають, що консервація деградованих і малопродуктивних земель є підґрунтям оптимізації структури сільськогосподарського землекористування поряд з консолідацією останніх і контурно-меліоративною організацією території³. Адже забезпечення високоефективного й екологічно безпечного використання земельних ресурсів потребує оптимізації структури посівних площ, бо нею визначається рівень не тільки економічної ефективності галузі рослинництва, а й технологічного навантаження на сільськогосподарські угіддя⁴.

Значні сподівання покладають сучасні науковці на подолання процесів деградації земель саме шляхом їх консервації. Приміром, у наукових джерелах зазначається, що запровадження останньої дозволить зменшити надмірну розораність земельного фонду, що, у свою чергу, певною мірою призупинить деградацію земель і ґрунтів, допоможе

¹ Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. С. 152.

² Булигін С. Ю. Консервація земель. *Земельний кодекс України: коментар* / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. С. 464.

³ Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. С. 9.

⁴ Барвінський А. Оптимізація структури посівних площ сільськогосподарських культур на регіональному рівні. *Землевпоряд. вісн.* 2013. № 5. С. 52.

¹ Богатирчук-Кривко С. Еколого-економічний механізм управління земельними ресурсами в сільському господарстві. *Землевпоряд. вісн.* 2014. № 12. С. 39, 40.

² Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: навч.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 21.

³ Національна програма охорони ґрунтів України / Заришняк С.А. та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 7.

створити умови для самовідновлення ґрунтової родючості на законсервованих земельних ділянках¹.

Визначення поняття «консервація земель» містить ст. 1 Закону України «Про охорону земель»: це процес припинення господарського використання на визначений термін і залуження або заліснення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно й економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, використовуючи які неможливо одержувати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я.

Консервації підлягають, не лише малопродуктивні й деградовані землі, а й техногенно забруднені внаслідок господарської діяльності людини, що призвело до деградації земель та її негативного впливу на довкілля і здоров'я людей. До техногенно забруднених належать землі радіаційно небезпечні й радіоактивно забруднені, а також забруднені важкими металами, іншими хімічними елементами (ст. 169 Земельного кодексу України). При використанні техногенно забруднених земель враховуються особливості режиму їх використання. Необхідність проведення консервації таких земель обумовлюється передусім тим, що їх використання не гарантує одержання екологічно безпечної продукції, яка відповідає встановленим вимогам, нормам, правилам, нормативам.

Ось чому, наголошують дослідники, відновлення родючості техногенно забруднених ґрунтів є однією з найскладніших проблем охорони агро- й екосистем. Унаслідок надмірної концентрації промислового виробництва, високої урбанізації в Україні зараз утворилися зони небезпечного рівня забруднення довкілля (йдеться вже про техногенні геохімічні аномалії). В окремих випадках техногенне навантаження досягло екстремальних показників, особливо, як застерігають учені, якщо йдеться про Донецько-Придніпровський регіон, зокрема, про Запорізьку область².

Квінтесенцією чинного Земельного кодексу України є те, що в Розділі VI, присвяченому охороні земель у цілому, окрема глава 27 містить положення про регламентацію питань використання саме земель техногенно забруднених. Водночас, зауважає Р. М. Басай, нормам цього кодифікованого акта, що стосуються експлуатації техноген-

¹ Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. С. 93.

² Екологічна реабілітація техногенно забруднених важкими металами ґрунтів. Методика / за ред. А. І. Фатєєва, В. Л. Самохвалової. Харків: Смуґаста тип., 2016. С. 11.

но забруднених земель, притаманний відсилючий характер у частині позначення особливостей режиму й порядку їх використання. При цьому ці положення апелюють до застосування відповідного спеціального законодавства України, яке поки що не сформовано¹.

Закони України «Про охорону земель» і «Про державний контроль за використанням і охороною земель» повною мірою прийняли норми Кодексу й розширили його зміст. Водночас і донині остаточно не розкрито ні змісту конструкції «техногенно забруднені землі», ні її сутнісних рис, видів, особливостей використання окремих категорій цих земель. Є доволі слушною пропозиція згаданого вище науковця щодо прийняття спеціального нормативно-правового акта – Закону «Про правовий режим використання й охорони техногенно забруднених земель»². Водночас зауважимо, що з його прийняттям постане питання щодо його співвідношення й узгодження зі змістом Земельного кодексу України й Закону України «Про охорону земель».

Інколи законсервовані земельні ділянки підлягають хімічній меліорації й детоксикації. Детоксикація, як стверджують ґрунтознавці, – система заходів, реалізація яких сприятиме створенню на забруднених землях (у ґрунтах) умов, що викликають послаблення або усунення дії токсичних речовин, а також забезпеченню умов для їх самоочищення. Детоксикація безпосередньо ґрунтів здійснюється шляхом внесення у них адсорбентів (органічних добрив, активованого вугілля, торфу та ін.), промивки ґрунту з використанням спеціальних речовин, фіто-меліорації (виросування рослин, що виносять токсичні речовини з урожаєм) тощо³. Отже, існує можливість реалізації декількох заходів відновлення однієї земельної ділянки. Це може бути почергове виконання відповідних заходів або їх одночасне задіяння (прикладом є хімічна меліорація законсервованих земель).

До деградованих земель ст. 171 Земельного кодексу України відносить: (а) земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо; (б) земельні ділянки з ґрунтами, забрудненими хімічними речовинами, еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю та ін.

¹ Басай Р. М. Правове регулювання техногенно забруднених земель в Україні. *Держава і право. Серія «Юрид. і політ. науки»*. 2012. Вип. 56. С. 397.

² Басай Р. М. Правове регулювання техногенно забруднених земель в Україні. *Держава і право. Серія «Юрид. і політ. науки»*. 2012. Вип. 56. С. 398.

³ Хімічна меліорація ґрунтів (концепція інноваційного розвитку) / за ред. С. А. Балюка, Р. С. Трускавецького, Ю. Л. Цапка. Харків: Міськдрук, 2012. С. 81, 82.

Як уже зазначалося, законодавцем розмежовуються поняття «деградація ґрунтів» і «деградація земель».

Більшість сучасних наукових досліджень присвячено питанням подолання деградації саме ґрунтів, яка розглядається як сукупність природних та антропогенних процесів, що викликають зміни у функціях ґрунтів, призводять до кількісного і якісного погіршення їх складу, властивостей, режимів і природно-господарської цінності¹. Проблеми деградації ґрунтів, вважає Г. І. Балюк, є результатом не лише виснажливих і незбалансованих технологій ведення сільськогосподарського виробництва, а й недосконалого правового регулювання відносин у царині його екологізації².

До малопродуктивних земель належать сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним (ст. 171 Земельного кодексу України). Консервацію названих земель доцільно проводити лише у випадку, якщо інші заходи, спрямовані на відновлення й поліпшення їх якісного стану, не дали очікуваного ефекту. До здійснення консервації таких угідь існує потреба внесення до них поживних речовин, мінеральних добрив, їх землювання шляхом використання ґрунту, знятого при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. Ті ж заходи хімічної меліорації треба застосовувати до здійснення консервації земель, а не одночасно, адже тоді, можливо, вдасться запобігти цьому процесу.

Правові норми щодо консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель містяться в Земельному кодексі України (ст. 172) й законі України «Про охорону земель» (ст. 51). Крім того, наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 р., № 283 було затверджено Порядок консервації земель, який визначає організаційні засади щодо консервації названих вище земельних ділянок³. Незважаючи на потужну правову регламентацію, існуючий сьогодні порядок консервації земель не є досконалим і потребує внесення деяких змін. За вказаною статтею

¹ Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 5.

² Балюк Г. І. Правові проблеми агроекології. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: Юрайт, 2018. С. 26.

³ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

Земельного кодексу України консервація земель відбувається шляхом припинення їх господарського використання на конкретний термін і залуження або заліснення.

Фахівці-землевпорядники поділяють консервацію земель на два різновиди – на консервацію-реабілітацію й консервацію-трансформацію. Протягом першої земельна ділянка після відновлення втраченої ґрунтової родючості в результаті її вилучення на певний час з інтенсивного використання знову залучається до сільськогосподарського виробництва як рілля. Друга передбачає переведення земельної ділянки зі складу ріллі до іншого виду сільськогосподарських угідь (сінокоси, пасовища, багаторічні насадження тощо), або навіть до іншої категорії земель (лісогосподарського призначення чи природно-заповідного фонду)¹. При цьому, як підкреслюють фахівці, більш серйозні наслідки настають у разі проведення консервації-трансформації, оскільки деградовані землі безповоротно виводяться зі складу орних земель, а їх цільове призначення змінюється².

Із тексту ч. 3 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» випливає, що зміна цільового призначення земель сільськогосподарського призначення з метою насадження лісу на площі понад 20 га, безпосередньо насадження лісу (крім лісовідновлювальних робіт) на площі понад 20 га або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше належить до другої категорії планової діяльності, що може мати значний вплив на довкілля й підлягає оцінюванню такого впливу. Як бачимо, здійсненню консервації-трансформації шляхом заліснення земель сільськогосподарського призначення площею понад 20 га повинно передувати проведення оцінки впливу такої діяльності на навколишнє природне середовище.

Аналіз зазначених вище різновидів консервації земель показав, що проведення консервації-реабілітації забезпечує збереження орних земель, їх використання за цільовим призначенням по завершенні необхідних заходів.

Інколи в наукових публікаціях зустрічається вживання терміна «регенерація». Цей захід, як зазначають учені, забезпечує самовіднов-

¹ Добряк Д.С., С. О. Осипчук, М.І. Шквир, С.П. Погурельський. Економіко-екологічна оптимізація агроландшафтів Канівського району Черкаської області. *Вісник аграрної науки*. 2000. № 3. С. 47.

² Канаш О. П., Кофман І. Я. Консервація деградованих і малопродуктивних земель як система заходів з ренатуралізації довкілля. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 1998. Спец. вип. Ч. 2. С. 23.; Бабміндра Д. І. Ґрунти орних земель Запорізької області, які потребують консервації. *Землевпоряд. вісн.* 2000. № 30. С. 23.

лення (природним шляхом без втручання людини) аборигенних екосистем шляхом виведення з ріллі деградованих і малопродуктивних ґрунтів (йдеться, як правило, про болотні, кам'яністі ґрунти, солонці й солончаки)¹. Отже, за своєю сутністю термін «регенерація» відповідає терміну «консервація».

Консервація земель здійснюється за наявності:

- порушення поверхні земельних ділянок унаслідок землетрусів, зсувів, карстоутворення, повеней;
- еродованих земель, перезволожених земель з підвищеною кислотністю або засоленістю і ґрунтів, забруднених хімічними речовинами та іншими видами забруднення, небезпечних для здоров'я людей;
- малопродуктивних земель, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю;
- радіаційно небезпечних, радіоактивно забруднених земель або забруднених важкими металами та іншими хімічними елементами².

Отже, основними показниками, що беруться до уваги при встановленні необхідності консервації земель є: еродованість (змитість і дефльованість) ґрунтів, їх скелетність, гранулометричний склад, гумусованість, реакція ґрунтового розчину, вміст рухомого алюмінію і ввібраного натрію, засолення, карбонатність, фізична деградація, хімічне й радіаційне забруднення³.

Для оцінювання ступеня деградованості ґрунту, констатують ґрунтознавці, використовуються в основному якісні показники, що загалом визначають інтенсивність деградаційного процесу, ступінь зміни характеристик деградованого об'єкта й можливість відновлення стану ґрунту: а) легкий ступінь – слабо виражені ознаки деградації, сам же процес знаходиться в початковій стадії, природні біотичні функції ґрунту в основному не змінені; б) помірний – ознаки деградації очевидні, але із застосуванням відповідних заходів стан об'єкта можна повністю відновити, природні ж біотичні функції ґрунту частково порушені; в) сильний – зміни властивостей і параметрів ґрунту суттєві, природні біотичні функції повністю порушені, спинити процес деградації дуже важко, потрібне додаткове інвестування в меліорацію;

¹ Добряк Д. С., Кузін Н. В. Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 12.

² Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

³ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремеєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 84.

г) критичний – ґрунт повністю втратив як мінімум одну зі своїх функцій, а відновлення неможливе¹.

Таким чином, консервації з метою подальшого сільськогосподарського використання повинні підлягати лише землі (зокрема ґрунти), якісний стан яких може бути відновленим до відповідного рівня придатності для вирощування сільськогосподарських культур; стосовно ж решти, їх цільове призначення повинно бути змінено шляхом виведення їх з ріллі. На таких територіях пропонується створювати природні ландшафти, складником яких має стати зона відновлення природних ландшафтів, які раніше були в обробітку як рілля. У цьому випадку мова йде про можливість розширення природних ландшафтів, опанування принципово нових підходів до впорядкування території, як заліснення, створення штучних водойм і захисних зон та ін.²

При віднесенні земель до деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених беруться до уваги орієнтовні показники, що характеризують їх ґрунтові властивості й зумовлюють потребу консервації земель за природно-сільськогосподарськими зонами, які наведені в Додатку до названого раніше Порядку консервації земель³.

Консервація земель, які перебувають у власності чи користуванні юридичних або фізичних осіб, здійснюється за ініціативою цих суб'єктів. Основа заінтересованості в консервації земель сільськогосподарського призначення з боку власників земельних ділянок і користувачів має полягати в їх економічному інтересі, а віднесення цих земель до деградованих, малопродуктивних чи техногенно-небезпечних, які підлягають консервації, повинно відбуватися з урахуванням усіх фактичних обставин. Насамперед необхідним має бути висновок спеціалізованої організації щодо стану земель, на підставі якого вони будуть віднесені до деградованих, малопродуктивних або техногенно небезпечних⁴.

За зазначеним вище Порядком при виявленні земель, стосовно яких мають бути проведені заходи консервації, територіальні органи

¹ Булигін С. Ю. Консервація земель. *Земельний кодекс України: коментар / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги*. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. С. 464.

² Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 52.

³ Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

⁴ Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. С. 71.

Держгеокадастру та/або Держекоінспекції України видають власникові земельної ділянки чи землекористувачеві припис (розпорядження) про припинення господарського використання цих земель.

Статтею 172 Земельного кодексу України і ст. 51 Закону України «Про охорону земель» закріплено, що консервація земель здійснюється за рішеннями органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування на підставі договорів із власниками земельних ділянок. Якщо на такі ділянки, які підлягають консервації, не зареєстровано право власності або користування, територіальні органи Держгеокадастру та/або Держекоінспекції України вносять до уповноважених органів за місцем розташування конкретної земельної ділянки клопотання щодо ініціювання уповноваженими органами (органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування) проведення цього процесу. Це ж стосується земель запасу й резервного фонду.

Акцентуємо увагу на тому, що у наукових публікаціях неодноразово зверталася увага на перманентну реорганізацію центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин. Так, у 2014 р. відбулася чергова реорганізація. На підставі постанови Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р., № 442 Державне агентство земельних ресурсів України було реорганізоване у Держгеокадастр з наділенням останньої відповідними повноваженнями, зазначеними в Постанові Кабінету Міністрів України, якою було затверджено «Положення про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру» від 14 січня 2015 р., № 15. Перелік територіальних органів Держгеокадастру знайшов закріплення в постанові Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р., № 5¹. На сьогодні відбулися зміни у структурі територіальних органів цієї Служби: постановою Кабінету Міністрів України «Про реформування територіальних органів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру» від 31 серпня 2016 р., № 581² ліквідовано як юридичних осіб публічного права міжрегіональні й міськрайонні управління Служби, управління (відділи) Служби в районі, містах, які стали структурними підрозділами головних управлінь Держгеокадастру.

¹ Про утворення територіальних органів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 14.01.2015 р. № 5. *Офіц. вісн. України*. 2015. № 7. Ст. 154.

² Про реформування територіальних органів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 31.08.2016 р. № 581. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 71. Ст. 2386.

Після отримання клопотання, припису (розпорядження) уповноваженого органу власник земельної ділянки або землекористувач зобов'язаний протягом 30 днів ініціювати реалізацію робіт з її консервації. Це свідчить про те, що ініціатива вказаних осіб щодо консервації земельних ділянок має примусовий характер.

Досліджуваний процес здійснюється за робочим проєктом землеустрою щодо консервації земель, яким установлюються види і способи останньої, строк її проведення, напрямки використання земель. Як закріплено у ст. 20 Закону України «Про землеустрій», вжиття заходів з консервації земель є одним із обов'язкових проваджень землеустрою. Указаний проєкт консервації земель розробляється суб'єктом господарювання, який є виконавцем робіт згідно із Законом України «Про землеустрій» за договором про розроблення цього проєкту, укладеним між його замовником і розробником. За цим Законом вартість землевпорядних робіт з розроблення такого проєкту сплачує замовник, тобто власник земельної ділянки або землекористувач, причому залежно від того, який саме суб'єкт виступає за договором замовником документації із землеустрою. Проєкт цей не підлягає обов'язковій державній експертизі землевпорядної документації й розробляється згідно із завданням на його складання, затвердженим замовником. На час проведення консервації земель забороняється зміна цільового призначення земельної ділянки, тобто провадження будь-якої діяльності, крім передбаченої проєктом.

У ст. 283 Податкового кодексу України зазначається, що землі сільськогосподарських угідь, що перебувають у тимчасовій консервації, не підлягають оподаткуванню. Проте звільнення від оподаткування в такому разі є можливим за умови передбачення коштів на компенсацію черговим законом про Державний бюджет.

Якщо деградація земельної ділянки відбулася не з вини її власника або землекористувача, виникає питання про компенсацію їм недержавних доходів від законсервованої земельної ділянки після вилучення її з господарського використання, що має бути чітко врегульовано на законодавчому рівні.

По закінченні строку, визначеного проєктом консервації земель, на підставі заяви власника земельної ділянки або землекористувача чи з власної ініціативи, уповноважений орган у місячний строк створює комісію. Обов'язком останньої є обстеження законсервованих земель у натурі (на місцевості) і внесення до уповноважених органів пропозиції щодо повернення земель до попереднього використання, продовження строків консервації або інших пропозицій, спрямованих на раціональну й екологічно безпечну експлуатацію законсервованих зе-

мель. Строки проведення цієї процедури містяться виключно у проекті консервації земель. Чинне земельне законодавство не містить жодних граничних строків щодо проведення консервації, що є суттєвою його прогалиною. Т.О. Коваленко, досліджуючи логіко-структурні дефекти земельно-правових норм, доходить висновку, що сучасне земельне право характеризується значною кількістю прогалин, наявність яких дуже ускладнює правове регулювання земельних відносин в Україні. Прогалиною є й відсутність у законодавстві земельно-правової норми, яка врегульовувала б ті земельні відносини, які належать до сфери правового впливу і які за тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних обставин потребують правового врегулювання¹.

Власник земельної ділянки має право звернутися з клопотанням до уповноваженого органу про виділення рівноцінної земельної ділянки взамін тієї, яка стала екологічно небезпечною, економічно неефективною, техногенно забрудненою не з його вини². Зауважимо, що таке право має лише власник земельної ділянки, а ось землекористувачі його позбавлені. Крім того, власникові належить таке право виключно за умов всебічного обґрунтування, що земельна ділянка стала екологічно небезпечною, економічно неефективною чи техногенно забрудненою не з його вини. Вважаємо за необхідне на законодавчому рівні доцільно закріпити низку гарантій прав як власників, так і користувачів законсервованих земельних ділянок.

Науковці пропонують якомога швидше розробити законодавчий механізм, який забезпечить проведення консервації земель на умовах, вигідних для їх власників. Проте за певних умов рекомендується змінювати цільове призначення земельних ділянок, які є деградованими або малопродуктивними. Мова йде про переведення їх до категорії земель природно-заповідного чи іншого природоохоронного призначення³. Варто наголосити, що зміна цільового призначення земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, здійснюється за ініціативи їх власників у порядку, визначеному у ст. 20 Земельного кодексу України.

При розгляді консервації земель виникає запитання: до якого саме стану необхідно відновлювати якісний стан земельної ділянки?

¹ Коваленко Т. Логіко-структурні дефекти земельно-правових норм. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2012. Вип. 92. С. 21.

² Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 42. Ст. 1525.

³ Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. *Земельне право України*: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитоновой; вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 501.

Відповідь на нього повинна надати агрохімічна паспортизація земельних ділянок як самостійного виду моніторингу ґрунтів. Згідно з наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення» моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення провадиться з метою своєчасного виявлення змін стану ґрунтів, їх оцінювання, попередження наслідків негативних процесів, розроблення науково обґрунтованих систем землеробства й агротехнологій. Зазначеним нормативно-правовим актом передбачено здійснення агрохімічної паспортизації орних земель один раз на 5 років, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень – через кожні 5 – 10 років, а також на бажання землевласника або землекористувача при зміні власника земель сільськогосподарського призначення.

Як закріплено у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» паспортизація земель сільськогосподарського призначення полягає в обов'язковому обстеженні ґрунтів з видачею агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки), в якому фіксуються початкові й поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів, рівні їх забруднення токсичними речовинами й радіонуклідами. Така паспортизація цих земель є основним джерелом інформації про якість ґрунтів. Розвиток ринкових відносин висуває жорсткі вимоги до якості первинної інформації про ґрунти, до змін їх властивостей при експлуатації¹. М. В. Мозальова перелічує цілі агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, ними є: а) поліпшення реалізації державної політики з використання й охорони таких земель; б) проведення їх сертифікації; в) визначення умов для раціонального використання органічних, мінеральних і бактеріальних добрив, хімічних та інших агрохімікатів; г) надання висновків щодо змін показників родючості ґрунтів та екологічного стану земель для здійснення економічного стимулювання заходів з охорони й використання земель, а також підвищення родючості ґрунтів; д) видача й анулювання спеціальних дозволів на зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок. Агрохімічна паспортизація земель сільськогосподарського призначення розглядається у наукових працях як правова форма державного превентивного контролю, що полягає у проведенні агрохімічних робіт, у фіксації їх якісних показників в агрохімічному паспорті земельної ділянки (поля), в ана-

¹ Агрохімічне забезпечення землеробства на період до 2020 року (концептуальні положення) / за ред. С. А. Балюка, А. С. Заришняка, М. В. Лісового. Харків: Міськдрук, 2013. С. 43.

лізі й наданні висновків з метою виявлення і попередження порушень норм землекористування¹.

Агрохімічна паспортизація повинна мати місце при здійсненні державного контролю за станом відновлення земель (грунтів). Саме агрохімічний паспорт поля має містити показники якісного стану ґрунтів та їх зміни в результаті проведення господарської діяльності. Крім того, проведення паспортизації повинно забезпечувати прогнозування подальших змін якісного стану ґрунтового покриву. Ось чому вбачається доцільним відновлювати землі (грунти) згідно з показниками їх якісного стану з урахуванням первинної документації, в якій останні були зазначені, в тому числі з показниками якісного стану в агрохімічному паспорті поля, в документації Державного земельного кадастру.

Тривалий час, переконують ґрунтознавці, така паспортизація здійснювалася без застосування геоінформаційних технологій, що ускладнювало використання отриманої інформації для проведення моніторингу ґрунтів і державного контролю за станом земель взагалі². Отже, на часі – вдосконалення методики агрохімічної паспортизації відповідно до нових реалій нинішніх ринкових відносин. Зокрема, з метою забезпечення належного контролю за змінами індикаторів деградаційних процесів рекомендується:

- уніфікувати схеми пробовідбору, насамперед площі елементарної ділянки, маршрутною ходи, відстані між точками відбору індивідуальних проб та їх кількості;
- диференціювати показники агрохімічного паспорта за періодичністю їх поділу на: (а) базові (глибина гумусового горизонту, гранулометричний склад ґрунту), (б) довгострокові (вміст гумусу, мікроелементів, важких металів і залишків стійких пестицидів) і (в) короткострокові (один раз на 5 років, а за потреби – й менше: рН сольовий і вміст основних елементів живлення рослин);
- визначати показники агрохімічного паспорта в повному обсязі в усіх випадках змін меж земельної ділянки, зміни власника або перед наданням її в довгострокову оренду;
- забезпечити складання тематичних агрохімічних та агроекологічних картограм і ведення регіональних і всеукраїнської баз даних агрохімічної паспортизації;

¹ Мозалева М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2011. С. 10.

² Концепція досягнення нейтрального рівня деградації земель (грунтів) в Україні / за наук. ред. С. А. Балюка, В. В. Медведєва, М. М. Мірошніченка. Харків: ФОП Бровін О. В., 2018. С. 22.

– відпрацювати механізм установаження розміру збитків від погіршення родючості ґрунтів за результатами паспортизації насамперед шляхом визначення вартості заходів, необхідних для відновлення параметрів агрономічно важливих показників ґрунту до їх початкового рівня¹.

Не варто залишати поза увагою й консервацію техногенно забруднених земель, а саме радіоактивно забруднених. Одним із завдань Концепції реалізації державної політики у сфері розвитку діяльності в окремих зонах радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 липня 2018 р., № 535-р, є реабілітація земель зони відчуження із застосуванням методів фіксації радіонуклідів на місцевості². Таким чином, ідеться про відновлення радіоактивно забруднених земель.

Науковцями Житомирського національного агроекологічного університету розроблено проєкт Стратегії відродження радіоактивно забруднених територій на підставі впровадження інноваційних технологій вирощування й переробки енергетичних культур – міскантусу, верби енергетичної, ріпака тощо). Головними завданнями реалізації цієї Стратегії є:

- моніторинг радіоактивно забруднених ґрунтів для визначення показників їх ефективного використання;
- підбір енергетичних культур, найбільш придатних до умов радіоактивного забруднення територій;
- розроблення й удосконалення технологій вирощування енергетичних культур;
- економічне обґрунтування доцільності впровадження цих технологій на радіоактивно забруднених територіях;
- покращання якісних властивостей ґрунтів, зокрема, зниження їх радіоактивного забруднення й підвищення родючості.

Виконання перелічених завдань сприятиме: (а) переходу радіоактивно забруднених територій до сталого соціально-економічного розвитку і (б) перегляду існуючих підходів до радіоактивно забруднених територій як до неперспективних³.

¹ Агрохімічне забезпечення землеробства на період до 2020 року (концептуальні положення) / за ред. С. А. Балюка, А. С. Заришняка, М. В. Лісового. Харків: Міськдрук, 2013. С. 43, 44.

² Про схвалення Концепції Реалізації державної політики у сфері розвитку діяльності в окремих зонах радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: розпорядж. КМУ від 18.07.18 р. № 535-р. *Офіц. вісн. України*. 2012. № 59. Ст. 2379.

³ Скидан О. В. Шляхи реабілітації радіоактивно забруднених територій за вирощування енергетичних фітокультур. *Агроеколог. журнал*. 2016. № 1. С. 137, 139.

Свого часу за повідомленням Рівненської обласної ради майже 770 тис. грн пішло на реалізацію проєкту «Реабілітація депресивних радіоактивно забруднених територій у межах Перебродівської сільської ради Дубровицького району й Рокитнівської сільської ради Рокитнівського району Рівненської області», яким передбачалося проведення комплексу агротехнічних заходів щодо виведення радіонуклідів з ґрунтів на території указаних сільських рад, наслідком чого буде створення екологічно чистих громадських пасовищ і зниження рівня накопичення радіоактивних речовин у пасовищних кормах за рахунок знезараження землі¹.

На радіаційно забруднених землях спеціалісти-грунтознавці пропонують використовувати глибоку меліоративну оранку, що сприятиме розсіюванню радіонуклідів і зменшенню їх вмісту у врожаєх, внесення вапнякових меліорантів, фосфорних і калійних добрив, застосування технології локального окультурювання ґрунтів, що дозволить отримати якісну рослинницьку продукцію².

В умовах сьогодення кризового стану земель роль консервації як одного з головних заходів їх відновлення є надзвичайно важливою, адже її проведення не лише забезпечить виведення з обробітку деградованих і малопродуктивних земель, а й сприятиме формуванню їх стійкості до деградації в майбутньому.

3.4. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва як засіб відновлення земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення

В умовах сьогодення особливої актуальності набувають питання відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва. За багаторічну історію правового регулювання правова природа відшкодування втрат істотно змінилася, на чому неодноразово наголошував П. Ф. Кулинич. Так, за радянської доби відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва полягало в забезпеченні передовсім компенсаційної, а також охоронної й регулятивної функцій щодо сільськогосподарського земельного фонду держави.

¹ Проєкт з відновлення радіоактивно забруднених територій претендує на державне фінансування. URL: <http://sfera-tv.com.ua/index.php?m=news&d=view&id=1243> (дата звернення: 09.01.2019).

² Хімічна меліорація ґрунтів (концепція інноваційного розвитку) / за ред. С. А. Балюка, Р. С. Трускавецького, Ю. Л. Цапка. Харків: Міськдрук, 2012. С. 84, 85. 314

Компенсаційна функція гарантувала можливість фізичної компенсації земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що вилучалися для несільськогосподарських потреб і переводилися до інших категорій земель, новими ділянками, які необхідно було освоювати з проведенням необхідних заходів з метою подальшої їх експлуатації в сільському господарстві. Регулятивна функція відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва забезпечувала впорядкування перерозподілу земельного фонду в такий спосіб, щоб для несільськогосподарських потреб вилучалися перш за все несільськогосподарські угіддя, сільськогосподарські угіддя гіршої якості, отже, які непридатні для сільськогосподарського використання. Таким чином, доречно всіляко підтримати позицію вченого, що законодавча концепція відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва має земельно-правову основу. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, як справедливо зазначає науковець, перестало виконувати компенсаційну функцію. Натомість назріла необхідність удосконалення правового забезпечення регулятивної й охоронної функцій з урахуванням екологізації сільськогосподарського використання земель, яка знайшла втілення у відповідних нормативно-правових актах¹. Адже інститут відшкодування втрат, будучи нерозривно пов'язаним з інститутом правової охорони земель, є засобом її забезпечення.

Є сенс погодитися з Н. О. Мельник, яка в результаті проведення поглибленого наукового дослідження проблеми відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, вказує на комплексність, складність і різнобічність цього явища, яке можна розглядати в декількох аспектах, а саме:

- як елемент економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель;
- як різновид позитивної (перспективної) відповідальності;
- як складник, що має бути включеним до системи оподаткування;
- як засіб охорони земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення;
- як публічно-правову гарантію соціального спрямування².

Так, В. Д. Швець розглядає відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва як особливий інструмент

¹ Кулинич П. Ф. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва як засіб охорони сільськогосподарських земель: правові питання. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2007. № 2. С. 122, 124, 125.

² Мельник Н. О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва: моногр. Харків: Право, 2016. С. 50.

економічного стимулювання раціонального використання земель¹. При реалізації своїх повноважень, підкреслює дослідник, органи виконавчої влади встановлюють порядок стимулювання саме раціонального землекористування, а також відшкодування зазначених втрат².

Позиція Н. О. Мельник щодо запропонованого тлумачення визначення конструкції «втрати сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва» полягає в тому, що такі втрати становлять собою визначені у встановленому порядку грошові суми, які в разі виведення земель зі складу сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів і пасовищ), лісових земель і чагарників, погіршення якісного стану чи неможливості використання їх у повному обсязі або виключення цих угідь з господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних чи інших захисних зон, підлягають сплаті вигодонабувачами, зараховуються до відповідних бюджетів і використовуються в подальшому для залучення до сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва компенсуючих площ або сплаті компенсуючого поліпшення якісного стану існуючих сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників³.

Трактування втрат сільськогосподарського виробництва й перелік підстав їх відшкодування містить ст. 207 Земельного кодексу України, за якою останні включають втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників, а також втрати, завдані обмеженням у землекористуванні й погіршенням якості земель. Відшкодуванню підлягають втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель і чагарників як основного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом, а також використання для будівництва, розміщення й експлуатації об'єктів нафтогазовидобування, облаштування родовищ і надрокористування з метою дослідно-промислового розроблення родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та/або видобування бурштину та інших корисних копалин загальнодержавного значення.

¹ Швець В. Д. Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва органами державної влади. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*. 2008. Вип. 41. С. 463.

² Швець В. Д. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: моногр. Київ: Вид. дім «УКРПОЛ», 2009. С. 180.

³ Мельник Н. О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва: моногр. Харків: Право, 2016. С. 41.

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, зумовлені вилученням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників, підлягають відшкодуванню й зараховуються до відповідних бюджетів у порядку, визначеному Бюджетним кодексом України. За ст. 69¹ цього кодексу кошти від відшкодування вказаних втрат належать до надходжень спеціальних фонду місцевих бюджетів і зараховуються в розмірах: 100 % – до бюджетів міст Києва й Севастополя, 25 % – до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, 75 % – до бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, бюджетів об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом і перспективним планом формування територій громад, 15 % – до районних бюджетів, 60 % – до бюджетів міст районного значення, селищ і сіл⁴.

Кошти, що надходять у порядку відшкодування розглядуваних втрат використовуються на освоєння земель для сільськогосподарських і лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, на охорону земель відповідно до розроблених програм і проєктів землеустрою, а також на проведення інвентаризації й нормативної грошової оцінки земель (ч. 2 ст. 209 Земельного кодексу України).

За офіційними даними прес-служби Держгеокадастру з початку 2017 р. до Державного бюджету надійшло 724 тис. грн, сплачених від відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва⁵.

З точки зору Н. О. Мельник, відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва виконує роль публічно-правової гарантії соціальної спрямованості, що забезпечує належний соціальний захист суспільства в цілому й кожного його члена, зокрема, створює й підтримує соціальну стабільність у державі, забезпечує стабільний рівень такого виробництва при використанні земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення як основи продовольчої безпеки шляхом відшкодування цих втрат. Соціально-правове значення відшкодування втрат у сфері земельних відносин полягає в усуненні негативних наслідків соціально-економічного й екологічного характеру, що в широкому розумінні впливає із взаємодії суспільства і природи⁶.

⁴ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Офіц. вісн. України*. 2010 № 59. Ст. 2047.

⁵ Держгеокадастр інформує. Контроль за використанням землі: проміжні підсумки реалізації нових повноважень відомства. *Землепоряд. вісн.* 2017. № 6. С. 31.

⁶ Мельник Н. О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва: моногр. Харків: Право, 2016. С. 92, 93.

Втрати сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва передбачають негативні наслідки для сільськогосподарських угідь і лісових земель як основного засобу останнього. Ідеться перш за все про втрату безпосередньо земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення. Проте втрати повинні бути відшкодовані й через обмеження в землекористуванні й погіршення якості земель.

Закріплені в Земельному кодексі України правові норми щодо відшкодування цих втрат спрямовані на забезпечення збереження як якісного, так і кількісного стану таких земель¹. Специфіка відшкодування означених втрат полягає в тому, що їх відшкодування можна розглядати як засіб забезпечення відновлення земель². Згідно зі ст. 209 Земельного кодексу України кошти, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, використовуються на поліпшення відповідних угідь, охорону земель тощо. У певних випадках мова йде про відшкодування втрат, завданих унаслідок погіршення якості угідь через негативний вплив, спричинений діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави. За наявності підстав кошти, що надходять у порядку відшкодування таких втрат, спрямовуються й на вжиття заходів з відновлення земель, виступаючи засобом забезпечення цього процесу. Адже нерідко процеси як природного, так і антропогенного характеру чинять негативний вплив на стан земель, що потребує вжиття комплексу дієвих заходів, спрямованих на забезпечення відновлення останніх.

Водночас відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва можна також паралельно вважати й засобом, який забезпечує відтворення земель (у даному разі йдеться про кількісний вимір). Мова йде про своєрідний приклад відтворення земель, але не як природного об'єкта, а як об'єкта того чи іншого права (права власності або права користування). Стаття 209 Земельного кодексу України закріплює, що кошти, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, спрямовуються на освоєння нових земель сільськогосподарського

¹ Лісова Т. В. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва в контексті сталого розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / ред. А. П. Гетьман та М. В. Шульга. Харків: Право, 2016. С. 236.

² Лісова Т. В. Теоретико-правові проблеми відновлення земель та інших природних ресурсів. *Актуал. пробл. правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: моногр. / Відп. ред: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 715, 716.

й лісогосподарського призначення в разі їх вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних з таким виробництвом, виключення сільгоспугідь, лісових земель і чагарників з господарського обігу через установлення охоронних, санітарних та інших захисних зон. Отже, має місце заміна земельної ділянки, щодо якої відбулося вилучення (випук), новою, стосовно якої відбуваються відповідні заходи освоєння, охорони, а за наявності певних підстав – і заходи відновлення, що й має забезпечити відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва.

Доречно підтримати точку зору В. В. Носіка, що відшкодування втрат передбачає компенсацію суспільству негативних наслідків соціально-економічного й екологічного характеру, які настають унаслідок переведення особливо цінних земель сільськогосподарського призначення до інших категорій земель, а також у разі обмеження землекористування чи погіршення якості земель як національного надбання, що перебуває під особливою охороною держави. Об'єктом суспільних правовідносин, що виникають у зв'язку з відшкодуванням указаних втрат, є не всі землі сільськогосподарського призначення, а лише ті угіддя, які зазначені в Земельному кодексі України, – рілля, багаторічні насадження, перелоги, сінокоси, пасовища, які втрачають свою функцію головного засобу виробництва в сільському господарстві й вибувають з господарського обігу, якість яких погіршується, чи встановлюється обмежений режим їх використання за цільовим призначенням¹.

Доцільно погодитися з позицією окремих науковців, що підставою нарахування втрат є безповоротне вилучення земельного ресурсу. У разі, якщо в результаті порушення законодавства про охорону земель відбулась певна втрата земельного масиву, кошти сплачуються порушником у повному обсязі й направляються виключно на фінансування заходів з охорони земель².

Істотною проблемою в контексті вищевикладеного є належне використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва відповідними місцевими радами. Сьогодні фахівці звертають увагу громадськості на неналежне використання таких коштів у більшості випадків сільськими, селищними й міськими радами, обґрунтову-

¹ Носік В. В. Відшкодування збитків і втрат у земельному праві України. *Юрид. журн.* 2003. № 5. С. 69, 70.

² Бредіхін О. О. Економіко-правові засади обрахунку заподіяної шкоди в результаті порушень законодавства про охорону земель. *Земельне право України: теорія і практика.* 2012. № 7. С. 37.

ючи це браком необхідних програм, схем і проектів по охороні земель на відповідних територіях¹. Значна частина таких коштів так і залишається на рахунках комерційних банків, що є неприпустимим в умовах кризового стану земель у державі. Сьогодні лунає пропозиція концентрувати такі кошти на рахунках майбутнього Фонду економічного стимулювання охорони й використання земель сільськогосподарського призначення Державної служби охорони ґрунтів, яка, як наполягають науковці, має бути створена відповідно до ст. 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»². Але в умовах сьогодення перспективи створення такого органу незначні. А ось нагальна потреба внесення змін до чинного законодавства щодо нарахування й розподілу відповідних коштів назріла вже досить давно.

3.5. Особливості меліорації земель як заходу їх відновлення

Низька родючість ґрунтів, їх агроекологічна якість, поширення засолених і солонцевих ґрунтів, солончаків та солонцевих комплексів вимагають меліорації земель.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про меліорацію земель» цей процес становить собою комплекс гідротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, культуртехнічних та інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження й підвищення їх родючості й формування екологічно збалансованої раціональної структури земельних угідь.

У земельно-правовій доктрині існує декілька комплексних досліджень правових відносин, що виникають у сфері проведення меліорації земель сільськогосподарського призначення, які спрямовані переважно на аналіз правових норм, що регламентують суспільні відносини у цій царині. Так, П. Ф. Кулинич, приміром, тлумачить конструкцію «меліорація земель сільськогосподарського призначення» як спосіб підвищення родючості земель з метою отримання високих

¹ Люшин В. Організаційно-правове забезпечення охорони особливо цінних земель. *Землевпоряд. вісн.* 2014. № 12. С. 26.

² Медведєв В. В., Булігін С. Н., Тараріко О. Г., Бураков В. І. Служба охорони ґрунтів України: актуальність, функції, перспективи. *Агрохімія і ґрунтознавство*. Ч.1. Спец. випуск до V з'їзду УТГА. 1998. С. 14.

і сталих урожаїв сільськогосподарських культур¹. М. А. Дейнега розглядає це поняття як комплекс заходів (гідротехнічних, агролісотехнічних, культуртехнічних, агротехнічних, хімічних), спрямованих на поліпшення властивостей ґрунтів, збереження й підвищення їх родючості, забезпечення їх стійкості до несприятливих природних умов та антропогенних чинників з метою найефективнішого їх використання згідно з потребами сільського господарства, з обов'язковим дотриманням екологічних вимог, установлених законодавством².

Зазначимо, що метою проведення заходів меліорації є не лише поліпшення властивостей ґрунтів і підвищення їх родючості, а й відновлення якісного стану земель.

Учені-ґрунтознавці сучасності наголошують на екологічному й економічному обґрунтуванні здійснення меліоративних заходів³. Адже при їх проведенні відбувається докорінне порушення сталих у навколишньому природному середовищі взаємозв'язків та екологічної рівноваги⁴. Через значний вплив заходів меліорації земель на довкілля цей вид діяльності підлягає оцінці впливу на довкілля. На передній план виходить саме екологічний складник здійснення таких заходів. У правових приписах Закону України «Про меліорацію земель» законодавцем певною мірою враховано екологічний складник. Так, пріоритетні напрямки у виборі і проведенні відповідного виду меліорації земель визначаються залежно від природно-кліматичних особливостей, екологічної ситуації того чи іншого регіону, а також використання в сільському господарстві меліорованих земель у майбутньому. Важливим є те, що перед проектуванням створення меліоративних систем обов'язково належить здійснити прогнозування екологічних наслідків їх побудови й функціонування. А розроблення й погодження цільових (державних, міждержавних і місцевих) програм меліорації земель повинно здійснюватися з урахуванням необхідності збереження природних екосистем, передусім тих, що мають міжнародне значення, й на підставі аналізу еколого-економічної ефективності цього процесу за окремими видами або за комплексом видів меліорації (ст. 19 Закону

¹ Кулинич П. Ф. Рациональное использование мелиорированных земель (Вопросы правового обеспечения): моногр. Киев: Наук. думка. С. 9.

² Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. С. 4.

³ Концепція використання техногенно забруднених ґрунтів / за наук. ред. Фатєєва А. І., Самохвалової В. Л. Харків: Стильна тип., 2018. С. 12.

⁴ Гуцуляк Ю. Екологічні проблеми меліорації земель в Україні, яким чином рятувати довкілля? *Землевпоряд. вісн.* 2009. С. 12.

України «Про меліорацію земель»). Як при будівництві нових і реконструкції існуючих меліоративних систем, так і під час провадження меліоративних заходів необхідним є забезпечення дотримання будівельних, природоохоронних, санітарних норм і правил, державних стандартів, умов збереження природних екосистем та їх відновлення за рахунок власних коштів замовника робіт і їх виконавця (відносини між ними регулюються договором підяду) згідно із затвердженими проєктами. Законодавець, як бачимо, при плануванні та проєктуванні меліоративних систем і при безпосередньому здійсненні заходів меліорації застосував екосистемний підхід, адже при вжитті останніх має бути забезпечено збереження екосистем природних.

На підтвердження того, що при проведенні заходів меліорації повинен бути задіяним екосистемний підхід, говорять також інші норми земельного законодавства. Зокрема, при проєктуванні, будівництві та експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури охороні підлягають компоненти навколишнього природного середовища, що знаходяться в межах меліоративних систем, на прилеглих землях і в можливих зонах впливу, а саме: ґрунти й надра, поверхневі й підземні води, атмосферне повітря, рослинний і тваринний світ, рибні запаси, природні ландшафти, природно-заповідний фонд України, водно-болотні угіддя міжнародного значення, а також інші території, що вимагають особливої охорони. Конкретні обов'язки покладаються й на підприємства, установи й організації, що забезпечують експлуатацію меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури. Вони зобов'язані, наприклад, вживати заходи, спрямовані на запобігання підтопленню, заболоченню, засоленню, забрудненню ґрунтів, вітровій і водній ерозії меліорованих земель, їх деградації, погіршенню стану водних об'єктів, а також на збереження рослинного і тваринного світу на їх популяційному й видовому рівнях (ст. 31 Закону України «Про меліорацію земель»).

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» меліорація земель на територіях площею 20 га й більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше, будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів їх інженерної інфраструктури належить до другої категорії планової діяльності, що може відчутно впливати на довкілля й підлягає оцінці впливу на довкілля. У такому разі її проведення дозволяє встановити ступінь впливу (в тому числі негативного) меліоративних заходів на довкілля, адже, відновлюючи стан земель, необхідно запобігати й мінімізувати негативний вплив від цих заходів на інші природні ресурси й екосистеми в цілому.

Законом залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів виокремлюються хімічна, гідротехнічна, культуртехнічна, агротехнічна й агролісотехнічна види меліорації.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про меліорацію земель», гідротехнічна меліорація земель полягає у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на забезпечення поліпшення земель з несприятливим водним режимом (перезволожених, переосушених та ін.), в регулюванні водного режиму шляхом створення спеціальних гідротехнічних споруд на схилових та інших землях з метою поліпшення водного й повітряного режиму ґрунтів і захисту їх від шкідливої дії води (затоплення, підтоплення, ерозія тощо). Наведений вид меліорації передбачає реалізацію зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних, протиповеневих, протипаводкових, протисельових, протиерозійних та інших меліоративних заходів. Підкреслимо, що протягом поточного року відбулося посилення руйнівних процесів вітрової ерозії, що спричинило виникнення так званих пилових бурь. Однією з причин виникнення таких бурь є порушення водного режиму ґрунтів, тобто їх неналежне зволоження. Утворення пилових бурь становить загрозу не лише для навколишнього природного середовища, а й здоров'я людини через високий рівень концентрації дрібнодисперсних частинок пилу в атмосферному повітрі, яке, особливо навесні, забруднене агрохімікатами. Такі небезпечні явища викликають нагальну потребу проведення заходів відновлення земель, насамперед – гідротехнічної меліорації.

На підставі аналізу еколого-меліоративного стану зрошуваних земель фахівцями-ґрунтознавцями зроблено висновок, що для забезпечення продовольчої безпеки держави в роки з несприятливими погодними умовами мінімально необхідна площа зрошуваних земель в Україні повинна становити 1,5 – 1,7 млн га. Отже, потрібно відновити фактичне зрошення на площі близько 1 млн га. При цьому в основу процесу відновлення має бути покладено принцип формування не окремих меліоративних систем, а цілих меліоративних ландшафтів, які відповідають вимогам соціальної й екологічної стійкості, вирізняються екологічно обґрунтованою стабільністю й високою продуктивністю¹.

Особливо важливо здійснювати заходи гідротехнічної меліорації у Степовій зоні, де спостерігається значний дефіцит зволоження ґрунтів. Насамперед ідеться про Херсонську, Запорізьку, Миколаївську й Одеську області. Так, за висновками фахівців, наприклад, на Херсонщині на зрошуваних землях виробляється приблизно до 50%

¹ Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 103.

продукції рослинництва¹. Цей вид меліорації є актуальним також на території Лівобережного Лісостепу.

На жаль, останнім часом виявлено факти погіршення стану зрошених ґрунтів, що є наслідком низької культури землеробства, застосування поливної води низької якості, надзвичайно інтенсивних способів її подачі на поля. Ці негативні чинники мають бути подолані шляхом вживання окремих спеціальних заходів: (а) мінімізації втрат вологи з ерозією (відновлення повноцінного функціонування лісосмуг, упродовження контурно-меліоративних та агротехнічних заходів тощо); (б) використання більш адаптованих до нестачі вологи сортів рослин і добрив; (в) подолання фізичної деградації ґрунтів; (г) застосування заходів снігонакопичення й снігоутримання та ін.² Здійснюючи заходи гідротехнічної меліорації, необхідно вживати конкретні заходи, спрямовані на запобігання підтопленню й заболоченню земель.

Слушним є й запропонований підхід до впровадження системи екологічного страхування суб'єктів господарської діяльності на меліорованих землях від екологічних і техногенних ризиків через наявний негативний стан зрошуваних земель, що загрожує виникненню екологічних ризиків при їх використанні в агропромисловому комплексі, а також страхування третіх осіб, на яких можуть мати вплив наслідки екологічної або техногенної катастрофи³.

Позитивним кроком у справі забезпечення сталого екозбалансованого розвитку землеробства в Україні є схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р., № 688-р Стратегії зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року⁴, реалізація якої повинна бути досягнута в тому числі шляхом збереження й відновлення родючості ґрунтів, захисту територій і населених пунктів від шкідливої дії води, досягнення й підтримання належного стану річкових басейнів, захисту територій і населених пунктів від шкідливої дії води, а також відновлення і збільшення площ зрошуваних земель і дренажних систем. Зміст цього нормативно-правового акта підтверджує тісний взаємозв'язок між станом і дією вод зі станом земель і необхідністю його відновлення.

¹ Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремеєнко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. С. 77.

² Медведєв В.В. Про деякі дискусійні і невирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. С. 90.

³ Сербіна Р. А. Екологізація землекористування на меліорованих землях, як страховий фонд продовольчої безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 2. С. 47.

⁴ Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 14.08.2019 р. № 688-р. *Офіц. вісн. України*. 2019. № 70. Ст. 2473.

Здійснення заходів меліорації спрямовано не лише на покращання хімічних і фізичних властивостей ґрунтів і поліпшення земель. Як зазначається в Законі Республіки Білорусь «Про меліорацію земель» від 23 липня 2008 р., № 423-3, меліорація земель – це діяльність, спрямована на докорінне поліпшення земель з метою забезпечення створення й підтримки оптимальних режимів ґрунтів (водного, повітряного, теплового й поживного) для сільськогосподарських рослин, лісів та інших насаджень шляхом проведення меліоративних заходів¹. Отже, вжиття таких заходів не тільки сприяє покращанню хімічних і фізичних властивостей ґрунтів і поліпшенню земель, а й забезпечує формування лісомеліоративних систем, створює належні умови для сільськогосподарських рослин, лісів та інших насаджень.

Хімічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, їх хімічного складу (ст. 6 Закону України «Про меліорацію земель»). Цей вид меліорації включає гіпсування, вапнування й фосфоритування ґрунтів.

Вапнування належить до одного з найважливіших заходів у системі підвищення родючості кислих ґрунтів. Нехтування заходами меліорації, попереджають учені, може призвести до погіршення екологічного стану останніх через трансформацію слабокислих ґрунтів у середньой сильнокислі. При цьому в умовах реформування сільськогосподарського виробництва вапнування необхідно поєднувати із внесенням органічних і мінеральних добрив, зі структурою сівозміни тощо².

З метою попередження негативного впливу заходів меліорації на довкілля і здоров'я людей, наголошує М. А. Дейнега, при їх здійсненні мають бути обов'язково дотримані екологічні вимоги³. А правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в цілому повинно мати екологічну спрямованість, тобто в законодавстві має бути чітко закріплений обов'язок суб'єктів, які провадять такі заходи меліорації, з метою запобігання негативного впливу як на навколишнє природне середовище, так і на здоров'я населення⁴. По-

¹ О мелиорации земель: Закон Республики Беларусь от 23.07.2008 г. № 423-3. URL: www.tamby.info/zakon/zakon-423_2008.htm (дата звернення: 18.07.2017).

² Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 79, 80, 85.

³ Дейнега М. А. Генезис поняття «меліорація земель сільськогосподарського призначення» у науковій літературі та законодавстві. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 87.

⁴ Дейнега М. А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 98.

годжуємося з позицією науковця, що надмірне й неправильне застосування хімічних меліорантів спричиняє негативний вплив на стан довкілля¹. Адже специфіка меліорації полягає в тому, що іноді запровадження меліоративних заходів негативно впливає на стан як меліорованих земель, так і прилеглих територій, на природну рослинність, на зміни ботанічного складу фітоценозів та їх продуктивність. Підвищення доз добрив, що вносяться під посіви на меліорованих землях, підкреслює Ю. Г. Гуцуляк, нерідко призводить до забруднення прилеглих водойм². Крім того, застосування пестицидів та агрохімікатів часто становить загрозу для об'єктів тваринного світу й середовища їх існування. Заходи з меліорації повинні запроваджуватися тільки за умов їх екологічної доцільності. Отже, правове регулювання у сфері хімічної меліорації повинно мати екологічну спрямованість, його завданням має бути запобігання й усунення негативних наслідків використання агрохімікатів і для довкілля, і для здоров'я людини³.

Підтвердженням зазначеного є зміст ст. 3 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р., № 86/95-ВР, яка серед основних принципів державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами й агрохімікатами, виокремлює:

- пріоритетність збереження здоров'я людини й охорони навколишнього природного середовища стосовно економічного ефекту від використання пестицидів та агрохімікатів;
- державну підконтрольність ввезення їх на митну територію України та застосування, а також реєстрації, виробництва, зберігання, транспортування й торгівлі;
- обґрунтованість їх використання;
- мінімалізацію використання пестицидів за рахунок запровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин;
- безпечність для здоров'я людини й навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування й застосування за умови дотримання вимог, установлених державними стандартами, санітарними нормами, регламентами та іншими нормативними документами, тощо. Згідно зі ст. 12 цього ж Закону при вжитті відповідних заходів повинно бути враховано попереднє агрохі-

¹ Дейнега М. Правове регулювання хімічної меліорації земель в Україні. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2011. № 5. С. 77.

² Гуцуляк Ю. Екологічні проблеми меліорації земель в Україні, яким чином рятувати довкілля? *Землевпоряд. вісн.* 2009. С. 13.

³ Дейнега М. Правове регулювання хімічної меліорації земель в Україні. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2011. № 5. С. 77.

мічне обстеження ґрунтів, дані агрохімічного паспорта земельної ділянки (поля) і стану посівів, діагностику мінерального живлення рослин, прогнозу розвитку шкідників і хвороб. При цьому непридатні до використання пестициди й агрохімікати підлягають вилученню й подальшій утилізації (ст. 15 Закону). Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2016 р., № 55 було затверджено Гігієнічні нормативи й регламенти безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів¹.

Основоположними принципами хімічної меліорації ґрунтів у сучасних умовах є:

- комплексність – хімічна меліорація як невід'ємна частина системи взаємопов'язаних агротехнологічних процесів управління родючістю ґрунтів;
- різноманітність – включає всі відомі нині способи збагачення ґрунтів біогенними елементами: (а) застосування природних і штучних матеріалів (структурні меліорації), (б) способи поліпшення поливних вод внесенням меліоративно-активних речовин, (в) залучення в меліоративну дію (плантажна оранка) внутрішньогрунтових ресурсів та інші, в тому числі й непрямі впливи, що докорінно змінюють хімічні властивості ґрунту;
- альтернативність – передбачає вибір альтернативних рішень щодо меліорації кислих і солонцевих ґрунтів, наприклад: (а) меліорацію фітобіологічну, (б) локальну меліорацію, (в) адаптивне рослинництво, (г) розширення в окремих регіонах України земельних ресурсів рекреаційного та іншого призначення тощо;
- обґрунтованість – підвищення ефективності робіт з хімічної меліорації ґрунтів можливе тільки за умов наявності якісної нормативно-методичної й інформаційно-картографічної бази, що постійно оновлюється даними моніторингових спостережень і вдосконалюється відповідними науковими установами;
- адаптація до сучасних ринкових умов – вимагає нових організаційно-правових, нормативно-методичних і технологічних підходів до меліорації, відтворення родючості й охорони ґрунтів, раціонального землекористування;
- досвідний принцип – для ефективного застосування екологічно безпечних меліоративних заходів необхідно враховувати світовий і вітчизняний досвід².

¹ Про затвердження Гігієнічних нормативів і регламентів безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів: Наказ М-ва охорони здоров'я України від 02.02.2016 р. № 55. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 4. Ст. 575.

² Агрохімічне забезпечення землеробства на період до 2020 року (концептуальні положення) / за ред. С. А. Балюка, А. С. Заришняка, М. В. Лісового. Харків: Міськдрук, 2013. С. 36, 37.

Протягом останніх років відбулося істотне скорочення обсягів застосування хімічних добрив, що викликано необхідністю розвитку екологізації сільськогосподарського виробництва. Як слушно зазначають фахівці-економісти, при переході до екологічного виробництва виникає потреба зміни підходу до процесу безпосередньо управління ним. З погляду В. І. Ткачука, в такому разі слід здійснювати управління агроєкосистемою в цілому, без поділу її на окремі елементи, включаючи як організацію виробництва, так і функцію землеустрою, використання природних кормових угідь без заподіяння шкоди біологічному різноманіттю. При цьому підвищення ефективності економічної системи повинно мати місце за умов зниження рівня негативного впливу на довкілля¹. Отже, впровадження екологобезпечних технологій в аграрному виробництві повинно створити умови для відновлення стану земель, зокрема, родючості ґрунтів, і взагалі мінімізувати негативний вплив на екосистему.

У сучасних умовах саме фітомеліорація розглядається як ресурсозбережувальна альтернатива традиційним методам хімічної меліорації². Отже, представниками ґрунтознавчої доктрини останнім часом виокремлено самостійний вид меліорації – фітомеліорацію, адже за проведеними ними дослідженнями тривале перебування ґрунтових мас під трав'яним покривом сприяє покращанню його структурності після обробітки і створює кращі фізичні умови. У цілому ж зазначимо, що ідея відновлення фізичних властивостей ґрунту за допомогою кореневих систем трав покладена в основу травопільної системи В. Р. Вільямса, а також нульового обробітки ґрунтів³.

Лісові насадження відіграють важливу роль у боротьбі з водною й вітровою ерозією, а також з посухами, а тому їх роль при провадженні агролісотехнічної меліорації земель є доволі значною. Вона полягає у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на забезпечення докорінного поліпшення земель шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших властивостей захисних лісових насаджень (ст. 8 Закону України «Про меліорацію земель»).

Вплив зрілих лісових насаджень на чорноземні ґрунти, підкреслюють фахівці-ґрунтознавці, знаходить свій прояв через відсутність

¹ Ткачук В. І. Екологізація виробництва як пріоритет процесу диверсифікації аграрних підприємств. *Ефективна економіка*. 2014. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2899> (дата звернення: 12.12.2019).

² Цапко Ю. Л., Десятник К. О., Огородня А. І. Збалансоване використання та меліорація кислих ґрунтів: моногр. Харків: ФОП Бровін О. В., 2018. С. 174.

³ Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 118.

процесів опідзолювання, а також посилення процесів біологічної акумуляції азоту, фосфору, сірки, марганцю. Це стосується формування особливих чорноземів – підтипу лісових чорноземів під лісами Лісо-степу і Степу, які не мають ознак опідзолювання¹.

Система захисних лісових насаджень (полезахисних, водорегулювальних, прияружних, прибалкових смуг, смуг на зрошених землях, по схилах і по дну ярів та балок тощо) в комплексі з гідротехнічними, агротехнічними та іншими заходами дає можливість повністю захистити поля від негативних проявів ерозії². Агролісотехнічна меліорація передбачає формування поліфункціональних лісомеліоративних систем. Це в основному (протиерозійні) захисні лісонасадження: (а) лощинні, що забезпечують захист земель від ерозії, а водних об'єктів – від виснаження й замулення шляхом заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших деградованих земель, а також прибережних захисних смуг і водоохоронних зон річок та інших водойм, а також (б) лінійні (полезахисні), що забезпечують захист земель від вітрової й водної ерозій, поліпшують ґрунтово-кліматичні умови сільськогосподарських угідь шляхом створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг тощо (ст. 8 Закону України «Про меліорацію земель»).

Відповідно до Правил відтворення лісів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р., № 303, відтворення лісів передбачає цільове вирощування: а) водоохоронних насаджень на берегах річок, навколо озер, водоймищ, у зонах відводу каналів; б) ґрунтозахисних насаджень у ярах, балках, на крутосхилах, луках, інших непридатних для використання в сільському господарстві землях; в) полезахисних лісових смуг; г) захисних лісових насаджень у смугах відводу залізниць, автомобільних доріг тощо³.

Необхідність збереження лісосмуг з метою забезпечення виконання ними функцій агролісотехнічної меліорації визнана сьогодні на законодавчому рівні. Приміром, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» передбачено внесення змін до Закону України «Про оренду землі», що

¹ Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. С. 113.

² Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. С. 101.

³ Про затвердження правил відтворення лісів: пост. КМУ від 1 березня 2007 р. № 303. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 16. Ст. 589.

стосуються обов'язкового включення до договору оренди землі умов щодо утримання та збереження таких смуг і забезпечення виконання ними функцій агролісотехнічної меліорації в разі передачі в оренду фізичним і юридичним особам земельних ділянок під пользахисними лісовими смугами, які обмежують масив земель сільськогосподарського призначення.

Отже, меліорація є важливим дієвим заходом відновлення й поліпшення земель, проте при здійсненні її заходів повинно обов'язково бути забезпечене збереження природних екосистем. Сам же цей захід відновлення земель повинен провадитися з дотриманням вимог екологічної безпеки.

3.6. Основні положення механізму правового забезпечення відновлення земель

Формування поняття механізму правового регулювання, визначення його складових має надзвичайно важливе значення для юридичної науки, починаючи від моменту її формування. Перші доробки щодо механізму правового регулювання було напрацьовано ще у радянську добу. Саме в той період історичного розвитку держави і права з'являються перші наукові дослідження, самостійним предметом вивчення яких стає механізм правового регулювання. Йдеться про праці таких учених, як: С. С. Алексєєв¹, М. Г. Александров², С. Н. Братусь³, В. М. Горшенев⁴, Ю. К. Толстой⁵, Б. В. Шейндлін⁶, Л. С. Явич⁷ та ін. Не втрачає своєї актуальності це питання і сьогодні, зокрема, зазначена наукова проблема знайшла своє місце насамперед в працях А. П. Баранова, О. М. Калашника, Ю. В. Кривицького, О. М. Куракі-

¹ Див.: Алексєєв С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.

² Див.: Александров Н. Г. Право и законность в период развернувшегося строительства коммунизма. Москва: Госиздатюридлит, 1961. 270 с.

³ Див.: Братусь С. Н. О роли советского права в развитии производственных отношений. Москва: Знание, 1954. 24 с.

⁴ Див.: Горшенев В. М. Участие общественных организаций в правовом регулировании. Москва: Госиздатюридлит, 1963. 167 с.

⁵ Див.: Толстой Ю. К. К теории правоотношения: моногр. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 88 с.

⁶ Див.: Шейндлин Б. В. Сущность советского права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 138 с.

⁷ Див.: Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва: Госиздатюридлит, 1961. 172 с.

на, О. В. Малько, М. І. Матузова, М. Ю. Осипова, О. В. Семчика, В. Є. Сизова, В. М. Сирих, Я. В. Сімутіної, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, О. Ф. Черданцева, С. В. Шарабанова та ін. Проте саме запропонований С. С. Алексєєвим підхід до визначення дефініції «механізм правового регулювання» можна вважати класичним. Насамперед розглянемо термін «механізм». У словникових джерелах поняття «механізм» визначається як внутрішня будова, система, сукупність станів і процесів, з яких складається те чи інше явище¹; сукупність сполучених елементів, що здійснюють рух у заданому напрямі². У наукових працях зазначене поняття тлумачиться як система (спосіб), що визначає порядок того чи іншого виду діяльності³. При цьому така система становить собою сукупність складників, що знаходяться в певному взаємозв'язку і спрямовані на виконання спільної мети⁴. Підкреслимо, що серед учених відсутня єдність у розумінні зазначеної категорії. Але наголосимо, що йдеться про певну систему правових засобів, за допомогою яких відбувається впорядкування суспільних відносин. При цьому йдеться про комплексну категорію, до складу якої входять різні види складників.

Сам же механізм правового забезпечення відновлення земель теж складається з відповідних складників, об'єднаних досягненням конкретної мети – відновлення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, продуктивності земель лісгосподарського призначення, відповідних функцій інших земель несільськогосподарського призначення, належного стану порушених земель, які якраз і мають становити злагоджену систему. Механізм правового забезпечення відновлення земель об'єднує правові норми, присвячені регламентації заходів, які можна поділити на попередні (прикладом є внесення мінеральних добрив, промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосування відповідних режимів зрошення, запровадження сівозмін) і основні (вони були розглянуті у третьому розділі монографії). Саме юридичні норми в механізмі правового забезпечення відновлення земель спрямовані на нормативну регламентацію суспільних відносин у зазначеній царині, що забезпечує єдність, ста-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 523.

² Энциклопедический словарь / Под ред. Б. А. Введенского. Москва: Гос. науч. издат. «Большая советская энциклопедия. Т. 2. 1954. С. 380.

³ Лазарева О. В. Методичні аспекти формування економіко-екологічного механізму управління землекористуванням. *Економіка АПК*. 2006. № 12. С. 63.

⁴ Головіна О. Л. Формування збалансованого землекористування в сільському господарстві. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 3. С. 110.

лість та належну упорядкованість таких відносин. Головним засобом забезпечення дії юридичних норм є правовідносини. Нормативне підґрунтя в такому механізмі забезпечують нормативні юридичні акти, як законні, так і підзаконні. Сьогодні назріла потреба розроблення і прийняття окремого Закону «Про відновлення земель», у якому доцільно передбачити особливості відновлення земель різних категорій. Як уже наголошувалося, у земельному законодавстві бракує формулювання поняття «відновлення земель», що звичайно ж, ускладнює його відмежування від поняття «охорони земель». Вважаємо за необхідне внести зміни до Земельного кодексу України й доповнити його окремим розділом, у якому обов'язково закріпити визначення категорії «відновлення земель» і вказати на заходи цієї процедури. Важливою ланкою в механізмі правового забезпечення є також індивідуальні акти, як-то припис, розпорядження про припинення господарського використання земельної ділянки; висновок про доцільність її консервації.

Вагомим складником механізму правового забезпечення відновлення земель виступає юридична відповідальність за порушення законодавства у цій сфері. Настав час посилити правову відповідальність власників земельних ділянок за погіршення якісного стану останніх, ігнорування заходів їх відновлення. До складу механізму відновлення земель потрібно віднести також і правове забезпечення економічного стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до раціонального їх використання і своєчасного відновлення попереднього якісного стану земель деградованих, малопродуктивних, належного стану порушених земель з урахуванням їх цільового призначення. Процес відновлення вказаних земель повинен бути законодавчо забезпеченим імперативом як для власників земельних ділянок, так і для землекористувачів.

Слушною вбачається пропозиція дослідників стосовно: (а) запровадження дієвої системи контролю за якісними й кількісними показниками земель (грунтів) як під час передачі, так і після завершення строку договору оренди, (б) розроблення системи компенсації власникові земельної ділянки за завдану шкоду землям, зокрема ґрунтам, основними критеріями визначення якої повинні бути величина втрат сільгосппродукції, погіршення продуктивних властивостей землі (за абсолютними й відносними показниками), а також обсяг витрат на ліквідацію наслідків¹. У такий спосіб механізм відновлення земель набуває системного характеру.

¹ Будзак О. С., Будзак В. М. Проблеми управління екологобезпечним землекористуванням. *Агросвіт*. 2017. № 5. С. 8.
332

Потрібно забезпечити дієву реалізацію положень чинного законодавства щодо відновлення земель шляхом внесення до нього змін, прийняття нових нормативно-правових актів у досліджуваній царині і закріплення обов'язків власників і користувачів земельних ділянок, а також інших суб'єктів, дії яких призвели до втрати первісного якісного стану земель, порушення їх рельєфу, своєчасно відновлювати їх. Важливо не лише посилити відповідальність цих суб'єктів, а також створити й забезпечити функціонування належного рівня стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до необхідності провадження цієї процедури. Доцільним буде й удосконалення системи моніторингу за станом земель і ґрунтів з урахуванням європейського досвіду.

Важливими складниками механізму правового забезпечення є правосвідомість і правова культура. Отже, неабияке значення матиме просвітницька робота з населенням із залученням фахівців навчальних закладів і науково-дослідних інститутів відповідного профілю, спрямована на розкриття значущості земель, особливо ґрунтів, їх особливої охорони за Конституцією України. Має свою вагомість і формування в кожного члена суспільства усвідомлення важливості збереження якісного стану земель як основного національного багатства, а в разі погіршення – його своєчасного відновлення.

Сьогодні назріла нагальна потреба в розробленні *Концепції відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель*, яка, вбачається, повинна мати нижченаведену структуру.

Вступ. Протягом останніх десятиліть відбувається істотне погіршення стану земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення. Значних темпів набувають процеси поширення деградації й опустелювання земель сільськогосподарського призначення, які набули глобальних світових масштабів. Значна частина ґрунтового покриву земель України охоплена такими негативними явищами, як зростання кислотності, зменшення вмісту гумусу, порушення балансу поживних речовин у ґрунтах у цілому. Спостерігається також і постійне недотримання порядку сівозмін. Посилення техногенного навантаження на довкілля створює невідвратною загрозу не лише ґрунтам, а й стану біосфери в цілому.

Загальні положення. Сучасний стан законодавчої бази у сфері відновлення земель, зокрема, подальшого використання відновлених земель і ґрунтів, характеризується переважно декларативними положеннями, що свідчить про її недосконалість.

Підлягає належному правовому регулюванню низка не лише правових, а й організаційних питань, як-то: а) брак Загальнодержавної

програми використання й охорони земель; б) значні темпи їх техногенного забруднення; в) неефективність економічного стимулювання своєчасного відновлення земель власниками й землекористувачами; г) надмірно високий рівень експлуатації земель; д) недосконалість державного контролю за їх використанням та охороною; е) інтенсивний розвиток деградаційних процесів і широкомасштабне існування деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель.

Концепцію розроблено відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», «Про оцінку земель», «Про землеустрій».

Мета Концепції та її основні завдання. Метою цієї Концепції є окреслення пріоритетних напрямків щодо забезпечення відновлення техногенно забруднених, деградованих і малопродуктивних земель. Основні її завдання охоплюють: а) удосконалення правової бази відновлення земель; б) опрацювання підходів щодо відновлення земель, сприяння процесам зниження рівня їх деградації й опустелювання; в) визначення механізмів та умов реалізації цієї Концепції; г) розроблення плану першочергових дій з упровадження положень цього документа; д) удосконалення міжнародної співпраці у цій сфері.

Концептуальні засади відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Відновлення земель становить собою систему заходів, спрямованих на повернення їх первісного якісного стану, втраченого через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, здатності виконання ними функцій, що впливають з їх основного цільового призначення, шляхом здійснення рекультивациі земель порушених, консервації деградованих і малопродуктивних, меліорації земель.

Відновлення можливе не тільки в межах однієї категорії земель.

Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення земель сільськогосподарського призначення з метою повернення їх якісного стану, зокрема, родючості ґрунтів.

Щодо земель несільськогосподарського призначення – йдеться про відновлення їх здатності виконувати відповідні функції.

Основна мета відновлення земель лісогосподарського призначення є повернення їх продуктивності.

Що стосується земель оздоровчого призначення, які використовуються або можуть бути використані для профілактики захворювань і лікування людей, йдеться про відновлення їх природних лікуваль-

них властивостей. У разі негативного впливу природних або антропогенних чинників (зокрема, тієї чи іншої господарської діяльності) на стан земель оздоровчого призначення, що призвело до погіршення їх якісного стану чи порушення, до змін у структурі їх рельєфу, останні підлягають відновленню. При цьому заходи відновлення повинні стосуватися конкретної місцевості в цілому з наявними в її межах природними лікувальними ресурсами. Адже в такому випадку шкода заподіюється, як правило, не лише окремим земельним ділянкам, а й природним лікувальним ресурсам, що знаходяться в її межах.

Відновлення земель історико-культурного призначення слід розглядати в тісному взаємозв'язку з реабілітацією, ремонтом і реставрацією розташованих на них пам'яток культурної спадщини.

Відновлення земель природно-заповідного фонду здійснюється з метою повернення їх особливої природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної й рекреаційної цінностей, через які вони й були оголошені територіями й об'єктами природно-заповідного фонду України в законодавчо встановленому порядку.

Що стосується земель рекреаційного призначення, відновленню підлягає їх функція забезпечення організації відпочинку населення, туризму і проведення спортивних заходів.

Відновлення земель водного фонду має бути спрямовано насамперед на забезпечення охорони водних об'єктів від забруднення й засмічення, а також збереження їх водності.

Відновлення земель житлової і громадської забудови, промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення спрямовано на повернення виконання ними функції просторово-територіального базису для розміщення відповідних будівель і споруд, трубопроводів, об'єктів енергетичної системи, військових частин, установ та ін.

Складові частини екологічної мережі, що становлять собою землі порушені, деградовані й малопродуктивні й землі, які зазнали впливу негативних процесів і стихійних явищ, теж підлягають відновленню.

Відновлення стосується земель, порушених унаслідок дій як неправомірних, так і правомірних.

Основними напрямками зменшення числа процесів деградації й опустелювання земель в Україні повинні бути:

– ефективне провадження заходів консервації, рекультивациі й меліорації земель;

– удосконалення інформаційного забезпечення проведення моніторингу земель і ґрунтів з метою своєчасного виявлення процесів їх деградації й опустелювання;

- реалізація системи заходів агрохімічної паспортизації;
- здійснення дієвого державного й самоврядного контролю за станом земель;
- подальше вжиття невідкладних заходів відновлення земель на підставі отриманих в результаті проведення інвентаризації земель даних.

Консервація земель – один з дієвих заходів відновлення їх якісного стану, якій підлягають техногенно забруднені, малопродуктивні й деградовані землі. Порядок консервації земель було затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства від 26 квітня 2013 р., № 283. Зараз порядок її проведення вимагає вдосконалення. Вбачається доцільним здійснювати відновлення якісного стану земельних ділянок відповідно до відомостей їх агрохімічної паспортизації, методика проведення якої потребує вдосконалення, зокрема, шляхом використання геоінформаційних технологій.

Проведення рекультивації земель спрямовано на відновлення не лише ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель і поліпшення їх стану. Виділяють технічний і біологічний етапи рекультивації. На першому, здійснюється зняття і складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту й вирівнювання поверхні. На другому відбувається збагачення земельної ділянки органічними речовинами і впровадження сівозмін.

Існує необхідність розроблення програм з реабілітації, біологічного відновлення й поступового економічного освоєння порушених земель. Результатом проведених робіт з рекультивації має бути чітко сформована структура ландшафту земель і прилеглих територій. Землі, щодо яких були проведені заходи, вимагають систематичного моніторингу їх стану.

Метою проведення заходів меліорації є не лише поліпшення й підвищення родючості ґрунтів, а й відновлення якісного стану земель, зокрема, втраченої родючості ґрунтів. Закон України «Про меліорацію земель» виокремлює гідротехнічну, культуртехнічну, агротехнічну, агролісотехнічну й хімічну меліорацію. Заходи з меліорації належить запроваджувати тільки за умов їх екологічної доцільності. Правове регулювання у сфері хімічної меліорації повинно мати екологічну спрямованість. При проведенні моніторингу земель (ґрунтів) мають бути забезпечені висока якість інформації й репрезентативність результатів у режимі довгострокових спостережень. Необхідним є повномасштабне ґрунтове обстеження раз на кожні 20 років. Відновлення земель належить здійснювати в інтересах як суспільних, так і окремого власника земельної ділянки або землекористувача.

Забезпечення відновлення земель повинно набути системного характеру. Потрібно забезпечити дієву реалізацію положень законодавства, що стосується цього процесу, шляхом внесення змін до земельного чинного законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів у цій сфері, вжиття заходів з відновлення земель, закріплення обов'язків власників земельних ділянок і користувачів, а також інших суб'єктів, через дії яких відбулася втрата первісного якісного стану земельних ділянок чи порушення їх рельєфу, посилення їх відповідальності в зазначеній сфері, а також створення й забезпечення функціонування належного рівня стимулювання цих суб'єктів до своєчасного відновлення земель.

Відновлення первісного якісного стану деградованих, належного стану порушених земель повинно бути законодавчо забезпеченим імперативним обов'язком як для власників земельних ділянок, так і для землекористувачів.

В умовах істотного погіршення стану земель у державі, стрімкого поширення деградаційних процесів виникла необхідність розроблення і прийняття окремого Закону «Про відновлення земель», у якому доцільно передбачити особливості відновлення земель різних категорій.

Нагальною є потреба запровадження дієвого контролю за своєчасним відновленням земель з боку як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, так і органів місцевого самоврядування.

В умовах кризового стану земель антропоцентрична парадигма природокористування вимагає заміни на біосфероцентричну парадигму взаємодії людини і природи.

Покращання найближчими роками міжнародної співпраці полягатиме у входженні до світових інформаційно-аналітичних баз даних. Зокрема, заплановано створення Національного ґрунтово-інформаційного центру України, до завдань якого входить обмін інформацією щодо властивостей ґрунтів із зарубіжними установами, зокрема, з Глобальною системою ґрунтової інформації. Позитивним кроком в цьому є функціонування Українського ґрунтового партнерства під егідою Глобального ґрунтового партнерства.

Фінансування робіт з відновлення земель (ґрунтів). Цей важливий процес провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, власників земельних ділянок і землекористувачів, інших не заборонених законодавством джерел.

Приміром, за рахунок Держбюджету здійснюються: (а) реалізація заходів, передбачених загальнодержавними програмами відновлення

земель, і, зокрема, родючості ґрунтів; (б) виконання заходів, спрямованих на усунення наслідків негативного впливу на земельні ресурси і ґрунти внаслідок стихійного лиха або в разі неможливості встановлення винних у цьому фізичних і юридичних осіб; (в) економічне стимулювання впровадження заходів з відновлення земель і родючості ґрунтів відповідно до загальнодержавних програм; (г) провадження інших заходів, що стосуються відновлення земель.

За рахунок місцевих бюджетів здійснюються: (а) реалізація заходів регіональних програм відновлення земель; (б) виконання робіт щодо відновлення земель, якщо це відбулося не з вини власників чи користувачів земельних ділянок; (в) економічне стимулювання впровадження заходів з відновлення земель і родючості ґрунтів згідно з регіональними програмами; (г) провадження інших заходів з охорони земель.

За рахунок коштів землевласників і землекористувачів провадяться заходи з відновлення стану земель еродованих і деградованих, а також порушених з їх вини земель і повернення родючості ґрунтів.

Фінансування рекультиваційних робіт здійснюється за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, а роботи з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі провадяться за бажанням власників земельних ділянок або землекористувачів, у тому числі орендарів, за їх рахунок.

Програма основних заходів щодо реалізації Концепції. Для практичної реалізації Концепції необхідно вирішити такі завдання: а) провести детальний аналіз існуючої нормативної бази у сфері відновлення земель; б) виконати необхідний комплекс робіт з удосконалення змісту чинних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій сфері; в) опрацювати і впровадити в життя Закон «Про відновлення земель»; г) скласти план широкого міжнародного співробітництва у сфері відновлення земель.

Очікувані результати. Реалізація положень Концепції сприятиме: а) вдосконаленню правової бази відновлення земель; б) ефективному відновленню земель окремих категорій з урахуванням їх особливостей; в) вирішенню важливого питання створення більш досконалої системи моніторингу деградаційних процесів з використанням геоінформаційних технологій, що дозволить забезпечити систематизацію відновлення земель (ґрунтів); г) покращанню міжнародної співпраці у цій сфері.

Запропонованому Закону «Про відновлення земель» належить мати таку структуру.

Розділ I. Загальні положення.

Розділ II. Повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері відновлення земель.

Розділ III. Контроль з боку уповноважених суб'єктів у сфері відновлення земель.

Розділ IV. Система заходів щодо відновлення земель.

Розділ V. Вимоги до відновлення земель різного цільового призначення.

Розділ VI. Права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок у сфері відновлення земель.

Розділ VII. Економічне стимулювання заходів відновлення земель (ґрунтів).

Розділ VIII. Фінансування у сфері відновлення земель (ґрунтів).

Розділ IX. Відповідальність за порушення законодавства України про відновлення земель.

ВИСНОВКИ

Виконане наукове дослідження дозволяє зробити нижченаведені висновки:

1. У зв'язку зі змінами основ земельного ладу доцільно виділити три головні періоди розвитку правового забезпечення відновлення земель: (а) друга половина XIX – початок XX століття (дорадянський період), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії; (б) радянський (з 1917 по 1990 рр.); (в) сучасний (з 1991 р. – до сьогодні).

На різних етапах розвиток правового забезпечення відновлення земель об'єднує: (а) пріоритет відновлення земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів; (б) проведення рекультивациі порушених земель; (в) здійснення тимчасової консервації деградованих сільськогосподарських угідь, якщо в інший спосіб неможливо відновити родючість ґрунтів.

Охорона й відновлення земель найбільш ефективно провадилися в першому періоді розвитку правового забезпечення цього процесу, зокрема, протягом реалізації Столипінської земельної реформи.

2. Реалізація заходів відновлення земель є не лише основою сталого землекористування, а й одним зі складників підвалин забезпечення сталого розвитку країни. Проведення заходів відновлення земель спрямоване на забезпечення їх збереження, як основного національного багатства, для сучасного і майбутніх поколінь.

3. Існує взаємозв'язок між станом земель і кліматом. Клімат є ґрунтоутворювальним чинником, а тому при здійсненні заходів відновлення земель постає необхідність урахування кліматичних змін, що настали, а також змін вірогідних у найближчий час. У свою чергу, стан земель також спричиняє певний вплив на клімат.

4. Відновлення земель повинно забезпечуватися з урахуванням підходу до них як до складних природних утворень (екосистем).

5. Відновлення земель – це економічна і юридична категорії. У разі відновлення їх в економічному аспекті, мова йде про відновлення земельного капіталу.

6. Якщо йдеться про відновлення первісного притаманного землям якісного стану (зазнання позитивних змін, в тому числі і ґрунтової родючості), втраченого через дію природних або антропогенних чинників, відповідних функцій унаслідок погіршення такого стану, які виконують землі згідно з їх основним цільовим призначенням, первісного стану порушених земель, доцільно застосовувати термін «відновлення».

7. Відновлення земель становить собою законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, втраченого через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивациі, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель.

8. Якісний стан земель – це сукупність негативних і позитивних їх властивостей, що стосуються їх використання і здатності виконання ними тих чи інших функцій.

9. Правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, можна вважати самостійним правовим інститутом, основу якого становить виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин, що виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель, характеризується особливим суб'єктивним складом, правовими категоріями, специфічними поняттями, законодавчими конструкціями.

10. Охорона й відновлення земель – це самостійні форми забезпечення збереження земель (йдеться про збереження як кількісних, так і якісних показників цього об'єкта природи).

11. Відновлення можливе не тільки в межах однієї категорії земель. Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення якісного стану земель сільськогосподарського призначення. Щодо земель несільськогосподарського призначення – йдеться про відновлення їх здатності виконувати відповідні функції.

12. Відновленню підлягає стан земель, порушених унаслідок дій неправомірних і правомірних. Неправомірні дії мають місце при забрудненні земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами тощо. Ними можна вважати також і зняття ґрунтового покриву без отримання на це спеціального дозволу або за умов його анулювання. Правомірними є дії, що призвели до зміни структури рельєфу внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт за умови отримання спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву й наявності робочого проекту рекультивациі земель. Необхідність відновлення земель викликана різними чинниками (йдеться про антропогенну діяльність і природні катаклізми).

13. Відновлення земель включає різні правові аспекти. Так, залежно від мети заходів запровадження заходів відновлення доцільно

виокремити: повернення родючості земель сільськогосподарського призначення, продуктивності земель лісогосподарського призначення, здатності виконання землями інших функцій (йдеться про землі інших категорій).

Попередніми заходами відновлення земель доцільно вважати внесення мінеральних добрив, промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосування відповідних режимів зрошення, запровадження сівозмін. До основних заходів їх відновлення належать: рекультивация порушених земель, консервація земель деградованих і малопродуктивних, меліорація земель.

Доцільно виокремити відновлення земель: а) на загальнодержавному рівні, що здійснюється шляхом прийняття низки нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на забезпечення відновлення всіх земель у межах державного кордону України, реалізації повноважень Держгеокадастром, Держекоінспекцією України; б) на рівні регіональному, що полягає у забезпеченні відновлення земель адміністративно-територіальних одиниць органами державної влади й органами місцевого самоврядування; в) на локальному рівні, що включає реалізацію заходів відновлення земельних ділянок їх власниками й користувачами, в тому числі й орендарями.

За джерелом правового забезпечення слід виокремити заходи відновлення земель на підставах і в порядку, визначеному Законом (як-то їх меліорація), а також згідно з підзаконними нормативно-правовими актами (йдеться про їх консервацію).

За роллю антропогенного чинника відновлення земель поділяється на природне і штучне. Так, проведення рекультивации порушених земель і меліорація земель забезпечують їх штучне відновлення; консервація земель сприяє їх природному відновленню.

Заходи відновлення повинні здійснюватися з урахуванням специфіки ґрунтів конкретних ґрунтово-кліматичних зон (їх типів і підтипів).

14. Поняття «відновлення» і «відтворення» не є тотожними. Земля, як основний природний об'єкт, є невідтворюваним, але відновлюваним природним об'єктом. Специфіка відновлення земель полягає в тому, що цьому процесу підлягає стан земель. Мова йде про відновлення якісного стану земель (ґрунтів), функцій, які вони виконують за своїм основним цільовим призначенням, попереднього стану земель порушених. Своя специфіка притаманна освоєнню нових земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення шляхом використання коштів, що надходять у разі відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинених

вилученням (викупом) сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель і чагарників як основного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом, а також унаслідок використання для будівництва, розміщення й експлуатації об'єктів нафтогазовидобування, облаштування родовища й надрокористування з метою дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та/або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення. Наведене є своєрідним прикладом відтворення земель, але не як природного об'єкта, а як об'єкта відповідного права (права власності або користування). У даному разі в основі проведення відновлення земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення є їх своєрідне відтворення шляхом освоєння нових земель.

15. Поняття «відновлення земель» та «відновлення ґрунтів» співвідносяться як ціле й частина.

16. Землю, як природний об'єкт, неможливо збільшити внаслідок учинення тих чи інших дій, проте є можливим збільшення площі земель відповідних категорій у кількісному вимірі. Прикладом зазначеного є збільшення площі земель лісогосподарського призначення шляхом проведення консервації-трансформації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. Крім того, про кількісний вимір йдеться і в разі забезпечення можливості використання земель за цільовим призначенням після проведення заходів їх відновлення. За приклад назвемо відновлення стану деградованих і малопродуктивних земель після проведення консервації-реабілітації. Адже на період консервації такі землі вилучаються з господарського обігу, а по відновленні їх стану вони знову служать об'єктом використання за цільовим призначенням.

17. Відновлення можна розглядати й у більш широкому сенсі. Йдеться про відновлення стану земельної ділянки і прав на неї, зокрема, шляхом повернення земель самовільно зайнятих.

18. Суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель є самостійним складником земельних відносин і входять до складу предмета земельного права. Правовідносинам, що виникають із зазначеного приводу, притаманні специфічні ознаки, як-то: (а) публічний характер; (б) вольовий характер; (в) домінування імперативного методу правового регулювання; (г) нерівність сторін цих правовідносин; (д) тісний взаємозв'язок соціальної і правової природи.

19. Відновлення земель повинно здійснюватися в інтересах суспільних, що підкреслює соціальну природу відновлення, і в інтересах окремого власника або землекористувача. У такому випадку шляхом відновлення земель забезпечується реалізація соціальних інтересів щодо отримання суспільством тих чи інших благ, наданих землею. Водночас ідеться про заінтересованість власників земельних ділянок в ефективному використанні земель з метою отримання якомога вищого прибутку, в основі чого і є їх заінтересованість у відновленні якісного стану і продуктивності земель, структури рельєфу земель порушених.

20. У сфері відновлення земель доцільно розрізняти об'єкт правовідносин і об'єкт правової мети останніх. Так, об'єктом правовідносин у сфері відновлення є: (а) землі, які за основним цільовим призначенням поділяються на дев'ять категорій і щодо яких установлені певний правовий режим, стан та функції, які вони виконують, погіршилися або їх було взагалі втрачено, (б) ґрунти і (в) окремі земельні ділянки.

Об'єктами правової мети правовідносин у досліджуваній царині є: якісний стан земель сільськогосподарського призначення (зокрема, родючість ґрунтів), продуктивність земель лісогосподарського призначення, що стосується земель несільськогосподарського призначення – це відповідні функції, яка здатні виконувати земельні ділянки через їх основне цільове призначення.

21. Потрібно розрізняти поняття «суб'єкт прав» і «суб'єкт правовідносин» у сфері відновлення земель. Суб'єктами прав доцільно вважати носіїв земельних прав, зокрема, громадян і юридичних осіб, наділених певними правами й обов'язками щодо відновлення первісного якісного стану земель, їх природних властивостей, відповідних функцій, структури рельєфу порушених земель тощо. Суб'єктами правовідносин у цій царині виступають ті носії земельних прав, які вступили у відповідні правовідносини щодо відновлення земель.

Залежно від особливостей прав та обов'язків, покладених на суб'єктів правовідносин у сфері відновлення земель серед них можна виокремити: (а) власників і користувачів земельних ділянок, у тому числі орендарів, як носіїв зазначених прав та обов'язків, які вступають у відповідні правовідносини; (б) органи державної влади; (в) органи місцевого самоврядування. Крім того, суб'єктами правовідносин є також суб'єкти, з ініціативи або вини яких було порушено ґрунтовий покрив чи рельєф земельної ділянки. Заходи з приведення земельної ділянки у попередній стан здійснюється за їх рахунок.

У правовідносинах з відновлення земель держава завжди протистоїть як власникам, так і користувачам земельних ділянок в особі відповідних органів державної влади, наділених повноваженнями щодо здійснення державного нагляду (контролю) за належним виконанням покладених на них законодавством обов'язків щодо вжиття заходів відновлення у разі погіршення (втрати) якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення поверхні рельєфу земельних ділянок.

Потрібно розмежовувати суб'єктів, наділених повноваженнями у сфері відновлення земель, і безпосередньо суб'єктів правовідносин з відновлення земель.

Органам державної влади й органам місцевого самоврядування притаманна своя специфіка. Так, вони можуть виступати як суб'єктами правовідносин щодо відновлення земель як користувачі земельних ділянок, так і суб'єктами в особі яких держава й територіальні громади здійснюють повноваження власників земельних ділянок (прикладом є відновлення земель запасу й резервного фонду). До того ж вони наділені відповідними повноваженнями щодо забезпечення відновлення земель.

Специфічними суб'єктами правовідносин щодо відновлення земель, що мають певні повноваження у зазначеній сфері, є Держгеокадастр, Держекоінспекція України та їх територіальні органи. Деякі повноваження у цій царині виконує й Державна установа «Інститут охорони ґрунтів України».

22. Власників земельних ділянок і користувачів, у тому числі й орендарів, як носіїв обов'язків з відновлення й охорони земель, доцільно класифікувати на дві групи. До першої групи належать суб'єкти земельних правовідносин (власники і користувачі, у тому числі орендарі земельних ділянок), які стають учасниками правовідносин у сфері відновлення земель унаслідок учинення ними дій, що призвели до погіршення (втрати) якісного стану земель, інших їх корисних властивостей, порушення рельєфу поверхні земельної ділянки. До другої – суб'єкти які стають учасниками правовідносин у цій царині через учинення певних дій іншими особами або внаслідок стихійних лих, що призвели до погіршення (втрати) якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення рельєфу поверхні земельної ділянки тощо. Будь-який суб'єкт, як носій земельних прав, потенційно є суб'єктом відновлення земель у разі виникнення подібних ситуацій.

23. В основі породження правовідносин з відновлення земель є стан останніх, що характеризується перебігом негативних процесів

(ідеться про ерозійні процеси, перезволоженість, підвищену кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами), порушеною поверхнею і втратою землями своїх функцій, фактичною основою якого є юридичні факти (як події (природні катаклізми), так і дії людини) і який у подальшому, відокремившись від них, існує самостійно. Зазначений стан можна розглядати як факт-стан.

Для виникнення відповідних правовідносин необхідним є фактичний склад (ідеться про факт-стан і про юридичні факти). Безпосередньо юридичними фактами виникнення, зміни і припинення правовідносин щодо відновлення земель виступають правомірні юридичні дії. У даному випадку важливим є ініціювання, розпочинання відповідних дій, спрямованих на повернення первісного якісного стану земель (грунтової родючості), належного стану порушених земель і втрачених їх функцій (як-то: замовлення робочого проекту рекультивативної земель, отримання на його підставі спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву; видача розпорядження (рішення) уповноваженого органу (органу державної влади або органу місцевого самоврядування) про консервацію земель; будівництво меліоративної мережі каналів, зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних, а також колекторно-дренажних трубопроводів з гідротехнічними спорудами й насосними станціями, захисних дамб та ін.). Юридичними фактами, що припиняють правовідносини з відновлення земель, є дії встановлених законом суб'єктів, учинені на підставі встановлення повернення втраченого первісного якісного стану земель, зокрема, родючості та інших властивостей ґрунтів, утрачених функцій земель, відновлення рельєфу порушених земель.

24. Головним у правовідносинах у сфері відновлення земель є юридичний обов'язок, що виявляється в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів цих правовідносин. Права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок потребують систематизації й удосконалення їх закріплення в чинному земельному законодавстві. Певні обов'язки у зазначеній сфері належать і суб'єктам, внаслідок діяльності яких відбулося погіршення первісного якісного стану земельних ділянок, їх ґрунтового покриву, відповідних виконуваних функцій.

Для уникнення неоднозначного тлумачення змісту статей 91 і 96 Земельного кодексу України щодо застосування терміна «незаконної» (в контексті зміни рельєфу) його доцільно виключити зі змісту вказаних статей. Водночас треба внести зміни до цих статей щодо закріплення обов'язків власників і користувачів земельних ділянок щодо відновлення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей і функцій земель.

Відновлення первісного якісного стану земель деградованих і малопродуктивних, належного стану порушених земель, функцій земель повинно бути законодавчо забезпеченим імперативом для власників земельних ділянок і для землекористувачів, як і обов'язок раціонального, цільового використання й охорони земель.

25. Вимога повернення земельної ділянки у первісному (тобто до її отримання в користування) стані, повинна бути чітко закріплена в земельному законодавстві і стосуватися не лише орендованих земельних ділянок, а й тих, що використовуються на праві емфітевзису.

26. Відновлення земель тісно взаємопов'язано із застосуванням заходів юридичної відповідальності у зазначеній сфері, що потребує законодавчого посилення. Варто доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею про настання відповідальності за невиконання як власником земельної ділянки, так і землекористувачем обов'язку розпочати процедуру консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Є сенс установити юридичну відповідальність за порушення законодавства у сфері проведення меліорації земель. Залежно від обсягу негативних наслідків відповідальність за недотримання законодавства в цій царині, а також за його порушення повинна бути встановлена нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінальним кодексом України. Крім того, пропонується встановити кримінальну відповідальність за непроведення відновлення якісного стану деградованих і малопродуктивних земель (насамперед шляхом проведення їх консервації), рельєфу порушених земель (шляхом проведення рекультивативної) у встановлених законом випадках, якщо це спричинило тяжкі наслідки для довкілля і здоров'я населення.

27. Ефективному й дієвому запровадженню основних правових заходів відновлення земель (якими є рекультивативна порушених земель, консервація деградованих і малопродуктивних земель, меліорація земель) сприяє низка заходів організаційно-правових, вжиття частини яких належить до функцій управління в галузі використання, охорони й відновлення земель. Серед заходів, які сприяють ефективному й дієвому запровадженню основних правових заходів, доцільно виокремити: (а) стандартизацію й нормування у сфері охорони земель, (б) моніторинг земель, (в) контроль за їх використанням та охороною, (г) планування і прогнозування експлуатації земель, (д) економічне стимулювання їх раціонального використання та охорони, (е) землеустрій, (є) консолідацію земель сільськогосподарського призначення тощо.

28. Заходами з рекультивативної земель, на відміну від консервації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського

призначення, повинні охоплюватися не лише землі сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій (лісогосподарського, рекреаційного оздоровчого призначення, водного фонду, житлової і громадської забудови, промисловості та ін.).

29. За сучасних умов консервація земель є одним з дієвих заходів відновлення якісного стану земель, хоча порядок її проведення потребує вдосконалення. Як вбачається, доцільно відновлювати якісний стан земельної ділянки згідно з відомостями агрохімічної паспортизації й документації Державного земельного кадастру.

30. В умовах близького до критичного стану земель саме заходи їх відновлення спрямовані на забезпечення екологічної безпеки.

31. Відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва можна розглядати як засіб забезпечення відновлення земель. Мова йде про використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва на охорону, а за наявності підстав – на відновлення земель.

Водночас відшкодування таких втрат можна паралельно вважати й засобом, що забезпечує відтворення земель (ідеться про кількісний вимір). Так, кошти, що надходять у порядку відшкодування зазначених втрат, використовуються на освоєння нових земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення у разі їх вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних з таким виробництвом, виключення сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників з господарського обігу внаслідок установа охоронних, санітарних та інших захисних зон. Це є своєрідним прикладом відтворення земель, проте не як природного об'єкта, а як об'єкта відповідного права (права власності або користування).

32. При зниженні родючості ґрунтів і за їх низької агроекологічної якості важливого значення набуває меліорація земель. Проведення меліоративних заходів не тільки сприяє покращанню хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, поліпшенню земель, а й забезпечує формування лісомеліоративних систем, створює належні умови для сільськогосподарських рослин, лісів, інших насаджень. Водночас заходи меліорації, передусім хімічної й гідротехнічної, належить запроваджувати виключно за умов їх екологічної доцільності.

33. Антропоцентрична парадигма природокористування в умовах кризового стану земель потребує зміни на біосфероцентричну парадигму взаємодії людини і природи.

34. Необхідним є надання забезпеченню відновлення земель системного характеру. Потрібно забезпечити дієву реалізацію поло-

жень законодавства щодо цієї процедури шляхом внесення змін до чинного законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері з метою належного здійснення відповідних заходів відновлення земель через обов'язки власників, користувачів земельних ділянок, інших суб'єктів, через дії яких відбулася втрата первісного якісного стану таких ділянок, порушення їх рельєфу, з одночасним посиленням їх відповідальності у сфері відновлення земель, а також створення й забезпечення функціонування належного рівня стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до своєчасного відновлення земель.

В умовах сьогодення – істотного погіршення стану земель, стрімкого поширення деградаційних процесів у країні виникла нагальна потреба розроблення і прийняття окремого Закону «Про відновлення земель», у якому необхідно передбачити особливості відновлення земель різних категорій. Як мінімум, на часі – внесення змін до Земельного кодексу України, що стосуються закріплення дефініції поняття «відновлення земель», а також його заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агрохімічне забезпечення землеробства на період до 2020 року (концептуальні положення) / за ред. С. А. Балюка, А. С. Заришняка, М. В. Лісового. Харків: Міськдрук, 2013. 58 с.
2. Аксененок Г. А. Земельные правоотношения в СССР. Москва: Госюриздат, 1958. 424 с.
3. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе: моногр. Москва: Госиздатюридлит, 1955. 174 с.
4. Александров Н. Г. Право и законность в период развернувшегося строительства коммунизма. Москва: Госиздатюридлит, 1961. 270 с.
5. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. 360 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: курс лекций; вып. 2. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1964. 226 с.
8. Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій. Навч. посіб. для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
9. Андрейцев В. І. Земельні правовідносини за чинним земельним кодексом України: міфи та реальність. Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2005. Вип. 68. С. 47 – 51.
10. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с.
11. Андрейцев В. І. Проблеми права екологічної безпеки (концептуальні засади). Київ: Київ. ун-т, 1999. 34 с.
12. Андрієнко В. Функції ґрунту в біосфері і суспільстві ніхто й ніщо не замінять. Землевпоряд. вісн. 2016. № 11. С. 18 – 22.
13. Андрієнко В., Козак М., Недашківська О., Осипчук С. Ґрунтові ресурси держави вичерпуються, ефективного управління ними немає! Землевпоряд. вісн. 2019. № 2. С. 36 – 39.
14. Анисимов А. П., Чаркин С. А. Объекты земельных правоотношений. Рос. юстиция. 2012. № 2. С. 4 – 8.
15. Апарин Б. Ф., Касаткина Г. А., Матинян Н. Н., Сухачева Е. Ю. Красная книга почв Ленинградской области / отв. ред. Б. Ф. Апарин. Санкт-Петербург: Аэроплан, 2007. 320 с.
16. Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург. 2005. 46 с.
17. Бабміндра Д. І. Ґрунти орних земель Запорізької області, які потребують консервації. Землевпоряд. вісн. 2000. № 30. С. 21 – 24.

18. Бабміндра Д., Елефтеріаді Т. Ґрошова оцінка земель: як усунути вади? Землевпоряд. вісн. 2009. № 12. С. 15 – 17.
19. Балюк Г. І. Правові проблеми агроекології. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матеріал. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: Юрайт, 2018. С. 24 – 28.
20. Балюк С. А., Гапєєв Л. В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 84 – 107.
21. Балюк С. А., Кучер А. В., Анісімова О. В. Ґрунтові ресурси України: стан, проблеми й пріоритетні напрями їх вирішення. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 17 – 32.
22. Балюк С. А., Кучер А. В., Кучер Л. Ю., Анісімова О. В. Сучасні напрями економічного дослідження відтворення родючості ґрунтів у сільському господарстві. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 56 – 68.
23. Балюк С. З яким товаром ми виходимо на ринок? Землевпоряд. вісн. 2019. № 11. С. 2 – 7.
24. Балюк С. Ми повинні залишити нащадкам родючий ґрунт, а не пустелю. Землевпоряд. вісн. 2017. № 2. С. 14 – 17.
25. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі здійснення господарської діяльності: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2002. 18 с.
26. Барвінський А. Еколого-економічні аспекти формування сталого сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах. Землевпоряд. вісн. 2013. № 2. С. 50 – 53.
27. Барвінський А. Оптимізація структури посівних площ сільськогосподарських культур на регіональному рівні. Землевпоряд. вісн. 2013. № 5. С. 52 – 55.
28. Барлыбаев Х. А. Избранные труды в 4-х томах. Т. 3: Экономическая теория, экономика, экология. Москва: Науч. библ., 2014. 446 с.
29. Басай О. В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. Актуал. пробл. держави і права. 2011. № 61. С. 650 – 656.

30.Басай Р. М. Правове регулювання техногенно забруднених земель в Україні. Держава і право. Серія «Юрид. і політ. науки». 2012. Вип. 56. С. 394 – 399.

31.Бевз О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 18 с.

32.Бевз О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2013. 211 с.

33.Безніцька Н. В. Формування показників родючості і продуктивності меліорованих ґрунтів в умовах регіональних змін клімату (на прикладі Херсонської області): дис. ... канд. юрид. наук: 06.01.02 / Херсон. держ. аграр. ун-т. Херсон, 2017. 183.

34.Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної відповідальності в демократичному суспільстві. Форум права. 2012. № 1. С. 77 – 81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_indexhttp://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2012_1_13.pdf (дата звернення: 12.12.19).

35.Бобкова А. Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04 / Донец. нац. ун-т ІЭПИ НАН Украины. Донецк, 2001. 466 с.

36.Бобкова А. Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности: моногр. Донецк: Юго-Восток, 2000. 308 с.

37.Богатирчук-Кривко С. Еколого-економічний механізм управління земельними ресурсами в сільському господарстві. Землевпоряд. вісн. 2014. № 12. С. 39 – 42.

38.Бойцов В. Я. Система субъектов советского государственного права. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1972. 158 с.

39.Бондарчук Н. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Підпр-во, госп-во і право. 2017. № 3. С. 111 – 113.

40.Борденюк О. В. Правова охорона земель трубопровідного транспорту в Україні. Актуал. пробл. держави і права. 2013. Вип. 70. С. 455 – 459.

41.Братусь С. Н. О роли советского права в развитии производственных отношений. Москва: Знание, 1954. 24 с.

42.Бредіхін О. Економічні проблеми охорони земель на нинішньому етапі розвитку земельних відносин. Землевпоряд. вісн. 2012. № 8. С. 13 – 18.

43.Бредіхін О. О. Економіко-правові засади обрахунку заподіяної шкоди в результаті порушень законодавства про охорону земель. Земельне право України: теорія і практика. 2012. № 7. С. 28 – 39.

44.Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха: моногр. Москва: Наука, 1985. 174 с.

45.Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды): учебн. для высш. юрид. учеб. завед. Москва.: Юристъ, 1998. 688 с.

46.Будзяк О. Актуальні проблеми екологобезпечного використання земель оздоровчого призначення. Регіон. аспекти розвитку продуктивних сил України. 2011. Вип. 16. С. 50 – 55.

47.Будзяк О. С. Екологічна безпека використання земель та її місце в системі національної безпеки України. Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва. Серія «Економ. науки». 2013. № 6. С. 94 – 102.

48.Будзяк О. С. Еколого-економічні проблеми функціонування земель запасу. Економіка природокористування і охорони довкілля. 2010. С. 103 – 108.

49.Будзяк О. С. Формування екологобезпечного землекористування на сільськогосподарських угіддях України. Збалансоване природокористування. 2016. № 3. С. 180 – 187.

50.Будзяк О. С., Будзяк В. М. Проблеми управління екологобезпечним землекористуванням. Агросвіт. 2017. № 5. С. 3 – 9.

51.Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ столітті: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Нац. юрид.ун-т ім. Я. Мудрого. Харків. 2017. 20 с.

52.Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ столітті: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид.ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2017. 226 с.

53.Булигін С. Ю. Консервація земель. Земельний кодекс України: коментар / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. 624 с.

54.Булигін С. Ю. Якість земель як основа контролю землекористування. Агроеколог. журн. 2015. № 1. С. 36 – 46.

55.Бусуйок Д. В. Обмеження прав на землю за законодавством України: моногр. Київ: Юрид. думка, 2006. 144 с.

56.Бусуйок Д. Управлінські та сервісні правовідносини в земельному праві України: моногр. Київ: Ніка-Центр, 2017. 352 с.

57.Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. Офіц. вісн. України. 2010 № 59. Ст. 2047.

58.Ващишин М. Я. Диференціація правового режиму земель національної екологічної мережі України. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 35 – 37.

59.Ващишин М. Я. Структура національної екологічної мережі. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». 2014. Вип. 26. С. 125 – 129.

60.Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 333 с.

61.Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

62.Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес». Вісн. Акад. прав. наук України. 2011. № 3 (66). С. 129 – 137.

63.Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.

64.Вівчаренко О. А. Стимулююча функція охорони земель. Віче. 2010. № 2. С. 4 – 6.

65.Вітюк І. Я. Поняття і ознаки земель енергетики в Україні. Актуал. пробл. держави і права. 2012. Вип. 68. С. 285 – 291.

66.Вовк О. О., Зайченко С. В., Чвертко Є. П., Шевченко М. В., Пірумов А. Є., Радецька О. Й. Аналіз аварій на магістральних трубопроводах за період 2005 – 2015 рр. Енергетика: економіка, технології, екологія. 2017. № 4. С. 113 – 118.

67.Водний кодекс України від 06.07.1995 р. № 214-95/-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

68.Волкова І. Види юридичних фактів-станів. Підпр-во, госп-во і право. 2018. № 1. С. 114 – 118.

69.Волкова І. М. Правова природа юридичних фактів-станів. Закарпат. прав. читання: матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.). Т.1. Ужгород, 2017. С. 48 – 53.

70.Волкова І. М. Юридичні факти: окремі проблеми класифікації. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 12 – 16.

71.Волкова І. Юридичні факти-стани: сутність та особливості. Visegrad Journal on Human Rights. 2017. № 2/2. С. 33 – 38.

72.Волох П., Кобець А., Грицан Ю. Рекультивация порушених земель при видобутку бурштину. Землевпоряд. вісн. 2017. № 1. С. 27 – 29.

73.Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 396 с.

74.Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. Актуал. пробл. вдосконалення чинного законодавства України. 2012. Вип. 30. С. 156 – 167.

75.Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. 2013. Вип. 1. С. 160 – 168.

76.Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні: моногр. Одеса: Б.в., 2008. 228 с.

77.Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. Земельне право України: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитоновой; вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 473 – 513.

78.Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. 437 с.

79.Гавриш С., Зубець М., Новаковський Л. Земля чекає захисту. Голос України. 2003. 15 травня (№ 89). С. 7.

80.Галаган Т. Еколого-економічна стратегія використання та охорони рекультивованих земель. Землевпоряд. вісн. 2013. № 10. С. 18 – 19.

81.Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: моногр. Москва: ИНФРА М, 2015. 272 с.

82.Галиновская Е. А. Теоретические и методологические проблемы земельных правоотношений: моногр. Москва: Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве РФ, Юридическая фирма «Контракт», 2009. 320 с.

83.Гапотченко Т. М. Особливості правового режиму земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 20 с.

84.Гераськин Я. В. Воспроизводство природных ресурсов (теория, тенденции, проблемы): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01. / Орлов. Гос. аграр. ун-т. Орел. 1999. 21 с.

85.Гетьман А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України: навч. посіб. Харків: Основа, 1998. 208 с.

86.Гетьман А. П. Право користування рослинним світом та його охорона. Еколог. право України: підруч. / за ред.: А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. С. 235 – 269.

87. Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. Право та інновації. 2017. № 3 (19). С. 7 – 17.

88. Гізімчук С. В., Олійник О. С. Теоретичні аспекти діяння у злочині, передбаченому ст. 239¹ КК «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». Пробл. законності. 2015. Вип. 128. С. 47 – 54.

89. Гнаткович О. Д. Економічне стимулювання раціонального використання і охорони земель. Інноваційна економіка. 2013. № 1 (39). С. 128 – 130.

90. Гнатущенко Ю. В. «Суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: співвідношення понять. Часоп. Київ. ун-ту права. 2008. № 1. С. 39 – 43.

91. Годованюк А. Й. Консолідація земель в Україні. Правове життя сучасної України: матер. наук. конф., присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. Т. 3. С. 426 – 428.

92. Годованюк А. Й. Правовий режим земель природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 20 с.

93. Головіна О. Л. Формування збалансованого землекористування в сільському господарстві. Збалансоване природокористування. 2017. № 3. С. 108 – 112.

94. Головін О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. Судова амністія. 2014. № 2 (35). С. 38 – 44.

95. Гордєєв В. І. Юридичні гарантії земельних прав. Земельне право: підруч. / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 234 – 258.

96. Горшенев В. М. Участие общественных организаций в правовом регулировании. Москва: Госиздатюридлит, 1963. 167 с.

97. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.1.01-83. Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и определения. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

98. Государственный стандарт Союза ССР 17.4.3.02-85. Охрана природы. Требования к охране плодородного слоя почвы при производстве земельных работ. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

99. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.04-835302-85. Охрана природы. Земли. Общие требования к рекультивации земель. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

100. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.05-84. Охрана природы. Рекультивация земель. Общие требования к землеванию. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

101. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.06-85. Охрана природы. Земли. Требования к определению норм снятия плодородного слоя почв при производстве земляных работ. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення: 27.07.2017).

102. Громов Н. А. Закон 29 мая 1911 г. о землеустройстве с законодательными соображениями, Наказом Землеустроительным Комиссиям по применению положения о землеустройстве, узаконениями, на кои имеются ссылки, разъяснениями министерств, формами делопроизводства и разных бумаг и с подробными алфавитным предметным указателем: законы и законодательные акты. Санкт-Петербург: Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1912. 343 с.

103. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян на землі сільськогосподарського призначення: моногр. Одеса: Астропринт, 2000. 136 с.

104. Гуревський В. К. Предмет, метод, принципи і система земельного права. Земельне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 7 – 22.

105. Гуторов О. І., Степаненко Т. О. Альтернативне землеробство: основні ознаки, проблеми та перспективи розвитку. Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 304 – 310.

106. Гуцуляк Ю. Екологічні проблеми меліорації земель в Україні, яким чином рятувати довкілля? Землевпоряд. вісн. 2009. С. 12 – 17.

107. Давиденко В. М. Інституційно-правове забезпечення сільськогосподарського землекористування інтегрованих агроформувань. Молодий вчений. 2015. № 9 (24). Ч. 1. С. 73 – 76.

108. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 1. Москва: Рус. яз., 1981. 699 с.

109. Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. 19 с.

110. Дашковська О. Конституційна відповідальність: методологічні засади дослідження. Вісн. Нац. акад. прав. наук України. 2013. № 3 (74). С. 101 – 107.

111. Дашковська О. Р. Правові відносини. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 231 – 241.

112. Дейнега М. А. Генезис поняття «меліорація земель сільськогосподарського призначення» у науковій літературі та законодавстві. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 80 – 89.

113. Дейнега М. А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 93 – 99.

114. Дейнега М. А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9 – 10 вересня 2016 р.). Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 107 – 108.

115. Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 19 с.

116. Дейнега М. Правове регулювання хімічної меліорації земель в Україні. Бюл. М-ва юстиції України. 2011. № 5. С. 73 – 78.

117. Демидов О. А. Організаційні й агроекологічні основи рекультивациі промислово порушених земель. Агроекологічний журн. 2013. № 3. С. 12 – 19.

118. Демидов О. Питання організаційно-технічного регулювання щодо рекультивациі промислово порушених земель. Землевпоряд. вісн. 2013. № 12. С. 17 – 20.

119. Дербенштедт К. Пустеля після сонячного каменю, або як відновити знівечені після видобутку бурштину українські землі. Землевпоряд. вісн. 2016. № 7. С. 23 – 24.

120. Державна екологічна інспекція у Харківській області виявила порушення природоохоронного законодавства на території гідрологічного заказника місцевого значення “Коханівський”. Сайт Харків. обл. держ. адміністрації. URL: <http://kharkivoda.gov.ua/news/61749> (дата звернення: 19.07.2017).

121. Держгеокадастр інформує. Контроль за використанням землі: проміжні підсумки реалізації нових повноважень відомства. Землевпоряд. вісн. 2017. № 6. С. 31.

122. Деякі питання Державної природоохоронної служби України: пост. КМУ від 14.08.2019 р. № 750. Офіц. вісн. України. 2019. № 68. Ст. 2360.

123. Деякі питання реалізації пілотного проекту рекультивациі земель лісгосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину: пост. КМУ від 30.11.2016 р. № 1063. Офіц. вісн. України. 2017. № 16. Ст. 165.

124. Дзидзоев Р. М. Конституционно-правовая ответственность: учебник. Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2011. 95 с.

125. Добряк Д. С., Кузін Н. В. Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2016. № 9. С. 10 – 18.

126. Добряк Д. С., Осипчук С. О., Шквир М. І., Погурельський С. П. Економіко-екологічна оптимізація агроландшафтів Канівського району Черкаської області. Вісн. аграр. науки. 2000. № 3. С. 46 – 49.

127. Донець О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2010. 20 с.

128. Другак В. М., Третяк Н. А. Екологія землекористування України в системі суспільних інтересів. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2012. № 1 – 2. С. 86 – 95.

129. ДСТУ 7705:2015 Захист довкілля. Рекультивациа земель. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2016-08-01; вид. офіц.]. Київ: ДП “УкрНДНЦ”, 2016. 14 с.

130. ДСТУ 7905:2015 Захист довкілля. Придатність порушених земель для рекультивациі. Класифікація. [На заміну ГОСТ 17.5.1.02-85; чинний від 2016-07-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 11 с.

131. ДСТУ 7941:2015. Якість ґрунту. Рекультивациа земель. Загальні вимоги. [На заміну ГОСТ 17.5.3.04-63; чинний від 2016-09-01; вид. офіц.]. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 8 с.

132. Екологічна реабілітація техногенно забруднених важкими металами ґрунтів. Методика / за ред. А. І. Фатєєва, В. Л. Самохвалової. Харків: Смуґаста тип., 2016. 147 с.

133. Економічний довідник аграрника / за ред. Ю. Я. Лузана, П. Т. Саблука. Київ: Преса України, 2003. 800 с.

134. Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2007. 655 с.

135. Євстіґнєєв А. С. Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні у контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти: моногр. Київ: Гордон, 2018. 494 с.

136. Євстїгнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2019. 402 с.

137. Євсюков Т. О. Класифікація та екобезпечне використання особливо цінних земель: моногр. Київ: Центр учб. літ., 2018. 296 с.

138. Єлькін С. В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 20 с.

139. Єрмоленко В. М. До питання нормативного визначення поняття «земельні відносини». Підпр-во, госп-во і право. 2008. № 8. С. 70 – 71.

140. Жариков Ю. Г. Земельное право России: учебник. Москва: Кнорус, 2006. 480 с.

141. За результатами здійснених у вересні заходів державного контролю за використанням та охороною земель фахівці територіальних органів Держгеокадастру нарахували 5,29 млн грн. заподіяної шкоди. Сайт Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/icat/derzhavnyi-kontrol-za-vykorystanniam-ta-okhonoioiu-zemel/> (дата звернення: 26.10.2019).

142. Забельшенский А. А. Основы природоохранительного права: конспект лекций. Свердловск: УрГУ, 1978. 43 с.

143. Зайков Д. Е., Звягинцев М. Д. Настольная книга гражданина по защите земельных прав: научно-практ. пособие. Москва: Изд. дом «Ра», 2008. 896 с.

144. Закарпатські полігони ТПВ на фініші рекультивациі. URL: <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/zakarpatsk-polgoni-tpv-nafnsh-rekultivacji-32244> (дата звернення: 10.01.2019).

145. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917 – 1921 рр.: моногр. Київ: Атіка, 2010. 240 с.

146. Збаржевецька Л. Д., Вдовиченко Л. В. Ефективне використання сільськогосподарських угідь в умовах реалізації земельної реформи. Техніка в сільськогосподарському виробництві, галузеве машинобудування, автоматизація: зб. наук. пр. Кіровоград. нац. техн. ун-ту. 2014. Вип. 27. С. 208 – 215.

147. Земельне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / за ред. В.І. Семчика і П.Ф. Кулинича. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2001. 424 с.

148. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. Офіц. вісн. України. 2001. № 46. Ст. 2038.

149. Земельний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. В.І. Семчика. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2003. 680 с.

150. Земельний кодекс УРСР від 08.07.1970 р. № 2874-VII. Відом. Верхов. Ради УРСР. 1970. № 29. Ст. 205.

151. Земельний кодекс УРСР від 18.12.1990 р. № 561-XII. Відом. Верхов. Ради УРСР. 1991. № 10. Ст. 98.

152. Земельний кодекс УСРР від 16.10.1922 р. ЗУ УСРР. 1922. № 51. Ст. 750.

153. Земельное право России: учебник / под ред. В. В. Петрова. Москва: Стоглав, 1997. 300 с.

154. Земельное право: учебник для бакалавров / под ред. Н. Г. Жаворонковой, И. О. Красновой. Москва: Изд-во Юрайт, 2013. 580 с.

155. Земельное право: учебник для вузов / под ред. С. А. Боголюбова. Москва: Норма, Инфра – М, 1998. 412 с.

156. Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 г. № 136-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33773 // (дата звернення: 09.08.2018).

157. Земли имеют значение для климата. Сокращение разрыва в уровне выбросов и достижение цели. URL: http://www.unccd.int/sites/default/files/documents/2015_Paris_Climate_RUS_0.pdf (дата звернення: 02.12.2019).

158. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.

159. Зогуля В. В. Правовой режим государственных природных заповедников и национальных парков: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ИГП РАН. Москва, 2006. 20 с.

160. Йолкіна А. Г. Землі рекреаційного призначення та поняття їх правового режиму. Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 20 – 21 березня 2015 р.). Івано-Франківськ: Б.В., 2015. С. 48 – 52.

161. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949. 144 с.

162. Иоффе О. С. Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Юрид. лит., 1961. 381 с.

163. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 135 с.

164. История земельных отношений и землеустройства: учебник для вузов / под ред. А. А. Варламова. Москва: Колос, 2000. 336 с.

165. Ігнатенко І. В. Деякі правові аспекти забудови штучно створених земельних ділянок у межах населених пунктів. Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук,

проф., член.-кор. НАПрН України В. К Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 119 – 122.

166. Ігнатенко І. В. Правова охорона ґрунтів у процесі благоустрою населених пунктів. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.»: зб. матер. Міжнар. конгресу (м. Одеса, 2 – 4 червня 2017 р.). Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 143 – 146.

167. Ігнатенко І. В. Правові аспекти рекультивації земель у процесі містобудівної діяльності в населених пунктах. Актуал. пробл. вітчизняної юриспруденції. 2018. № 2. Т. 2. С. 48 – 52.

168. Казарезов В. В. О Петре Аркадьевиче Столыпине. Москва: Агропромиздат, 1991. 96 с.

169. Калинин И. Б. Природоресурсное право. Основные положения. Томск: Б.и., 2000. 161 с.

170. Калинин И. Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. Вестн. Томск. гос. ун-та. 2003. № 379. С. 48 – 51.

171. Калинин И.Б. Природоресурсное право: учеб. пособ. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2009. 350 с.

172. Камінський В. Ф., Шевченко І. П., Коломієць Л. П. Екологічно збалансоване використання земель сільськогосподарського призначення в контексті децентралізації влади в Україні: Зб. наук. пр. ННЦ «Інститут землеробства НААН». 2015. Вип. 4. С. 3 – 12.

173. Канаш О. П., Кофман І. Я. Консервація деградованих і малопродуктивних земель як система заходів з ренатуралізації довкілля. Агрохімія і ґрунтознавство. 1998. Спец. вип. Ч. 2. С. 10 – 15.

174. Каракаш І. І. Гарантії захисту прав на землю. Земельне право України: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитоновой; вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 231 – 263.

175. Каракаш І. І. Земельне право в правовій системі України. Земельне право: підруч. / за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 5 – 48.

176. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. 438 с.

177. Каракаш І. І. Предмет і система земельного права. Земельне право України: навч. посіб. / за ред.: І. І. Каракаша, Т. Є. Харитоновой; вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 7 – 39.

178. Каракаш І. І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства. Земельне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 557 – 588.

179. Кечекьян С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Москва: АН СССР, 1958. 185 с.

180. Киримова Е. А. Правовой институт (Теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саратов. гос. акад. права. Саратов, 1998. 170 с.

181. Клімат і рельєф як фактор ґрунтоутворення. URL: <http://bukvar.su/geologija/44469-Klimat-i-rel-ef-kak-faktor-pochvoobrazovaniya.html> (дата звернення: 09.12.2019).

182. Клімат України: у минулому... і майбутньому: моногр. / М. І. Кульбіда та ін. Київ: Сталь, 2009. 234 с.

183. Кобецька Н. Комплексний характер правового регулювання використання природних ресурсів. European political and law discourse. 2014. Vol. 1, No. 6. P. 629 – 636.

184. Коваленко Д. І. Ефективність використання земельного капіталу аграрних підприємств. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 170 – 173.

185. Коваленко Л. М. Теоретичні засади забезпечення сталого розвитку землекористування. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. 2015. Вип. 22. С. 75 – 78.

186. Коваленко Н. П. Розвиток та удосконалення сівозмін для умов недостатнього зволоження України: історична ретроспектива. Вісн. Полтав. держ. аграр. акад. 2012. № 4. С. 27 – 32.

187. Коваленко Т. Логіко-структурні дефекти земельно-правових норм. Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2012. Вип. 92. С. 20 – 23.

188. Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. Плебсологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2011 р.). Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2011. Вип. 4. С. 154 – 160.

189. Ковальська В. С. Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи. Університет. наук. записки. 2012. № 4 (44). С. 162 – 168.

190. Ковтун О. М. Правові аспекти охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2008. 20 с.

191. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073 – Х. Відом. Верхов. Ради України. 1984. № 51. Ст. 1122.

192. Колмаз Ю. Опустелювання – одна з найтривожніших проблем сучасності. Землевпоряд. вісн. 2013. № 6. С. 22 – 24.

193. Колодій П., Дума Ю., Кок З. Визначення, склад і використання земель рекреаційного призначення в Україні. Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка АПК». 2015. № 22 (1). С. 206 – 211.

194. Колотинская Е. Н. Правовые вопросы теории государственного земельного кадастра в СССР. Москва: Изд-во МГУ, 1989. 118 с.

195. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_030 (дата звернення: 28.11.2019).

196. Кондратюк А. С. Деякі питання ефективного використання земель за законодавством України. Теорія і практика правознавства: електрон. наук фах. вид. 2018. Вип. 1 (13). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/131210/130234> (дата звернення: 20.02.2019).

197. Кондратюк А. С. Ефективне використання земель лісогосподарського призначення. Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. К Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 224 – 226.

198. Кондратюк Т. М. Правовий режим земель національної екологічної мережі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ. 2019. 233 с.

199. Кондратюк Т. Поняття земель екологічної мережі України. Підпр-во, госп-во і право. 2018. № 1. С. 59 – 62.

200. Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. 175 с.

201. Кононов В. В. Правовий режим земель прибережних захисних смуг в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 15 с.

202. Конституція УССР от 14.03.1919 г. Известия ВЦИК Харьков. губревкома. 1920. № 21.

203. Конституція України. Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

204. Концепція використання техногенно забруднених ґрунтів / за наук. ред. Фатєєва А. І., Самохвалової В. Л. Харків: Стильна тип., 2018. 57 с.

205. Концепція досягнення нейтрального рівня деградації земель (ґрунтів) в Україні / за наук. ред. С. А. Балюка, В. В. Медведєва, М. М. Мірошниченка. Харків: ФОП Бровін О. В., 2018. 32 с.

206. Концепція рекультивації земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С. А. Балюк та ін.; Харків: КП «Міська друкарня», 2012. 51 с.

207. Коритник М. В., Шпичак О. М. Порівняльний аналіз земельних відносин в Україні з країнами з розвинутою ринковою економікою. Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. Серія «Економічні науки». 2009. № 6. Т. 1. С. 256 – 259.

208. Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. Порівняльно-аналіт. право: електрон. наук. фах. вид. 2013. №2. С. 217 – 220. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Korytniuk.pdf (дата звернення: 07.07.2017).

209. Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 19 с.

210. Костецька О. Я. Правова охорона сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків. 2014. 20 с.

211. Коструба А. В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України. Часоп. Київ. ун-ту права. 2011. № 1. С. 168 – 172.

212. Костюк В. Л. Стадії застосування дисциплінарної відповідальності: теоретико-правовий аспект. Часоп. Нац. ун-ту «Острозька акад.». Серія «Право». 2016. № 1 (13). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16kvltra.pdf> (дата звернення: 20.03.2019).

213. Костяшкін І. О. Правове забезпечення функцій землі як умова сталого землекористування. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 90 – 98.

214. Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 452 с.

215. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 20 с.

216. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. 184 с.

217. Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения. Москва: Госюриздат, 1961. 213 с.

218. Краснова М. В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 34 с.

219. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2018. 31 с.
220. Краснолуцький О., Шевченко О. Система заходів щодо охорони родючості ґрунтів та попередження їх деградації у Київській області. Землевпоряд. вісн. 2015. № 10. С. 24 – 33.
221. Крассов О. И. Право лесопользования в СССР. Москва: Наука, 1990. 238 с.
222. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341 – III. Офіц. вісн. України. 2001. № 21. Ст. 920.
223. Крицкий М. Я., Шестаков В. Н. Земляное полотно автомобильных дорог: дефекты, повреждения и разрушения, их причины, методы профилактики и восстановления: учебное пособие. Омск: Изд-во СибАДИ, 2008. 56 с.
224. Круглов В. В. Правовая охрана окружающей среды в промышленности: учеб. пособие. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1983. 80 с.
225. Круглов В. В. Правовые проблемы охраны окружающей природной среды в промышленности на современном этапе (региональные аспекты). Эколог. право. 2005. № 4. С. 34 – 41.
226. Кулинич П. Проблема посилення правової охорони сільськогосподарських земель України: теоретичний аспект. Юрид. Україна. 2013. № 3. С. 79 – 84.
227. Кулинич П. Ф. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва як засіб охорони сільськогосподарських земель: правові питання. Часоп. Київ. ун-ту права. 2007. № 2. С. 121 – 126.
228. Кулинич П. Ф. Державне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів. Земельне право України: підруч. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Вид. Дім “Ін Юре”, 2008. С. 287 – 327.
229. Кулинич П. Ф. Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель України. Право України. 2011. № 2. С. 140 – 147.
230. Кулинич П. Ф. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Підпр-во, госп-во і право. 2017. № 3. С. 111 – 113.
231. Кулинич П. Ф. Консолідація сільськогосподарських земель в Україні (правові проблеми). Право України. 2007. № 5. С. 45 – 50.
232. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. 688 с.

233. Кулинич П. Ф. Рациональное использование мелиорированных земель (Вопросы правового обеспечения): моногр. Киев: Наук. думка. 114 с.
234. Курило В. І., Світличний О. П. Державний контроль у сфері земельних ресурсів. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». Ч. 1. 2011. Вип. 165. С. 150 – 154.
235. Курильців Р. Інтегроване управління сукупним капіталом землекористування як основа сталого територіального розвитку. Землевпоряд. вісн. 2014. № 1. С. 11 – 14.
236. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: моногр. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
237. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. 40 с.
238. Куцевич О. П. Перспективи законодавчого врегулювання консолідації земель в Україні. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». 2013. Вип. 4. С. 150 – 153.
239. Куцевич О. П. Правові питання консолідації земель в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. 17 с.
240. Куценко М. В., Тимченко Д. О. Теоретичні основи організації системи охорони ґрунтів від ерозії в Україні: моногр. Харків: Зebra, 2016. 221 с.
241. Кучер А. В. Концептуальні положення формування економічного механізму відтворення родючості ґрунтів. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смугаста тип., 2015. С. 68 – 79.
242. Кучер А. В., Анісімова О. В., Казакова І. В., Гапеєв Л. В. Економічне забезпечення відтворення родючості ґрунтів: рекомендації / за ред. А. В. Кучера. Харків: Смугаста тип., 2015. 112 с.
243. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. 448 с.
244. Лазарева О. В. Методичні аспекти формування економіко-екологічного механізму управління землекористуванням. Економіка АПК. 2006. № 12. С. 62 – 65.
245. Лазарева О. В. Особливості формування земельного капіталу. Наук. пр. Чорноморськ. держ. ун-ту ім. П. Могили. Серія “Економіка”. 2012. Вип. 177. С. 146 – 148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrphdues_2012_189_177_29 (дата звернення: 20.07.2018).

246. Лазебна М. Є. Стандартизація та нормативно-правове забезпечення охорони й раціонального використання ґрунтів.. Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 118 – 125.

247. Лебедева Т. М. Правовий режим земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: проблеми та шляхи вирішення: моногр. Харків: Вид-во ФІНН, 2009. 192 с.

248. Лебідь В. І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивациі земель в Україні. Юрид. наука. 2012. № 11. С. 29 – 33.

249. Лекція № 9. Тема: Сівозміни в різних природно-економічних зонах України. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/rosl/wp-content/uploads/sites/20/lekcija-9.sivozminy-v-riznyh-prirodno-ekonomichnyh-zonah-ukrayiny.pdf> (дата: звернення: 12.11.2019).

250. Лекція професора В. Носіка: Вступ до курсу «Земельне право України». Право України. 2012. № 7. С. 88 – 103.

251. Лисовая Татьяна. Особенности восстановления земель как правовой категории. Jurnalul juridic national: Teorie si Practica. 2017. № 2 (24). С. 139 – 142.

252. Лисовая Татьяна. Особенности правового обеспечения восстановления земель сельскохозяйственного назначения. Legea si viata. Aprilie 2017. С. 78 – 82.

253. Лисовая Татьяна. Теоретические вопросы консервации земель как основного правового мероприятия их восстановления. Legea si viata. Martie 2019. С. 55 – 59.

254. Лісова Т. В. Актуальні питання правового регулювання використання земель промисловості. Пробл. законності. 2013. Вип. 124. С. 99 – 107.

255. Лісова Т. В. Відновлення земель: економічний та правовий аспекти. Часоп. Київ. ун-ту права / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Київ. ун-т права НАН України, ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. 2017. Вип. 1. С. 258 – 261.

256. Лісова Т. В. Відновлення земель: ефективність заходів. Право і суспільство. 2016. № 5. С. 76 – 79.

257. Лісова Т. В. Відновлення земель: окремі теоретичні питання. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»: зб. наук. пр. / голов. ред. О. С. Саїнчин. Херсон.: Херсон. держ. ун-т. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 138 – 141.

258. Лісова Т. В. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва в контексті сталого розвитку

сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / ред. А. П. Гетьман та М. В. Шульга. Харків: Право, 2016. С. 230 – 238.

259. Лісова Т. В. Деякі особливості відновлення земель водного фонду. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2019. Вип. 54. С. 110 – 112.

260. Лісова Т. В. Деякі теоретичні питання відновлення земель. Пробл. законності: зб. наук. пр. / голов. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. 2018. № 143. С. 140 – 150.

261. Лісова Т. В. До питання про виникнення, зміну та припинення правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. Право і суспільство. 2019. № 2. Ч. 1. С. 100 – 104.

262. Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2019. Вип. 55. Т.2. С. 11 – 13.

263. Лісова Т. В. До питання про історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель. Право і суспільство. 2018. № 4. Ч. 1. С. 137 – 143.

264. Лісова Т. В. До питання про суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель як складової предмета земельного права. Пробл. законності: зб. наук. пр. / голов. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. 2019. № 144. С. 93 – 99.

265. Лісова Т. В. До питання про суспільні відносини щодо відновлення земель як складову предмета земельного права. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 22 – 25.

266. Лісова Т. В. Особливості відновлення земель окремих категорій. Право і суспільство. 2018. № 2. Ч. 1. С. 117 – 123.

267. Лісова Т. В. Особливості об'єкта правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. Право і суспільство. 2019. № 1. Ч. 1. С. 62 – 67.

268. Лісова Т. В. Правове забезпечення землеустрою в Україні: моногр. Харків: ЗАТ «Харків. друк. № 16», 2005. 168 с.

269. Лісова Т. В. Правове регулювання управління в галузі використання та охорони земель. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 350 – 399.

270. Лісова Т. В. Проблема забезпечення вимог екологічної безпеки при використанні земель промисловості. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 125. С. 116 – 119.

271. Лісова Т. В. Рекультивация земель як основний захід їх відновлення. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 1. С. 119 – 125.

272. Лісова Т. В. Система заходів забезпечення відновлення земель: концептуальні положення. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага*. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 127 – 132.

273. Лісова Т. В. Сучасні питання правового регулювання використання земель промисловості. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук фахове вид.* 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63333/58749> (дата звернення: 20.09.2017).

274. Лісова Т. В. Теоретико-правові проблеми відновлення земель та інших природних ресурсів. *Актуал. пробл. правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: моногр. / Відп. ред: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш*. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 702 – 720.

275. Лісова Т. В. Щодо питання про відновлення земель як виду земельних відносин. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»: зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. М. Бисага*. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 200 – 203.

276. Лісова Т. В., Шарапова С. В. Актуальні питання правової охорони земель природно-заповідного фонду. *Пробл. законності*. 2013. Вип. 121. С. 103 – 109.

277. Лісова Тетяна. Деякі правові питання відновлення земель. *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. 2017. № 1/2. Р. 106 – 110.

278. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

279. Лозо О. В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 22 с.

280. Лойко С. В. Земельні відносини в сільському господарстві: економічна сутність. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2016. Вип. 20. С. 32 – 35.

281. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2012. 412 с.

282. Люшин В. Організаційно-правове забезпечення охорони особливо цінних земель. *Землевпоряд. вісн.* 2014. № 12. С. 23 – 27.

283. Максименко М. І. Досвід правового забезпечення консолідації земель королівства Норвегія. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадского. Серія «Юрид. науки»*. 2012. № 1. Т. 25 (64). С. 283 – 289.

284. Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 17 с.

285. Маркс Карл. *Капитал. Критика политической экономии* / под ред. Ф. Энгельса. Москва: Политиздат, 1978. Т. 3. Ч. 2. 1084 с.

286. Мартин А. Г., Прядка Т. М. Історичні аспекти формування земельних відносин і землеустрою в Україні: моногр. Київ: Центр учбов. літ., 2018. 194 с.

287. Мартин А. К., Краснолуцький О. В. Надання земельних ділянок при проведенні розвідки родовищ корисних копалин: удосконалення організаційно-правового механізму. *Землеустрій і кадастр*. 2013. № 1. С. 21 – 28.

288. Мартин А. Ліквідація державних органів земельних ресурсів як середньострокове завдання децентралізації в Україні. *Землевпоряд. вісн.* 2018. № 9. С. 18 – 24.

289. Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення та правові механізми її здійснення в Україні. *Землевпоряд. вісн.* 2011. № 5. С. 16 – 21.

290. Медведев В. В. *Физические свойства и обработка почв в Украине*. Харьков. Изд-во «Городская тип.», 2013. 224 с.

291. Медведев В. В. Досвід реалізації «європейської ґрунтової політики». *Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: моногр. / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер*. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 368 – 379.

292. Медведев В. В. Економічне стимулювання впровадження ґрунтоохоронних технологій у європейських країнах. *Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: монографія / ред.: С. А. Балюк, А. В. Кучер*. Харків: Смуґаста тип., 2015. С. 380 – 385.

293. Медведев В. В. Інформаційне забезпечення використання ґрунтів: здобутки і висновки з іноземного досвіду. Харків: Смуґаста тип., 2016. 296 с.

294. Медведев В. В., Булигін С. Н., Тараріко О. Г., Бураков В. І. *Служба охорони ґрунтів України: актуальність, функції, перспективи. Агрохімія і ґрунтознавство. Ч.1. Спец. випуск до V з'їзду УТГА*. 1998. С. 11 – 15.

295. Медведєв В. В., Пліско І. В. Прогнозування у ґрунтознавстві. Харків: Стильна тип., 2018. 170 с.
296. Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків: Смуґаста тип., 2015. 144 с.
297. Медведєв В. В., Пліско І. В., Накісько С. Г., Тітенко Г. В. Деградація ґрунтів у світі, досвід її попередження і подолання. Харків: Стильна тип., 2018. 168 с.
298. Медведєв В.В. Про деякі дискусійні і невирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. 188 с.
299. Мельник Л. А. Правовая охрана почв.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ИГП РАН. Москва, 2005. 198 с.
300. Мельник Л. А. Правовая охрана почв: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / ИГП РАН. Москва, 2005. 24 с.
301. Мельник Н. О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва: моногр. Харків: Право, 2016. 184 с.
302. Мельничук Л. С. Проблеми сталого та раціонального землекористування в Україні. Глобальні та національні проблеми економіки. 2014. Вип. 2. С. 910 – 914.
303. Мірошніченко А. М. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2012. 392 с.
304. Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. Київ: Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2011. 678 с.
305. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: моногр. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
306. Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин. Земельне право. 2006. № 1. С. 42 – 55.
307. Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 19 с.
308. Мірошніченко А. М., Марусенко М. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. 496 с.
309. Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім.Т. Шевченка. Київ. 2014. 17 с.
310. Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2015. 140 с.

311. Мішенін Є. В., Дутченко О. М., Ярова І. Є. Стале землекористування у контексті забезпечення продовольчої безпеки: національні та глобальні аспекти. Вісн. Сумськ. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка і менеджмент». 2015. Вип. 4 (63). С. 8 – 14.
312. Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. Правничий часоп. Донецьк. ун-ту. 2017. № 1 – 2. С. 73 – 78.
313. Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2011. 20 с.
314. Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2011. 197 с.
315. Мягкоход Ю. В. Способи захисту земельних прав за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. 20 с.
316. Наден В. В. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения субъективной обязанности. Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов. 2013. № 9. С. 63 – 69.
317. Надьон В. В. Структура правосуб'єктності. Сучасні проблеми цивілістики: матеріали «круглого столу», присв. пам'яті Ч. Н. Азімова, (м. Харків, 20 груд. 2013 р.). Харків: ФЛП Либуркина Л. М., 2014. С. 49 – 53.
318. Наровлянська О. Опустелювання земель – екологічна проблема. Землевпоряд. вісн. 2014. № 10. С. 39 – 42.
319. Настольная книга для русских сельских хозяев / сост.: А. П. Людоговский, И. Н. Чернопяттов, И. А. Стебут, А. А. Фадеев; изд. А. Ф. Девриена. Санкт-Петербург: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1875. 944 с.
320. Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наук. доп. / А. С. Заришняк та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2016. 44 с.
321. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / за ред. Г.І. Балюк. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 368 с.
322. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б. Є. Патон. Київ: ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України», 2012. 72 с.
323. Національна програма охорони ґрунтів України / Заришняк С.А. та ін.; Харків: Смуґаста тип., 2015. 59 с.
324. Невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії в Українській РСР: пост. ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 16.05.1967 р. № 320. ЗП УРСР. 1967. № 5. Ст. 47.

325. Новаковська І. Сучасні проблеми організації сільськогосподарського землекористування. Землевпоряд. вісн. 2014. № 5. С. 27 – 29.

326. Новаковський Л. Я., Новаковська І. О. Еколого-економічні та правові проблеми охорони земель. Вісн. аграр. науки. 2017-11. С. 61 – 70.

327. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2000. Т.1. 911 с.

328. Носік В. В. Відшкодування збитків і втрат у земельному праві України. Юрид. журн. 2003. № 5. С. 68 – 72.

329. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

330. Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах європейської глобалізації: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ-Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. С. 23 – 26.

331. О введении в действие Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о земле: пост. ВС СССР от 28.02.1990 г. № 1252-1. Ведом. Верхов. Совета ССР. 1990. № 10. Ст. 129.

332. О земле: Декрет от 26.10.1917 г. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. Т. 1. С. 77.

333. О комплексном предотвращении и контроле загрязнений: директива № 2008/1/ЕС Европ. Парламента и Совета от 15.01.2008 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b02 (дата звернення: 10.03.20).

334. О мелиорации земель: Закон Республики Беларусь от 23.07.2008 г. № 423-3. URL: www.tamby.info/zakon/zakon-423_2008.htm (дата звернення: 18.07.2017).

335. О рекультивации земель, сохранении и рациональном использовании плодородного слоя почвы при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: пост. Совмина СССР от 02.06.1976 г. № 407. СП СССР. 1976. № 11. Ст. 52.

336. О социализации земли: Декрет СНК РСФСР от 19.02. 1918 г. СУ РСФСР. 1918. № 25. Ст. 346.

337. О широком развитии мелиорации земель для получения высоких и устойчивых урожаев зерновых и других сельскохозяйственных

культур: пост. ЦК КПСС и Совмина СССР от 16.06.1966 г. № 465. СП СССР. 1966. № 11. Ст. 114.

338. Об искусственно созданных земельных участках, находящихся в федеральной собственности, и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный Закон от 19.07.2011г. № 246-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_116987/bb00cfeb5694f015e67a3a557f354aecabfcb20c/ (дата звернення: 12.03.2016).

339. Общая теория права: курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. Н. Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. 544 с.

340. Общие основы землепользования и землеустройства от 15.12.1928 г. СЗ СССР. 1928. № 69. Ст. 642.

341. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 20 с.

342. Оверковська Т. Стандартизація та нормування як правові засоби охорони земель від забруднення та псування в Україні. Підпр-во, госп-во і право. 2010. № 6. С. 157 – 160.

343. Олейников С. М. Система права. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

344. Олейников С. М. Юридична відповідальність. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. С. 255 – 263.

345. Олійник О. М. Раціональне та комплексне використання надр: проблеми термінології. Університ. наук. записки. 2010. № 4 (36). С. 153 – 158.

346. Орехов И. В.. Понятие и признаки субинститута права: настоящее и будущее. Вестн. Омск. ун-та. Серия «Право». 2016. № 3. С. 51 – 55.

347. Осадчий С. Ю. Правові засади використання та охорони земель трубопровідного транспорту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. 201 с.

348. Основні положення національної доповіді щодо завершення земельної реформи / Гадзало Я. М. та ін.; НААН. Київ: ННЦ ІАЕ, 2015. 36 с.

349. Основные положения о рекультивации земель, нарушенных при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: утв. госуд. комитетом Совмина СССР по науке и технике, госуд. комитетом Совмина СССР по делам строительства, М-вом сельского хозяйства СССР, госуд. комитетом лесного хозяйства Совмина СССР от 16.05.1977 г. Бюл. норм. актов. Министерств и вед. 1977. № 12.

350. Основы земельного законодательства Союза ССР и союзных республик от 13.12.1968 г. № 3401-VII. Ведом. Верхов. Совета СССР. 1968. № 51. Ст. 485.
351. Остапчук С. М. Сутність та соціально-економічна значимість земельного капіталу в аграрній галузі. Економіка: реалії часу. 2014. № 2 (12). С. 165 – 174.
352. Павлов В. І., Гарнага О. М., Веремесенко Т. С., Фесіна Ю. Г. Економіка землекористування: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2012. 188 с.
353. Палій Н. І. Правове регулювання використання та охорони земель рекреаційного призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2011. 224 с.
354. Панас Р. Деградація ґрунтів: причини виникнення, екологічні проблеми та можливості їх усунення. Землевпоряд. вісн. 2009. № 7. С. 24 – 28.
355. Панас Р. М. Раціональне використання та охорона земель: навч. посібн. Львів: Новий Світ – 2000, 2008. 352 с.
356. Панас Р. М., Маланчук М. С. Методологія еколого-ландшафтного моніторингу порушених земель (на прикладі Роздільського кар'єру). Геодезія, картографія і аерофотознімання. 2011. Вип. 75. С. 115 – 120.
357. Панас Р., Маланчук М. Сучасні проблеми здійснення моніторингу ґрунтового покриву України. Геодезія, картографія і аерофотознімання. 2013. Вип. 78. С. 201 – 205.
358. Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні та геологічні науки». 2015. Вип. 2. С. 84 – 95.
359. Пашков І. А. Системні основи сталого землекористування в Україні. Вісн. Запорізьк. нац. ун-ту. 2009. № 1 (4). С. 149 – 155.
360. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. Москва: Юрид. лит., 1984. 384 с.
361. Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. Москва: БЕК, 1995. 557 с.
362. Петров В. В. Экология и право: моногр. Москва: Юрид. лит., 1981. 224 с.
363. Петрова Т. В. Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. госуд. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2000. 288 с.
364. Петропавловская Ю. С. Правовая охрана земель от негативного воздействия хозяйственной деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2017. 29 с.
365. Питання Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: розпорядж. КМУ від 30.11.2016 р. № 910-р. Уряд. кур'єр. 2016. 8 грудня (№ 231).
366. Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. Юрид. Україна. 2014. № 11. С. 58 – 62.
367. Погрібний О. О. Джерела земельного права та земельні правовідносини. Земельне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2009. С. 41 – 63.
368. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
369. Позняк С. П. Орошаемые черноземы юго-запада Украины. Львов: ВНТЛ, 1997. 240 с.
370. Полежай П. Т. Правовые отношения: конспект лекций. Харьков: Изд-во Харьков. юрид. ин-та, 1965. 52 с.
371. Полупан М. І., Величко В. А., Соловей В. Б. Розвиток українського агрономічного ґрунтознавства: генетичні та виробничі аспекти: моногр. Київ: Аграрна наука, 2015. 400 с.
372. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интеграции в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. Спб: Изд. дом С.-Пб. гос. ун-та, 2004. 863 с.
373. Попов А. Наукові підходи щодо визначення понять консолідації земель сільськогосподарського призначення. Землевпоряд. вісн. 2016. № 3. С. 31 – 35.
374. Попов А. Оцінка ефективності проведення консолідації земель. Землевпоряд. вісн. 2015. № 11. С. 22 – 27.
375. Попов А. Поняття, зміст і завдання консолідації земель: європейський досвід. Землевпоряд. вісн. 2015. № 1. С. 36 – 40.
376. Попов А. С. Наукові підходи щодо визначення поняття консолідації земель сільськогосподарського призначення. Землевпоряд. вісн. 2016. № 3. С. 31 – 35.
377. Попов А. С. Зміст консолідації земель у межах населених пунктів. Вісн Львів. НАУ. Серія «Економіка АПК». 2012. № 19 (2). С. 146 – 151.
378. Попова А. О. Моніторинг землі як правова форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України: зб. матер. (м. Одеса, 9 – 10 вересня 2016 р.). Одеса: Юрид. лит., 2016. С. 194 – 197.

379. Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад. України». Одеса, 2018. 20 с.

380. Порухення орендарем земельної ділянки законодавчо запровадженого порядку сівозмін сільськогосподарських культур може бути підставою для розірвання договору оренди (ВС/КЦС, справа № 541/555/16-ц, 14.02.18). URL: [http://protocol.ua/ua/vs_ktss_porushennya_orendarem_zemelnoi_dilyanki_zakonodavcho_zaprovadzenogo_poryadku_sivozmin_silskogospodarskih_kultur_moge_buti_pidstavoyu_dlya_rozirvannya_dogovoru_orendi_\(vs_ktss_sprava_541_555_16_ts_14_02_18\)/](http://protocol.ua/ua/vs_ktss_porushennya_orendarem_zemelnoi_dilyanki_zakonodavcho_zaprovadzenogo_poryadku_sivozmin_silskogospodarskih_kultur_moge_buti_pidstavoyu_dlya_rozirvannya_dogovoru_orendi_(vs_ktss_sprava_541_555_16_ts_14_02_18)/) (дата звернення: 12.10.2019).

381. Правдюк В. М. Поділ земель за цільовим призначенням за законодавством України: моногр. Київ: Алерта, 2018. 204 с.

382. Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непровадження робіт з рекультивациі порушених земель: пост. КМУ від 17.12.2008 р. № 1098. Офіц. вісн. України. 2008. № 98. Ст. 3236.

383. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19.12.2019 р. № 402-ІХ. Голос України. 2019. № 251.

384. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні. Закон України від 10.07.2018 р. № 2498 – VIII. Офіц. вісн. України. 2018. № 67. Ст. 2249.

385. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля: Закон України від 05.11.2009 № 1708-VI. Відом. Верхов. Ради України. 2010. № 5. Ст. 44.

386. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 22.11.2017 р. № 890. Офіц. вісн. України. 2017. № 96. Ст. 2936.

387. Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Проект Закону України від 01.10.2019 р. № 2194. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66970 (дата звернення: 05.01.2020).

388. Про внесення змін до Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 23.11.2016 р. № 843. Офіц. вісн. України. 2016. № 94. Ст. 3077.

389. Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР. Закон України від 13.03.1992 р. № 2196-XII. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 25. Ст. 354.

390. Про державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI. Офіц. вісн. України. 2011. № 60. Ст. 2405.

391. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. Офіц. вісн. України. 2003. № 29. Ст. 1432.

392. Про Державну службу України з питань, геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 14.01.2015 р. № 15. Офіц. вісн. України. 2015. № 7. Ст. 164.

393. Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди: директива 2004/35/ЄС Європ. парламенту та Ради від 21.04.2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 07.04.2019).

394. Про екологічну мережу України. Закон України від 24.06.2004 р. № 1864-IV. Офіц. вісн. України. 2004. № 29. Ст. 1950.

395. Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель: проект Закону України від 23.10.2008 р. № 3310. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2JY00A.html (дата звернення: 29.10.2019).

396. Про затвердження Гігієнічних нормативів і регламентів безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів: Наказ М-ва охорони здоров'я України від 02.02.2016 р. № 55. Офіц. вісн. України. 2016. № 4. Ст. 575.

397. Про затвердження Інструкції з організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель: наказ Держ. ком. України по водному господарству від 16.04.2008 р. № 108. Офіц. вісн. України. 2008. № 54. Ст. 1812.

398. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: наказ Держ. ком. України із земельних ресурсів від 23.07.2010 р. № 548. Офіц. вісн. України. 2010. № 85. Ст. 3006.

399. Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель, і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 03.10.2018 р. № 801. Офіц. вісн. України. 2018. № 80. Ст. 2675.

400. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: наказ М-ва охорони

навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27.10.1997 р. № 171. Офіц. вісн. України. 1998. № 18. Ст. 664.

401. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: пост. КМУ від 25.07.2007 р. № 963. Офіц. вісн. України. 2007. № 55. Ст. 2221.

402. Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 30.03.2016 р. № 271-р. Уряд. кур'єр. 2016. 29 квітня. № 82.

403. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах: пост. КМУ від 11.02.2010 р. № 164. Офіц. вісн. України. 2010. № 13. Ст. 613.

404. Про затвердження Плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 06.12.2017 р. № 878-р. Уряд. кур'єр. 2017/13 груд. № 235.

405. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: пост. КМУ від 19.04.2017 р. № 275. Офіц. вісн. України. 2017. № 36. Ст. 1131.

406. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: пост. КМУ від 30.03.1998 р. № 391. Офіц. вісн. України. 1998. № 13. Ст. 495.

407. Про затвердження Положення про державну установу «Центр родючості ґрунтів України»: Наказ М-ва аграр. політики та продовольства України від 20.03.2013 р. № 198. URL: <http://www.iogu.gov.ua/pro-du-derzhgruntohorona/polozhennya/polozhennya-pro-derzhavnu-ustanovu-institut-ohorony-gruntiv-ukrajiny/> (дата звернення 27.06.2019).

408. Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. наказ М-ва аграр. політики України від 26.02.2004 р. № 51. Офіц. вісн. України. 2004. № 13. Ст. 317.

409. Про затвердження Положення про моніторинг земель: пост. КМУ від 20.08.1993 р. № 661. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.10.2019).

410. Про затвердження положень про територіальні органи Держгеокадастру: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 29.09.2016 р. № 333. Офіц. вісн. України. 2016. № 88. Ст. 2891.

411. Про затвердження порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції: пост. КМУ від 23.10.2019 р. № 970. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-detalnih-pravil-organichnogo-virobnictva-ta-obigu-organichnoyi-produkciyi-970231019> (дата звернення 04.11.2019).

412. Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок: наказ Держ. ком. України по земельних ресурсах від 04.01.2005 р. № 1. Офіц. вісн. України. 2005. № 4. Ст. 236.

413. Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режиму ведення господарської діяльності в них: пост. КМУ від 08.05.1996 р. № 486. ЗП України. 1996. № 13. Ст. 364.

414. Про затвердження порядку інвентаризації земель та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 05.06.2019 р. № 476. Офіц. вісн. України. 2019. № 47. Ст. 1613.

415. Про затвердження Порядку консервації земель: наказ М-ва аграр. політики та продовольства від 26.04.2013 р. № 283. Офіц. вісн. України. 2013. № 42. Ст. 1525.

416. Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь: пост. КМУ від 02.11.2011 р. № 1134. Офіц. вісн. України. 2011. № 85. Ст. 3120.

417. Про затвердження правил відтворення лісів: пост. КМУ від 1 березня 2007 р. № 303. Офіц. вісн. України. 2007. № 16. Ст. 589.

418. Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України: наказ М-ва буд-ва, архітектури та житлово-комун. госп-ва України від 10 квітня 2006 р. № 105. Офіц. вісн. України. 2006. № 31. Ст. 2276.

419. Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. Офіц. вісн. України. 2004. № 9. Ст. 527.

420. Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території Української РСР: пост. Ради Міністрів УРСР від 12.09.1960 р. № 1541. ЗП УРСР. 1960. № 9. Ст. 152.

421. Про заходи по поліпшенню організації робіт по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії: пост. Ради Міністрів УРСР від 28.11.1975 р. № 526. ЗП УРСР. 1975. № 12. Ст. 69.

422. Про земельну реформу: пост. Верховної Ради УРСР від 18.12.90 р. № 563-XII. Відом. Верхов. Ради УРСР. 1991. № 10. Ст. 100.

423. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № № 858-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. №36. Ст. 282.
424. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 р. № 2480-VI. Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 1. Ст. 1.
425. Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III. Відом. Верхов. Ради України. 2000. № 50. Ст. 435.
426. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. Офіц. вісн. України. 2000. № 6. Ст. 200.
427. Про морські порти України: Закон України від 7.05.2012 р. № 4709-VI. Офіц. вісн. України. 2012. № 45. Ст. 1729.
428. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 р. № 2245-III. Офіц. вісн. України. 2001. № 7. Ст. 268.
429. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: пост. КМУ від 10.09.2014 р. № 442. Офіц. вісн. України. 2014. № 4. Ст. 2105.
430. Про оренду землі: Закон України від 06.10.98 р. № 161-XIV в ред. від 02.10.03 № 1211-IV. Офіц. вісн. України. 2003. № 44. Ст. 2288.
431. Про основи містобудування Закон України від 16.11.1992 р. № 2780-XII. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 52. Ст. 683.
432. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02. 2019 р. № 2697-VIII. Офіц. вісн. України. 2019. № 28. Ст. 980.
433. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: пост. Верхов. Ради України 05.03.1998 р. № 188/98-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 38. Ст. 248.
434. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.08.2018 р. № 2496-VIII. Відом. Верхов. Ради України. 2018. № 36. Ст. 275.
435. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707 – XII. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 50. Ст. 678.
436. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
437. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. Відом. Верхов. Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.
438. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264- XII. Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

439. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. Офіц. вісн. України. 2017. № 50. Ст. 1549.
440. Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. Офіц. вісн. України. 2004. № 1. Ст. 1.
441. Про оцінку наслідків впливу деяких громадських і приватних проектів на навколишнє середовище: директива 85/337/ЄЕС від 27.06.1985 р. URL: <http://menr.gov.ua/files/docs/85%20337%20%D0%84%D0%95%D0%A1%20%D0%92%D0%86%D0%94%2027%20%D0%A7%D0%95%D0%A0%D0%92%D0%9D%D0%AF%201985%20%D0%A0..pdf> (дата звернення: 10.03.2020).
442. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03. 1995 р. № 86/95-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.
443. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: пост. КМУ від 19.04.1993 р. № 284. ЗП Уряду України. 1993. № 10. Ст. 193.
444. Про приєднання України до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці: Закон України від 04.07.2002 р. № 61-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 36. Ст. 267.
445. Про прийняття за основу проекту Закону України про видобування та реалізацію бурштину: видобування та реалізацію бурштину: пост. Верхов. Ради України від 23/04.2015 р. № 357-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main> (дата звернення: 24.07.2017).
446. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-II. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.
447. Про проведення загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 07.02.2018 р. № 105. Офіц. вісн. України. 2018. № 22. Ст. 727.
448. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14.07.2016 р. № 1469-VIII. Офіц. вісн. України. 2016. № 61. Ст. 2074.
449. Про реалізацію пілотного проекту щодо проведення моніторингу земельних відносин та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: пост. КМУ від 23.08. 2017 р. № 639. Офіц. вісн. України. 2017. № 70. Ст. 2123.
450. Про реформування територіальних органів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 31.08.2016 р. № 581. Офіц. вісн. України. 2016. № 71. Ст. 2386.

451. Про розширення і поліпшення робіт по рекультивативації земель: пост. Ради Міністрів УРСР від 02.07.1979 р. № 335. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-79-%D0%BF> (дата звернення: 23.01.2020).
452. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV. Відом. Верхов. Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 198.
453. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядж. КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. Офіц. вісн. України. 2014. № 86. Ст. 2439.
454. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядж. КМУ від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. Офіц. вісн. України. 2016. № 24. Ст. 960.
455. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року: розпорядж. КМУ від 17.06.2009 р. № 743-р. Офіц. вісн. України. 2009. № 51. Ст. 1760.
456. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 07.12.2016 р. № 932-р. Офіц. вісн. України. 2016. № 99. Ст. 3236.
457. Про схвалення Концепції Реалізації державної політики у сфері розвитку діяльності в окремих зонах радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: розпорядж. КМУ від 18.07.18 р. № 535-р. Офіц. вісн. України. 2012. № 59. Ст. 2379.
458. Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища: розпорядж. КМУ від 31.05.2017 р. № 616-р. Офіц. вісн. України. 2017. № 76. Ст. 2336.
459. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року: розпорядж. КМУ від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. Офіц. вісн. України. 2013. № 83. Ст. 3088.
460. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III. Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 14. Ст. 97.
461. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.06.1996 р. № 192/96-ВР. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 29. Ст. 139.
462. Про утворення територіальних органів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: пост. КМУ від 14.01.2015 р. № 5. Офіц. вісн. України. 2015. № 7. Ст. 154.
463. Про утворення Координаційної ради з питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням: пост. КМУ від 18.01.2017 р. № 20. Офіц. вісн. України. 2017. № 10. Ст. 304.

464. Про штучно створені земельні ділянки на водних об'єктах в межах акваторії морських портів: проект Закону від 13.05.2013 р. № 2968. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG2AG00A.html (дата звернення: 17.07.2017).
465. Проблемы теории государства и права: учебник / Под ред. С.С. Алексеева. Москва: Юрид. лит., 1987. 448 с.
466. Проект з відновлення радіоактивно забруднених територій претендує на державне фінансування. URL: <http://sfera-tv.com.ua/index.php?m=news&d=view&nid=1243> (дата звернення: 09.01.2019).
467. Результати здійснення державного контролю у сфері використання та охорони земель. Сайт Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/rezultaty-zdiisnennia-derzhavnoho-kontroliu-u-sferi-vykorystannia-ta-okhorony-zemel-9/> (дата звернення: 10.03.2020).
468. Решение V 6 «Экосистемный подход»: Решения, принятые Конференцией Сторон Конвенции о биологическом разнообразии на ее пятом совещании (Найроби, 15 – 26 мая 2000 г.). URL: <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-05/full/cop-05-dec-ru.pdf> (дата звернення: 28.11.2019).
469. Ріпенко А. І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 20 с.
470. Ріпенко А., Мартин А. Як створити ділянку суші в Україні? Правові перешкоди та способи їх подолання. URL: <http://zsu.org.ua/andriy-martin/77-2011-01-24-13-58-49> (дата звернення: 17.07.2017).
471. Рішення Золочівського районного суду Харківської області від 23 лютого 2015 року у справі № 622/423/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42873147> (дата звернення: 17.02.20).
472. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2010 р. у справі № 2-96. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12482765> (дата звернення: 14.02.20).
473. Романко С. Кліматичні стратегії міст як політико-правовий інструмент адаптації до зміни клімату. Еколог. право. 2016. № 1 – 2. С. 119 – 121.
474. Романюк М. З. Правова охорона земель оборони України. Правова держава. 2012. Вип. 14. С. 317 – 323.
475. Рубанік В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення і розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 347 с.
476. Рябов А. А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. Вестн. ТИСБИ. 2002. № 4. С. 22 – 26.

477. Рябов А. Е. Юридические факты в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. Н. Новгород, 2005. 202 с.

478. Рябчій В. А., Рябчій В. В. Проблеми відновлення меж земельних ділянок. Містобудування та територіальне планування. 2012. Вип. 46. С. 488 – 491.

479. Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. 356 с.

480. Саблук П. Т. Ціна – запорука ефективності сільськогосподарського виробництва. Вісн. економ. науки України. 2010 № 2. С. 212 – 213.

481. Сальман І. Ю. Правове регулювання аграрних та земельних відносин в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 36 с.

482. Санжарук Т. О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. Актуал. пробл. держави і права. 2003. Вип. 21. С. 91 – 95.

483. Санніков Д. В. До питання пріоритету розуміння земель як природного ресурсу. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 173 – 175.

484. Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. Земельне право України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2008. 600 с.

485. Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 19 с.

486. Сербіна Р. А. Екологізація землекористування на меліорованих землях, як страховий фонд продовольчої безпеки. Механізм регулювання економіки. 2011. № 2. С. 46 – 50.

487. Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: моногр. Київ: Юрид. думка, 2011. 312 с.

488. Сидоренко В. В. Правові проблеми повернення самовільно зайнятих земельних ділянок. Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія «Юриспруденція». 2014. № 10-2. Т. 2. С. 40 – 42.

489. Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2013. 20 с.

490. Синцова Т. А. Система юридических фактов в советском государственном праве. Правоведение. 1981. № 5. С. 21 – 29.

491. Синюков В. Н. Юридические факты в системе общественных отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Свердлов. юрид. ин-т им. Р. А. Руденко. Свердловск. 1984. 21 с.

492. Ситнік Т. М. Правовий режим земель, зайнятих зеленими насадженнями у населених пунктах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. 22 с.

493. Ситнік Т. М. Правовий режим земель, зайнятих зеленими насадженнями у населених пунктах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. 234 с.

494. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. 704 с.

495. Скидан О. В. Шляхи реабілітації радіоактивно забруднених територій за вирощування енергетичних фітокультур. Агроеколог. журнал. 2016. № 1. С. 136 – 139.

496. Скорик Я. Забезпечення екологічної безпеки в природоресурсових правовідносинах. Підпр-во, госп-во і право. 2010. № 1. С. 108 – 111.

497. Слепнев А. В. Соотношение субъекта права и субъекта правоотношения. История гос-ва и права. 2007. № 24. С. 38 – 40.

498. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970. 782 с.

499. Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: моногр. Харків: Право, 2009. 288 с.

500. Соколовский А. Н. Сельскохозяйственное почвоведение. Москва: Госсельхозиздат, 1956. 332 с.

501. Солов'яненко Н. Грошова оцінка деградованих і малопродуктивних земель та їх екологічнобезпечне використання. Землевпоряд. вісн. 2016. № 1. С. 28 – 31.

502. Солов'яненко Н. Оцінка земель: теорія, методологія, практика. Землевпоряд. вісн. 2016. № 7. С. 36 – 41.

503. Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: філософсько-правовий вимір. Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2013. Вип. 3. С. 469 – 479.

504. Стайворода В. П., Дзюба П. П. Охорона земель при будівництві і експлуатації доріг. Київ: Урожай, 1987. 134 с.

505. Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во геогр. літ. «Обрії», 2011. С. 20 – 24.

506. Статівка О. О. Національна екологічна мережа як об'єкт еколого-правового регулювання: теоретико-правове розуміння. Пробл. законності. 2017. Вип. 136. С. 134 – 143.

507. Степаненко М. А. Напрямки структурної перебудови розвитку лісоресурсного комплексу України: автореф. ... дис. канд. екон. наук: 08.00.06 / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. Київ, 2008. 21 с.

508. Стеценко О. М. Сутність земельних відносин на сучасному етапі аграрних відносин. Економіка та держава. 2010 № 4. С. 64 – 65.

509. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С. А. та ін.; Київ: Аграр. Наука, 2012. 240 с.

510. Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року: розпорядж. КМУ від 14.08.2019 р. № 688-р. Офіц. вісн. України. 2019. № 70. Ст. 2473.

511. Суєтнов Є. П. Європейські зобов'язання України щодо збереження біологічного різноманіття шляхом впровадження екосистемного підходу. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах європейської глобалізації: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ-Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка, 2019. С. 107 – 110.

512. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1997. 672 с.

513. Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2004. 245 с.

514. Теория государства и права: учебник / под ред. С. С. Алексеева. Москва: Юрид. лит., 1985. 480 с.

515. Ткаченко О. М. Правові аспекти відновлення природних ресурсів: досвід країн Європейського Союзу та національне екологічне законодавство України. Право і суспільство. 2016. № 6. С. 86 – 92.

516. Ткаченко О. М. Правові проблеми правовідносин в галузі відновлення природних ресурсів. Юрид. наук. електрон. журнал. 2016. № 6. С. 125 – 128. URL: http://lsey.org.ua/6_2016/36.pdf (дата звернення: 08.09.2017).

517. Ткачук В. І. Екологізація виробництва як пріоритет процесу диверсифікації аграрних підприємств. Ефективна економіка. 2014. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2899> (дата звернення: 12.12.2019).

518. Ткачук Л. В. Консолідація земель: ефективне використання та охорона в умовах трансформації земельних відносин: моногр. Львів: Вид-во Львів. НАУ, 2009. 249 с.

519. Товкун М. О. Особливості правового режиму біосферних заповідників як складника екологічної мережі / Пробл. законності: акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2008. Вип. 95. С. 200 – 204.

520. Толстой Ю. К. К теории правоотношения: моногр. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 88 с.

521. Тоцька К. М. Обмеження права власності на земельну ділянку: цивільно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2015. 226 с.

522. Трегобчук В. М. Охорона земель – складова національної безпеки. Вісник НАН України. 1997. № 3 – 4. С. 3 – 10.

523. Третяк А. М. Економіка землекористування та землевпорядкування: навч. посібн. Київ: УЗРУ, 2004. 542 с.

524. Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: моногр. Львів: Сполум, 2011. 516 с.

525. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: навч. посіб. Київ: Аграрна наука, 2002. 280 с.

526. Третяк А. М. Проблеми та практика нормування в галузі земельних відносин і землекористування. Земельне право. 2006. № 4. С. 47 – 54.

527. Третяк А. М. Теоретичні основи землеустрою. Київ: ІЗУ УААН, 2002. 152 с.

528. Третяк А. М. Теоретичні основи формування земельного капіталу як похідного від природного та людського. Теорет. екологія. 2012. № 1. С. 15 – 25.

529. Третяк А., Гребенник Г. Природні рекреаційні ресурси України: стан використання та потенціал. Землевпоряд. вісн. 2014. № 8. С. 41 – 45.

530. Третяк А., Другак В. Стандартизація і нормування у сфері землеустрою та сталого землекористування. Землевпоряд. вісн. 2007. № 2. С. 52 – 56.

531. Третяк А. М. Теорія земельного капіталу: місце земельного капіталу в структурі природного та національного багатства України. Землевпоряд. вісн. 2013. № 1. С. 4 – 13.

532. Третяк А. М., Другак В. М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні та духовні аспекти розвитку: моногр. Київ: ЦЗРУ, 2007. 178 с.

533. Третяк В.М., Свентух В.Ю. Стале (збалансоване) землекористування як фактор підвищення економічної ефективності використання сільськогосподарських земель. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2015. № 4. С. 24 – 31.

534. Трускавецький Р. С., Цапко Ю. Л. Основи управління родючістю ґрунтів: моногр. Харків. ФОП Бровін О. В. 2016. 388 с.

535. У Києві завершують роботи над проектом рекультивациі першої карти полігону № 5. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_kiyevi_zavershuyut_robotu_nad_proektom_rekultivatsi_persho_karti_poligonu_5.html (дата звернення: 10.01.2019).

536. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: моногр. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с.

537. Ухвала Господарського суду Харківської області від 20 березня 2013 року у справі № 922/084/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49118009> (дата звернення: 12.02.15).

538. Ущাপовська О. І. Планування в земельному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-ет ім. Т. Шевченка, Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. 204 с.

539. Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 137 – 140.

540. Федчишин Д. В. Особливості охорони та раціонального використання земель громадської забудови. Право і суспільство. 2014. № 6-1. С. 272 – 277.

541. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. Москва: Политиздат, 1963. 544 с.

542. Фролов М. О. Охорона земель як еколого-правовий імператив земельного законодавства. Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. управління та права. 2002. № 3. С. 73 – 79.

543. Фурдичко О. І. Наукові основи реабілітації порушених агроландшафтів України. Вісн. аграр. науки. 2009. № 3. С. 10 – 13.

544. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. 352 с.

545. Ханнанов Р. А. Нормативные условия в динамике гражданско-го правоотношения. Сов. гос-во и право. 1973. № 8. С. 123 – 127.

546. Харитоновна О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. Актуал. пробл. держави і права. 2003. Вип. 21. С. 75 – 84.

547. Харитоновна Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 424 с.

548. Хитров Н. Б. Деградація ґрунтів і ґрунтового покрива: поняття і підходи к получению оценок. Агрогенная деградація ґрунтового покрива и меры ее предупреждения: матер. Всерос. научн.-практ. конф. (г. Москва, 16-18 июня 1998 г.). Т. 1. Москва, 1998. С. 20 – 26.

549. Хімічна меліорація ґрунтів (концепція інноваційного розвитку) / за ред. С. А. Балюка, Р. С. Трускавецького, Ю. Л. Цапка. Харків: Міськдрук, 2012. 129 с.

550. Ходаківська О. В. Екологізація аграрного виробництва: моногр. Київ: ІАЕ, 2015. 350 с.

551. Ходаківська О., Юрченко І. Нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення: рентоутворюючі чинники. Землевпоряд. вісн. 2017. № 7. С. 14 – 19.

552. Хом'яченко С. І. Розвиток та систематизація законодавства про контроль за використанням та охороною земель. Пробл. кодифікації законодавства України: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 – 29 квітня 2004 р.). Київ: ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. С. 210 – 212.

553. Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. 169 с.

554. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебник для высш. учеб. завед. / под ред. В. Г. Стрекозова. Москва: Интерстиль, Омега –Л, 2006. 382 с.

555. Цапко Ю. Л., Десятник К. О., Огородня А. І. Збалансоване використання та меліорація кислих ґрунтів: моногр. Харків: ФОП Бровін О. В., 2018. 252 с.

556. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

557. Циллорик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства: моногр.. Харків: Юрайт, 2019. 172 с.

558. Циллорик Р. А. Правове регулювання використання земельних ділянок для органічного землеробства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2018. 20 с.

559. Чаркин С. А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория: моногр. Москва: Юрайт, 2012. 237 с.

560. Черкаська Н. В. Обмеження прав на земельні ділянки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 19 с.

561. Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: моногр. Одеса: Феникс, 2009. 112 с.

562. Шапенко Л. О., Костяна І. Ю. Детермінація юридичних фактів та їх сутнісна характеристика. Юрид. вісн. 2017. № 2 (43). С. 65 – 70.

563. Шарапова С. В. Інформаційне забезпечення в галузі використання та охорони земель. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2017. С. 177 – 179.

564. Шарапова С. В. Охорона земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання. Пробл. законності. 2018. Вип. 143. С. 151 – 159.

565. Шарапова С. В. Рекультивация як форма відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель лісгосподарського призначення. Право і суспільство. 2018. № 2. С. 123 – 128.

566. Швебс Г. І., Антонова С. О., Ігошина В. І., Цуркан О. І., Есаулов Г. І., Ігошин М. І. Охорона ґрунтів від ерозійного руйнування в басейнах річок і водойм України. Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія «Географічні науки». 2003. Вип. 5. Т. 8. С. 116 – 128.

567. Швебс Г.И. Теоретические основы эрозиоведения. Киев; Одесса: Вища шк., 1981. 224 с.

568. Швець В. Д. Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва органами державної влади. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2008. Вип. 41. С. 462 – 268.

569. Швець В. Д. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: моногр. Київ: Вид. дім «УКРПОЛ», 2009. 248 с.

570. Шворак А. М. Соціальні аспекти консолідації сільськогосподарських земель. Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки. 2012. № 5. С. 79 – 83.

571. Шейндлин Б. В. Сущность советского права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 138 с.

572. Широбоков А. С. Правовое регулирование нормирования в сфере охраны окружающей природной среды: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2007. 23 с.

573. Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. Юрид. електрон. наук. журн. 2016. № 6. С. 205 – 208. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/57.pdf (дата звернення: 23.09.2019).

574. Шульга А. М. Земля як екологічна, соціальна, економічна та правова категорія. Правове життя сучасної України: матер. наук. конф., присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одес. школи права (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. Т. 3. С. 441 – 443.

575. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 21 с.

576. Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. Порівняльно-аналіт. право. 2014. № 6. С. 298 – 301. URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/92.Pdf (дата звернення: 11.12.2016).

577. Шульга А. М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність. Право і безпека. 2012. № 1. С. 55 – 58.

578. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: моногр. Харьков: Консум, 1998. 224 с.

579. Шульга М. В. Відповідальність за порушення земельного законодавства. Земельне право: підручник / за ред. М.В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 326 – 342.

580. Шульга М. В. Земельні правовідносини. Земельне право: підручник / за ред. М.В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 49 – 62.

581. Шульга М. В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / Науково-дослід. ін-т правознавства Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого»; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 271 – 350.

582. Шульга М. В. Право землевикористання. Екологічне право України: підруч. / за ред.: А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. С. 183 – 195.

583. Шульга М. В. Состояние развития земельного права. Ежегод. укр. права. 2013. № 5. С. 516 – 539.

584. Шульга М. В., Ігнатенко І. В. Деякі правові питання охорони земель у межах населених пунктів. Часоп. Нац. ун-ту «Острозька акад.». Серія «Право». 2015. № 1 (11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15smvmnp.pdf> (дата звернення: 07.07.2018).

585. Шульга М. В., Лейба Л. В. До питання про природноресурсове право. Природноресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: матер. «круглого столу» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 208 – 211.

586. Щодо віднесення ремонтно-будівельних робіт до капітального та поточного ремонтів: лист Держ. ком. України з буд-ва та архітектури від 30.04.2003 р. № 7/7-401. Зб. офіц. документів та роз'яснень з ціноутворення у буд-ві. 2003. № 5.

587. Энциклопедический словарь / Под ред. Б. А. Введенского. Москва: Гос. науч. издат. «Большая советская энциклопедия». Т. 2. 1954. 720 с.

588. Юрченко А. Д., Мірошніченко А. М. Щодо окремих питань вдосконалення земельного законодавства України. Землевпоряд. вісн. 2005. № 4. С. 69 – 75.

589. Юрченко Е. С. Право сільськогосподарського землекористування в Україні: теоретичні та практичні аспекти: моногр. Київ: Алерта, 2019. 234 с.

590. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва: Госиздатюридлит, 1961. 172 с.

591. Янчук Н. Д. Правове забезпечення концепції сталого розвитку сучасної держави: теоретико-компаративістський аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2009. 20 с.

592. Kwapisz J. Gleby. URL:http://www.ecoportal.gov.pl/informacje_o_srodowisku/informacje_o_stanie_srodowiska_w_polsce/Gleba.html (дата звернення: 08.07.2017).

593. Operations manual for land consolidation pilot projects in Central and Eastern Europe. URL: <http://www.ftp.fao.org/docrep/fao/010/ai142e/ai142e00.pdf> (дата звернення 10.08.2017).

594. Pasakarnis G., Maliene V. Towards sustainable rural development in Central and Eastern Europe: Applying land consolidation. Land Use Policy. Volume 27 (2), April 2010. P. 545 – 549.

Наукове видання

Лісова

Тетяна Вікторівна

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Монографія

Редактор Г. М. Соловйова
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Комп'ютерна верстка та дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 15.03.2020 р.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 24,75. Обл.-вид. арк. 20,37.
Наклад 300 прим. Зам. № 2005/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом “Юрайт”
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої діяльності: серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
у друкарні ФО-П Дуюнової Т. В.